

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Het verhaal van het Nederlands. Een geschiedenis van twaalf eeuwen

van der Sijs, N.; Willemys, R.; de Vries, J.; Burger, P.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Sijs, N., Willemys, R., de Vries, J., & Burger, P. (2009). *Het verhaal van het Nederlands. Een geschiedenis van twaalf eeuwen*. Bert Bakker.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

Het verhaal van het Nederlands

Nicoline van der Sijs
en Roland Willemyns

Het verhaal van het Nederlands

Een geschiedenis van twaalf eeuwen

Rectificatie

Uitgeverij Prometheus/Bert Bakker heeft in het najaar van 2009 *Het verhaal van het Nederlands* op de markt gebracht als ‘een *nieuw* boek, geschreven door Nicoline van der Sijs en Roland Willemyns’. Dat komt niet helemaal met de werkelijkheid overeen.

Het verhaal van het Nederlands is, zoals ook door de bewerkers in het Woord Vooraf gemeld, een bewerking van het in september 1993 verschenen *Het verhaal van een taal*, geschreven door Jan W. de Vries, Roland Willemyns en Peter Burger, uitgegeven bij Prometheus (dit boek was dermate succesvol dat al binnen één jaar de vierde druk verscheen). Er is dus geen sprake van een totaal ‘nieuw boek’. Op de omslag van de tweede en volgende drukken van het boek zal de vermelding van de auteurs daarom zijn als volgt:

Het verhaal van het Nederlands
door
Jan W. de Vries
Roland Willemyns
Peter Burger

In 2009 bewerkt en aangevuld door
Nicoline van der Sijs en Roland Willemyns

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage uit het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde R.O. van Gennep Fonds.

© 2009 Nicoline van der Sijs en Roland Willemyns

Omslagontwerp Tessa van der Waals

Illustraties omslag, van boven naar beneden: Handschrift Jacob van Maerlant, *Der Naturen Bloeme* (ws. 1287), Lippische Landesbibliothek, Detmold; *De Zeventien Provinciën* (C.J. Visscher, begin zeventiende eeuw), Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam; Leesplankje, herkomst onbekend; iPhone, foto DPS.

www.uitgeverijbertbakker.nl

ISBN 978 90 351 3282 5

Uitgeverij Bert Bakker is onderdeel van Uitgeverij Prometheus

Inhoud

Woord vooraf 7

1 De grenzen van het Nederlands 11

2 De taal van vandaag 37

3 Van Bargoens tot de taale Kanaäns 71
Groepstalen

4 *Kat*, *spijt* en *boycot* 83
Leenwoorden in het Nederlands

5 *Ontembaar*, *bakboord* en *klapschaats* 100
Nederlandse uitleenwoorden

6 De Nederlandse taal in den vreemde 122
Nederlandse pidgins en creooltalen, etnisch Nederlands en Afrikaans

7 Verre horizonten 150
Oudnederlands en prehistorisch Nederlands

8 De taal van Reynaert en Floris v 175
Middelnederlands

9 De doorbraak van de volkstaal 206
Nieuwnederlands in de zestiende eeuw

10 Gouden Eeuw en pruikentijd 223
Het Nederlands in de zeventiende en achttiende eeuw in Nederland

11 Het Nederlands in de zeventiende en achttiende eeuw in Vlaanderen 246

12 De lange negentiende eeuw 258

13 Normen en regels 302

De standaardtaal in de negentiende en twintigste eeuw

14 De toekomst van het Nederlands 348

Het Nederlands in de eenentwintigste eeuw

Literatuuropgave 357

Noten 358

Bibliografie 369

Illustratieverantwoording 391

Register 393

Woord vooraf

In *Het verhaal van het Nederlands* proberen wij de Nederlandse taal in al zijn rijkdom en geschakeerdheid voor een algemeen publiek uit te stallen. Het boek bestaat uit twee gedeeltes: in het eerste deel, dat de hoofdstukken 1 tot en met 6 beslaat, wordt aandacht gegeven aan de vele variëteiten van het Nederlands. Het tweede gedeelte, de hoofdstukken 7 tot en met 13, geeft een historisch overzicht van de ontwikkeling van het Nederlands, zowel van de Nederlandse dialecten als van de Nederlandse standaardtaal die in de Renaissance voor het eerst vorm heeft gekregen. Het laatste hoofdstuk gaat kort in op de vraag hoe de toekomst van het Nederlands eruit zou kunnen zien.

Wat is eigenlijk Nederlands? Voor de meeste mensen is dat de standaardtaal die gesproken en geschreven wordt in Nederland en Vlaanderen; sommigen weten dat ook in Suriname en de Nederlandse Antillen het Nederlands officieel als omgangstaal geldt. Hebben de grenzen waarbinnen Nederlands wordt gesproken altijd op dezelfde plaats gelegen als waar ze nu liggen? Hoe weten we of een bepaald dialect behoort tot het Duits of tot het Nederlands? En hoe is de taalgrens ontstaan die dwars door België loopt en het Nederlands van het Frans scheidt? Die vragen worden beantwoord in het eerste hoofdstuk van dit boek.

In de volgende hoofdstukken tonen wij hoeveel variëteiten het Nederlands kent. De Nederlandse omgangstaal – het Alge-

meen Beschaafd Nederlands, het Algemeen Nederlands, de standaardtaal – is in de loop der eeuwen voortgekomen uit dialecten, dus niet andersom, zoals veel mensen geloven. In de Middeleeuwen bestond er nog geen algemene taal; iedere streek, vaak zelfs iedere stad, had zijn eigen dialect. In de loop van de zestiende eeuw ontstaat langzamerhand een algemene omgangstaal die ‘Nederlands’ genoemd kan worden en die de dialecten steeds verder van het toneel heeft verdrongen. Naast het Algemeen Nederlands bestaat een groot aantal variëteiten die door bepaalde groepen worden gesproken: dialecten (die op een beperkt gebied worden gebruikt), sociolecten (het taalgebruik van sociale groepen), vaktalen en andere groeps-talen, etnisch Nederlands – het Nederlands in de mond van mensen met een andere moedertaal of thuistaal – Nederlandse creooltalen en tot slot het Afrikaans als enige dochtertaal van het Nederlands. De standaardtaal speelt weliswaar de hoofdrol in het Nederlandse taalgebied, maar heeft dus gezelschap van een groot aantal bijrollen en figuranten, waaronder Surinaams-Nederlands, dialecten, Verkavelingsvlaams, vaktalen, stadhuistaal, jeugdtaal, Poldernederlands, Bargoens en bekakt.

Variëteiten binnen en buiten Nederland hebben invloed op het Algemeen Nederlands, waarbij de interactie tussen het Nederlands en andere talen op het gebied van de woordenschat het meest opvalt. Daarom

zijn in dit boek aparte hoofdstukken gewijd aan leenwoorden in het Nederlands *uit* andere talen en Nederlandse uitleenwoorden *in* andere talen. Hieruit blijkt dat het een misvatting is om te veronderstellen – wat velen doen – dat het Nederlands erg veel leenwoorden heeft opgenomen en er maar heel weinig heeft uitgeleend.

De eenheid en de verscheidenheid, zowel in het heden als in het verleden, zijn het centrale thema van dit boek. Van de bonte verscheidenheid in het heden zijn we ons scherper bewust dan van die in het verleden. We horen dat een Groninger anders spreekt dan een Gentenaar, niet alleen als ze hun eigen dialect gebruiken, maar ook als ze zich uitdrukken in de algemene omgangstaal. De voorzitter van een vakvereniging spreekt stakers anders toe dan de directieleden met wie hij onderhandelt. Jongeren gebruiken woorden die ouderen niet kennen.

Voor het verleden moeten we altijd een beroep doen op oorkonden, rekeningen, gedichten en kronieken – kortom, geschreven taal, die de nuances van de gesproken taal hoogstens gebrekkig weergeeft. Bovendien rest ons van hele eeuwen taalgeschiedenis geen enkele geschreven getuigenis. Toch kunnen we, in hoofdstuk 7, ‘Verre horizons. Oudnederlands en prehistorisch Nederlands’, de doopceel van onze taal lichten: vaststellen waar die vandaan komt en we kunnen, op grond van allerlei recent beschikbare gekomen bronnen, uitmaken hoe die taal er toen uitzag.

Vertrouwer zijn we alleszins met de taal-fase na het oudste Nederlands, ‘de taal van Reynaert en Floris v’, het Middelnederlands, dat in hoofdstuk 8 wordt besproken. Tot dan bestond in de Nederlanden wel een min of meer onderling verstaanbare schrijf-

taal, maar zeker nog geen ‘algemeen’ Nederlands in de huidige betekenis van het woord. De wieg van dat Nederlands stond in het graafschap Vlaanderen, en met name daar is de taal ook volwassen geworden. Zijn latere kenmerken kreeg de taal vanaf de zestiende eeuw, toen ook Brabant een grotere rol ging spelen, en vooral vanaf de zeventiende eeuw, toen wat het Algemeen Nederlands zou worden vooral in Holland werd gesmeed.

In hoofdstuk 9 wordt de ‘doorbraak van de volkstaal. Nieuwnederlands’ ontsluit en zien we hoe onze voorouders zich met allerlei spellingboekjes, spraakkunsten en woordenboeken intensief met hun eigen (schrijf)taal gingen bezighouden. Dat gebeurde eerst nog vooral in het Zuiden, maar ook in het Noorden ontstaat er gaandeweg belangstelling voor. Die noord-zuidindeling, die tot dan nauwelijks relevant was – de grote taalverschillen in de Nederlanden waren die tussen west en oost – wordt door politieke nieuwigheden ineens bijzonder brisant. Wanneer de Nederlanden zowel het gezag alsook de religie van hun Habsburgse vorsten afzweren, stuurt Filips II troepen die erin slagen het zuidelijke landsdeel in te pakken, maar die niet naar het noorden door kunnen stoten. Daar ontstaat een onafhankelijke republiek, en hoe de taal daar evolueert en de standaardtaal vorm krijgt, wordt in hoofdstuk 10, ‘Gouden Eeuw en pruijken-tijd. Het Nederlands in de zeventiende en achttiende eeuw in Nederland’, uiteengezet. In hoofdstuk 11 bespreken we de taalontwikkeling in het afgescheiden zuiden tijdens diezelfde periode.

Hoe het dan verder gaat wordt in de twee volgende hoofdstukken (12 en 13) uitgelegd. Toen op het einde van de achttiende eeuw

de troepen van de Franse Revolutie niet alleen de Zuidelijke, maar later ook de Noordelijke Nederlanden binnenvielen, stonden beide gebieden een tijdlang onder hetzelfde gezag. Na Napoleons nederlaag kwam het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, waarin beide landsdelen elkaar weer leerden kennen en met elkaar samenleefden en... praatten. Voor het eerst kregen we ook weer een 'autochtone' koning, en het was de taalpolitiek van koning Willem I die de Vlamingen wapende om tijdens de eerste decennia van een onafhankelijk België het verfransende offensief van de 'nieuwe Belgen' te overleven. Hoe het in die 'lange negentiende eeuw' verder ging wordt in hoofdstuk 12 besproken, waarin echter ook veel over de verdere uitwerkingen van negentiende-eeuwse veranderingen in de twintigste eeuw wordt gezegd.

Is het twaalfde hoofdstuk vooral aan Vlaanderen gewijd, in hoofdstuk 13 wordt de ontwikkeling van het ons vandaag bekende Standaardnederlands besproken: het standaardiseringsproces en het ontstaan van 'normen en regels' worden uit de doeken gedaan.

Het verhaal van het Nederlands is een boek waarin heden, verleden en toekomst van het Nederlands uitvoerig worden behandeld. Het is ook bedoeld om *Het verhaal van een taal* te vervangen, dat in 1993 voor het eerst verscheen en sindsdien zes ongewijzigde herdrukken beleefde. Sinds 1993 is er in de neerlandistiek gelukkig veel gebeurd en de intensieve research van de geschiedenis van onze taal heeft ons veel nieuwe en vernieuwende inzichten opgeleverd, waarvan we in vrijwel ieder hoofdstuk uitvoerig gebruik hebben gemaakt en waardoor de contouren

van het Nederlands steeds scherper worden. We weten over het oudste Nederlands bijvoorbeeld intussen zoveel dat we maar liefst drie eeuwen geschiedenis aan ons overzicht hebben kunnen toevoegen. Maar ook naar het ontstaan van het Standaardnederlands in de Renaissance en naar de negentiende-eeuwse taalontwikkeling is nieuw, diepgavend onderzoek gedaan. Dat laatste heeft overigens tot een totaal nieuw hoofdstuk geleid. Ook andere, misschien minder spectaculaire, maar daarom niet minder belangrijke nieuwe inzichten hebben we in elk van de onderdelen van ons boek kunnen verwerken.

Verder hebben we in dit boek niet meer alleen de externe geschiedenis van het Nederlands besproken met de maatschappelijke ontwikkelingen zoals oorlogen, volksverhuizingen, religieuze hervormingen en overheidsmaatregelen die hun sporen in de taal hebben nagelaten. We hebben ook geprobeerd aandacht te besteden aan de interne geschiedenis van het Nederlands: de taalveranderingen die het heeft doorgemaakt in de loop van de tijd, het ontstaan van het Algemeen Nederlands en de concrete normen waaraan dit is onderworpen.

Ook komen natuurlijk de ontwikkelingen aan de orde die het Nederlands in de laatste twintig jaar heeft doorgemaakt, want ook de ontwikkeling van het Nederlands bleek onstuitbaar. Poldernederlands, Verkavelingsvlaams, dialectrenaissance, etnisch Nederlands, straattaal – het zijn allemaal termen die voordien nog niet voorkwamen.

Uit alle hoofdstukken van dit boek blijkt één ding zonneklaar: 'het' Nederlands bestaat niet, de Nederlandse taal is geen eenheid en is dat ook nooit geweest, en bovendien is de taal voortdurend in beweging

– taal verandert zoals alles in de wereld verandert. Sommige mensen betreuren het dat de Nederlandse taal die zij in hun jeugd geleerd hebben door hun kinderen niet meer precies zo wordt gebezigd, maar zij realiseren zich niet dat hun eigen taalgebruik niet overeenkomt met dat van hun ouders, laat staan met dat van hun grootouders. Wij hopen in dit boek aangetoond te hebben hoe interessant de variatie van het Nederlands en de taalverandering zijn. Ze werken verrijkend en van ‘verloedering’ kan echt geen sprake zijn.

Rest ons een woord van dank uit te spreken. Allereerst aan de auteurs van *Het verhaal van een taal*, met name de onlangs overleden Jan de Vries en Peter Burger (Roland Willemyns heeft zowel aan het eerste als aan

het tweede boek meegewerkt). Hoewel deze tweede versie grondig herschreven en herzien is, kan het belang van het basiswerk niet worden onderschat, en wij danken de auteurs ten zeerste voor het gebruik dat we van hun werk hebben kunnen en mogen maken. Voor opmerkingen naar aanleiding van gedeeltes van de tekst bedanken wij Jan van Donselaar (Surinaams-Nederlands), Kees Groeneboer (Indonesisch), Eric Hoekstra (Fries), Gerald Stell (Afrikaans), Tanneke Schoonheim (Oudnederlands), en de taaladviesdienst van Onze Taal en Ludo Permentier (over de paragrafen in hoofdstuk 13 over taaladviseurs en de werkzaamheden van de Nederlandse Taalunie).

Nicoline van der Sijs en Roland Willemyns

1 De grenzen van het Nederlands

Wie het verhaal van het Nederlands wil gaan lezen zoekt een antwoord op vele vragen, maar vraagt zich meestal niet af wat hier met ‘Nederlands’ wordt bedoeld. De auteurs moeten dat wel doen en daarom gaat dit boek van start met vragen als: ‘Waar wordt Nederlands eigenlijk gesproken en door wie? En was dat in het verleden ook zo?’, die we in dit hoofdstuk beantwoorden.

Voor wij over de grenzen van het Nederlands spreken willen we iets over de naam van onze taal zeggen. Of liever: over de ‘namen’, want het blijkt allemaal behoorlijk verwarrend te zijn.

Wat spreken wij?

Het gebeurt wel vaker dat een taal benoemd wordt naar een van haar belangrijke dialecten. Zo zeggen de Fransen ‘allemand’ (Alemannisch) wanneer ze het over Duits hebben. Ze zeggen ook ‘flamand’ (Vlaams) wanneer ze Nederlands bedoelen, maar daarnaast ook wel ‘hollandais’ (Hollands). Duitsers doen dat eveneens: ‘Holländisch’ is populairder dan ‘Niederländisch’. Voor de Engelsen is het dan weer ‘Dutch’, dat eigenlijk ‘Deutsch’ is, maar toch geen ‘Duits’.

Buitenlanders hebben er dus moeite mee om te begrijpen wat voor ons zo simpel is. Ja toch? Maar waarom zeggen dan veel Nederlanders dat ze Hollands praten en waarom wordt dat door veel Vlamingen beaamd?

Vanwaar die verwarring? Het kan natuurlijk met de taal zelf te maken hebben, maar toch. Oostenrijkers spreken anders dan Duitsers, maar hun taal noemen we daarom nog geen Oostenrijks. Vele Engelsen zijn van mening dat hun Amerikaanse neven een heel andere taal spreken dan zichzelf, maar noemen die toch niet Amerikaans.

Toen de Franken in de vroege Middeleeuwen een groot deel veroverd hadden van wat nu Noord-Frankrijk is (zie hoofdstuk 7), gingen de Gallo-Romeinen die daar woonden zich dermate met de Franken identificeren dat ze hun land ‘Frankrijk’ (het land van de Franken) en hun taal ‘François’ (de taal van de Franken) noemden. Wat ze spraken was echter Romaans en dus niet het Germaans van de Franken. Op den duur begonnen die Franken dat zelf erg verwarrend te vinden en ze gingen hun eigen taal ‘theudisk’ noemen: de volkstaal.

Uit ‘theudisk’ ontstonden later de namen ‘Diets’ en ‘Duits’, waarmee de verwarring helemaal compleet was, want de nakomelingen van de Franken zaten zowel in de Lage Landen als in Duitsland. En in al die gebieden noemden ze de eigen taal dus ‘Duits’ (of Diets). Soms werd daar wel eens *Neder*-voor geplakt, maar ‘Nederduits’ was nauwelijks minder verwarrend.

De vroegste vindplaatsen van ‘Nederlantsch’ als naam voor de taal stammen uit Gouda (1482), Antwerpen (1514) en Brussel (1518). Van de 56 bewijsplaatsen van vóór

1550 komt alleen die ene uit Gouda uit het Noorden. Omstreeks dezelfde tijd dook de naam ook in Duitsland op ter aanduiding van zowel het Nederlands als het Nederduits. Na enige tijd werd de term weer minder populair en in de achttiende eeuw was hij nauwelijks nog in gebruik. Pas in het begin van de negentiende eeuw raakte hij weer ingeburgerd in Nederland, later ook in België.

Van de naam 'Nederduits' vinden we het eerste spoor in een Hollands handschrift uit 1457. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw was de term heel populair. Hij verdween ter aanduiding van het Nederlands pas volledig in het begin van de twintigste eeuw.

In ons hele taalgebied verdween tussen 1500 en 1700 de benaming 'Duitsch' heel geleidelijk, terwijl 'Dietsch' toen al helemaal in onbruik was. Het gebruik van 'Duitsch' liep terug van 53 procent naar 12 procent. De term 'Nederlantsch' steeg van 46 procent tot 60 procent in de eerste helft van de zeventiende eeuw en daalde in de tweede helft van diezelfde eeuw weer tot 33 procent. 'Nederduitsch' dook pas rond 1550 op, maar kende meteen een stormachtig succes: het haalde tegen het einde van de zestiende eeuw al een gebruik van 55 procent. In de achttiende eeuw nam 'Duitsch' 8,4 procent voor zijn rekening, 'Nederlantsch' 19,1 procent en 'Nederduitsch' maar liefst 72,5 procent.

De benaming 'Vlaams' werd oorspronkelijk niet voor de taal, maar alleen voor het territorium en daaraan gekoppelde termen gebruikt, bijvoorbeeld in de naam van de munteenheid: 'een pond vlaemsch.' De benaming is voor het eerst in het Engels (1080) gevonden: 'Fleminsce'.

Vanaf de dertiende eeuw werden in het graafschap Vlaanderen de vroegere benamingen van de taal geleidelijk door 'Vlaemsch' verdrongen en vanaf die periode sprak men dus in Vlaanderen 'Vlaams'. We treffen het woord voor het eerst aan bij de schrijver Jacob van Maerlant, rond 1270. In Brabant raakte de benaming 'Dietsch' echter pas op het einde van de vijftiende eeuw in onbruik, met als gevolg dat er tot die tijd ook al een Babylonische spraakverwarring bestond met concurrerende termen als: Duitsch, Dietsch, Nederlandsch, Nederduitsch en Vlaemsch.

Buiten Vlaanderen dook 'Vlaemsch' als benaming voor de eigen taal voor het eerst rond 1500 op in de titel van een tweetalig woordenboek dat vertalingen leverde van 'romain' in 'flameng' of van 'walsch' in 'vlaemsch'.

De gewoonte om de term 'Vlaemsch' voor het Nederlands in het algemeen te gebruiken en dus niet enkel voor de zuidelijke variant ervan ontstond in het Frans, waar 'flameng' vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw in gebruik kwam. 'Vlaams' voor het in België gebruikte Nederlands is dus een gallicisme, want in Vlaanderen betekende 'Vlaams' oorspronkelijk uitsluitend de taal van Vlaanderen, met uitsluiting van die van Brabant of Limburg. Vanaf de negentiende eeuw kwam de term 'Vlaemsch' als aanduiding van het Belgische Nederlands steeds vaker voor.

Het gebruik van de aanduiding 'Vlamingen' voor Nederlandstalige Belgen begon ook pas in de negentiende eeuw. Voordien werd altijd een onderscheid gemaakt tussen Vlamingen en Brabanders. De aanduiding 'Vlamingen' voor alle zuiderlingen werd het eerst in het Noorden gebruikt. Kort daarna waaide het gebruik naar België over.

De benaming ‘Hollands’ voor het dialect van Holland is voor het eerst in 1550 aangetroffen, maar al vrij snel – al vanaf 1610 – kwam het ook voor in de algemene betekenis ‘Nederlands’, en dat hing natuurlijk nauw samen met het ontstaan van een bovenregionale standaardtaal in Holland.

Al in 1723 leert Lambert ten Kate ons dat het ‘*Belgisch* of *Nederlands*, dat in de Zeventien Provinciën wordt gesproken en dat twee eeuwen geleden de naam *Vlaams* droeg [...] nu in het bijzonder de naam *Hollands* gekregen [heeft]’. Hoewel er alom een *algemene schrijftaal* wordt gebruikt, wordt die – zo verzekert Ten Kate – ‘in geen van de provincies in de uitspraak gebezigd, behalve in Holland; want onze [Hollandse] beschaafde uitspraak verschilt bijna niet van deze *schrijftaal*. Met dubbele reden pronkt onze *Belgische taal* dan ook tegenwoordig met de naam *Hollands*.’

Waar spreken wij het?

Problematisch is niet alleen de benaming van onze taal, maar ook de begrenzing ervan. De grenzen van de Nederlandse taal bakenen het gebied af waar het Nederlands een officiële taal is: Nederland, Vlaanderen en Brussel vormen samen het Nederlandse taalgebied in Europa.

Een van die grenzen loopt door een Nederlandse provincie, Friesland; een echte grens is dat eigenlijk niet, omdat de Friezen óók Nederlands spreken. De grens met de Duitse buurtaal, die parallel loopt met de Nederlandse staatsgrens en een klein stukje van België afsnijdt, heeft nooit zo’n bebogen geschiedenis gehad als die met het Frans en is sinds lang tot rust gekomen.

Toch zijn ook in deze grens verschuivingen opgetreden. In sommige plaatsen in Zuid-Limburg, bijvoorbeeld, heeft het Nederlands het Duits pas voorgoed verdrongen in de twintigste eeuw, en in het Duitse Bentheim werd nog tot het eind van de negentiende eeuw Nederlands gesproken.

De taalgrens die het meest tot de verbeelding spreekt is het dranghek dat op de landkaart van België de Vlamingen van de Walen scheidt. In brandhaarden van de taalstrijd is de grens tussen Nederlands en Frans nog regelmatig goed voor vooringangnieuws. Die grens doorsnijdt ook als een steeds dunner wordend lijntje een deel van Frankrijk: Frans-Vlaanderen is (was?) een Nederlands-talig schiereiland in de Franse staat.

Rond de elfde eeuw was het in West-Europa min of meer duidelijk geworden waar een Germaanse en waar een Romaanse taal werd gesproken. Vanaf dat moment kunnen we zeggen dat er taalgebieden zijn, maar niet zoals we die nu kennen. In het Germaanse gebied zouden uiteindelijk vier zulke taalgebieden ontstaan: het Friese, het Nederduitse, het Hoogduitse en het Nederlandse. Die indeling heeft niets te maken met de grenzen tussen staten zoals die vandaag de dag bestaan. Na de elfde eeuw volgde nog de samsmelting van het Nederduitse en Hoogduitse gebied tot één Duits taalgebied: het zuidelijke Hoogduits is in noordelijke richting steeds verder opgedrongen en heeft eerst de Nederduitse schrijftaal en (veel later) geleidelijk ook het gesproken Nederduits (‘Platt’) verdrongen, al zijn er ook nu nog plaatsen waar het gesproken wordt.

De Nederlands-Duitse grens

De Nederlands-Duitse *staatsgrens* loopt van Nieuweschans (Groningen) tot Vaals (Limburg), maar waar loopt de Nederlands-Duitse *taalgrens*?

De dialecten aan weerszijden van de staatsgrens gaan geleidelijk in elkaar over, waardoor Nederlandse dialectsprekers uit de grensstreek en hun Duitse overburen elkaar zonder veel moeite kunnen verstaan. Uit de Nederlandse en Duitse dialecten zijn in de loop der eeuwen twee cultuurtalen gegroeid – en gekweekt: Nederlands en Hoogduits. De scheidslijn heeft niet altijd hetzelfde traject gevolgd als nu.

De taalgrens in het overgangsgebied van de Nederlanden en Duitsland (zie kaart) is te traceren vanaf de tijd dat de volkstalen het Latijn als schrijftaal gingen vervangen. Het Nederlands en het Duits hebben zich vanuit twee centra verbreid: het Bovenrijnse zuiden wat het Duits en het Vlaamse noordwesten wat het Nederlands betreft. Door de overkoepelende schrijftalen ontstonden er twee taalgebieden. De Nederlandse schrijftaal werd steeds meer westelijk verankerd: tot in de vijftiende eeuw overheerste het Vlaams erin, vanaf de zeventiende eeuw het Hollands. Vanaf het begin was de duidelijke tegenstelling die tussen west en oost.

Bij de aanvang van de Middeleeuwen behoorden Westfalen en de Oostelijke Nederlanden tot het Nederduitse gebied. Nadat de bisschop van Utrecht in de elfde en twaalfde eeuw het Oversticht (Overijssel en Drenthe) had gekregen en de graaf van Gelre Zutphen had verworven, verbreidde de westelijke invloed zich naar het oosten.

Vooraf in de steden aan de IJssel was de

schrijftaal uit de late Middeleeuwen sterk door het westelijke Nederlands beïnvloed, waardoor er een menggebied ontstond. De middeleeuwse schrijftaal van de IJsselsteden kan op grond van zijn Nederduitse basis niet Nederlands en op grond van de sterke Nederlandse invloed niet Nederduits worden genoemd. ‘Ijssellands’ is als neutrale benaming geschikter. Het gebied van dat Ijssellands omvat Deventer, Zwolle, Kampen en de Gelderse steden Zutphen en Doesburg. Die schrijftaal werd belangrijk toen in het begin van de vijftiende eeuw in Deventer en Zwolle de ‘Moderne Devotie’ tot bloei kwam, een religieuze beweging die zich van deze schrijftaal bediende. In de zeventiende eeuw moest het Ijssellandse taaltype echter helemaal wijken voor de Nederlandse schrijftaal.

Het Nederrijngebied, een van de oudste cultuurhaarden in het noordelijke deel van de Germania, is ook de streek waar de Oudnederlandse Wachtendonckse psalmen (zie hierover hoofdstuk 7) vandaan komen. Het gebied rond Krefeld geldt daardoor als een van de ontstaansplaatsen van de Nederlandse schrijftaal. Vanaf de zestiende eeuw zorgden politieke ontwikkelingen ervoor dat in het zuidoosten de Nederfrankische Nederrijn en het gebied ten noorden ervan hun westelijke bindingen verloren en dus verduitsten. Toen de twee overkoepelende schrijftalen zich tot standaardtalen ontwikkelden, Nederlands en Hoogduits, ontstond er een duidelijke taalgrens. De regionale omgangstalen oriënteerden zich op de standaardtaal en weken daardoor steeds meer van elkaar af. Doordat de twee talen in steeds meer domeinen werden gebruikt, ontstond er een vrij scherpe taalgrens, die samenviel met de rijksgrens. Uiteindelijk

- 1 Benrather lijn: ten N.W. *lope, etc, make*, ten Z.O. *lofe, esse, mache* (= *lopen, eten, maken*)
- 2 Urdinger Lijn: ten N.W. *ik*, ten Z.O. *ich*
- 3 ten O. umlaut van Germaans *ō*: ten O. *zake*, ten W. *zoeke* (= *zoeken*)
- 4 ten O. umlaut van Germaans *au*: ten O. *geleuwe*, ten W. *gelove* (= *geloven*)
- 5 ten O. umlaut in meervoud van substantieven: ten O. *vuut*, ten W. *voete* (= *voeten*)
- 6 ten O. umlaut in 2e persoon enkelvoud: ten O. *du veerat* (= *je vaart*)
- 7 ten O. umlaut in diminutieven: ten O. *boomke*, ten W. *boemke* (= *boompje*)
- 8 ten Z.O. Hoogdaitse behandeling van Germaans *au*: ten O. *boom*, ten W. *boem* (= *boom*)
- 9 ten W. palatalisering van Germaans *ū*: ten W. *huus*, *huiz*, ten O. *hoes*, *houz* (= *huis*)
- 10 ten N.W. evolutie van *a* tot *o* vóór *ld*: Nederlands *oud goud*, Nederduits *old gold*, Limburgs *oud goud*, Nederrijns *ald gold*
- 11 in het Z.W. en N.O. behoud, in het centrum weglaf van einde-*e*: *name* tegenover *naam*
- 12 ten Z.O. Hoogdaitse behandeling van Germaans *ai*: ten O. *deil*, ten W. *dief* (= *dief*)
- 13 ten O. *s* wordt *ʃ* vóór *l m n p t*: *ʃtejn* (= *steen*)
- 14 in het centrum diftongering van Germaans *T*: *ijz* tegenover Z.W. en O. *ies*

Dialectgrenzen (naar Goossens 1970a en Van Loon 1986)

groeiden zelfs de dialecten door de verschillende overkoepeling steeds verder uit elkaar. Toch is ook vandaag de dag in de betreffende dialecten (van Krefeld, maar natuurlijk niet alleen daar) nog heel wat ‘Nederlands’ taalgoed te bespeuren. Dat kunnen uitdrukkingen zijn als *Dü hät er dröck* (‘hij heeft het druk’) of *Ech kann net mihr Papp sägge* (‘ik kan geen pap meer zeggen’) of woorden als *aantrecke* (‘aantrekken’), *schnöppe* (‘snoepen’) en zowel *quiesel* (‘kwezel’) als *Schlonz* (‘slons’). Maar omdat men die dialecten minder en minder spreekt, behoren stad en ommeland nu tot het Duitse taalgebied en wordt de (vroegere) band met het Nederlands er nauwelijks nog gevoeld, al is de rijksgrens niet veraf.

De laatste resten Nederlands in Duitsland

De hardnekkigheid waarmee het Nederlands zich in Duitsland heeft kunnen handhaven, in sommige streken zelfs tot in de negentiende eeuw, heeft alles te maken met religie. De religieuze strijd tussen rooms-katholieken, lutheranen en calvinisten zou zijn sporen achterlaten op de taalkaart in het grensgebied van Oost-Friesland tot aan de Nederrijn.

Het Nederlandse taalgebied breidde zich in de loop van de zeventiende eeuw uit naar het oosten. In de zestiende eeuw waren veel calvinisten gevlucht naar Emden en omgeving. Door de invloed van hun kerken hield het Nederduits stand tegenover het opdringende Hoogduits en verspreidde zich bovendien ook het Nederlands. Cultureel en godsdienstig bleef de omgeving van Emden een deel van de Republiek tot 1744, toen het ingelijfd werd door Pruisen en Hoog-

duits de officiële taal werd. Het Nederlands verdween er daarna langzaam maar zeker; de korte hereniging met Nederland in de napoleontische tijd kon de teloorgang niet meer keren.

In het noorden van het Nederrijngebied, in de omgeving van Kleve (Kleef), heeft de Nederlandse invloed het langst geduurd. In de schrijftaal van de streek vinden we op het einde van de Middeleeuwen westelijke – dus Vlaams-Brabantse – kenmerken. In de zestiende eeuw beschouwde de taalkundige Pontus de Heuter (zie hoofdstuk 9) het Kleefs naast het Vlaams, Brabants en Hollands nog als een van de belangrijke bestanddelen van het Algemeen Nederlands. De invloed van het Nederlands in Kleef en omstreken werd nog versterkt door de calvinistische vluchtelingen die in de zestiende eeuw naar de streek emigreerden.

Toen het gebied in de achttiende eeuw werd ingelijfd bij Pruisen, bleef het Nederlands er nog lange tijd in gebruik. In het hoofdzakelijk katholieke Kleerland werd het spreken en schrijven van het Nederlands, de autochtone taal, gezien als een vorm van verzet tegen het Hoogduits van de protestantse heersers uit Pruisen, die overigens pas in 1739 eisten dat de officiële correspondentie met Berlijn in het Hoogduits zou worden gevoerd. Pas na de Franse tijd (1813-1814) werd het Nederlands op het gemeentehuis en op school vervangen door het Hoogduits, maar rond 1830 werd nog in 80 procent van de parochies en 20 procent van de scholen Nederlands gesproken. Het Nederlands stierf er pas uit toen de Kleefse economie zich na 1870 ging oriënteren op het Ruhrgebied.

In het noordelijker Bentheim speelde de godsdienst weer een heel andere rol. In dit

nauw met Twente verbonden gebied verhin- derde het calvinisme de overgang naar het Hoogduits, dat met het lutheranisme geas- socieerd werd. Elders in het Nederduitse gebied kwam de overgang rond het einde van de zestiende eeuw al wel stevig op gang. Hier bleek het Nederlands vanaf het mid- den van de zeventiende eeuw juist een sterke positie als schrijftaal te hebben verworven, en het verving zowel in de kerk als in het bestuur gaandeweg het voordien gebruikte Hoogduits. Doorslaggevend was dat de pro- testanten, om zich tegen de contrareforma- torische bemoeiingen van de bisschop van Münster te verweren, de hulp van de Staten- Generaal der Nederlanden zochten. Domi- nees en leraren zakten uit Nederland naar Bentheim af en bezorgden het Nederlands een sterke positie in kerk en school.

Toen Bentheim in 1752 aan Hannover werd verkocht, veranderde er eerst heel wei- nig. Pas na de Franse tijd probeerde de re- gering serieus het Hoogduits in kerk en school ingang te doen vinden. Nadat vanaf 1815 de oorspronkelijk nauwe betrekkingen tussen de gereformeerde kerken in Duits- land en die in Nederland veel losser waren geworden, hadden die pogingen ook succes. In 1880 was het Nederlands bijna helemaal door het Hoogduits vervangen, hoewel het in de gereformeerde gemeenten soms nog tot de Eerste Wereldoorlog werd gebruikt. In de ‘Oud-Gereformeerde’ Kerk bleef het nog tot ver in de twintigste eeuw in gebruik.

Ook in Gronau heeft de geschiedenis van het Nederlands met religieuze ontwikkelin- gen te maken. Vanaf 1705 sprak de eerste calvinistische dominee uit Nederland er het Nederlands vanaf de kansel. Die kerkelijke functie bleef het vervullen tot het begin van de negentiende eeuw. Het Nederlands was

inmiddels ook de schooltaal geworden in de evangelische school, en de privétaal van de ontwikkelde bourgeoisie. Tussen Hoog- duits en Nederlands ontstond een schrifte- lijke functieverdeling, waarbij iedereen wist welke taal voor welke functie te gebruiken. De gesproken taal bleef het Nederduitse dialect.

Na de Franse tijd kwam Gronau onder Pruisisch bestuur en de nieuwe heersers wa- ren in hun taalpolitiek veel strenger en con- sequenter dan Hannover voor Bentheim was. Het Nederlands kon zich daar niet te- gen verweren en verdween vrij vlug. Vanaf 1830 waren bijna alle stukken van de Gro- nause burgerij in het Duits, dat ook in het bestuur en in de evangelische school de plaats van het Nederlands overnam. In an- dere plaatsen in Westmünsterland gebeurde precies hetzelfde.

Het iets oostelijker gelegen Lingen is een geval apart: in 1551 werd het gebied door de Nederlanden gekocht. Tot 1648 veranderde het een paar keer van eigenaar en religie. In 1648, bij de Vrede van Münster, werd de in- middels weer katholiek geworden enclave Nederlands. Het Nederlands werd er de of- ficiële taal voor de rechtspraak, het bestuur, de kerk en de school, en dat bleef ook zo na de inlijving bij Pruisen in 1702. Na 1810, toen het gebied aan Hannover kwam, moest het Nederlands er in korte tijd zijn leidende rol afstaan aan het Hoogduits. Al deze wij- zigingen beïnvloedden niet zozeer het da- gelijkse taalgebruik van de dialectsprekende bevolking, als wel de taal die, vooral boven hun hoofden, door de nationale en regio- nale administratie, kerken en andere min of meer officiële instanties werd gebruikt.

De Nederlands-Friese taalgrens

De afbakening van twee talen die genetisch verwant zijn is best moeilijk, zoals we hebben gezien bij onze bespreking van de Nederlands-Duitse taalgrens. Hetzelfde geldt natuurlijk voor het trekken van een grens tussen Nederlands en Fries. Sommige Nederlanders zijn bovendien van mening dat het Fries geen taal, maar een dialect is. Net zo geloven ook sommige Duitsers dat het Nederlands eigenlijk een Duits dialect is.

Ten aanzien van het oudere Fries bestaat er, zoals men in hoofdstuk 7 kan lezen, eigenlijk geen probleem: het wordt altijd als een aparte, Oudgermaanse taal beschouwd. Wat is Fries nu: een taal of een dialect? Wat is in het algemeen het verschil tussen een taal en een dialect? Al kan dat enige verbazing wekken: daar bestaan geen zuiver taalkundige maatstaven voor. In dit boek hanteren wij een sociolinguïstische maatstaf: een taal vervult in een cultuur functies die een dialect mist. Het gebruik (of soms een politieke beslissing) bepaalt dus of we van een taal of van een dialect spreken; niet de woorden, de klanken of de grammatica. Wanneer een taal niet langer wordt gebruikt door parlementsleden en wethouders, wanneer gemeente en provincie hun ingezetenen niet meer aanschrijven in die taal, wanneer de school en de rechtbank die niet meer gebruiken, kan een taal dus degraderen tot een dialect.

Een dialect kan ook promoveren tot een taal. In Luxemburg wordt sinds jaar en dag Letzebuergisch gesproken, een Duits dialect. Na de onafhankelijkheid van Luxemburg in 1867 werden de functies van de cultuurtaal verdeeld over Hoogduits en Frans. Maar in 1984 riep het Luxemburgse parlement het Letzebuergisch uit tot de nationale

taal van het groothertogdom en decreeteerde het gebruik ervan in officiële documenten. Hoewel de taalsituatie in Luxemburg daarvoor niet veel veranderde, was het dialect een taal geworden. Een taal, zei de Noors-Amerikaanse taalkundige Einar Haugen, is een dialect met een leger en een marine. Een dialect, zegt de hoogleraar Gronings Siemon Reker, is een taal met pech.

De begrenzing van taal en dialect is vooral lastig als twee talen (of dialecten, dus) verwant zijn, zoals het Nederlands en het Fries. Op grond van vooral taalkundige overwegingen beschouwen linguïsten het Fries uit de Oudgermaanse tijd al als een afzonderlijke Germaanse taal, het Oudfries. Het Fries is dus wel familie van het Nederlands, dat tenslotte ook een Germaanse taal is, en ook het Engels is een nauwe bloedverwant van het Fries. Engels en Fries hebben, als talen die ontstaan zijn aan de kusten van de Noordzee, hun Ingweoonse karakter gemeen. Daardoor had de Angelsaksische missionaris Bonifatius er in de achtste eeuw weinig moeite mee om zich verstaanbaar te maken in Friesland. Het Friese woord voor 'kaas' is *tsiis* (vergelijk het Engelse *cheese*), een gans is een *goes* (*goose*), regen is *rein* (*rain*), een schaap een *skiep* (*sheep*) en een sleutel een *kaai* (*key*).

Tot in de zestiende eeuw was in Friesland het Fries de officiële taal van bestuur en rechtspraak. Maar louter op grond van die historische status kan de hedendaagse afstammeling van het Oudfries geen aanspraak maken op het predicaat taal. Deze status dankt het Fries vooral aan de functies die het vervult voor de ongeveer een half miljoen Friessprekenden in de Nederlandse provincie Friesland, die sinds 1 januari 1997 officieel 'Fryslân' heet.

Ook buiten Friesland wordt Fries gesproken, in het noorden van Duitsland: het Noord-Fries bij de Deense grens met ongeveer 8000, en het Oost-Fries of Sater-Fries bij Oldenburg met ongeveer 2000 sprekers. Fries is ook in Duitsland een erkende streektaal sinds het Duitse parlement eind jaren negentig instemde met het Europese Handvest voor Regionale en Minderheidstalen.

Dat het Fries in Friesland als schooltaal, als kerktaal en als bestuurstaal dienstdoet, samen met de standaardisering door instituten als de Fryske Akademy (waar in 2000 deel 17 verscheen van een 24-delig *Wurdboek fan de Fryske taal*) laat er niet de minste twijfel over bestaan dat het Fries een volwaardige taal is, al wordt het dan sterk beïnvloed door het Nederlands, vooral in de woordenschat.

Want het Fries wordt steeds Nederlandse. Meer en meer Friezen zeggen *fuak* in plaats van *wol gauris* ('wil nog wel eens'), en zelfs *boppe* – bekend uit de leuze 'Fryslân boppe!' – wordt steeds vaker vervangen door *boven*.

Het aantal woorden dat het Nederlands heeft overgenomen uit het Fries is gering, hoewel het er meer zijn dan menigeen denkt. Sport en scheepvaart zijn in die ontleningen goed vertegenwoordigd. Befaamde Friese sporten zijn *skûtsjesilen* ('wedstrijdzeilen met een *skûtsje*', een bepaald type tjalk – ook een Fries woord, trouwens) en *fierljeppen* ('polsstokverspringen'). Het bekendste Friese woord in Nederland is *klunen*, dat tijdens de Elfstedentocht in februari 1985 nationale bekendheid verwierf toen de sportverslaggevers het handzamer vonden dan de ellenlange omschrijving ('met de schaatsen over het land lopen als het ijs onberijdbaar

is of onderbroken wordt'). Andere Friese leenwoorden zijn *baken*, *beroid*, *eiland*, *gier* (in de betekenis 'vloeiende mest') *krioelen*, *robbedoes*, *sjokken*, *sjorren*, *sjouwen* en *terp* (de Friese tegenhanger van *dorp*).

Het Friese taalgied in Nederland

Bûter; brea en griene tsiis

Wie de verhouding tussen talen als een sportwedstrijd wil zien, zal moeten vaststellen dat het Fries al sinds eeuwen op verlies staat: territoriaal, functioneel en sociaal. Vroeger werd in een veel groter deel van Nederland Fries gebruikt, ook in Groningen en het noordelijke deel van Noord-Holland; het Westfriese dialect van Noord-Holland bewaart nog enkele Friese taalfossielen. Niet alleen zijn bijna alle gebieden buiten de provincie Friesland verloren gegaan voor de Friese taal, maar ook in Friesland zelf moest het Fries verliezen incasseren.

Een paar Friese streken zijn Nederlands-

talig. In de Stellingwerven wordt een Oost-Nederlands dialect gesproken, het Stellingwerfs, dat het een en ander aan het Fries heeft ontleend. In Het Bildt namen de Friezen het Hollands over van de Hollandse kolonisten die het gebied in de zeventiende eeuw inpolderden. Op Ameland en op een deel van Terschelling (Midsland) treft men een Hollands dialect aan, en ook in Heerenveen wordt door immigratie van Hollanders in hoofdzaak Hollands gesproken.

In de steden Leeuwarden, Dokkum, Franeker, Harlingen, Stavoren, Bolsward en Sneek is sinds de zestiende eeuw door commerciële en culturele contacten met Holland het Stadsfries ontstaan, een variëteit die gekarakteriseerd kan worden als een door het Fries beïnvloed Hollands (Hollands in Friese mond), maar ook wel als een Fries dialect dat bewust in Hollandse richting is gecultiveerd. Het gebruik en het prestige van Stadsfries, dat eeuwenlang door de hogere kringen in de steden is gesproken, nemen in de twintigste eeuw snel af. De Friese en vooral de Nederlandse standaardtaal profiteren hiervan.

‘Bûter, brea en griene tsiis, wa’t dat net sizze kin, is gjin oprjochte Fries’, zo luidt het sjibbolet dat naar verluidt in 1520 is gemunt door de Friese held Grutte Pier, ofwel Grote Pier, om in de strijd tegen de Hollanders die Friesland wilden veroveren, vriend en vijand te onderscheiden. Gevangenen die hun tong breken over het Fries worden meedogenloos over de kling gejaagd. ‘Boter, roggebroomd en jonge (‘groene’) kaas, wie dat niet zeggen kan, is geen echte Fries.’ Hoeveel *oprjochte* Friezen zijn er nog? In 1994 kwam uit een onderzoek onder de bewoners van de provincie Friesland naar voren dat bijna iedereen (94 procent) in Friesland

Fries verstaat, maar dat slechts 17 procent het kan schrijven. Vierenzeventig procent spreekt Fries, 65 procent leest het.

Verstaan is iets anders dan gebruiken. Het Fries is de moedertaal voor ongeveer de helft van de bevolking, maar ook de Friezen die tot deze helft behoren, spreken niet altijd Fries. Ook zij gebruiken bij bepaalde gelegenheden Nederlands, en op school, in de kerk en in het plaatselijk en provinciaal bestuur wordt naast Fries ook Nederlands gesproken, en vooral geschreven. Daardoor zijn Friezen tweetalig en loopt het Fries gevaar terrein te verliezen en functies te moeten afstaan aan het prestigieuzere Nederlands. De Friessprekende populatie wordt uitgedund doordat Friezen naar elders verhuizen en Nederlandstaligen zich in Friesland vestigen, en doordat jongeren steeds meer Nederlands gaan spreken. De ver nederlandse wordt enigszins tegengegaan doordat het Fries winst boekt in domeinen die voorheen Nederlandstalig waren, een winst die het gevolg is van een actieve Friese taal- en cultuurpolitiek.

Reclame voor het Fries

‘Friesland, mooier bestaat niet!’

'Boter, roggebroad, en groene kaas, wie dat niet zeggen kan is geen echte Fries.' (Het Friese sjibbolet)

's Zomers kluunt het nog mooier dan 's winters.'

Knepelfreed

De provincie Friesland en een aantal gemeenten gebruiken het Fries ook wel voor ambtelijke stukken. Die vrijheid is niet zonder slag of stoot verworven. In 1948 werden twee melktappers uit Oldeboorn veroordeeld omdat ze op hun wagens de Friese namen van hun koopwaar hadden geschilderd

– *sûpenbrij* in plaats van *karnemelksepap*. Toen de journalist en voorman van de Fryske Beweging Fedde Schurer over dit incident en andere gevallen van taaldiscriminatie een fel artikel schreef, werd hij wegens smaad voor de rechter gedaagd. Door de rake klappen die de politie uitdeelde tijdens de straatrel na afloop van de rechtszaak op 16 novem-

Fries op school

In 1937 werd de Lageronderwijswet uit 1920 onder Friese druk gewijzigd: 'Daar waar naast de Nederlandse taal een streektaal in levend gebruik is, kan onder lezen en Nederlandse taal enige kennis van die streektaal begrepen zijn.' Hierdoor konden kinderen Fries leren op school, iets wat voorheen verboden was. Sinds de invoering van de Wet op het basisonderwijs in 1985 wordt Fries als verplicht vak onderwezen en als voertaal in alle klassen toegestaan. Op tweetalige scholen wordt Fries in alle leerjaren als vak onderwezen en als voertaal gebruikt, maar hoofdzakelijk in de laagste groepen. Op de pedagogische academies moet daarom Fries worden gegeven.

In de eerste drie jaar van het voortgezet onderwijs is Fries sinds 1993 een verplicht vak. Scholen zijn echter vrij in de hoeveelheid tijd die ze aan Fries willen besteden, en een uiterst gering aantal leerlingen kiest Fries als examen-vak. Op een aantal scholen voor lager en middelbaar beroepsonderwijs wordt het Fries ook wel als voertaal gebruikt.

Fries mag dan verplicht zijn in het onderwijs, slechts 17 procent van de Friezen kan Fries schrijven, waaruit blijkt dat het onderwijs niet veel voorstelt – anders zou iedereen die het spreekt het ook kunnen schrijven. Scholen in de steden zingen in de Friese les hoogstens een liedje.

ber 1951, ging die dag de geschiedenis in als *Kneppeľfreed* ('Knuppelvrijdag').

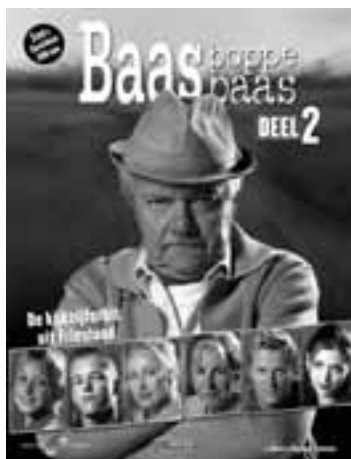
De rel en de nasleep ervan bevorderden de taaltoestand in Friesland tot een Friese Kwestie van nationaal gewicht, en in 1953 verordonneerde de centrale overheid dat provincie en gemeenten zich in geschrifte van het Nederlands moeten bedienen, maar wanneer ze dat willen een Friese versie kunnen toevoegen. Wie dat wil mag wel sinds 1956 voor de rechtbank de eed of belofte in het Fries afleggen, zoals deze taal ook bij de rechtsgang mag worden gebruikt.

Zowel de provincie als enkele gemeenten hielden zich niet aan de regeling van 1953. In 1986 werd echter met de landsregering in Den Haag, in afwachting van een definitieve regeling, overeengekomen dat overheidsdocumenten in het Nederlands of het Fries opgesteld mogen worden, en dat Friese teksten waar nodig van een Nederlandse vertaling voorzien moeten worden. Een nieuwe stap in de verankering van het Fries als tweede rijkstaal werd gezet in 1996, toen Nederland het Europees Handvest voor Re-

gionale en Minderheidstalen bekrachtigde. Hiermee nam de overheid de verplichting op zich de positie van het Fries op gebieden als onderwijs, media en gezondheidszorg te verstevigen.

Er zijn maar relatief weinig televisieprogramma's in het Fries. Een kijkcijferhit vormde de Friestalige dramaserie *Baas Boppe Baas*, die van 2001 tot 2005 werd uitgezonden en in de zomer van 2005 ook op de landelijke televisie verscheen. De regionale radiozender verzorgt regelmatig Friestalige uitzendingen en de regionale pers publiceert met enige regelmaat artikelen in het Fries. In 1999 kwam de Friese popgroep Twarres met het Friestalige liedje *Wêr bisto* in de nationale Megatop-30 en vervolgens in allerlei 'toppen'. En voor iedere wedstrijd van Heerenveen wordt het Friese volkslied gezongen.

Weinig kerkgangers gaan geregeld naar een Friese kerkdienst en slechts de helft zo nu en dan. Voor deze kerkgangers is ruimschoots Friestalige literatuur beschikbaar: in 1943 is de eerste complete Friese bijbelvertaling verschenen, vervaardigd door dr. G.A. Wumkes. In 1978 is een nieuwe, oecumenische bijbelvertaling gepubliceerd. In 1977 zag het *Lietboek foar de Tsjerken* ('Liedboek voor de Kerken') voor de protestanten het licht en in 1980 *Kom no mei sang* ('Kom nu met zang') voor de katholieken. Naast de bijbel is ook Homeros in metrisch Fries vertaald. Vanaf 1989 wordt er een Friese boekenweek gehouden, aanvankelijk in dezelfde periode als de Nederlandse, maar vanaf 1992 vindt de Friese boekenweek op verzoek van de boekhandels en bibliotheken ongeveer veertien dagen vóór de Nederlandse plaats. Door de toename van de activiteiten rond het Friese boek is de Friese boekenweek veranderd in Friese Boeken-

Een dvd-uitgave van Baas Boppe Baas

weken, want hij neemt veertien dagen in beslag. Er is een levendig literair klimaat rond het Fries, maar desalniettemin hebben Friese boeken slechts lage oplages. In 2003 is de website Wumkes.nl opgericht, een digitale historische bibliotheek van Friesland. De redactie streeft ernaar om zo veel mogelijk standaardwerken over de Friese literatuur en cultuurgeschiedenis ter beschikking te stellen, zowel ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek als voor een breed in geschiedenis geïnteresseerd publiek. In 2006 verscheen de uitgebreide Friese literatuurgeschiedenis *Zolang de wind van de wolken waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*.

Hoe zou het in de toekomst het Fries vergaan?

In de *Volkskrant* van 2 oktober 2008 stond te lezen hoe ‘bussen vol actievoerders’ uit Friesland naar Den Haag trokken voor een debat over de opname van het Fries (‘hun *memmetaal*’) in de grondwet. Als het Nederlands wordt opgenomen, dan moet het Fries er ook in, vinden de actievoerders; ‘het is tenslotte de tweede rijkstaal’. Die gebeurtenis ontlokte de cultuurgedeputeerde Jannevietske de Vries volgens de krant de volgende optimistische uitlating over de toekomst van het Fries: ‘As safolle minsken it Frysk libbend halde wollen, moat it wol goed komme’ (‘als zoveel mensen van het Fries houden en het willen behouden, dan moet het wel goed komen’). Maar is dat optimisme terecht?

Het Fries zal, zo is de algemene overtuiging, geleidelijk steeds meer vernederlandsen, en de vraag is dus of het zijn eigen karakter zal kunnen behouden. Zeker is in ieder geval dat Fries kunnen spreken de politiek-correcte wind mee heeft bij de meeste politieke partijen en dat het Fries speciaal wordt gepromoot door de provinciale partij FNP

(Fryske Nasjonale Partij), die 10 procent van de stemmen haalt. En nadat in 1994 de eerste Friestalige site op internet verschenen was (de homepage van een Friese student in Groningen), is er een groot aantal gevolgd: het grote voordeel van internet is dat men er kosteloos zoveel teksten kan publiceren als men wil, en dat men er weblogs kan bijhouden die door iedereen gelezen kunnen worden. Zo kan internet een belangrijk hulpmiddel zijn voor het behoud van het (lokale) eigene en de verbreiding daarvan. Helaas bestaan er geen gegevens over hoeveel Friese websites en weblogs er zijn – dergelijke gegevens worden namelijk alleen bijgehouden voor nationale talen. In het begin van de eenentwintigste eeuw is er in ieder geval nog steeds belangstelling voor het Fries en worden er allerlei activiteiten in en op het gebied van het Fries georganiseerd. Tegelijkertijd neemt het aantal mensen dat zijn kinderen tweetalig Fries en Nederlands opvoedt af – hetzelfde gebeurt ook met de Nederlandse dialecten. Terwijl het natuurlijk duidelijk is dat het behoud van het Fries in de handen van de jongste kinderen ligt.

De Nederlands-Franse taalgrens

Er zijn twee grenzen tussen het Nederlands en het Frans. In Frankrijk is er een officiële, die op het punt staat te verdwijnen. In België is er een officiële, die steeds meer op een grens tout court gaat lijken.

De Nederlands-Franse taalgrens in Frankrijk

In Duinkerke staat een standbeeld van een van zijn beroemde zonen; ‘Jean Bart’ staat

De Franse Nederlanden

op de sokkel. Eigenlijk heette de piraat in kwestie Jan Baert, want Duinkerke was ooit een Vlaamse stad en iedereen sprak er Nederlands. Het was een even Vlaamse stad als Brugge of Gent. Vandaag de dag is het een even Franse stad als Bordeaux of Lyon. In 1646 werd Duinkerke door Frankrijk geannexeerd en het is sindsdien een deel van Frankrijk gebleven. Zo begon een proces van verfransing dat in heel Frans-Vlaanderen heeft doorgezet.

Het spreekt vanzelf dat de taalgrens niet veranderde als een stuk land van kroon wisselde. Toch schoof de Frans-Nederlandse taalgrens in de loop der eeuwen langzaam naar het noorden op. Verschuivingen over en weer bleven zich echter voordoen, vooral rond Kales (Calais), waar de bewoners nog lang Nederlands bleven spreken. Nog

in 1612 voegde de stadsklerk van het dorp Polinchove in het huidige departement Pas-de-Calais bij de stadsrekening een kwitantie in het Nederlands, waarin te lezen staat dat Jehan de Malynnes den ouden zekere somme gelds heeft ontvangen van Andries Loete, ‘vor te hebben ghetymmert den torre vande de proche [parochie] van Pollynchoue’. Pas na de zeventiende eeuw is deze streek zo goed als volledig verfranst.

De verfransing van de Westhoek, een negentigtal gemeenten ten westen van Duinkerke, in de buurt van de stadjes Bergues (Sint-Winoksbergen), Cassel (Kassel), Hazebrouck (Hazebroek) en Bailleul (Belle), is anders verlopen. Toen de Westhoek werd ingelijfd bij Frankrijk was het gebied helemaal Nederlandstalig. De Vlaamse rederijkery bleef er tot de Franse Revolutie zeer vi-

taal. De arts en rederijker Michiel de Swaen, die in 1654, dus ten tijde van de inlijving, in Duinkerke werd geboren (en er in 1707 stierf), was zelfs een van de belangrijkste dichters van de Zuidelijke Nederlanden. Tot 1808 namen de Frans-Vlaamse rederijkerskamers regelmatig deel aan de landjuwelen die aan beide zijden van de rijksgrens werden georganiseerd en kaapten er prijzen weg. De taalboekjes van Frans-Vlaamse 'spraakkonstenaars' (onder anderen Andries Steven) oefenden tot ver in de achttiende eeuw ook in de toen Oostenrijkse Nederlanden een grote invloed uit.

Kort na de inlijving werd het gebruik van het Frans in rechtszaken verplicht gesteld, wat de hogere standen dwong deze taal grondig te leren. De regering in Parijs bevorderde de verfransing, vooral in de steden, bovendien door Franssprekende ambtenaren en garnizoenen te sturen. Toch bleef het Nederlands tot de Franse Revolutie de voertaal in het onderwijs. Maar boeken, tijdschriften en pamfletten verschenen in de loop van de achttiende eeuw steeds vaker in het Frans, een teken dat de burgerij verfransde.

De revolutionaire decreten van Napoleon, waarvan de gevolgen voor Vlaanderen elders worden besproken (zie hoofdstuk 12), dwongen de bevolking uitsluitend Frans te gebruiken in het onderwijs en in officiële stukken. De Franse taalknevelarij miste haar uitwerking niet. Een enquête uit 1806 laat zien dat de steden Duinkerke en Gravelingen (Gravelines) al grotendeels waren verfranst, maar dat in de arrondissementen Duinkerke en Hazebroek het grootste deel van de bevolking nog het Nederlands als voertaal bezigde. De pastoor van Belle (Bailleul), die in 1891 een studie over het Vlaamse dialect van zijn stadje publiceerde,

deelde in datzelfde jaar mee dat 'ondanks de verspreiding van het onderwijs en de kennis van het Frans de bewoners van Belle en omstreken onder elkaar Vlaams spreken'.

Uit enquêtes die tussen 1806 en 1940 zijn gehouden, valt duidelijk op te maken hoe snel het gebied onder invloed van het bestuur, de kerk, het leger en het onderwijs op het Frans is overgeschakeld. Tegenwoordig kan het Nederlands – dat wil zeggen een West-Vlaams dialect – alleen nog standhouden in enkele gemeenten langs de Belgische grens. Meer dan enkele duizenden tweetaligen zijn er niet overgebleven.

In de praktijk heeft de Belgisch-Franse rijksgrens dus de rol van de taalgrens overgenomen. De laatste fase van taalverandering, taalwisseling – voor wie het dramatischer ziet: taaldood – is aangebroken. Tijdens de laatste decennia van de twintigste eeuw zag de situatie er ongeveer als volgt uit: de helft van de bewoners boven de zestig jaar was tweetalig; in de groep tussen de veertig en de zestig beheerste nog niet de helft het Nederlands passief en niet eens een kwart actief; van de groep van twintig tot veertig beheerste een vijfde het Nederlands passief en nog geen 10 procent actief; de jongeren spraken helemaal geen Nederlands en slechts weinigen van hen beheersten het passief. Sprekers die alleen Nederlands kennen, waren toen al uitgestorven, en alleen een paar ouderen spraken het nog dagelijks met elkaar.

Schijnbaar in tegenspraak met deze terminale symptomen vond een groot deel van de grensbewoners het theoretisch de moeite waard het Vlaamse dialect door te geven aan de jeugd. Deze houding treft men ook elders wel aan bij naderende taaldood; het is eerder een veeg teken dan een hoopvolle

opleving. Als gevolg hiervan bestaat er echter wel belangstelling voor de cursussen Nederlands die sinds 1971 officieel op Franse scholen mogen worden gegeven, en voor de studie Nederlands aan de twee universiteiten van Rijsel. Ook economische motieven spelen daarbij een rol: heel wat Noord-Fransen vinden immers een baan in het aangrenzende West-Vlaanderen.

In 1985 werd in Wervicq-Sud (Wervik) en in 1990 in Bailleul (Belle) een begin gemaakt met Nederlandse lessen in het basisonderwijs, experimentele projecten die door Vlaanderen en Nederland werden betaald. Nadat Frankrijk officieel besloten had het aanleren van een vreemde taal in het basisonderwijs in te voeren, werd er – onder meer met de steun van de Nederlandse Taalunie – voor gezorgd dat in Frans-Vlaanderen ook

Nederlands kon worden gevolgd. Ook de cursussen Nederlands die in het volwassenonderwijs worden aangeboden (bijvoorbeeld door het ‘Komitee voor Frans-Vlaanderen’), zijn populair.

Omdat meer en meer mensen in Frans-Vlaanderen, ook buiten de Westhoek, beseffen dat het Nederlands een deel van hun cultureel verleden is, kunnen we ervan uitgaan dat de belangstelling voor onze taal er nog lang heel wat groter zal zijn dan in de rest van Frankrijk (in Bailleul is er bijvoorbeeld ook een Maison du Néerlandais). Over een tijdje zal dat alles allicht, samen met veel Vlaamse plaats- en familienamen, het enige zijn wat van het Nederlandse verleden van Frans-Vlaanderen nog overblijft. Het feit dat nogal wat mensen uit die streek in België werk hebben of zoeken en daarom

Standaardnederlands leren, verandert daar niet zoveel aan.

De Nederlands-Franse taalgrens in België

Hoe de taalgrens vroeger door België liep, weten we niet precies. We weten wel dat bestuurlijke indelingen met die taalgrens geen rekening hielden en dat de taalgrens soms zelfs door een gemeente heen liep. In zo'n gemeente sprak dan het noordelijke deel Nederlands en het zuidelijke deel Frans. De eerste uitvoerige enquêtegegevens zijn uit 1806. De Franse ambtenaar Coquebert de Montbret trachtte met de hulp van burgemeesters en 'préfets' te achterhalen wat de voertaal van de verschillende gemeenten was. Voor België zijn de verzamelde gegevens helaas veel minder nauwkeurig en betrouwbaar dan voor Frans-Vlaanderen. Uit zijn aantekeningen kunnen we wel opmaken dat aan de zuidgrens van West-Vlaanderen het Frans toen allicht iets ruimer verbreed was dan later (en nu).

Na de Belgische onafhankelijkheid leverde de eerste talentelling van 1846 cijfers over de talen langs de taalgrens. Ze bevestigen de gegevens van Coquebert de Montbret, maar tonen vooral dat in Franstalig gebied Vlaamse eilandjes voorkwamen en andersom.

Toch blijkt ook dat de taalgrens tussen gebieden met Vlaamse en met Waalse dialecten destijds vrij zuiver kon worden getrokken. Veel belang werd daar echter tijdens de eerste eeuw van het bestaan van België niet aan gehecht. De zaak kwam pas in de (politieke) belangstelling toen in de wet van 28 juni 1932 over het gebruik van de talen in bestuurszaken een bijzondere bepaling kwam te staan. Gemeenten met 30 procent 'anderstaligen' zouden tweetalig bestuurd

worden. Ze zouden zelfs van taalregime veranderen indien zou blijken dat meer dan 50 procent van de bevolking een andere taal sprak dan de 'officiële' taal van het gebied.

Omdat de bedoeling van de wet ook was de taalgrens officieel vast te leggen, zorgde een en ander voor nogal wat politieke bevoering, vooral toen bij de eerste telling na de inwerkingtreding van de wet bleek dat de talentelling (in 1947) allesbehalve serieus plaatsvond. Niet alleen in Brussel en omgeving, maar ook langs de taalgrens werden tamelijk 'merkwaardige' gegevens opgetekend. Waar in honderd jaar tijd niets was veranderd, bleken nu in korte tijd zoveel veranderingen te zijn opgetreden dat het taalregime van heel wat gemeenten diende te worden gewijzigd.

Enerzijds was de talentelling een talenreferendum geworden, anderzijds werd er op grote schaal gefraudeerd. En het was iedere keer het Nederlands dat de klappen kreeg. Het politieke protest daartegen was zo hevig dat in de jaren vijftig beslist werd de talentellingen af te schaffen en de taalgrens bij wet definitief vast te leggen

De taalgrenswet die per 1 september 1963 van kracht werd, maakte provincies, arrondissementen en gemeenten zo veel mogelijk eentalig. In totaal werden 25 gemeenten met 87.450 inwoners van Vlaanderen naar Wallonië overgeheveld en 24 gemeenten met 23.250 inwoners van Wallonië naar Vlaanderen. Hoewel die veranderingen in het parlement en bij de publieke opinie nogal wat beroering wekten, zouden er later, op een enkele uitzondering na, nauwelijks nog problemen overblijven. Twee uitzonderingen met belangrijke politieke consequenties waren de Voerstreek en de Brusselse randgemeenten.

De taalgrens stinkt

In *De Standaard* van 16 oktober 2000 wordt een Vlaamse ambtenaar als volgt geciteerd: 'Wij hebben te weinig personeel om de grenzen 's nachts te laten bewaken.'

Het artikel gaat niet over mensen die proberen illegaal België binnen te komen. Aan het woord is een ambtenaar van de 'Mestbank'.

Omdat er in Vlaanderen en Wallonië een verschillende wetgeving op de verwerking van

mestoverschotten bestaat, proberen sommige Vlaamse veehouders (kennelijk 'illegaal') mest naar Wallonië te transporteren.

Interessant is vooral dat in de titel van het artikel het begrip 'taalgrens' wordt gebruikt ('Mest steekt 's nachts illegaal de taalgrens over'), hoewel taal hier geen rol speelt.

Taalgrenzen zijn dus heel reëel: je kunt ze zelfs ruiken!

Voeren

De Voerstreek is een deel van het zogenoemde Overmaasgebied, tussen de steden Aken, Maastricht en Luik. In dat hele gebied was tijdens het ancien régime het Nederlands de taal van school en bestuur. Daarna kwam, door politieke veranderingen, zowel het Duits als het Frans opzetten. Ook politiek waren er nogal wat veranderingen en de zeventien Overmaasgemeen-

ten behoren nu tot maar liefst vier verschillende taalregimes.

Eupen, Sankt Vith en omgeving, die in de negentiende eeuw nog van Pruisen waren, vormen nu de Duitstalige Gemeenschap en het Duits is er de officiële taal.

Ook in de zogenoemde Platdietsse streek (negen gemeenten) werd een Nederduits dialect gesproken en vervulde het Hoogduits een aantal cultuurtaalfuncties. Na een agres-

Voerstreek:

- 1 Moelingen
- 2 's-Gravenvoeren
- 3 St.-Martensvoeren
- 4 St.-Pietersvoeren
- 5 Teuven
- 6 Remersdaal
- 14 Welkenraat
- 15 Balen
- 16 Membach

Platdietsse streek:

- 8 Stippenaken
- 9 Gemmenich
- 10 Homburg
- 11 Montzen
- 12 Moeresnet
- 13 Hendrikkapelle

Franstalig:

- 7 Aubel

Duitstalig:

- 17 Eupen

sieve Belgische verfransingspolitiek nam het Frans het grootste gedeelte van die functies over en het gebied werd bij Franstalig België aangehecht. Faciliteiten voor Duits- en Nederlandstaligen zijn er 'mogelijk', maar worden in de praktijk niet verleend. De gemeente Aubel, die helemaal verfranst is, behoort zonder faciliteiten tot Wallonië.

De zes Voerdorpen ten slotte hebben lang aan dezelfde verfransing blootgestaan als de bovengenoemde en kenden vooral een aanzienlijke Waalse immigratie. De meerderheid van de ongeveer 4000 inwoners sprak (en spreekt) echter Nederlands. Op grond hiervan voegde men de dorpen in 1963 bij de provincie Limburg. Omdat ze territoriaal niet met (Belgisch-)Limburg verbonden zijn en voor een aantal economische functies op Luik zijn aangewezen, is daartegen een door Wallonië gesteunde hetze gevoerd die regeringen heeft doen struikelen en lange tijd voor hevige politieke beroering heeft gezorgd. In de gemeenteraad hadden de Luiksgezinden (onder wie de berucht geworden burgemeester Happart) lange tijd een meerderheid, die echter iedere keer kleiner werd. Sinds de verkiezingen van oktober 2000 behoort de Waalsgezinde

meerderheid tot het verleden en stuurt het schepencollege van Voeren niet meer op een terugkeer naar Luik aan.

De Vlaamse rand rond Brussel

Voor veel commotie zorgde en zorgt ook het Brusselse randgebied. De gedeeltelijke verfransing van Brussel is namelijk ook in de omringende dorpen niet zonder consequenties gebleven. Vele (meestal welgestelde) Brusselse Franstaligen verhuisden naar de randgemeenten en hun taal verhuisde mee. Zij zijn degenen die voortdurend om aansluiting bij Brussel vroegen. De Vlamingen waren echter vastbesloten de 'olievlek', zoals de verfransing van het Brusselse randgebied werd genoemd, niet alleen in te dammen, maar ook te laten opdrogen. Zodoende was het politiek onmogelijk nog Vlaamse gemeenten bij Brussel te voegen. Later maakte ook de grondwet dat onmogelijk. Ondertussen was de situatie echter zo uit de hand gelopen dat in een aantal gemeenten niet alleen belangrijke Franstalige minderheden, maar in sommige ook meerderheden bleken te bestaan. Zes Brusselse randgemeenten (Drogenbos, Kraainem, Linkebeek, St.-Genesius-Rode, Wemmel en Wezenbeek-Oppem) kregen daarom een officieel faciliteitensysteem. Ze blijven echter deel van Vlaanderen uitmaken en worden door de Vlaamse regering bestuurd.

Inwoners van officieel tot Vlaanderen behorende faciliteitengemeenten kunnen in het Frans worden bestuurd, als ze dat wensen. Formulieren kunnen ze in het Frans krijgen en ze mogen ook in het Frans worden ingevuld. Ook mondelinge contacten met ambtenaren kunnen desgewenst in het Frans verlopen. De gemeenten zelf moeten echter wel in het Nederlands functioneren.

Propaganda voor de Vlaamse taal en cultuur in de Franse Westboek.

'Ik ben een Vlaming en trots het te zijn.'

Uit recente cijfers blijkt dat de verfransing in de zes faciliteitengemeenten nog toeneemt: 52 procent van de inwoners zegt Franstalig te zijn, 22 procent Nederlandstalig en 12 procent noemt zich tweetalig. Die voortschrijdende verfransing is vooral het gevolg van inwijking. Tot 85 procent van de inwoners van de faciliteitengemeenten zijn immigranten en slechts 18 procent daarvan komt uit Vlaanderen. 53 procent van de recentere immigranten komt uit eentalig Franstalige gezinnen en slechts 19,5 procent uit eentalig Nederlandstalige gezinnen. Er is ook vrij veel migratie uit Frankrijk. Het verschil met de andere randgemeenten zonder faciliteiten is opvallend. In Tervuren, St.-Pieters-Leeuw en Grimbergen (die als vergelijkingsgemeenten mee onderzocht werden) is een ruime meerderheid van de inwoners Nederlandstalig en is er geen inwijking vanuit Wallonië en Frankrijk. Eenderde van de (nochtans ook talrijke) inwijkelingen komt er uit Vlaanderen, een ander derde uit Brussel. Franstaligen blijken dus vooral daarheen te trekken waar ze taalfaciliteiten krijgen, zodat het verlenen van faciliteiten dus eigenlijk contraproductief is.

Tijdens de politieke crisis die na de verkiezingen van 11 juni 2007 ontstond, stond het lot van die randgemeenten weer volop in de belangstelling. Door een beslissing van het Grondwettelijk Hof dient de kieskring Brussel-Halle-Vilvoorde te worden gesplitst – dat wil zeggen, de Vlaamse gemeenten die nu tot de tweetalige Brusselse kiesomschrijving behoren moeten daaruit worden getild. Omdat de Walen vrezen daardoor aanzienlijk aan invloed (en potentiële kiezers) te verliezen slagen de politici er niet in de eensgezindheid te bereiken die

nodig is om de uitspraak van het Hof in de praktijk om te zetten.

Wordt vervolgd...

Brussel

Spreken over de grenzen van het Nederlands kan natuurlijk niet zonder het ook kort over Brussel te hebben. Velen vragen zich namelijk af wat er eigenlijk is gebeurd dat Brussel in vrij korte tijd van een hoofdzakelijk Nederlandssprekende stad kon veranderen in de meertalige metropool van nu waar het Frans de boventoon voert. Brussel is in veel opzichten een speciaal geval. Hoewel de taalgrens zich slechts een twaalftal kilometer ten zuiden van de stad bevindt, ligt de stad toch helemaal binnen het Nederlandse taalgebied. In België is dit het enige voorbeeld van een gebied dat niet direct op de taalgrens ligt en toch te maken heeft met taalverschuiving.

Een andere exclusiviteit van Brussel is dat de stad het enige gebied in België is waar de sprekers van twee talen niet door een geografische lijn van elkaar gescheiden worden. Het territorialiteitsprincipe werkt er dus niet en er bestaat geen enkele legale mogelijkheid om het taalregime van de individuele Brusselaar te bepalen. Toch leven de taalgroepen al vrij lang en intens samen. Dat maakt het soms bijzonder moeilijk om de Brusselaars in taalgroepen in te delen. Veel Brusselaars wensen zich niet als Vlaming of Waal (de traditionele en efficiënte indelingscategorieën in België) te beschouwen of te laten beschouwen. Veel Franssprekende Brusselaars wijzen het etiket 'Waal' af. Vroeger waren tweetalige Brusselaars eigenlijk altijd Vlamingen, maar dat is nu niet meer het geval. Bovendien is ongeveer eenderde van de inwoners van Brussel van

vreemde origine, en die ‘vreemdelingen’ hebben helemaal niets met de traditionele indelingscategorieën te maken. In een heel recente studie heet het dat het meertalig karakter van de bevolking, het aantal taalgemengde gezinnen en het feit dat steeds meer

Brusselaars gebruikmaken van de dienstverlening van beide traditionele taalgemeenschappen, het steeds moeilijker maken om in Brussel een persoon aan een specifieke taalgemeenschap te verbinden.

Brussel, randgemeenten, faciliteitengemeenten

Wat in de volksmond Brussel wordt genoemd, is eigenlijk meer dan Brussel alleen.

Het gewest dat officieel het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heet, bestaat uit negentien gemeenten, waartoe Brussel, Anderlecht, Ganshoren, Elsene, Etterbeek, Koekelberg en nog dertien andere behoren. Eén ding hebben ze gemeen: ze zijn allemaal officieel tweetalig en ze zien er als één grote stad uit. De leek weet niet waar de ene gemeente ophoudt en de volgende begint. De lijst met de negentien gemeenten is wel opgenomen in de grondwet en kan dus niet meer veranderen.

Randgemeenten is een veel vager begrip, want officieel bestaan ‘randgemeenten’ niet. De term wordt gebruikt om gemeenten aan te duiden die rond Brussel liggen (bijvoorbeeld Tervuren, Groot-Bijgaarden, Grimbergen,

Diegem). Omdat er nogal wat Franstaligen zijn komen wonen, was het gevaar van verfransing er natuurlijk groter dan in andere gemeenten, en dat is het enige gemeenschappelijke kenmerk van die ‘randgemeenten’. Waar dat gebied ophoudt, weet niemand.

Zes van de Brusselse randgemeenten hebben wel een speciaal statuut: Drogenbos, Kraainem, Linkebeek, St.-Genesius-Rode, Wemmel en Wezenbeek-Oppem zijn de zogenoemde *faciliteitengemeenten*. De inwoners ervan hebben het recht een aantal administratieve zaken in het Frans in plaats van in het Nederlands af te handelen. Het Nederlands is er echter wel de officiële taal en die gemeenten zijn, evenals de andere randgemeenten, een deel van Vlaanderen en worden door de Vlaamse regering bestuurd.

Tot het begin van de negentiende eeuw verschilde de situatie in Brussel niet zo gek veel van die in andere Vlaamse steden: een groot gedeelte van de sociale elite was tweetalig en het merendeel van hen gebruikte het Frans voor de meeste cultuurtaalfuncties. Het Nederlands dat door de overgrote meerderheid van de bevolking werd gesproken, was, zoals elders in Vlaanderen, een dialect.

De intrigerende vraag is nu waarom in andere Vlaamse steden de beginnende verfransing wel kon worden teruggeschroefd, maar in Brussel niet. Van de factoren die een

rol hebben gespeeld zijn sommige specifiek voor Brussel, een stad die sinds de bourgondische tijd bijna onafgebroken hoofdstad is geweest. Hofkringen, adel, hoge ambtenaren en dignitarissen waren er dus in veel sterkere mate aanwezig dan elders, en precies die groepen waren altijd al in hoge mate verfranst. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat tijdens de Franse annexatie de verfransing er veel intenser was dan elders in Vlaanderen, ook door de aanwezigheid van invloedrijke Franse immigranten, die er ook nadien zijn blijven wonen en het

1 Anderlecht	13 Sint-Jans-Molenbeek/
Molenbeek-Saint-Jean
2 Brussel/Bruxelles	14 Sint-Joost-ten-Node/
Saint-Josse-ten-Noode
3 Elsene/Ixelles	15 Sint-Lambrechts-Woluwe/
Woluwe-Saint-Lambert
4 Etterbeek	16 Sint-Pieters-Woluwe/
Woluwe-Saint-Pierre
5 Evere	17 Ukkel/Uccle
6 Ganshoren	18 Vorst/Forest
7 Jette	19 Watermaal-Bosvoorde/
Watermael-Boitsfort
8 Koekelberg	
9 Oudergem/Auderghem	
10 Schaarbeek/Schaerbeek	
11 Sint-Agatha-Berchem/
Berchem-Sainte-Agathe	
12 Sint-Gillis/Saint-Gilles	

leven van de stad ingrijpend beïnvloed hebben.

Na 1830, het stichtingsjaar van België, werd Brussel als symbool van België beschouwd en het credo ‘één land, één taal’ gold er in nog sterkere mate dan elders. De sterk centralistische politiek zorgde bovendien voor een onproportioneel sterke concentratie in Brussel van de financiële en industriële macht, die vooral op de Waalse industrie steunde. Opwaartse sociale mobiliteit was in Brussel op grond van dit alles sterker dan elders, en die trend werd door de migratie nog aangewakkerd.

Brussel zelf en de gemeenten eromheen kenden in de loop van de negentiende eeuw een bevolkingsexplosie. In de periode tussen 1830 en 1840 verviervoudigde de bevolking van de randgemeenten en in het hele arrondissement was de migratie uit de rest van het land goed voor 80 procent van de natuurlijke aanwas. Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw waren het vooral Franstaligen die naar Brussel trokken. In 1843 was driekwart van de inwoners van hoofdzakelijk Franse buurten in Brussel geïmmigreerd, terwijl in de vooral Nederlandstali-

ge wijken driekwart in Brussel geboren en sinds generaties autochtoon was.

Van de Vlaamse immigranten die er waren, kwam bovendien het merendeel uit lage sociale milieus, terwijl heel wat van de Waalse inwijkelingen uit hogere sociale milieus afkomstig waren. Vooral de rangen van de gefortuneerde (en Franstalige) burgerij en van de intelligentsia werden door de immigratie versterkt.

De Brusselse arbeidersklasse werd dus, veel meer dan elders, geconfronteerd met een taalbarrière, die eigenlijk een sociale barrière was. En pogingen om ‘het verder te brengen’ moesten via het Frans (en de verfransing) verlopen. Meestal wilde dat zeggen dat een tweetalig geworden generatie door een eentalig Franse werd opgevolgd. Tot ver in de twintigste eeuw werd ‘Vlaamszijn’ (en dus ook Nederlands spreken) in Brussel geassocieerd met armoede en sociale en culturele achterstand.

Een nieuw schoolstelsel werd ingevoerd met de bedoeling ervoor te zorgen dat Vlaamse kinderen zo vlug mogelijk op het Frans over konden schakelen. Voor de leerprestaties van velen had dit desastreuze ge-

volgen; voor de algemene situatie van het Nederlands ook. Maar de Vlamingen en de Vlaamse Beweging konden zich onvoldoende om Brussel bekommeren. Het was al vanaf het begin duidelijk dat ook de schamele taalwetten uit de negentiende eeuw moesten worden betaald met toegevingen in Brussel. De meeste ‘vervlaamsende’ wetten waren in Brussel niet eens van toepassing (of men negeerde ze). Als compensatie werd zelfs een overgebleven ‘stukje Vlaams’ in de praktijk tenietgedaan. We kunnen dus zeggen dat Brussel door de taalwetgeving Frans werd naarmate Vlaanderen Vlaams werd. Pas met de taalwetten (en de grondwetswijzigingen) vanaf 1963 kwam daar enige verandering in.

En dan waren er nog de voor het Nederlands in Brussel catastrofale gevolgen van de talentellingen. Omdat de wet bepaalde dat een gemeente met 30 procent anderstaligen officieel de tweetalige status kreeg, voegde men in de loop van de tijd nog Vlaamse randgemeenten bij het tweetalige Brussel, wat de verfransing met reuzensprongen

deed stijgen. Tussen 1950 en 1960, nadat Brussel tot de huidige negentien gemeenten was uitgegroeid, schafte men de talentellingen af, waardoor ook de consequenties ervan verdwenen. Hierdoor werd de annexatie een halt toegeroepen, maar het stopte nog niet de verfransing in andere gemeenten van de Brusselse periferie.

In een gebied waar meer dan één taal wordt gesproken, is het altijd interessant de numerieke sterkte van de verschillende groepen te kennen. Dat is voor Brussel zeker niet minder het geval dan elders, maar door het ontbreken van tellingen en van een geografische demarcatielijn is dat een moeilijke opgave. Omdat men weet dat de taalsituatie in Brussel politiek zeer explosief is, worden er officieel geen pogingen gedaan om de getalssterkte van de taalgroepen te bepalen. Toen de Brusselse regering in 1998 taalkaders voor het lagere gewestpersoneel moest vastleggen, werd de verhouding 70,1 procent Franstaligen tegenover 29,9 procent Nederlandstaligen volkomen willekeurig vastgesteld. Maar indien men geprobeerd had

Brussel: allen daarheen!

De Vlaamse regering probeert al jaren haar ambtenaren ertoe te bewegen niet alleen in Brussel, de officiële hoofdstad van Vlaanderen, te werken maar er ook te komen wonen. Een ambtenaar die vanuit Vlaanderen naar Brussel verhuist krijgt een premie van 2480 euro. Tijdens de afgelopen drie jaar kon men op die manier welgeteld... negen ambtenaren verleiden naar hun hoofdstad te trekken.

Verder is er een premie om wie er inderdaad woont ook daar te houden. Slechts 256 van de circa 2000 ambtenaren die in aanmerking

komen houden de hand op. De rest wil liever – zonder premie – buiten Brussel wonen.

De Brusselse regering betaalt al jaren premies om kandidaat-politieagenten naar Brussel te lokken – alles tevergeefs.

Door die voorbeelden niet ontmoedigd wil nu ook de privésector (bijvoorbeeld de banken) fors betalen om Brusselse vacatures op te vullen. Of dat wat wordt?

Bron: *De Standaard*, 28 april 2008, p. 5.

overeenstemming over tellingscriteria te bereiken, was men daar beslist nog jaren mee bezig geweest.

Wat de variëteiten van het Nederlands betreft, is de situatie eigenlijk nauwelijks anders dan in de rest van Vlaanderen: er is een Brabantse omgangstaal, er is Standaardnederlands en er is dialect (het autochtone Brabants en de dialecten die door de Vlaamse immigranten uit hun gebied van oorsprong zijn meegebracht). Wat de variëteiten van het Frans betreft, bestaat in Brussel uiteraard geen autochtoon Frans dialect. Toch vertoont de taal die vooral de lagere klassen van de oorspronkelijke, Vlaamse maar verfranse bevolking spreken, zoveel individueel bepaalde eigenaardigheden en Vlaamse kenmerken dat hij als een aparte variëteit van het Belgische Frans mag worden beschouwd, die we Brussels-Frans noemen. Daarnaast zijn er natuurlijk ook de door Waalse immigranten meegebrachte dialecten, die echter nauwelijks in het openbaar worden gesproken, en er is het Belgisch-Frans, de Belgische variant van de Franse standaardtaal. Standaardfrans is de officiële variëteit van de media, de overkoepelende eenheidstaal, die in het hele Franse taalgebied gangbaar is.

Het beeld dat Brussel te zien geeft, is er dus een van grote complexiteit, waarbij niet enkel talige achtergrond en competentie een rol spelen, maar ook attitudes, sociale status, werkomstandigheden, gespreksomstandigheden, de houding tegenover de gesprekspartner – kortom, alle variabelen die in een meertalige omgeving nog meer dan normaal de talige interactie bepalen. Interessant en intrigerend is de ‘code switching’, ofwel het door elkaar gebruiken van verschillende talen en variëteiten in de loop van

één gesprek. Dat komt in Brussel zo vaak voor dat de leek dit als hét kenmerk bij uitstek van de Brusselse taalsituatie beschouwt.

Die Brusselse situatie kende voor het eerst een grondige structurele wijziging na de omvangrijke taalwetgeving van de jaren zestig. Beslissend was het moment waarop de Vlamingen ermee akkoord gingen een deel van de voordelen van hun numerieke meerderheid in het land te verzaken ten gunste van een ‘paritair’ bestuur van Brussel. Dat hield in dat Vlaamse Brusselaars, ondanks hun minderheidspositie, recht kregen op bijvoorbeeld de helft van de hoge ambtelijke functies in de besturen van de negentien gemeenten. Die pariteit gold ook voor het aantal portefeuilles in de Brusselse regering.

Eén stad, één taal: van Rogier tot Picqué

Charles Picqué, de toenmalige en huidige minister-president van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en daartussenin minister in de federale regering, zei in 2001 in een interview in de Brusselse Franstalige krant *Le Soir* het volgende over Brussel: ‘Om je stad, je regio, goed te verdedigen moet er een burgerlijk bewustzijn zijn, gebouwd op een gemeenschappelijke identiteit [...] Een identiteit bouwt men op taal, en die taal is vanzelfsprekend het Frans.’

Bron: *Knack*, 29 augustus 2001, p. 6.

Het hoofdkenmerk vanaf dan is geweest dat Vlaanderen zich om de situatie in Brussel bekommert en dat voornamelijk doet via de federale regering. Voor welke veranderingen dat heeft gezorgd, ziet men bijvoorbeeld aan de herkomst van het aantal hoge ambtenaren in de administratie van de negentien ge-

meenten. In 1963 was slechts 11,2 procent van hen Nederlandstalig (en dus 88,8 procent Franstalig). In 1970 was de verhouding 28,1 procent tegenover 71,9 procent, en vanaf 1979 was de pariteit bereikt.

Allerlei andere maatregelen hebben gezorgd voor een Vlaamse aanwezigheid op diverse terreinen, die de Vlaamse Brusselaars op grond van hun eigen numerieke sterkte en (beperkte) verkiezingsmacht allicht nooit hadden kunnen afdwingen, zoals de jaarlijkse oprichting van een aantal nieuwe scholen door het rijk, het bepalen van ‘bevolkingsnormen’ voor de schoolklassen die lager liggen dan in de rest van het land en bij de Franstalige concurrentie, en de oprichting van een eigen Nederlandse Cultuurcommissie (NCC), die zelf de belangen van de Nederlandse cultuur en het onderwijs behartigt.

Uitermate belangrijk blijkt te zijn geweest het opstarten van verscheidene taalhomogene, Nederlandstalige netwerken en structuren voor de zogenoemde persoonsgebonden instellingen: ziekenhuizen, poliklinieken, culturele centra, ondersteunende structuren voor privéverenigingen enzovoort. Het succes daarvan toont overigens aan dat in een taalsituatie als de Brusselse het vrijemarktprincipe niet kan spelen. Het is niet de vraag die het aanbod heeft doen toenemen, maar het verhoogde aanbod dat aangetoond heeft dat de vraag wel degelijk aanwezig was, zonder dat daar voordien op werd ingespeeld. Dat ook nu nog aan die vraag onvoldoende tegemoet gekomen wordt, blijkt uit de voortdurende klachten over een tekort aan Nederlandstalige artsen, ziekenhuispersoneel, hulpdiensten en politie.

Wie wil Franstalige werkzoekenden?

‘Vlaamse bedrijven vragen vaak perfect twee- of zelfs drietallige kandidaten voor hun vacatures,’ zegt Matthijs Kris, verantwoordelijke voor de Belgische industrie bij het uitzendbureau Adecco. ‘Maar uit de taaltests die wij afnemen, blijkt dat de talenkennis van de meeste Franstalige sollicitanten abominabel is.’ Wallonië en Brussel kampen met hoge werkloosheidscijfers, terwijl Vlaamse bedrijven er moeite mee hebben kandidaten voor hun openstaande vacatures te vinden. De drie Belgische diensten

voor arbeidsbemiddeling werken daarom al negen maanden samen om Franstalige werkzoekenden in Vlaamse bedrijven aan een baan te helpen. Het resultaat: amper tweehonderd Waalse werkzoekenden vonden een job in Vlaanderen. Dat blijkt uit officiële cijfers van Forem. Een gebrek aan talenkennis zou het probleem zijn.

Bron: Website *Knack*, 23 april 2008.

Het opzetten van ondersteunende structuren heeft ertoe geleid dat diegenen die dat willen (of moeten) hun leven zodanig kunnen organiseren dat ze vrijwel uitsluitend met eentalige instanties in aanraking komen. Onderwijs, gezondheidszorg, welzijnswerk, cultuur en recreatie zijn domeinen waarop

iedere taalgroep in de eigen taal kan worden bediend. Dat stelt de talige minderheidsbevolking in staat beter haar identiteit te behouden, hoewel dat voor de Vlamingen nog altijd moeilijker en minder vanzelfsprekend is dan voor de Franstaligen.

Alle bovengenoemde maatregelen zijn er

door het federale niveau gekomen. Ze zijn niet het resultaat van onderhandelingen onder Brusselaars. Het zijn ook allemaal maatregelen die de taaleenheid in het officieel tweetalige Brussel bevorderen. Maar het verlangen of de neiging om de tweetalige competentie te verhogen of aan te wakkeren, bestaat ook. En dat leidt soms tot onverwachte ontwikkelingen, zoals het Nederlandstalig onderwijs in Brussel aantoonde. De al genoemde taalwetmaatregelen hadden weliswaar het aantal Nederlandstalige scholen in Brussel sterk doen toenemen, maar konden er op zichzelf natuurlijk niet voor zorgen dat er ook meer kinderen zouden komen.

De hele geschiedenis door heeft het onderwijs een enorme rol gespeeld bij de verfransing, omdat het de kinderen van Vlaamse ouders de kennis van het Frans bijbracht die men om in de maatschappij te kunnen slagen meende nodig te hebben. Van Nederlandstalige kant heeft men daarom altijd gestreefd naar de wettelijke verplichting om de gezin taal ook schooltaal te maken. De Franstaligen daarentegen schoven de zogenoemde 'Liberté du père de famille' naar voren, wat inhield dat je de schooltaal van je kinderen zelf kon kiezen. Toen de Hertoginnedalmaatregelen (zie hoofdstuk 12) het aantal Nederlandstalige scholen verhoogde, werd ter compensatie voor de Franstaligen gelijktijdig ook weer de beruchte 'Liberté' ingevoerd. Tot veler verrassing bleken het echter vooral Franstalige 'pères de famille' te zijn die van die vrijheid gebruikmaakten om hun kinderen naar Nederlandstalige scholen te sturen. Ze laten zich daarbij vooral leiden door de (mogelijk terechte) overtuiging dat de Franstalige scholen er niet in slagen tweetalige leerlingen af te leveren. Vandaag de dag is die praktijk zozeer

uitgebreid dat in vrijwel alle Nederlandstalige basisscholen de Nederlandstalige kinderen een minderheid zijn, met alle praktische en pedagogische problemen van dien. Over wat het qua taalkennis oplevert zegt een in 2008 verschenen dissertatieonderzoek het volgende: ondanks jarenlange immersie in Nederlandstalige scholen blijken de meeste van huis uit Franstalige leerlingen geen 'native-like' kennis van het Nederlands te hebben verworven. Omgekeerd is de kennis van het Frans van de Nederlandstalige leerlingen duidelijk lager dan die van hun Franstalige klasgenootjes. Dat laatste lijkt logisch te zijn, het eerste toont aan dat de onderwijs-situatie in kwestie onvoldoende resultaten oplevert.

Aan Franstalige kant probeert men met allerlei experimenten met tweetalig onderwijs (onder meer ook immersieklassen) de kwalijke reputatie kwijt te raken en er op hun beurt aan mee te werken dat almaar meer Brusselaartjes zich in de twee talen kunnen uitdrukken. Ook het resultaat daarvan blijkt tot nog toe niet echt overtuigend te zijn.

Brusselse scholen

De instroom van niet-Nederlandstaligen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel stijgt nog altijd. Tussen 1997 en 2007 is het aandeel kleuters uit een homogeen Nederlandstalig gezin gehalveerd. In 1997 had nog 19 procent Nederlands als enige huistaal, in 2007 is dat nog maar 10 procent.

In diezelfde periode is het aantal kinderen die thuis Nederlands noch Frans spreken spectaculair gestegen van 24 naar 41 procent van alle kleuters.

Bron: *De Standaard*, 21 april 2008, p. 12.

2 De taal van vandaag

De standaardtaal van nu was er vroeger niet. Pas na de Middeleeuwen is er geleidelijk een algemenere taal ontstaan, als voorloper van onze huidige standaardtaal. Die taal werd eerst geschreven, daarna ook meer en meer gesproken, en trad op die manier in concurrentie met de gebruikelijke spreektaal, het plaatselijke dialect. Ook nu nog worden in veel plaatsen dialect en standaardtaal naast elkaar gebruikt, en tussen dialect en standaardtaal zijn in de loop van de tijd nog andere taalvariëteiten ontstaan, die samen voor een gevarieerd taalpalet zorgen.

Wanneer je thuis met je kinderen over hun huiswerk spreekt, met de buurman de successen van de plaatselijke voetbalploeg bejubelt, op het werk de toekomstplannen van het bedrijf toelicht of aan de toog over het leven filosofeert, je doet het allemaal in het Nederlands. Maar niet in hetzelfde soort Nederlands! De bekende Amerikaanse sociolinguïst William Labov formuleerde het zo: *‘There are no single style speakers!’*

Wanneer je voor al die omstandigheden een ander soort taal paraat hebt, dan zegt men dat je over een brede communicatieve competentie beschikt. Je kunt dus iedere keer op een andere, aan de omstandigheden aangepaste variëteit van je taal overschakelen. En wanneer je schrijft, doe je weer op een andere taalvorm een beroep, die ook zal variëren afhankelijk van wat je schrijft en voor wie het bestemd is.

Die variatie beweegt zich tussen twee polen: aan de ene kant formeel en aan de andere kant informeel taalgebruik. In het algemeen kan men zeggen dat hoe nadrukkelijker sprekers bewust op hun woorden letten (*monitoring* is de vakterm die daarvoor wordt gebruikt), hoe formeler het taalgebruik wordt. Variatie is verder ook nog afhankelijk van leeftijd en sekse, de plaats waar men geboren is en zo meer, en klinkt door in ieders taalgebruik. In de praktijk zoeken sprekers een balans tussen hun eigen voorkeur en de marges van de verwachtingen die ze bij de toehoorder(s) vermoeden.

In dit hoofdstuk laten we vele soorten variatie aan bod komen. In het eerste deel vooral dialecten en sociolecten, in het tweede de brede variatiemogelijkheid binnen de standaardtaal in Noord en Zuid. In hoofdstuk 3 gaan we dieper in op groepstalen, en het Algemeen Nederlands krijgt aandacht in de hoofdstukken 2 en 12.

Dialecten en sociolecten

Dialecten vormen een band met de geboortestreek. Werd het bekendste Oudnederlandse zinnetje (*Hebban olla vogala...*) niet opgeschreven in Engeland, vast door een religieuze gastarbeider? Gekoesterde woorden – volgens de sprekers vaak onvertaalbaar – drukken iets uit van een eigen iden-

titeit. West-Vlamingen in een toestand van algemeen, intens welbehagen *jeunen* zich; dat woord drukt voor hen niet een willekeurige emotie uit, maar een West-Vlaams soort welbevinden. Een Maastrichtenaar is niet stomverbaasd, maar *verpopzak*. Een West-Fries die trek heeft in iets hartigs, is *miers* of *miersk*: ‘Ik voel me *miers*, haal eens een zoute haring.’

Indeling van de Nederlandse dialecten

Dialectsprekers uit Assen, Eindhoven en Oostende hebben het niet makkelijk om elkaar te verstaan. Ze komen met hun dialect veel beter aan de bak in Stadskanaal, Helmond en Brugge. Dialecten kunnen, niet alleen wat verstaanbaarheid betreft, in groepen worden ingedeeld. We bespreken hieronder eerst het Nederlandse dialectlandschap met al wat het scheidt en verenigt, en besteden dan uitgebreid aandacht aan wat iedereen met eigen ogen ziet (en eigen oren hoort), namelijk dat dialecten bijna overal in een razend tempo aan het verdwijnen zijn. We proberen uit te leggen hoe dat zo komt en hoe het nu verder gaat.

Allereerst vatten we nog even samen wat een dialect is, want daarover bestaan nogal wat misverstanden. Een dialect is een taalsysteem dat slechts in een regionaal beperkt gebied in die specifieke vorm voorkomt. Verder is er structuurverschil, zowel tussen de dialecten onderling als tussen de dialecten en de standaardtaal. Dat wil bijvoorbeeld zeggen dat er (soms spectaculaire) verschillen zijn op het gebied van de woordenschat (bijvoorbeeld de tientallen verschillende benamingen voor het onzelveheersbeestje). Het opvallendst zijn de verschillen in uit-

spraak (de tweeklank in *buis* kan onder meer als [hoes], [(h)uus], [huis] of [hois] worden uitgesproken). Maar ook in de vormleer wijken ze van elkaar af (het voltooid deelwoord *komen* naast *gekomen*) en in de zinsleer (*ik heb de band lek* naast *ik heb een lekke band*).

Voorts zijn er verschillen in functie en prestige: een dialect is meestal niet een bestuurs- of schooltaal, is niet de taal van de media, wordt vooral mondeling gebruikt en heeft meestal een lager sociaal prestige dan andere variëteiten, en zeker dan de standaardtaal.

Samenvattend is het dialect een lokale, van streek tot streek verschillende taalvarieteit die, met de standaardtaal vergeleken, structuur- en functieverschillen vertoont en een veel geringer sociaal prestige geniet. Het regionale karakter en de onderlinge structuurverschillen verhinderen meestal ook het gebruik van een dialect in andere gebieden dan die waar het ‘thuishoort’.

Wat zijn Nederlandse dialecten?

Wie van Delfzijl tot Kerkrade langs en over de rijksgrens slalomt, zal merken dat de dialecten aan weerszijden nauwelijks anders zijn. Waarom noemen we dan het ene dialect Nederlands en het andere Duits? Het dialect van Krefeld, vlak bij Venlo, maar net over de rijksgrens, lijkt veel meer op dat van Venlo dan het laatste op dat van Oostende. Toch worden het Venloos en het Oostends Nederlandse dialecten genoemd en is het Krefelds een Duits dialect. De drie zijn familie van elkaar: ze zijn ontstaan uit een vorm van het West-Germaans. Maar het Venloos is nauwer met het Krefelds verwant dan met het Oostends.

De verstaanbaarheid heeft hiermee te maken: dialectsprekers uit Venlo en Kre-

feld hebben er weinig moeite mee elkaar te verstaan, maar ze zullen een dialectsprekende Oostendenaar nauwelijks begrijpen. Wanneer ze de standaardtaal gebruiken, begrijpt de Venloenaar de Oostendenaar echter uitstekend. Hun dialecten worden namelijk overkoepeld door de Nederlandse standaardtaal, zoals voor de Krefeldenaar het Hoogduits de overkoepelende standaardtaal is. In die taal lezen ze de krant en vullen ze formulieren in. Volgens het criterium van de standaardtaal als overkoepelende taal zijn Oostends en Venloos Nederlandse dialecten en zijn Krefelds en Kleves Duitse dialecten. Waar de Nederlandse standaardtaal wordt gebruikt, worden Nederlandse dialecten gesproken.

Alleen met dit ‘sociolinguïstische’ criterium is het Nederlandse taalgebied af te bakenen van het Duitse; verwantschap en verstaanbaarheid alleen schieten daarvoor tekort.

Een wandeling door de Nederlandse dialecten

Het dialectlandschap van Vlaanderen is heel divers en de overtuiging bestaat dat sprekers van de perifere dialecten (West-Vlaams en Limburgs) elkaar niet kunnen verstaan. Dat is moeilijk te controleren, omdat ‘verstaan’, in tegenstelling tot wat men meestal denkt, een relatief begrip is.

Het is wel zo dat het dialectgebied in Vlaanderen – over een afstand van zo’n 200 kilometer – de hele waaier van de oost-west-tegenstellingen vertoont die in het Nederlandse taalgebied als geheel aanwezig zijn. Hoewel de dialecten van Maaseik en Koksijde veel gemeenschappelijk hebben (het zijn tenslotte Nederlandse dialecten), vertonen ze ook het grootste aantal objectief vast te stellen tegenstellingen dat in het Neder-

landse taalgebied mogelijk is.

We hebben er hierboven op gewezen dat de oost-westverschillen de vroegste en ook de meest uiteenlopende polen zijn, en vandaag de dag is dat in de dialecten nog altijd merkbaar. Maar die vroegere tweedeling is intussen wel een driedeling geworden: Vlaams, Brabants en Limburgs zijn de drie grote kerngebieden van het huidige dialectlandschap. Dat komt doordat er in de vroege Middelnederlandse periode een vervaamsing van het Brabants is opgetreden. Een aantal oostelijke kenmerken werd door Vlaamse vervangen, en zo ontstond er een verschil tussen een *meer* oostelijk (Limburgs) en een *minder* oostelijk (Brabants) dialectgebied. Later (vanaf de zestiende, zeventiende eeuw) is het omgekeerde gebeurd: Brabant oefende invloed in westelijke richting uit en het aangrenzende, oostelijke deel van het Vlaams verbrabantste. Dat merken we onder meer aan het feit dat bijna heel Oost-Vlaanderen in woorden als *buik* en *ijs* tweeklanken spreekt, daar waar West-Vlaanderen het (op enkele kleine grensstroken na) bij de oude enkelvoudige klank ([buuc], [ies]) blijft houden.

Het dialectlandschap in de Zuidelijke Nederlanden is er dus een met breed uitgedijde overgangsgebieden tussen de kernlandschappen. Het Vlaams gaat geleidelijk in het Brabants over, dat op zijn beurt gaandeweg meer oostelijk wordt, tot het Limburgse kernlandschap is bereikt.

Het oost-westverschil vind je natuurlijk ook in Nederland. Wie een voettocht maakt van Vaals in Zuid-Limburg naar het Zeeuwse Middelburg, zal, als hij een goed gehoor heeft, onder meer het volgende opmerken. In Limburg zal hij nog [deil] kunnen ho-

Suske en Wiske in *Limburgse dialecten*

ren, met een [ei], maar in Noord-Brabant is het woord [deel]. In de buurt van Vaals kan hij zelfs een [t] horen: [teil]. Zo hoort onze wandelaar bij Vaals ook [machen], verderop [maken]. In Limburg eet hij [ies], westelijker [ijs], met een tweeklank. Als [ies] verandert in [ijs], verandert binnen een paar kilometer ook [baum] in [boom] en [schwimmen] of [schwemmen] in [zwemmen].

De umlaut verdwijnt uit [beumke], dat dus [boomke] wordt, zoals [vuten] veranderen in [voeten]. Het voornaamwoord [ich] wordt [ik]. In het hart van Brabant verandert [geleuven] in [geloven]. Bij Antwerpen verdwijnt de laatste umlaut: [zoeken] vervangt [zuken]. In Zeeland kan onze wandelaar dan weer [ies] kopen in plaats van [ijs]. Dus alleen als hij een grote afstand heeft afgelegd, merkt hij dat de taal afwijkt van die van zijn vertrekpunt. Waar de grenzen tussen dialecten precies liggen, kan hij onderweg niet vaststellen. Naburige dialecten gaan bijna onmerkbaar in elkaar over. Aan het einde van de negentiende eeuw hebben taalkundigen daarom wel gedacht dat er helemaal geen afzonderlijke dialecten be-

staan. En nog steeds vinden dialectologen het lastig om dialecten in groepen in te delen.

Als de genoemde wandelaar de smokkelroute volgt, zal hij ook merken dat de dialectverschillen die hij hoort ‘rijksgrensoverschrijdend’ zijn. Het maakt niet uit of je je oor ten zuiden of ten noorden van de landsgrens te luisteren legt: Brabants wordt niet alleen in Turnhout, maar ook in Eindhoven gesproken, en Limburgs zowel in Maaseik als in Maastricht. En wie tussen Knokke en Sluis de grens oversteekt, hoort dat niet alleen West-Vlamingen, maar ook Zeeuwen West-Vlaams spreken. De rijksgrens tussen Nederland en België is dus nergens een dialectgrens. Logisch natuurlijk, want. Waar er in noord en zuid een afwijkende terminologie bestaat, blijken de eigen nationale varianten ten noorden en ten zuiden van de rijksgrens in de dialecten te worden opgenomen. In Knokke heeft de burgemeester ‘schepenen’, in Sluis ‘wethouders’, ook in het gemeenschappelijke dialect. Ook het verschil in zinsmelodie en ritme – een zeer sterk noord-zuidonderscheid in ons taal-

Mestreechs leesplankje

gebied – komt meer dan vroeger tot uiting in de taalrealisering van dialectsprekende Zeeuwen en Noord-Brabanders. Vroeger waren hun zinsmelodie en zinsritme veel

meer zuidelijk gekleurd. Nu wordt die kleur steeds noordelijker. Alleen de Limburgers blijven aan beide kanten van de grens dezelfde melodie ‘zingen’.

Ons oude huis en kikker: 20 variaties

Om een indruk te geven van de verscheidenheid in klanken en woorden in dialecten volgen hier enkele voorbeelden die ontleend zijn aan de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*. Zo mogelijk kozen we voor iedere provincie een plaats. De gegevens van een drietal paren bijeenliggende dorpen aan weerszijden van de rijksgrens (onder aan de lijst) laten zien dat die grens geen echt belangrijke rol speelt. De opvallende verschillen zijn die tussen west en oost, niet tussen noord en zuid.

	<i>ons oude huis</i>	<i>kikvors</i>		<i>ons oude huis</i>	<i>kikvors</i>
Edam (Noord-Holland)	ons ouwe huis	kikker	Kampen (Overijssel)	oos olde huus	kikker
Koudekerk (Zuid-Holland)	ons ouwe huis	kikker	Dalen (Drenthe)	oes ole hoes	kikker
Vlissingen (Zeeland)	ons oud uus	puut	Bierum (Groningen)	oons ool hoes	kikker
Diksmuide (West-Vlaanderen)	uus oed uus	puut			
Ghyvelde (Frans-Vlaanderen)	nuus oed uus	puut	Westkapelle (West-Vlaanderen)	ons oed uus	puut
Wetteren (Oost-Vlaanderen)	ons aaj eus	puut	Sluis (Zeeland)	ons oed uus	puut
Turnhout (Antwerpen)	ons aad oos	(kik)vors			
Vilvoorde (Brabant)	ons aad òdès	puut	Essen (Antwerpen)	ons ouw eus	puut
Helvoirt (Noord-Brabant)	ongs au huis	kikvors	Nispen (Noord-Brabant)	ons ouw eus	puut
Bree (Belgisch-Limburg)	oos aud oes	kwakert			
Heerlen (Nederlands Limburg)	oos ood hoes	kwakert	Lommel (Belgisch-Limburg)	ons aut oes	kwakvors
Doorn (Utrecht)	ons ouwe huis	kikker	Luijk (Noord-Brabant)	ons aut hoes	kikvors
Beekbergen (Gelderland)	ons ouwe huus	kikvors			

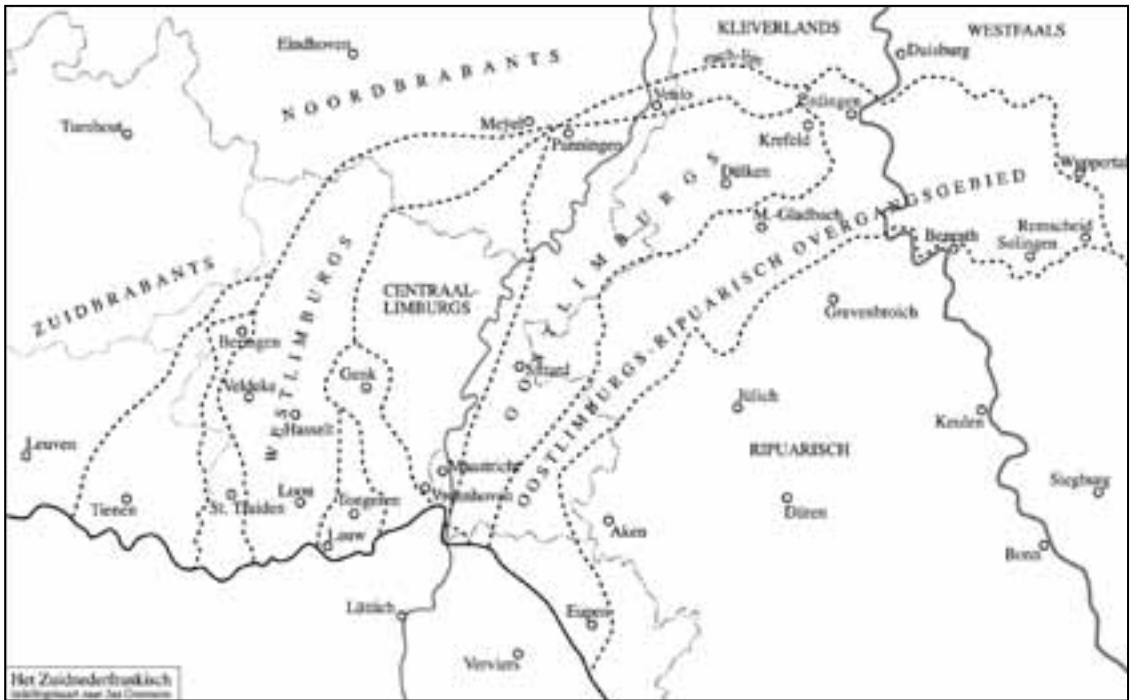
De klinkers in huis en muis, naar de kaart van G.G. Kloeke

Dialectgrenslijnen

Tegen het einde van de negentiende eeuw brak het inzicht door dat de aangewezen manier om dialecten te beschrijven en grenslijnen te trekken niet het maken van een tocht is, maar dat het nodig is informatie te verzamelen en die op een kaart in te tekenen. Onze denkbeeldige wandelaar volgde immers een rechte lijn; klankveranderingen links en rechts van zijn weg moesten hem wel ontgaan. De dialectgeografie ontwikkelde daar-

om verfijnde methoden, met als resultaat taalkaarten en dialectatlassen die een duidelijk beeld geven van de stand van zaken.

Dialectgeografen verzamelen hun gegevens met schriftelijke of mondelinge enquêtes (waar wordt [huis], [hois], [huus] of [hoes] gezegd?), en tekenen die op een kaart in. Ze vragen hun informanten bijvoorbeeld: 'Hoe wordt in uw dorp een spijkerbroek genoemd?' Of ze laten een afbeelding

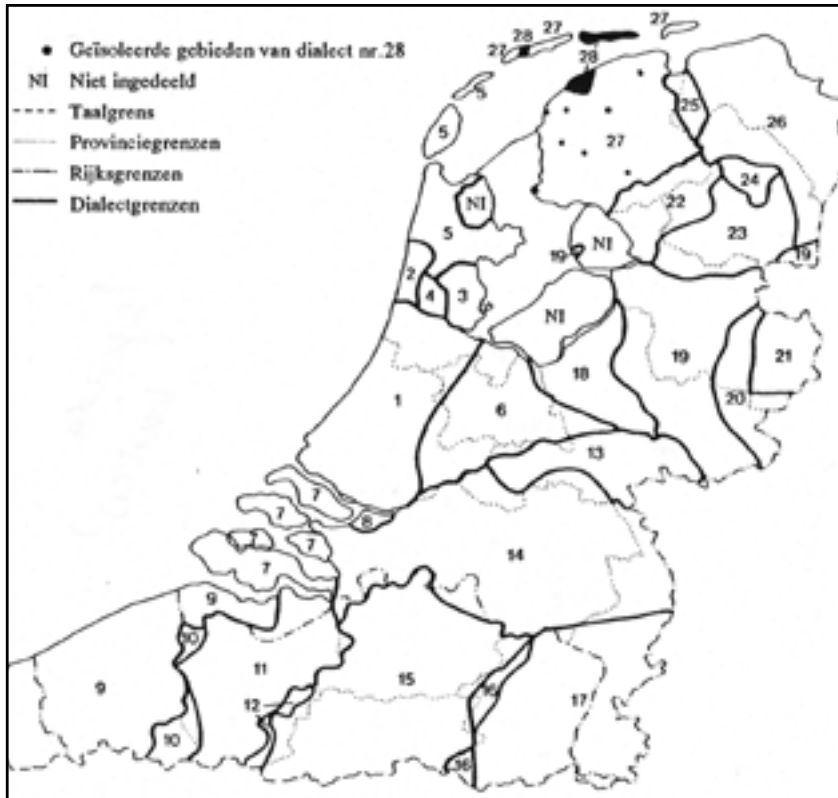
De samenhang van het grensoverschrijdend dialectgebied dat voor een deel uit Nederland, Duitsland en België bestaat

zien en vragen hun een zin aan te vullen. Bij een plaatje van een meisje met een kapotte knie en het onderschrift: ‘Boukje is fallen en nou het se...’, kan een dialectspreker zeggen: ‘...de knie stuk.’

Tussen gebieden waarin een bepaald verschijnsel al dan niet voorkomt, wordt een grenslijn getrokken, een isoglosse. Een bekend voorbeeld is de zogeheten Ürdinger Linie, die bij Venlo Nederland binnenkomt en met een boog langs het noorden en westen van Belgisch Limburg naar de Nederlands-Franse taalgrens loopt. Dialectsprekers aan de ene kant van deze isoglosse zeggen [ik], [ook] en [-lijk], aan de andere kant [ich], [auch] en [-lich].

Wie veel van zulke lijnen op een kaart aanbrengt, zal zien dat sommige ervan vrijwel hetzelfde traject volgen, hoewel ze zelden helemaal gelijk lopen. Een bundel van zulke isoglossen begrenst een dialectgebied: een gebied waar een aantal gelijke kenmerken (klanken, woorden, grammaticale eigenaardigheden) voorkomt, die het onderscheiden van andere gebieden. In de kern van zo’n gebied komen de kenmerken het meest geconcentreerd voor, naar de randen toe verwatere[n] ze. Tussen het Brabantse en het Vlaamse kerngebied is er bijvoorbeeld een grote overgangszone waarin zowel Brabantse als Vlaamse kenmerken te horen zijn.

Een kaart van de Nederlandse dialecten

Een indeling van de Nederlandse dialecten door Jo Daan

1 Zuid-Hollands	15 Brabants
2 Kennemerlands	16 Dialect van het gebied tussen Brabants en Limburgs
3 Waterlands	17 Limburgs
4 Zaans	18 Veluws
5 Westfries-Noord-Hollands	19 Gelders-Overijssels
6 Utrechts-Alblasserwaards	20 Twents-Graafschaps
7 Zeeuws	21 Twents
8 Westhoeks	22 Stellingwerfs
9 West-Vlaams en Zeeuws-Vlaams	23 Zuid-Drents
10 Dialect van het gebied tussen West- en Oost-Vlaams	24 Midden-Drents
11 Oost-Vlaams	25 Kollumerlands
12 Dialect van het gebied tussen Oost-Vlaams en Brabants	26 Gronings en Noord-Drents
13 Zuid-Gelders	27 Fries*
14 Noord-Brabants en Noord-Limburgs	28 Bildts, Stadsfries, Midlands, Amelands

*Fries, hier voor de volledigheid vermeld op de dialectkaart, is een aparte taal (zie hoofdstuk 1)

De kaart van Jo Daan, hoewel uit wetenschappelijk oogpunt te generaliserend, geeft een duidelijk, zij het wat impressionistisch overzicht van de Nederlandse dialecten. Er worden er 28 onderscheiden, maar het hadden er natuurlijk net zo goed 26 of 30 kunnen zijn.

Deze dialecten zijn – naar een handige en nog altijd gebruikte, wetenschappelijke indeling van de dialectoloog A. Weijnen – te rangschikken in zes hoofdgroepen:

1 De *noordelijk-centrale* dialecten (het grootste deel van Utrecht en Noord- en

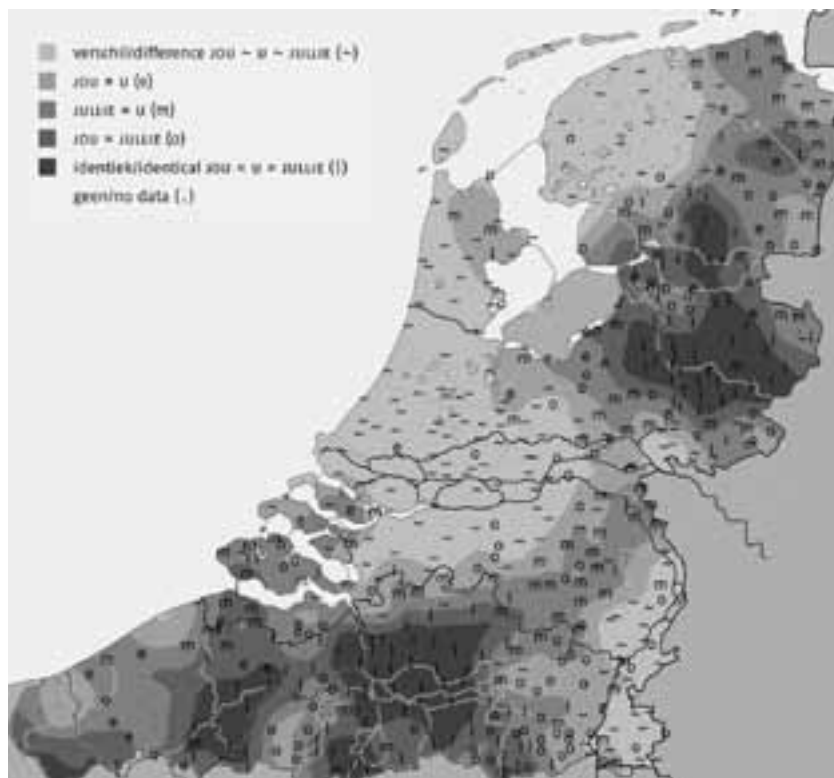
Zuid-Holland tussen het IJ in het noorden en Maas en Lek in het zuiden)

2 De *noordwestelijke* dialecten (Noord-Holland boven het IJ, de niet-Friese Waddeneilanden, de kuststrook van Holland en de Zuid-Hollandse eilanden, zonder Goeree en Overflakkee)

3 De *zuidelijk-centrale* dialecten (Vlaams-Brabant, Antwerpen, Oost-Vlaanderen, Noord-Brabant en zuidelijk Gelderland)

4 De *zuidwestelijke* dialecten (West-Vlaanderen, Frans-Vlaanderen, Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden Goeree en Overflakkee)

5 De *noordoostelijke* dialecten (Groningen,

MAND kaart 49a: overzichtskaart synthese tweede persoon (MAND, hoofdstuk 3)

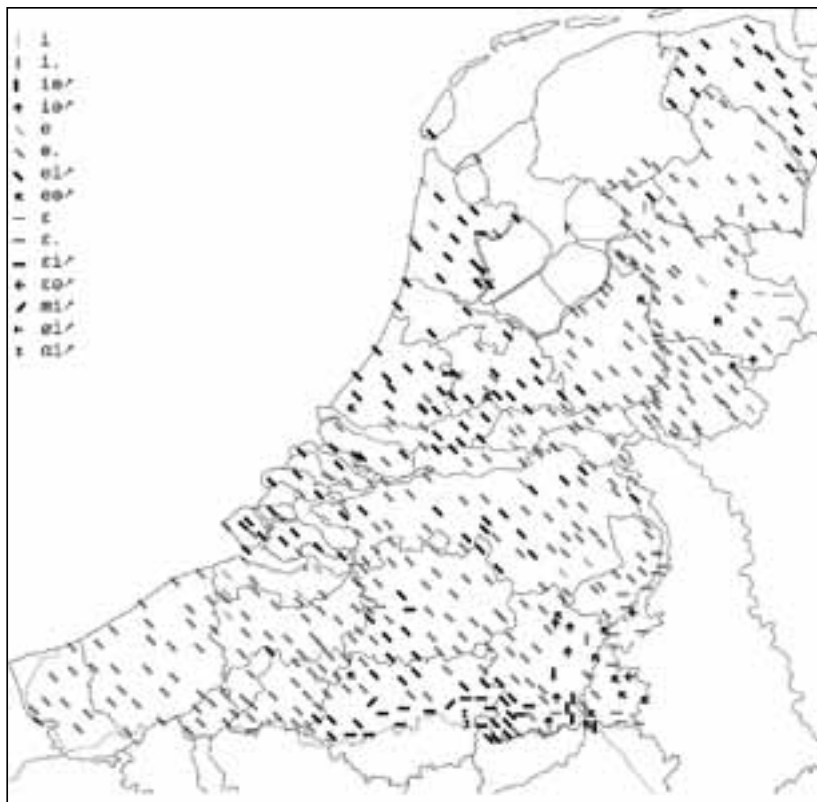
enkele noordelijke randgebieden van Friesland, Overijssel en het oosten van Gelderland)

6 De *zuidoostelijke* dialecten (Belgisch- en Nederlands-Limburg en enkele Noord-Brabantse dorpen)

In de negentiende eeuw, voordat de dialectgeografie bestond, tekenden taalkundigen ook al taalkaarten. Ze gingen daarbij uit van de gebieden waar de verschillende Germaanse stammen, zoals de Friezen, de Franken en de Saksen, vroeger hadden gewoond. Maar over de verblijfplaatsen van die stam-

men weten we weinig, en bovendien kan een verband tussen stam en taal niet zomaar worden gelegd. Deze oude indeling is echter erg populair geworden en een naam als *Saksisch*, voor de dialecten in Groningen, Drenthe, Overijssel en een deel van Gelderland, wordt nog steeds gebruikt.

Later raakten andere namen in gebruik. Geografische namen als *Hollands* en *Brabants* kunnen echter ook een verkeerd beeld geven, want de grenzen van de huidige provincies – en zeker die van de middeleeuwse vorstendommen waar ze vaak op berusten – zijn niet vastgesteld op grond van taal-

FAND kaart nr. 11: *ezel* (158) (FAND, deel II)

kundige criteria. Neutrale benamingen als ‘zuidwestelijke’ en ‘noordoostelijke’ dialecten, zoals bij Weijnen, verdienen absoluut de voorkeur, al spreken ze minder tot de verbeelding.

Eind negentiende eeuw veranderde de positie van de stadsdialecten radicaal. Naast een tegenstelling tussen stad en platteland – die overigens niet voor alle steden bestond – ontstonden er nu sociale tegenstellingen binnen de steden zelf. Onder andere als gevolg van de industrialisatie trokken allerlei mensen van het platteland naar de stad, en daar vond een vermenging plaats van de dialecten die ze voorheen spraken, met als resultaat een groepstaal of sociolect, namelijk van de arbeiders. Hier ligt de kiem

van de huidige stadstalen zoals het Amsterdams, Haags, Rotterdams en Utrechts. Na een betrekkelijk korte wordingsperiode kregen de stadsdialecten hun definitieve vorm. In de twintigste eeuw zijn ze over het algemeen minder veranderlijk geweest dan de plattelandsdialecten, onder andere omdat het leven op het platteland ingrijpend is gewijzigd. Met name de stadsdialecten van de Randstad groeiden geleidelijk steeds meer naar de standaardtaal toe. Momenteel wijken ze hiervan vooral in klank nog af. Daarom worden ze ook wel accenten genoemd. De stadstalen in het zuiden van het land, zoals het Maastrichts, Roermonds, Venloos en Sittards, vertonen daarentegen nog steeds grote verschillen met de standaardtaal, hoewel ook die hier steeds meer naartoe groei-

SCHOMMEL

Speltuig bestaande uit een plankje dat tussen twee neerhangende touwen bevestigd wordt. Men kan op het plankje heen en weer zweven door zich af te zetten, of doordat men geduwd wordt. Zie ook het lemma *SCHOMMEL*, blz. 323. Zie afb. 107.

Teirlinck geeft de benaming *wip* [wiep] (wiepel) voor een schommeltoestel. In Hombekke vermeldt men het woord *renkoort*, een bouw waarvan men zich heen en weer kan slingeren, meestal bevestigd aan een hoge boomtak.

Afb. 107. Meisje op schommel (1943)

WVD 123 (2006), 8; WVD 136 (2005), 30; WVD 166 (2006), 48; DC A'dam 19 (1931), 2a-b-c; NSD 2007 (2007), 1; Bruylant (2004), 281; Vanmarcke (2006), 313; ZND 31 (1923), 130; ZND 14 (1926), 28; ZND 32 (1929), 104; Biekerf 81 (1981), 148; 't Wijnbergen 29 (1896), 41; Biekerf 97 (1997), 323; De Cock en Teirlinck IV (1992-1998), 163-166; Antagonist speltekroniek (1992), 64.

boek: Hombekke.

balansière [Fr. *siège*, *balançoire*]: freq. FV oost en str. v. Ieper-Poperinge; omg. Geraardsbergen, ook Bekken en De Panne.

• *zeldz.* WV zuid, ook Deinze en Geraardsbergen; Wlb: Lievevrouw-Coopman: *balanspire*.

balansseur: • Poeskapelle.

balansier: • Geraardsbergen.

bies: Baasrode, Dendermonde, Herdersen.

• *epet*, Waal en str. v. Dendermonde, ook Baasrode en Herdersen.

• *biezebijls* [ook: *bijzebija*, *biezebija*]: freq. OV.

• Gent, Aalst, Haasdonk: Div: De Cock en Teirlinck: *Belwle*, Herdersen.

bijls: freq. OV, L. v. Hulst en ZV genaast.

• alg. OV; Wlb: WZD i-c: *touster*: L. v. Hulst; WZD (sup.): L. v. Hulst, OGV; Div: De Cock en Teirlinck: Geraardsbergen, Denderhoutem, Okegem, Liesbeke, Denderleeuw, Welle, Moorsel, Baardlegem, Herdersen, Lebbeke, Maasmeu-Westrem, Sint-Lievens-Esse, Mariakerke, Gavere, Sommerlake, Sint-Martens-Latem, Zulte, Hamme (Waal), Elkenrade.

bijlskop: • Mers.

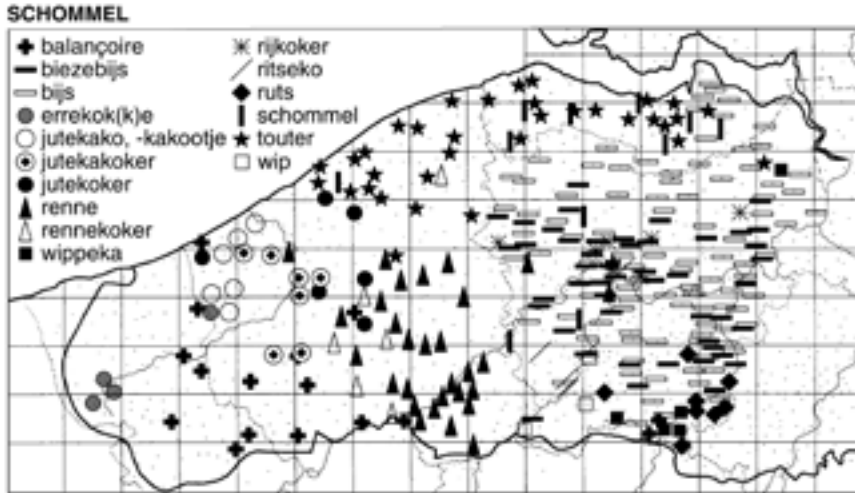
bijlzer [ook: *bijlder*]: Ede.

• Mallegem, Deinze.

bijlzwagen: • Aalst.

bijnsturt: Deinze.

Een voorbeeld van een lemma uit het Woordenboek van de Vlaamse dialecten: de ‘schommel’

De 'schommel' in de Vlaamse dialecten. Kaart uit het Woordenboek van de Vlaamse dialecten (Gent)

en. Deze zuidelijke stadstalen zijn nooit het sociolect van een bepaalde klasse geweest, maar werden altijd door alle lagen van de bevolking gesproken.

Dialectverlies

Sinds de opkomst van een Algemeen Nederlands in de Renaissance neemt het dialectgebruik af: eerst weinig en langzaam, later veel en snel.

Horizontaal en verticaal

Het is gebruikelijk bij taalvariatie een onderscheid te maken tussen horizontale en verticale variatie. Anders gezegd: tussen geografische en sociale.

Bij horizontale variëteiten gaat het om woorden, klanken en grammaticale vormen die anders zijn dan in de standaard en die we in een bepaald dorp, een stad of een streek

aantreffen. We spreken dan van geografische variatie, dus van dialecten. Die hebben hun eigen regels waardoor ze van andere dialecten, en van de standaardtaal verschillen.

Verticale variatie is niet aan een gebied gebonden, maar sociaal bepaald: deze weerspiegelt maatschappelijke verscheidenheid. Het gebruik van groepstalen en het taalverschil tussen hogere en lagere sociale groepen zijn voorbeelden van verticale variatie. 'Sociolect' is de term waarmee vaklui het specifieke taalgebruik van een sociale groep aanduiden, en ook sociolecten kunnen in woordenschat, grammatica en klanken van andere soorten taalgebruik afwijken. Toch is deze indeling, hoe aantrekkelijk ook, niet helemaal juist, of althans niet volledig: soms overlappen de categorieën elkaar. Het gevolg van de verbreiding van een algemene standaardtaal was dat dialect spreken meer of minder sociaal bepaald werd. In Heerlen of in Brugge kennen de meeste inwoners wel dialect, maar lang niet iedereen spreekt

het in alle omstandigheden. Of en wanneer men dat doet kan van de sociale status van de spreker afhangen. Het verband tussen taal en status is nog sterker bij de stadsdialecten in de Randstad. Kortom, dialecten

zijn evenzeer horizontaal gespreid, op de landkaart, als verticaal, op de maatschappelijke ladder. Het verschijnsel ‘dialectverlies’, dat hieronder wordt besproken, heeft daar veel mee te maken.

Het wetenschappelijke apparaat van de dialectologie

De Nederlandse dialectologie heeft twee interessante soorten materiaalverzamelingen opgeleverd: dialectatlassen en dialectwoordenboeken.

Dialectatlassen zijn verzamelingen kaarten en materiaal die een idee willen geven van de regionale verscheidenheid. Drie dergelijke atlassen behandelen het hele Nederlandse taalgebied:

- De *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (Gent): telkens een kaartdeel en een uitgeschreven materiaaldeel. De samenstelling begon in de jaren twintig van de twintigste eeuw. In een groot aantal plaatsen werden 140 zinnestels door twee of drie proefpersonen in het plaatselijke dialect vertaald, een bijzonder betrouwbare werkwijze. Alles werd in fonetisch schrift opgeschreven en van een aantal dialectkenmerken werden kaarten getekend.
- De *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (Leiden) is vooral een woordatlas: uit het hele taalgebied zijn de verschillende benamingen van zaken via schriftelijke enquêtes verzameld en op kaarten ingetekend.
- Eind 1998 verscheen het eerste en in 2000 het tweede deel van de *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (FAND), die op recent verzameld materiaal berust. De FAND bevat kaarten die de ontwikkeling

van het West-Germaanse klinkersysteem in de Nederlandse dialecten weergeven, met daarbij dialectologisch en taalhistorisch commentaar. Nadien verschenen in afleveringen ook nog de *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (MAND) en de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (SAND).

Dialectwoordenboeken trachten een overzicht te geven van de woordvoorraad van het dialect van een bepaalde plaats of streek. Omdat naast geschoolde dialectologen ook vele amateurs zich tot die bezigheid aangetrokken voelen, bestaat er niet alleen een enorme diversiteit, maar ook een wezenlijk kwaliteitsverschil tussen de vele publicaties. Belangrijk zijn vooral de dialectwoordenboekprojecten die in de universiteiten van Nijmegen en Gent lopen en in afleveringen worden of werden gepubliceerd:

- het *Woordenboek der Brabantse dialecten*
- het *Woordenboek der Limburgse dialecten* (beide in Nijmegen)
- het *Woordenboek der Vlaamse dialecten* (in Gent)

Het werkterrein van alle drie de woordenboeken overschrijdt de rijksgrens. De eerste twee zijn klaar. Aan het derde wordt nog voortgewerkt.

Waarom dialecten verdwijnen

Over dialecten heersen veel misverstanden. Sommigen denken dat elk dialect een verbasterd Algemeen Nederlands is. In werkelijkheid is het natuurlijk andersom: de dialecten zijn het oudst, en daaruit is een standaardtaal gevormd. De vorm van die standaardtaal is wezenlijk bepaald door de dialectkenmerken van de gebieden waar zij gestalte kreeg.

Er wordt wel eens beweerd dat de standaardtaal uit één zo'n dialect zou zijn ontstaan. Het Engels en Frans zouden bijvoorbeeld de verdere ontwikkeling zijn van de dialecten van Londen en Parijs, en op dezelfde manier gelooft men dat het Standaardnederlands uit het Hollands – meer bepaald uit de dialecten van de Randstad – zou zijn ontstaan. Echt kloppen doet die redenering in geen van de drie gevallen, maar voor ons is vooral belangrijk dat die laatste bewering totaal niet klopt. Het Algemeen Nederlands dat wij vandaag de dag spreken en schrijven is niet de verdere evolutie van de Randstaddialecten, maar een taalsysteem dat uit verschillende kenmerken uit verschillende gebieden in verschillende perioden is opgebouwd. Hoe het er uiteindelijk uit kwam te zien, is wel in grote mate mede bepaald door het taalgebruik in de westelijke steden vanaf de zeventiende eeuw tot nu, maar daarom niet per se door de dialecten die in dat gebied werden gesproken – veel eerder door wat daar als ‘beschaafd’ werd beschouwd.

Maar ook mensen die dat allemaal wel weten, hebben soms een afkeer van dialecten. Voor die slechte reputatie is nu vooral onbekendheid verantwoordelijk. In steeds grotere delen van ons taalgebied wordt nog

nauwelijks dialect gesproken en wie daar woont hoort in zijn dagelijkse omgeving vrijwel geen dialect meer. Dialecten worden voor hen alleen nog door ‘anderen’ gesproken: de bewoners van andere streken of als ‘achtergebleven’ beschouwde inwoners in de eigen omgeving, wier reputatie weerspiegeld wordt in de lage waardering van het dialect. De afkeer van dialect stoelt dus steeds minder op eigen ervaring en is steeds vaker overgeleverd. Dat in andere streken dialecten heel anders gebruikt worden, weet men meestal niet.

De neergang van een dialect voltrekt zich in de ene streek sneller dan in de andere, maar volgt altijd hetzelfde patroon. De eersten die hun dialect verruilen voor de standaardtaal zijn de leden van de hogere standen. Stedelingen doen eerder afstand van hun dialect dan plattelandsbewoners, jongeren eerder dan ouderen. Is de standaardtaal eenmaal verbreed in een bepaald gebied, dan zal het dialect het langst standhouden in ontmoetingen met vrienden en familieleden; hoe officiëler de gelegenheid, hoe eerder iemand zich van standaardtaal zal bedienen. Bij die vier factoren blijven we nu iets langer stilstaan.

Allereerst verdwijnt het dialect bij de beter gesitueerden. Spreken zij het niet meer, dan wordt het dialect ook niet langer geassocieerd met het gedrag van de hogere standen en wordt het in het vervolg lager aangeslagen. Niet alleen door de hogere klassen zelf, maar vooral ook door degenen die hun gedrag navolgenswaardig vinden. In grote delen van het taalgebied vinden mensen hun eigen dialect, dat ze iedere dag thuis en met vrienden spreken, toch ‘plat’ klinken. De standaardtaal is dan een statussymbool geworden.

Dat de dialecten toch niet helemaal verdwenen zijn, komt doordat mensen taal niet alleen nodig hebben om vooruit te komen in de wereld. Het dialect blijft voor velen de band met het eigene en dierbare: de afkomst, de geboortestreek, de tradities waarmee ze van jongs af vertrouwd zijn. Het is een symbool van de eigen culturele identiteit. ‘Avond aan avond staan Drentse schrijvers voor volle zalen’, aldus de dichteres Marga Kool (geb. 1949), die zowel in het Nederlands als in het Drents schrijft. ‘Mensen die nooit een gedicht of een verhalenbundel zouden lezen, luisteren wel naar Drentse literatuur. Omdat die hen raakt, omdat die hun eigen is.’ Dialectzangers en -rappers hebben de laatste tijd overal een ongekend succes.

Uit de gecombineerde en vaak tegenstrijdige werking van deze twee tendensen (status enerzijds en solidariteit met de eigen groep anderzijds) ontstaan de dikwijls onbewuste opvattingen die de houding tegenover standaardtaal en dialect bepalen.

Klasse beïnvloedt dialectverlies dus, maar verstedelijking evenzeer. Op het platteland is het dialect nog volop in gebruik als het in de nabijgelegen stad al aan het verdwijnen is. Daaraan hebben dialecten de waardering ‘boers’ overgehouden. Ook de romantische verering van het platteland heeft de verdwijning van de dialecten en de slechte pers die ze krijgen niet kunnen tegengaan. Zelfs de stedeling die dweept met kleinschaligheid en droomt van een gerestaureerd boerderijtje als tweede huis, ziet de taal van de dorpsbewoners hoogstens als een pittoresk extra-tje, niet als iets wat zijn kinderen moeten aanleren.

Van hun nieuwe vriendjes zullen die kinderen trouwens steeds minder dialect kun-

nen overnemen: de verschrompeling van het dialect begint vooral bij jongeren. Het onderwijs in de standaardtaal is natuurlijk een van de hoofdverantwoordelijken, maar jongeren – vooral uit de midden-groepen – blijken ook gevoeliger dan ouderen voor nieuwe modes en het prestige dat het gebruik van de standaardtaal met zich meebrengt. Naarmate oudere generaties verdwijnen, krijgen de sprekers van de standaardtaal meer invloed en bepalen zij op hun beurt het taalgedrag van nieuwe trendgevoelige groepen jongeren.

Dialecten verdwijnen niet van de ene dag op de andere. Langzamerhand raakt het dialect functies kwijt aan de standaardtaal. Het dialect wordt het eerst ongeschikt geacht voor formele gesprekken. Wie ’s ochtends bij de bakker in dialect een brood koopt, zal ’s middags tijdens het sollicitatiegesprek zijn sterke kanten presenteren in standaardtaal.

Taalkundigen spreken bij deze toestand van diglossie, letterlijk ‘tweetaligheid’: één variëteit wordt gebruikt voor formele en een andere voor informele situaties. De standaardtaal wanneer status het zwaarst weegt, het dialect voor ontmoetingen waarin solidariteit met plaats- en streekgenoten overheerst. Dialectsprekers zijn dus tweetalig, zij die alleen de standaardtaal beheersen eentalig; mensen die louter dialect kennen zijn er nog nauwelijks.

Waar op deze manier twee taalvariëteiten door elkaar worden gesproken, wint gaandeweg de overtuiging terrein dat dialecten niet alleen in minder situaties gepast zijn, maar ook dat een dialect minder kán uitdrukken dan de standaardtaal. ‘In de jaren dat ik me nog met het Twents moest behelpen,’ schrijft een lezer van *de Volkskrant*,

Uitreiking van de bijbelvertaling in het Twents aan cabaretier en vertaler Herman Finkers

‘bleek steeds meer dat mijn dialect voor veel begrippen geen woord had. Steeds vaker moest ik mijn toevlucht nemen tot het Nederlands. Als dat geen teken van gebrek aan beschaving is!’

De brieveschrijver heeft ongelijk: ook het Nederlands heeft talloze woorden geleend voor begrippen waar het nog geen woord voor had; een gebrek aan beschaving is dat niet (zie hoofdstuk 4). Maar zijn – veel vaker gehoorde – overtuiging maakt op den duur zichzelf waar: het dialect komt in een vicieuze cirkel terecht, waardoor steeds minder mensen het bij allengs minder ontmoetingen zullen spreken. Ze verliezen het en kunnen er dan inderdaad almaar minder in uitdrukken. Thuis, in de vriendenkring en in

andere informele domeinen, zal het dialect het langst weerstand bieden, maar als het eenmaal vereenzelvigd is met de lagere klassen en het platteland, is de kans erg groot dat het helemaal verdwijnt.

Niet in alle delen van de Nederlanden is het al zover. Toch is zo’n toestand van tweetaligheid meestal een tussenstation op weg naar het gebruik van een meer of minder regionaal gekleurde standaardtaal. Maar wanneer beide variëteiten scherp gescheiden worden, kan de diglossie lang blijven voortduren, zoals in West-Vlaanderen, waar nog vrijwel de hele bevolking van huis uit dialect kan spreken.

Hoe dialecten verdwijnen: van schottelslet naar vaatdoek

Wanneer dialecten terrein verliezen, komt er iets voor in de plaats en dat is meestal niet, of niet meteen, een standaardtaal. Een streekdialect is een van de mogelijkheden, en die heeft niet per se dezelfde functie als een stadsdialect. Streekdialecten worden door velen, ook uit de hogere klassen, in een bepaald gebied gesproken. Stadsdialecten worden vooral gebruikt door sprekers uit de lagere klassen in de grote steden van – vooral – de Randstad.

Streekdialecten worden, tenminste in Nederland, hoger gewaardeerd dan stadsdialecten. Een Limburgse zachte [g] hoeft geen belemmering te zijn voor een baan als receptioniste of verkoper, een Haagse [ei] of [ui] ([broodje èèh] of [broodje ùùh]) is dat soms wel. Dat betekent niet dat stadsdialecten sneller zullen verdwijnen dan streekdialecten. De afstand tussen standaardtaal en stadsdialect wordt kleiner, maar de overblijvende verschillen lokken dezelfde afkeuring uit.

Dialecten ontkomen niet aan de invloed van de standaardtaal, sprekers wisselen tijdens een gesprek vaak dialect af met Algemeen Nederlands, en dialectwoorden verdwijnen. Maar daarmee verdwijnt het dialect zelf nog niet, vooral niet als de aan de standaardtaal ontleende woorden zich aan het dialect aanpassen. Het Brabantse *schottelslet* is vervangen door het Nederlandse *vaatdoek*, uitgesproken als [vaotdoek]; Groningse *scheuwels* en West-Vlaamse *schaverdienen* zijn *schoatsn* en *sjchatsen* geworden. Het Maastrichts kent nog steeds veel woorden van Franse of Waalse herkomst. Maar nu hebben die Ro-

maanse woorden concurrentie gekregen van leenwoorden uit het Nederlands: *avvense-re* wordt gebruikt naast *opsjete* ('opschieten'), ziech *sjaggenere* naast *verdreet hōbbe*. In de toekomst zullen nog meer Romaanse woorden plaatsmaken voor de Nederlandse, maar met een Maastrichtse klank. Want wat blijft is vaak de uitspraak: in het Maastrichts wordt *trousseau* niet vervangen door *uitzet* maar door [oetzat]. Het kind uit Diksmuide dat vroeger met een *carnasière* naar school ging heeft nu een *boekentas*, maar spreekt het wel als [boeketasse] uit.

In het Roermonds krijgen leenwoorden uit de standaardtaal in een verkleinwoord de umlaut die zo kenmerkend is voor Limburgse dialecten. Bij umlaut worden de klinkers onder invloed van een j uit de volgende lettergreep meer naar voren in de mond uitgesproken, waardoor een *a* een [e] en een *oo* een [eu] wordt: naast *kat* komt het verkleinwoord *ketje* voor, en naast *brood breudje*. De umlaut komt bovendien voor bij andere uitgangen, waarbij aan de spelling niet te zien is dat er ook een [j] wordt uitgesproken, zoals *benkske* naast *bank*. Ook vreemde woorden ontkomen niet aan de umlaut: *pleegske* naast *plaag* en zelfs *körnerke* naast *corner* (hoekschop) of *sigeerke* naast *sigaar*.

Dialecten nemen ook niet altijd klakkeloos voor nieuwe begrippen woorden uit de standaardtaal over. De spijkerbroek, bijvoorbeeld, werd in de jaren zestig geïntroduceerd in ons taalgebied en was eerst vooral populair onder jongeren – de groep dus die het snelst afstand doet van het ouderlijke dialect. Maar wat blijkt: in het gebied tegen de Duitse grens, tussen de monding van de Eems en Nijmegen, noemen jongeren het kledingstuk *spijkerboks*.

Fraai beeldend voorbeeld van verschillende taalvariëteiten in Vlaanderen: drie versies van Suske en Wiske in drie verschillende soorten Nederlands

De regels van het dialect kunnen dus nog levenskrachtig zijn, maar dat betekent niet dat de oude dialecten nog niets aan vitaliteit hebben ingeboet. Ze verdwijnen niet, maar worden genivelleerd. De dialecten van nabijgelegen streken groeien naar elkaar toe. Kerkradse jongeren zeggen nu *nach* (Alge-

meen Limburgs) in plaats van *nabt* (Kerkrads). Brugse jongeren hebben *balle* vervangen door *belle* (Algemeen West-Vlaams), maar nog niet door 'bel'. Ook het gebruik van dialect en standaardtaal in een bepaald gebied is steeds minder scherp afgebakend: dialectsprekers kunnen midden in een zin

van de ene variëteit overstappen op de andere.

Het is dus duidelijk: ook dialecten die blijven bestaan veranderen, want ook een dialect is een taal, en talen veranderen voortdurend. In het West-Vlaams was *maaken* vroeger een sterk werkwoord met als verledentijdsvorm *miek* (*bij miek ruzie*). Dat zeggen echter steeds minder mensen en we zien hoe *maakte* de verledentijdsvorm *miek* gaandeweg naar de achtergrond dringt. Omdat *maakte* ook de standaardtaalvorm is, kan men denken dat hier dialect aan het verdwijnen is. Toch is dat niet per se de juiste conclusie. Tot in de negentiende eeuw werd in de dialecten van West-Vlaanderen de toekomstige tijd veelal met het werkwoord *zullen* aangeduid. Dat is in enkele uitdrukkingen zo gebleven (bijvoorbeeld *hotsamelpen* = ‘God zal me helpen’), maar in de meeste gevallen is *zullen* nu vervangen door *gaan*: *ik ga komen* in plaats van *ik zal komen*. Dat is een verandering die tegen de standaardtaal ingaat. Dialectverandering is daarom iets anders dan dialectverlies. Dat is het makkelijkst te begrijpen wanneer we ‘dialect’ vervangen door ‘taal’. Bij de vele Frans-Vlamingen die het Nederlands van hun voorvaders hebben opgegeven ten gunste van het Frans, is taalverlies opgetreden. Bij diegenen die hun taal hebben behouden, maar er bepaalde woorden en klanken in hebben gewijzigd, is taalverandering opgetreden.

Zo kunnen we ook zeggen dat wanneer mensen hun dialect vaarwel zeggen, er sprake is van dialectverlies. Maar wanneer iemand *maakte* zegt in plaats van *miek* en *gaan* in plaats van *zullen*, spreken we van dialectverandering. Het maakt daarbij niet uit of die verandering in de richting van de standaardtaal verloopt of niet.

Dialectverlies en dialectverandering komen zowel in het noorden als in het zuiden veelvuldig voor. Er zijn steeds minder mensen die dialect spreken en bij wie het wel nog doet verandert dat dialect, zodat het nu heel anders klinkt dan vijftig jaar geleden.

Tempoverschillen

Dialecten laten zich niet overal even snel in de coulissen dringen. In Maastricht verdwijnt het dialect snel in de hogere kringen, hoewel iedereen er zeer op gesteld is, wat tot de enigszins optimistische conclusie heeft geleid dat het ‘Mestreechs’ nog vitaal is.

In Venray (Nederlands Limburg) spreken scholieren met de standaardtaal als thuistaal bewust het hoog gewaardeerde Venrayse dialect, maar niet zoals de ouderen in die plaats. Ook hun autochtone leeftijdgenootjes zullen het Venrays niet redden. Zij maakten bij tests voor een groot deel dezelfde fouten als nieuwkomers en kenden minder woorden dan hun ouders en grootouders. Slechts eenderde kon bij een foto van een hark op het woord *griesel* komen, al begreep tweederde het woord nog als ze het hoorden. Wel kenden ze allemaal nog de woorden *mik* (brood), *tes* (broekzak) en *boks* (broek), die dagelijks in een groot gebied gebruikt worden. Op hoeveel krediet het dialect dus ook mag rekenen in Venray, de kennis ervan vermindert ook hier gestaag.

Stadsdialectsprekers uit de Randstad zijn sociaal gestigmatiseerd, zeiden we. Maar niet alleen zij. In Nijmegen en de stad Groningen, bijvoorbeeld, wordt dialect meer en meer met sociale verschillen geassocieerd

Dialectverlies? Mij zal 't worst wezen

In de geboorteplaats van een van de auteurs was (en is) er iedere maandagochtend markt. Als kind kon je daar alleen op vakantiedagen naartoe en dat maakte het heel erg aantrekkelijk. Een van de attracties was een kraampje waar een soort voorloper van de hotdog werd verkocht: een stukje braadworst tussen een broodje gestopt en rijkelijk met jus overgoten. Heerlijk! Die culinaire specialiteit had natuurlijk ook een naam: een *endje* heette zo iets. Logisch eigenlijk, want het gaat tenslotte om een 'eindje' worst.

Bij een hernieuwd bezoek aan zo'n maandagmarkt, na enige decennia ontrouw, bleek gelukkig dat de endjes er nog waren. Maar... bij de vraag naar een endje keek de verkoper vreemd op. Omdat de worst in kwestie het enige product is dat daar wordt gesleten, overhandigde hij het wel, maar het was duidelijk dat hij de naam niet meer kende. Het ding bestond nog, maar de naam was weg.

Die dotten van motten

Een ander voorbeeld: als aan studenten gevraagd wordt of ze een van de vele dialectnamen van de vlinder kennen, komt er meestal weinig respons. Wanneer ze horen dat een van die dialectwoorden 'mot' is (was), is er altijd wel eentje die, een beetje neerbuigend, uitlegt dat een mot iets anders is dan een vlinder. Hoewel dit biologische onderscheid in de standaardtaal inderdaad wordt gemaakt, wordt (werd) een vlinder in de dialecten echter ook een mot genoemd.

Is dat nu (in beide gevallen) dialectverlies? Ja, denkt de leek. Nee, zegt de linguïst. Om het verschil in antwoord te begrijpen, moeten we ons afvragen wat een dialect eigenlijk is. En daar bestaan veel misverstanden over!

en veel negatiever beoordeeld dan op het platteland. Toen een taalkundige 143 geboren en getogen Nijmegenaren vroeg: 'Wat voor mensen spreken het dialect van Nijmegen?', noemden de meesten de lagere klassen, maar velen spraken onomwonden van 'asociale, achterbuurtbewoners en plebs'. Deze, in de woorden van een onderzoeker, 'linguïstische zelfhaat' is met de naoorlogse sanering van het 'taalreservaat' dat de Nijmeegse benedenstad was een oorzaak van de voortschrijdende verschrompeling van het Nijmeegs.

Maar ook in kleinere plaatsen zijn dergelijke veranderingen te bespeuren. In het Noord-Limburgse Ottersum daalt het dialectgebruik naarmate de sociale status van

de sprekers stijgt. Bovendien wordt de traditionele 'diglossische' verdeling van de standaardtaal voor formele en het dialect voor informele situaties doorbroken: steeds meer ouders voeden hun kinderen op in het Algemeen Nederlands.

Ook in Vlaanderen verliest het dialect terrein en ook daar begon het onder de hoger opgeleiden. Dertig jaar geleden sprak in de universiteitsstad Leuven 20 procent van de bevolking (voornamelijk ouderen) bijna uitsluitend dialect en 20 procent (voornamelijk jongeren) bijna uitsluitend standaardtaal; de overigen spraken beide, maar hoe hoger hun opleidingsniveau, hoe minder zij het dialect gebruikten. Vandaag de dag is het aantal dialectsprekers nog lager geworden en dat is in

heel de provincie Vlaams-Brabant het geval.

Hoe snel dialect verloren kan gaan, bleek in Belgisch-Limburg allereerst in Genk, waar veel arbeiders van buiten zijn aange-trokken. Onder de jeugd, zo leerde een ver-gelijking tussen achttien- en twaalfjarigen twintig jaar geleden al, is de kennis van het dialect in zes jaar gehalveerd. Buiten het ge-zin spraken jongeren voornamelijk Alge-meen Nederlands, ook in vertrouwelijke situaties; hun ouders hielden in informele situaties nog aan het dialect vast. Op grond van een enquête in 2007 in het taalhomo-genere Bree blijkt nu dat alleen senioren nog Limburgs spreken. De middengenera-tie kent het nog wel, maar spreekt het zo goed als nooit. Van de jongeren kent nauwe-lijks nog iemand dialect.

Ook in Oost-Vlaanderen gaat het dialect achteruit, niet alleen in Gent en andere ste-delijke gebieden, maar ook bijvoorbeeld in een plattelandsgemeente als Wondelgem. Toch biedt in een deel van de provincie het dialect beter weerstand dan in Brabant en wordt het in Gent door velen nog als een uiting van trots op hun Gentenaar-zijn ge-voeld.

In West-Vlaanderen blijkt onder meer uit enquêtes in 1983 in Oostende en Diks-muide, 1997 in Kortrijk en 2006 in Ieper en Poperinge, dat overal ten minste 98 procent van de bevolking het plaatselijke dialect, dat in duidelijk afgebakende situaties wordt ge-bruikt, kende en blijft kennen. Een derge-lijke scherpe (diglossische) scheiding tus-sen de taalvariëteiten is in de meeste andere delen van Vlaanderen verloren gegaan. De meeste West-Vlamingen beschouwen wat niet onmiskenbaar standaardtaal is als dia-lect. Tussentaal is er daarom veel minder po-pulair dan elders.

In een stad als Antwerpen is het net an-dersom: daar wordt alles wat niet ‘plat’ dia-lect is als standaardtaal of ten minste als een tussenvariëteit afgedaan. Daardoor is in de enquêtestatistiek het ‘dialectgebruik’ in Antwerpen laag en in West-Vlaanderen hoog. De objectieve waarnemer mag dan al (terecht) vinden dat ook in Antwerpen nog veel dialect gesproken wordt, maar het is de manier waarop sprekers hun eigen taalge-bruik ervaren die in de statistiek voor an-dere cijfers zorgt.

De conclusie uit het bovenstaande kan dus zijn dat dialectverlies zowel in Nederland als in Vlaanderen in snel tempo om zich heen grijpt. Het ook tegenwoordig weliswaar nog bestaande ‘diepe’ dialect wordt geleidelijk en gelijktijdig zowel door de standaardtaal als door regiolect en/of tussentaal vervan-gen.

Er zijn diverse modellen van dialectver-lies, maar we stellen wel altijd een dubbele achteruitgang van het dialect vast, namelijk een afnemende kennis (competentie) die ge-paard gaat met een afnemend gebruik. Ook wie het dialect nog beheerst, gebruikt het in minder situaties, met minder gesprekspart-ners. Zowel in Nederland als in Vlaandere-n wordt het dialect verdrongen naar lage-re klassen, naar het platteland, naar oudere generaties en de omgang met vrienden en familie. In Vlaanderen lag het tempo lan-ge tijd lager, maar in de laatste decennia is Vlaanderen zijn ‘achterstand’ (als men dat zo mag noemen) in ijtempo aan het weg-werken, behalve dan in West-Vlaanderen, dat nog wel enige tijd een paradijs voor dia-lectologen zal blijven.

Antwaarps... Amaai!!

De as Antwerpen-Mechelen-Brussel is een van de belangrijkste economische zwaartepunten van het land en dat heeft ook gevolgen voor de taalontwikkeling. Dat het in Vlaanderen gesproken Nederlands almaar meer een Brabants kleurtje krijgt (en niet alleen het Verkavelingsvlaams) zou daaraan te wijten zijn.

Toch blijkt volgens een recente enquête, waarbij 800 Vlamingen ondervraagd werden, Antwerpen 'de minst geliefde provincie' en het Antwerps het 'meest verfoeide dialect' te zijn (behalve bij de Antwerpenaren dan). Volgens

62 procent van de ondervraagden hebben de Antwerpenaren de hoogste eigendunk, volgens amper 5 procent zijn de Antwerpenaren vriendelijke mensen. Van alle Vlaamse 'accenten' wordt het Antwerps als het 'meest irritante dialect' bestempeld.

Volgens normale sociolinguïstische criteria zijn dat eigenlijk niet de eigenschappen van een prestigegebied waarvan ook de taal tot navolging aanzet.

Bron: *De Standaard*, 30 april 2008, p. 14.

Standaardtalige variatie

Nederland en Vlaanderen delen één taal, het Nederlands. *Het Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT) is samengesteld door Vlamingen en Nederlanders; de Vlaamse en Nederlandse ambtenaren van de Taalunie maken zich samen sterk voor de positie van het Nederlands in Europa. Nederlandse peuters zingen mee met Kabouter Plop, Vlamingen kijken naar *Baantjer*, Nederlanders naar *Flikken*. Maar spreken ze ook echt dezelfde taal? Nederlanders en Vlamingen zijn kinderen uit hetzelfde gezin, die van elkaar werden gescheiden, zoals de Duitsers en de Oostenrijkers, de Fransen en de Walen. De rijksgrens tussen die landen is daardoor niet alleen te zien, maar ook te horen. Er zijn verschillen in de woorden, de klanken en de grammatica, en niet het minst in de betekenis van de taal voor degenen die die gebruiken. Maar bovenal zijn er overeenkomsten!

In wat nu volgt willen we vooral de variatie belichten die te maken heeft met de na-

tionaliteit van de sprekers: de Nederlandse of de Vlaamse.

Het taalpalet in Nederland en Vlaanderen

Variatie in Vlaanderen

Het is te simpel te zeggen dat Vlamingen dialect óf standaardtaal spreken. Er is een glijdende schaal, die begint met dialect en eindigt bij Algemeen Nederlands. Een West-Vlaming die in zijn dialect *sulfer* kent, is voor meer Vlamingen te begrijpen als hij *stekje* zegt. Maar alle Vlamingen zullen hem zeker verstaan als hij de standaardvorm *lucifer* gebruikt.

Dialect is in Vlaanderen niet uitsluitend thuistaal, het is nog niet overal verbannen naar de omgang met intimi. Het belangrijkste verschil met Nederland is dat meer Vlamingen een dialect kennen en het – de een meer dan de ander – ook nog gebruiken. Maar bovenal: je hoort dat dialect ook op de achtergrond in alle andere variëteiten. Tot in de standaardtaal toe kun je er de invloed

vaak van merken. Prestige heeft het echter steeds minder.

Een volgend stadium op de glijdende schaal is *regionale omgangstaal* of *regiolect*. Dat gebruikt een spreker die zich bewust van het dialect wil verwijderen. Een belangrijk verschil met dialect is de gebruikswaarde: bijna iedereen kan een regiolect verstaan. Hierdoor kunnen sprekers uit verschillende delen van het land met elkaar communiceren in hun eigen regiolect. Het gebruik ervan beperkt zich dan ook niet tot de lagere klassen; bij informele contacten kan iedereen zich ervan bedienen.

Belgisch Beschaafd, een term met een wat ongunstige, maar vooral ook ironische bijklank, was de taal van hen die wel 'ABN' wilden gebruiken, maar te weinig contact met Nederland hadden om met de ontwikkeling van het Nederlands aldaar bekend te zijn. Het is een taal die uit de boeken werd geleerd, en dat papieren karakter is de taal nooit kwijtgeraakt.

In de laatste jaren wordt de – sterk verminderde – rol van het Belgisch Beschaafd meer en meer overgenomen door het zogenoemde *Verkavelingsvlaams*. Dat is een informele spreektaal die voor nogal wat Vlamingen in de plaats is gekomen van het dialect dat ze niet meer kennen. Omdat Brabant het voortouw nam in de vervanging van dialect door een andere taalvariëteit, is die tussentaal uiteraard Brabants geïnspireerd (bijvoorbeeld *'ne stoel* voor *een stoel* of de verkleinvorm *-ke*). Bij West-Vlamingen of Limburgers is er natuurlijk ook interferentie vanuit hun eigen dialecten.

Algemeen Nederlands of *vRT-Nederlands* is gemodelleerd naar de noordelijke standaardtaal. Het is de officiële taal van het onderwijs en het bestuur. In principe stre-

vRT-affiche tegen Vlaamse tussentaal

ven Vlamingen ernaar deze variëteit in alle formele situaties te gebruiken. Hoewel de norm bepaald wordt door het spraakmakende Noorden, blijft dit Algemeen Nederlands in de praktijk meer of minder zuidelijk gekleurd, vooral in de gesproken taal. Of en hoe dat in de nabije toekomst zal veranderen, is nog niet duidelijk. Er is wel een tendens, vooral bij jongeren, om aan de noordelijke norm, vooral in mondeling taalgebruik, minder belang te hechten.

Variatie in Nederland

Het taalpalet in Nederland is anders dan dat in Vlaanderen. Als Nederlanders al een dialect spreken, zullen ze het minder vaak gebruiken dan Vlamingen; vooral Holland en de provincie Utrecht zijn uitgesproken dialectarm.

Regiolecten leven buiten de Randstad: in het noordoosten, het oosten, het zuidoosten en ook nog wel in het zuidwesten. Het gebruik van Poldernederlands (zie ook hoofdstuk 13) neemt kennelijk hand over hand toe, al kan men niet op een kaart aanduiden waar dat het vaakst voorkomt. Polderneder-

lands is een variëteit van het Nederlands die vooral wordt gekenmerkt door een andere uitspraak van de tweeklanken [ij/ei], [ui] en [ou] (in woorden als *tijd*, *buis*, *koud*) tot [aai], [ou] en [aau].

Het Algemeen Nederlands is in Nederland als standaardtaal algemeen aanvaard, maar een licht provinciale uitspraak wordt geaccepteerd. Wie uit Groningen, Drenthe, Overijssel of het oosten van Gelderland komt, spreekt vaak de *n* aan het einde van een woord uit ([stoelen] in plaats van [stoelle]); het wegvallen van de laatste klinker ([stoeln]) wordt minder gewaardeerd. Dat iemands wieg in Friesland stond is te merken aan een dikke *l* ([stelln]). Groningers laten tussen een *p*, *t*, *k* en een klinker een lichte [h]-klank horen ([Marthinithoorn]).

In Drenthe, Overijssel, Gelderland, maar ook in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg worden de *ee* en de *oo* als zuivere klinkers uitgesproken, zoals in Vlaanderen. De ‘zachte *g*’ is te beluisteren in Arnhem en Nijmegen, in de Betuwe, en natuurlijk in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg. En in Vlaanderen.

Ook het westen heeft natuurlijk provincialismen – ook westelijk Nederlands is gewestelijk Nederlands –, maar bewoners van de Randstad zijn zich daar zelden van bewust. De auteur Pé Hawinkels, geboren in Limburg, beschreef een aantal opvallende verschillen zo: ‘Ik spreek de *g* niet uit alsof er iemand met een platte schop over de stoeptegels schuurt en maak als een beschaafd mens onderscheid tussen *g* en *ch*, terwijl er verder in mijn vocalen wel eens een toonhoogtewisseling wil vigeren die volgens mij nogal aardig afsteekt bij de betonnen klanken die elders te beluisteren zijn.’

De *ee* en *oo* die naar [ei] en [ou] neigen, de

vervanging van de zachte *g* door de harde *ch* (*cheeiven* ‘geven’ en *choouchelen* ‘goochelen’): ze behoren tot de algemeen aanvaarde norm in het westen. Alleen overdrijving van beide verschijnselen wordt er (nog) niet algemeen aanvaard: ze gaan dan te veel lijken op de ‘vulgaire’ klanken van Hollandse stadsdialekten, vooral het Amsterdams.

Noord-zuidvariatie

De woorden

Tijdens de onderhandelingen over de staats-hervorming in België in 2008 werd een werkgroep gevormd die uit acht partijen bestond en daarom de passende naam *octopus* meekreeg, naar de achtarmige inktvis. Toen een van deze partijen het voor gezien hield en er nog maar zeven over waren, bedachten de media het neologisme *heptapus*, gevormd met het Griekse *hepta* (zeven).

Afgezien van dergelijke neologismen is het aantal standaardtaalwoorden dat alleen in Nederland of alleen in Vlaanderen wordt gebruikt niet erg groot. Er is berekend dat op het totale trefwoordenbestand van de Grote Van Dale minder dan 2 procent in de een of andere vorm als Belgisch wordt aangemerkt.

Cartoon van Kim Duchateau over het taalverschil tussen Noord en Zuid

Er zijn soms wel verschillen in waar en hoe woorden worden gebruikt. Vlamingen kennen en gebruiken de woorden *zoenen* en *kuil*, maar zullen veel vaker *kussen* en *put* zeggen, woorden die natuurlijk ook de Nederlanders kennen. Een Nederlander rijdt te *hard*, een Vlaming te *snel*, maar ze begrijpen in beide gevallen wel wat er bedoeld wordt. Ook de te *snel* rijdende Vlaming is overigens een *hardrijder*; *snelrijders* bestaan niet. Er zijn ook woorden die in het noorden formeel klinken, maar in het zuiden tot de alledaagse omgangstaal behoren, zoals *reeds-al*, *gans-beel*, *verwittigen-waarschuwen* en *vermits-omdat*.

In dat alles zit er de laatste decennia wel beweging. In het kielzog van modieuze taalvernieuwingen, die in het zuiden al gauw door trendsetters als diskjockeys en reclameschrijvers worden nagevolgd, komt ook zowel nieuw als belegener noordelijk taalgoed massaal de grens over. Het verschijnsel werkt, vaker dan vele Vlamingen zich bewust zijn, ook in omgekeerde richting. Onder andere de volgende Zuid-Nederlandse woorden hebben hun weg naar het noorden gevonden: *eindejaarsuitkering* (grafificatie aan het eind van het jaar), *gezapig*, *living* (woonkamer), *peperkoek* (ontbijtkoek), *prietpraat*, *stilaan*, *uitbater*, *vertrekpunt* (uitgangspunt) en *op voorband*. Traditioneel is Vlaanderen op het gebied van de wielersport een belangrijke leverancier van nieuwe woorden en uitdrukkingen. *Afgetekende overwinning* (duidelijke overwinning), *afzien* in de betekenis 'lijden', *met afstand* (met een duidelijke voorsprong), *demarrage*, *gekwetst* (geblesseerd), *klassieker*, *lossen*, *koers*, *nipt*, *op kop rijden*, *recupereren* (op krachten komen), *soigneur*, *vals plat* en *vlammen* (keihard fietsen, het tempo opvoeren) zijn alle van over

de zuidgrens afkomstig. Ook de oorspronkelijk zuidelijke voetbaltermen *beenwedstrijd* en *terugwedstrijd* hoor je in Nederland steeds vaker.

Woordenboeken hebben het overigens maar moeilijk met de classificering en waardering van woorden die vooral in het zuiden worden gebruikt. Alle Van Dale-edities na 1992 gaan uit van wat zij een 'stratificationele visie' noemen. Dat wil zeggen, ze houden er rekening mee dat er meerdere taallagen bestaan. Op Vlaanderen toegepast betekent dat dat er een onderscheid gemaakt wordt tussen wat er algemeen wordt gebruikt en wat ook in Vlaanderen slechts in speciale omstandigheden of taallagen voorkomt. Vroeger werd dat allemaal over één kam geschoren en zo kwamen ook Vlamingen in Van Dale veel 'zuidelijke woorden' tegen waar ze nooit eerder van hadden gehoord. Van Dale markeert nu woorden die gangbaar zijn in de Nederlandse standaardtaal zoals die in België gesproken wordt met 'Belg.N.' (Belgisch-Nederlands). Het gaat hierbij om woorden zoals *arbeidsgeneesbeer* (in Nederland: bedrijfsarts), *paar* en *onpaar* (even en oneven) en *eenzaat*, een eenzellig, contactarm iemand. *Autostop* (liften) en *pateeke* (gebakje) worden wel gebruikt, maar behoren niet tot de formele standaardtaal en krijgen daarom de toevoeging 'Belg.N. spreekt.' (Belgisch-Nederlandse spreektaal); *teljoor* (bord) en *tas* (kopje) zijn echte dialectwoorden en heten daarom gewestelijk ('gew.'). Hoe moeilijk de afweging is blijkt alleen al hieruit dat niet in te zien is waarom *teljoor* wel en *pateeke* niet het label 'gewestelijk' zou krijgen.

Hoewel Van Dale voorheen alle Belgisch-Nederlandse woorden als gewestelijk bestempelde, blijkt ook uit de nieuwe labeltjes

nog dat het noorden nog altijd de dienst uitmaakt, want markeringen als ‘Noord-Nederlands’ ontbreken. De categorieën waarin wij hieronder de ‘zuidelijke woorden’ indelen zijn niet louter bedoeld om de bestaande situatie te beschrijven, maar zouden ook als basis voor labeling of markering in de woordenboeken kunnen worden gebruikt.

De eerste categorie, die van de officiële benamingen, kan geen aanleiding tot discussie geven: een bestuurder van een provincie heet in België nu eenmaal *gouverneur* en in Nederland – met uitzondering van Limburg dan – *commissaris van de koning(in)*. Wie met de burgemeester een stad bestuurt, is in Nederland *wethouder* en in België *schepen*. Dat in België een *regent* iemand is met lesbevoegdheid voor het *lager middelbaar onderwijs* (‘de onderbouw van voortgezet onderwijs’), is misschien wat vervelend, maar wel een feit. Het gebruik van dat soort woorden heeft niets met taalnormen te maken, maar alles met de werkelijkheid waarnaar ze verwijzen. *Licentiaat* ‘doctorandus’ en *rijkswacht* ‘rijkspolitie’ zijn uit het lijstje verdwenen omdat datgene wat ze benoemen afgeschaft is. Het eerste is vervangen door

‘master’, de rijkswacht is met de gemeentepolitie gefuseerd. Die termen hebben alleen nog historisch belang: de maatschappelijke werkelijkheid haalt ook de taalwerkelijkheid in.

De bovengenoemde categorie is niet gesloten en er verdwijnen niet alleen woorden, er komen er nog altijd nieuwe bij iedere keer als er over nieuwe zaken moet worden gesproken. Zo waren vernieuwingen die vooral met de veranderende situatie in het Koninkrijk België te maken hebben de afgelopen jaren goed voor de woorden *remgeld* (in Nederland: eigen bijdrage), *brugpensioen* (pensioen bij vrijwillige vervroegde uittreding; vut) en *faciliteiten* (in ‘faciliteitengemeenten’ kunnen anderstaligen in hun eigen taal te woord worden gestaan). Een van de leukste is *leefloon* (zie kader).

Maar er is meer dan alleen officiële terminologie. Het uit elkaar groeien van Noord en Zuid sinds de zeventiende eeuw is een oorzaak van de zuidelijke instandhouding van archaïsmen: *nagel* naast *spijker*, *mantel* naast *jas*, *kleed* naast *jurk*. Voorts treft men in Vlaanderen veel ontleningen aan uit het

Leefloon

Op vrijdag 15 juni 2001 werd op de televisie een verandering bekendgemaakt in het systeem van wat tot dan het ‘bestaansminimum’ heette. De verantwoordelijke minister, Johan Vande Lanotte, maakte van de gelegenheid gebruik om een nieuwe naam te introduceren: *leefloon*. Interessant is dat die naam werd bedacht door een luisteraar van het VRT-radioprogramma *De Zuidkant*. In dat programma werd de luisteraars iedere dag gevraagd een nieuw woord voor bepaalde dingen te beden-

ken. De minister had te kennen gegeven dat hij ‘bestaansminimum’ te negatief vond klinken. Hoewel de programmamakers het voorstel ‘rondkomsom’ bekrjoonden, zag de minister het meeste in *leefloon*, dat dus vanaf nu een officiële term is.

Omdat er ook Waalse steuntrekkers zijn, was er een Franse vertaling van *leefloon* nodig. Dat werd *revenu vital*. Op die manier is, dankzij de Vlaamse radio, ook een nieuwe term in het Frans geïntroduceerd.

Frans, zoals *stilo* (balpen), *chauffage* (verwarming) en *praline* (voor het Franse *bonbon*). Deze leenwoorden dalen gestaag in aanzien en worden vaak vervangen door woorden uit de standaardtaal. Hetzelfde overkomt dialectismen als *beenhouwer* (slager), *hesp* (ham) en *frigo* (koelkast), die echter ook gevoelens van solidariteit oproepen met wat eigen en vertrouwd is – een *pistolet met hesp* smaakt sommige Vlamingen beter dan een *broodje bam*. Bovendien geeft het standaardtaalwoord soms de werkelijkheid onvoldoende weer. Op de vismarkt in Brugge worden onder meer *platen* verkocht (het als Zuid-Nederlands bekend staande *pladijs* kent men er niet), en ook *schullen*, *gullen* en *scharren* (waarbij ook nog een onderscheid wordt gemaakt tussen *garmaal-* en *tongscharren*, wat overigens ook in Leiden heel gewoon is). In al die gevallen gaat het om platvissen die in het Algemeen Nederlands *schollen* of *scharren* worden genoemd.

Ook in het noorden worden veel Franse woorden gebruikt, maar niet altijd dezelfde als in Vlaanderen. Dat heeft vaak tot discussies over purismen geleid, met bekende evergreens als *duimspijker* (punaise) en *regenscherm* (paraplu), maar ook minder bekende als *droger* (centrifuge), *zitpenning* (presentiegeld) en *wisselstukken* (reserveonderdelen), die de strijd tegen Franse invloed weerspiegelen en daarom een als sympathiek ervaren, maar in kracht afnemend voortbestaan kennen. Gallicismen worden algemeen afgekeurd, maar dat betekent niet dat woorden als *droogkuis* voor stomerij, *overste* voor meerdere en *weerbouden* (in aanmerking nemen) snel uit het Vlaamse taalgebruik verdwijnen. Hoewel ze soms een taaie levenskracht hebben, is de gemiddelde taalgebruiker toch graag bereid ze te vermij-

den. Uit onderzoek blijkt namelijk dat gallicismen die door taalverzorgers bij herhaling zijn afgekeurd, en dus bekend zijn, inderdaad meer gemeden worden. Bij vele andere is men zich echter van geen kwaad bewust en die blijven dus welig tieren. Het is overigens een vreemde zaak dat zovelen van mening blijven dat gallicismen ‘ergere fouten’ zijn dan andere afwijkingen van de genormeerde standaardtaal.

Een ietwat aparte categorie, ten slotte, is die van de woorden die in het zuiden algemeen tot de standaardtaal behoren, maar geen Noord-Nederlands equivalent blijken te hebben. Een paar voorbeelden zijn *vluchtmisdrijf*, *bongermaal*, *bosklas* en *aprilse grillen*.

Over het algemeen valt op dat de Vlaaming duidelijk minder gemarkeerde woorden dan vroeger gebruikt en ook beter weet of ze gemarkeerd zijn. Op het gebied van de woordenschat is de grootste toenadering tot het noordelijk taalgebruik waar te nemen, behalve uiteraard waar het woorden van de eerste en de laatste categorie betreft.

Amper-België of Post-België?

Twee nieuwe woorden uit de groep ‘Belgische communautaire terminologie’ zijn ‘amper-België’ en ‘post-België’.

Met het eerste wordt verwezen naar een België dat na de volgende staats hervorming nog heel weinig federale bevoegdheden overhoudt. ‘Post-België’ is dan kennelijk wat we krijgen wanneer er geen staats hervorming komt en het huidige België verdwijnt.

Hoe lang die woorden al bestaan weten we niet; wij hebben ze de eerste keer gelezen in *De Standaard* van 10 juni 2008, op p. 2 in het commentaarartikel van Bart Sturtewagen.

Uitspraak

Voor de leek berust het meest opvallende verschil tussen noordelijk en zuidelijk Nederlands op de uitspraak. Een onderzoek van de uitspraakvariatie van radio-omroepers tussen 1935 en 1993 leerde (niet verrassend) dat de uitspraak van het Standaardnederlands aan het veranderen is, maar ook dat de verschillen tussen de Vlaamse en de Nederlandse uitspraak groter lijken te worden. Toch is de variatie door de tijd heen, zegt onderzoeker Hans van de Velde, ook in Nederland, ‘niet spectaculair groter’ geworden. Er is geen sprake van het loslaten van de norm, wel van een verschuiving, zegt hij. De uit elkaar gaande ontwikkeling in noord en zuid berust bijna uitsluitend op het feit dat de uitspraak in Nederland verder verandert, terwijl deze in Vlaanderen vrij constant blijft.

Een aantal verschijnselen die in het westen van Nederland al langer bestaan, heeft hun radius uitgebreid en wordt niet langer als regionaal maar als standaardtaalrealisering geaccepteerd. Voorbeelden zijn de diftongering van lange vocalen (de [e], [o] en [eu] in *beejnen*, *looupen* en *neujs*) of de neiging de stemhebbende beginmedeklinkers [v], [z] en de beroemde ‘harde [g]’ stemloos te maken. Beide verschijnselen komen in Vlaanderen niet voor, al kunnen ze er natuurlijk wel geïmiteerd worden, zoals in het zuiden en oosten van Nederland wel gebeurt.

Opvallende uitspraakkenmerken die zich niet aan de rijksgrens storen zijn: de vooral noordelijke labiodentale uitspraak (met lip en tand) tegenover de vooral zuidelijke bilabiale (met beide lippen) uitspraak van de *w*, alsook de uitspraak van de *r*. Dit laatste is een apart en ook spectaculair fenomeen, omdat er zoveel verschillende *r*-realiserin-

gen mogelijk zijn. Zowel in Vlaanderen als in Nederland komen tongpunt-*r* en huig-*r* voor en die laatste zit overal in de lift. Bijna uitsluitend noordelijk is de ontwikkeling naar een vocalische en dus in sommige gevallen bijna niet meer hoorbare realisering van de *r*. Dat ‘verdwijnen’ van de *r* tast de voorafgaande klinkers aan die langer en met een ander timbre worden uitgesproken. Deze ‘Gooise *r*’ wordt als een van de typische veranderingskenmerken van het noordelijke Nederlands beschouwd. Velen vinden hem vreselijk, maar hij lijkt toch steeds populairder te worden.

Typisch voor Vlaanderen was lange tijd de neiging om de spelling tot richtsnoer van de uitspraak te nemen. In de tijd waarin er veel minder persoonlijk contact was, kon je alleen zo de verschillende regionale uitspraken onder één noemer brengen. Taalverzorgers hebben zich daarom tot aan de jaren zestig van de vorige eeuw bijna exclusief met uitspraak bezighouden (de Vereniging Algemeen Nederlands heette vóór de Tweede Wereldoorlog niet voor niets Vereniging voor Beschaafde Uitspraak) en dat heeft hun geen windeieren gelegd. De meeste Vlamingen hebben daardoor een vast uitspraaknormbesef. Noord-Nederlandse sjibbolets worden nauwelijks geïmiteerd en in het noorden ontstane vernieuwingen worden niet overgenomen.

Het belangrijkste verschil in uitspraak is ook het lastigst te beschrijven, hoewel het iedereen direct opvalt: zinsmelodie en ritme zijn in Vlaanderen anders dan in Nederland. Wie de radio aanzet en een onbekende stem Nederlands hoort spreken, weet voor de zin is afgemaakt al of er een Vlaming of een Nederlander aan het woord is.

Spelling

Dat er geen noord-zuidverschil in spelling bestaat, lijkt voor de hand te liggen, maar vanzelfsprekend is het niet. Tot in de twintigste eeuw was dat er wel, en in andere 'policentrische' taalgebieden bestaat zo'n verschil ook. Amerikaans en Brits Engels bijvoorbeeld: *color-colour*, *convener-convenor*, *analyze-analyse*, enzovoort. Ook Duitstaligen spellen anders naargelang van het land waarin ze wonen: *Schups-Schubs*, *Mafß-Mass*, *schweizer Grenze-Schweizergrenze*, *zur Zeit-zurzeit*). Over het algemeen bestaan overigens in andere taalgebieden, ook als het niet over de spelling gaat, vaak meer nationale variatie en minder integratiebereidheid dan in het onze. Een beetje ironisch is dat wel, want eeuwenlang was de spelling een van de grote strijdpunten tussen integrationisten en particularisten, tussen noord en zuid.

Morfologie en syntaxis

Het verschil tussen het 'Brabantse' *gij* en het Nederlandse (althans noordelijke) *jij* is in Vlaanderen al lang onderwerp van verhitte discussies, maar het resultaat was vooreerst een voornaamwoordelijke chaos. Uit verwarring kunnen Vlamingen zinnen schrijven als: 'Ik stuur *u* hierbij een kopie van dit artikel zodat *je* het zelf een keer kan lezen.' Het is nu eenmaal eenvoudiger *duimspijker* door *punaise* te vervangen dan van een bekend en eenvoudig systeem met *gij* als onderwerps- en *u* als voorwerpsvorm over te gaan op een nieuw en ingewikkeld systeem met *jij*, *jou*, *u* en *jullie*, die soms zowel onderwerps- als voorwerpsvorm kunnen zijn. Door het toenemende gebruik van het al genoemde Verkavelingsvlaams blijkt het *gij*-systeem dat lange tijd op de terugweg leek te zijn, nu weer nieuwe kansen te krijgen.

De Antwerpse zanger Wannes Vandeveld laat in een van zijn liederen Pieter Bruegel opstaan uit de dood en in Brussel een glas bier bestellen:

'Hij vroeg in 't zuiver Brabants de kastelein om drank.

Maar de patroon zei: Pardon, je ne comprends pas flamand.'

'De aardworm is een dier dat zich gemakkelijk in twee laat snijden. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de olifant,' filosofeert iemand in een strip van de Vlaamse tekenaar Kamagurka. 'Dieren,' mijmert deze Bert, 'ik zou er uren kunnen over praten.' *Kunnen over praten*: veel Vlamingen kunnen zich niet voorstellen dat hun taalgenoten aan gene zijde van de grens daar iets vreemds in horen. Hetzelfde geldt voor: *dat ze zullen betaald worden* in plaats van *dat ze betaald zullen worden*, of in 'Doe toch zo raar niet', in plaats van: 'Doe toch niet zo raar.'

De meeste Vlamingen nemen noord-zuidverschillen in zinsbouw nauwelijks waar en ze geven dus zelden of nooit aanleiding tot hartstochtelijke discussies of taalaanpassing.

Wie in Maastricht of Gent naar de dokter gaat, hoeft niet met zichzelf te overleggen of hij Nederlands of Frans zal spreken, maar wie in Brussel naar de dokter gaat, moet dat soms wel. De taalkeuze kan zelfs zijn weerslag hebben op de kwaliteit van de behandeling. De Brusselse patiënt weet of vermoedt welke gevoelens en (voor)oordelen met het spreken van Frans dan wel Nederlands verbonden zijn, en hoe de arts op zijn keuze zal reageren. Wat voor verschillende talen geldt, is ook van toepassing op de keuze tussen variëteiten: de patiënt uit Maastricht kan zich ook afvragen of hij Algemeen Nederlands of 'Mestreechs' moet spreken. Dit dilemma roept twee vragen op. Hoe worden de variëteiten gewaardeerd? En: wie past zich aan wie aan?

In het hele taalgebied scoort het dialect hoog op de solidariteitsschaal: dialectsprekers worden door de bank genomen als aardig, betrouwbaar en openhartig beschouwd, en het spreken van dialect wordt gezien als een uiting van loyaliteit met de streek van herkomst. De standaardtaal, aan de andere kant, scoort altijd hoog op de statusschaal: de sprekers ervan wordt zelfvertrouwen, ambitie, intelligentie en bekwaamheid toegeschreven, een waardering die afstraalt op hun taal, het Algemeen Nederlands.

Maar dat Algemeen Nederlands wordt zowel in Vlaanderen als in Nederland gesproken, en dus heeft men ook al vaker onderzocht of de bovengenoemde waardering ook geldt voor de standaardtaal van de taalgenuoot in het andere land. De houding van Nederlanders tegenover het Algemeen Nederlands van Vlamingen schommelde in het algemeen tussen afwijzing ('geen echt Ne-

derlands, maar de manier waarop Vlamingen denken dat Nederlands wordt gesproken') en neerbuigende vriendelijkheid ('zo'n sappig, kleurrijk taaltje'). Beide reacties zijn uiteraard negatief. Een meerderheid reageert nu eenmaal zelden positief op het taalgebruik van een minderheid. Bovendien weten de meeste Nederlanders te weinig van de Vlaamse taalsituatie om het taalgebruik van Vlamingen op waarde te schatten en doen ze ook geen moeite om erachter te komen. Veel Nederlanders denken dat ze al een aardig mondje *Vlaams klappen* als ze na een broodje *besp* op de Vogeltjesmarkt *goesting* krijgen in een *pinje* en de uitbater van de *staminee* aanspreken met *awel*, *Sjefke* en *allez, zonne*. Maar al te vaak wordt in het noorden regionale omgangstaal, soms zelfs dialect, beschouwd als een Vlaamse poging om Algemeen Nederlands te spreken. Omgekeerd denken sommige Nederlanders dat iedereen bij wie ze een zachte *g* horen, dialect spreekt.

In Vlaanderen scoorde het Algemeen Nederlands zoals het in het noorden wordt gesproken meestal erg hoog op de statusschaal. Maar aan de 'Hollander', en dus ook aan zijn taal, worden eveneens de minder positieve kanten van status toegeschreven, zoals superioriteitsgevoel en arrogantie. Zulke geluiden zijn ook te horen in de perifere provincies van Nederland (dus buiten de Randstad) zelf. Uit onderzoek bleek verder dat Vlamingen fragmenten gesproken taal die qua inhoud gelijk zijn maar verschillen in taalvariëteit, toch beschaafder en mooier vinden in het Algemeen Nederlands van Vlamingen dan in dat van Nederlanders. En een Vlaming met een 'Hollands accent' maakt op zijn volksgenoten vaak een pedante en geaffecteerde indruk. Stellen Nederlanders zich tegenover hun zuidelijke taalge-

noten vooral paternalistisch op, Vlamingen reageren op het Algemeen Nederlands van het noorden voornamelijk gespleten.

Naarmate de contacten intensiever worden, komt er overigens verandering in die attitudes. In 1999 werd studenten Nederlands van Nederlandse en Vlaamse universiteiten gevraagd een oordeel te geven over fragmenten uit televisiejournals. Alle proefpersonen waren het eens met de stelling dat de uitspraak van nieuwslezers mag worden beschouwd als ‘de verklanking van de standaardtaal’. Allen waren ook van mening dat de uitspraak bij de openbare omroep verzorgder is dan bij de commerciële omroepen. De Vlaamse proefpersonen vonden de Nederlandse nieuwslezers over

het algemeen minder verzorgd spreken dan de Vlaamse. De Nederlanders daarentegen vonden dat ze allemaal vrij verzorgd spraken en gaven slechts een lichte voorkeur voor hun landgenoten aan. Verrassend was wel dat de Nederlanders minder negatief stonden tegenover de zuidelijke, dan de Vlamingen tegenover de noordelijke variëteit. ‘Nederlanders lijken méér waardering te krijgen voor het taalgebruik van Vlamingen dan andersom,’ concluderen de auteurs. Het prestige van het noordelijke Standaardnederlands heeft inderdaad nogal te lijden onder wat door velen in Vlaanderen als een steeds toenemende onzorgvuldigheid in de uitspraak wordt beschouwd. Tv-series als *Baantjer* doen daar ook geen goed aan.

Leraren Nederlands in Vlaanderen en Nederland

Hanne Kloots deed in 2001 onderzoek naar wat leraren Nederlands in Vlaanderen en Nederland over het andere deel van het taalgebied weten en welk contact ze er zelf mee hebben. Ze onthult:

In het dagelijkse leven ontmoet 77 procent van de Vlaamse leraren zelden of nooit Nederlanders. Bij de Nederlandse respondenten krijgen we ongeveer hetzelfde percentage (75 procent) als we vragen of ze Vlamingen in hun naaste omgeving hebben. 17,2 procent van de ondervraagde Vlaamse leraren en 24,6 procent van hun Neder-

landse collega's hebben in het andere deel van het taalgebied ‘vrienden en kennissen’.

Ook het contact via de media is niet uitbundig: Nederlandse radioprogramma's blijken niet echt populair in Vlaanderen: 86,9 procent van de Vlaamse leerkrachten geeft aan dat zij er nooit naar luisteren. Van de Nederlandse leraren luistert 77,9 procent nooit naar de Vlaamse radio. Televisieprogramma's uit het andere deel van het taalgebied zijn duidelijk populairder, maar toch kijkt bijna de helft van de leerkrachten er zelden of nooit naar.

De spraakmakende gemeente en de norm

Dat brengt ons op de vraag waarom de norm voor het Algemeen Nederlands in het noorden wordt bepaald. Waarom moet het zui-

den zich altijd aanpassen?

Er zijn in Europa niet veel talen die maar in één land worden gesproken. Toch is er een verschil tussen landen met taaleilanden of taalminderheden, zoals Frankrijk met Ita-

liaans in de Alpen, en landen waar meerdere talen een officiële status bezitten: het Frans in Zwitserland verkeert in een meer bevoorrechte situatie dan het Italiaans in Frankrijk. Het zwaartepunt van de standaardisering ligt echter in beide gevallen in een ander land, het ‘kernland’ van die taal: de Franssprekenden in Zwitserland bepalen evenmin hoe de Franse standaardtaal zich ontwikkelt als de Italiaanssprekenden uit de Franse Alpen de Italiaanse. In de periferie ondergaat men de taalevolutie meer dan dat men er invloed op heeft.

Ook ‘kernlanden’ hebben op hun beurt een spraakmakend centrum en een periferie: de toekomst van het Frans wordt niet in de Auvergne beslist, maar in Parijs. In Nederland ligt het zwaartepunt van de standaardisering in Holland, en in het bijzonder in de Randstad. In de binnenlandse periferie – in de ‘provincie’ – dringt de standaardtaal door in de meeste domeinen; het dialect wordt er teruggedrongen naar de omgang met familie en vrienden. In Vlaanderen, dus in de periferie buiten de Nederlandse staatsgrenzen, drong de standaardtaal tot voor kort bijna alleen door in de formele domeinen.

Vlaanderen kent dus eigenlijk een dubbele standaard: de binnenlandse, Vlaamse, en de buitenlandse, Nederlandse. De binnenlandse heeft het voordeel van de grotere bekendheid, omdat men er dagelijks mee in contact komt en zich er dus zekerder mee voelt; bovendien wordt er een vorm van Vlaamse saamhorigheid door uitgedrukt. In zo’n geval kan, onder bijzondere omstandigheden, een taalgemeenschap zelfs vreemden van de buitenlandse standaard, zoals dat nu bijvoorbeeld in Duitstalig Zwitserland het geval is.

Zo’n ontwikkeling kan worden afgeremd

als andere belangen zwaarder wegen. Van oudsher dwong in Vlaanderen de strijd met het Frans tot aansluiting bij de buitenlandse, Nederlandse standaardtaal. Met het prestige van de standaardtaal in Nederland deden Vlamingen intern hun voordeel voor het beslechten van de Vlaamse taalstrijd. Daarbij moesten en moeten zij de afweging maken tussen gemak, zekerheid en solidariteit met Vlaanderen aan de ene kant, en taalpolitiek profijt aan de andere. De balans is doorslagen naar de laatste kant, maar hiervoor is een prijs betaald: het Nederlands in Vlaanderen is allengs minder Vlaams geworden. Maar hoog is die prijs niet.

Meestal is men het erover eens dat de algemene, bovenregionale taal zoals die in de Randstad is ontstaan, het dichtst komt bij wat men ‘de’ Nederlandse standaardtaalrealisering zou kunnen noemen. Dat wil zeker niet zeggen dat iedere Randstedeling die gebruikt, noch dat iedereen het met die stelling eens is.

Standaardtaalsprekers uit andere delen van het taalgebied kunnen de westelijke realisering dan wel als richtsnoer of norm accepteren, en dus proberen die te imiteren, maar meestal bereiken ze nooit helemaal hetzelfde resultaat. In de meeste gevallen kunnen ze dat ook niet. Volgens de verouderde opvatting dat de beste sprekers degenen zijn aan wie je niet kunt horen waar ze vandaan komen, spreken zij dus niet de ‘ideale standaardtaal’. Maar op grond van diezelfde redenering doen ook de Randstedelingen dat niet, want hun standaardtaalrealisering – al noemt men die ‘ongemarkeerd’ – verraadt hen als Randstedelingen. Anders gezegd: niemand spreekt de ‘ideale’ standaardtaal.

Omdat bijna iedereen toch graag wil we-

ten ‘hoe het eigenlijk hoort’ doet men in de praktijk natuurlijk wel een poging om de normen van de standaardtaal te beschrijven. Meestal ‘groeit’ daar in een bepaald taalggebied overeenstemming over. Men ontleent daarbij de grammaticale normen van de ‘verzorgde, bovenregionale standaardtaal’ aan een zo min mogelijk gemarkeerde, schriftelijke realisering van de variëteit die erin slaagt het meeste sociale en culturele prestige te verwerven. In het Nederlandse taalggebied is dat een westelijke variëteit. Dat is dan ook wat de gezaghebbende grammatica’s (de *ANS*) en woordenboeken (Van Dale) als uitgangspunt nemen. Dat er echter op sommige punten onenigheid bestaat en zal blijven bestaan, is duidelijk (zie hoofdstuk 13).

Wie taalzeker is, of zich zo voelt, zal weinig behoefte hebben aan gezagsargumenten. Mijn taalgevoel is een veilige gids voor een ‘correcte’ realisering van de standaardtaal, denkt zo’n taalgebruiker. Die taalzekerheid neemt af naarmate men geografisch verder van het toonaangevende centrum verwijderd is. Daarom is de taalzekerheid in perifere gebieden vrij laag, en in de externe periferie nog lager.

Taalonzekerheid berust niet uitsluitend op geografische factoren: ook sociale factoren spelen een rol. Als inderdaad de sociale elite de norm bepaalt en er wellicht economisch belang bij heeft dat te kunnen blijven doen, dan zal wie niet tot die elite behoort grotere moeite hebben met het hanteren van die normen. Het afwijzen van de sociaal elitaire norm is één mogelijke reactie, maar heel efficiënt is het niet. Omdat sociaal zwakkeren door hun taalgebruik die zwakkere status verraden en daar sociaal voor kunnen worden bestraft, wordt er nogal eens gepleit voor een, al of niet van hogere

hand gesteund, taalzorgbeleid.

In de externe periferie Vlaanderen bestaat door taalonzekerheid een vrij sterke behoefte aan strakke normering. Vlamingen zijn al eeuwenlang op zoek naar een leermeester die hen in hun taalevolutie kan begeleiden. In een lezersbrief in *De Standaard* van 22 oktober 2008 formuleert iemand het zo: ‘Overigens, als de Taalunie wel in staat is om een norm voor de spelling te bepalen, waarom kan dat dan niet voor de woordenschat en de grammatica van het Nederlands? Waar hebben we die instelling eigenlijk voor?’

Bij vlagen wil men die taaladvisering liefst zo gestructureerd mogelijk hebben. Tijdens de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw voelden velen zich in Vlaanderen geroepen op te treden als ‘taaltuiniers’, die elk op hun manier probeerden het onkruid in de Vlaamse taaltuin te wieden. Dat was een belangrijk sociaal verschijnsel. Ineens achtten de media het noodzakelijk iets aan de taalcultuur van hun publiek te gaan doen en namen ze een meer of minder bevoegde of bekwame taalverzorger in dienst. Door de rubriek ‘Onze Taaltuin’ in *De Standaard* ontstond voor dat soort mensen de naam ‘taaltuiniers’. Hun invloed kan nauwelijks worden overschat, want ze hebben een heel belangrijke rol gespeeld. Dat kan met veel dingen te maken hebben, maar beslissend was dat nu de indruk werd gewekt dat er eindelijk een soort instantie bestond die uitsluitsel kon geven in taalvragen. De norm werd als het ware gepersonifieerd. De invloed van deze taalombudsdiensten (ook officiële, zoals de Raad voor Taaladvies) heeft zowel direct het taalgebruik van velen bepaald als vooral ook het hele taalklimaat veranderd: altijd werd de norm van de ‘verzorgde, bovengewestelijke standaardtaal’

aangeprezen. Voor de taaltuiniers was ook zonneklaar dat de norm van de standaardtaal in het noorden lag, en dat heeft veel bijgedragen tot de brede acceptatie van het voorbeeldkarakter van de noordelijke norm.

Toch blijken Vlamingen nog altijd op twee gedachten te hinken. Aan de ene kant vinden ze dat Vlaanderen het noorden niet slaafs hoeft na te volgen, aan de andere kant dat Vlamingen veel van hun noorderburen kunnen leren. Het overnemen van de noordelijke norm zou bovendien beter te verteerden zijn als er iets tegenover stond. Maar in de praktijk worden de Vlaamse frustraties nog eens versterkt door de – terechte – indruk dat zuidelijke vernieuwingen in het noorden minder kans maken dan omgekeerd, ondanks incidentele pleidooien van minnaars van het zuidelijke Nederlands. Hans Rombouts, die Nederlanders Vlaams leert in zijn boek *Vloeiend Vlaams* (1990) vindt *nefast* (fataal), *resem* (reeks) en *valavond* (vooravond) prachtwoorden. Benno Barnard, een Nederlander die al jaren als auteur en redacteur in Vlaanderen werkt, beveelt *schabouwelijk* ('jammerlijk, ellendig') aan en *zielbraken* ('zieltogen; zich gruwelijk vervelen'), een woord dat geen van beide auteurs van dit boek overigens bekend is. En Geert van Istendael vraagt zich af: 'Hoe kun je mooier zeggen dat een man geil naar een prachtige, onbereikbare moordgriet staat te kijken dan: "Ik stond daar met mijn broek vol goesting"?'

Die Vlaamse gespletenheid ebt nooit helemaal weg en duikt in – telkens andere – golven weer op. In de loop der tijd is

het Nederlands in Nederland en Vlaanderen, behalve wat de uitspraak betreft, steeds meer naar elkaar toe gegroeid en de overeenstemming is nog nooit zo groot geweest als nu. Maar de tegenbeweging blijft bestaan en neemt andere vormen aan. De strijd tegen het Frans is gewonnen; daarvoor hoeven de Vlamingen geen steun meer te zoeken bij een grote broer in het noorden en dus hun *nonkel* niet in te ruilen voor een vreemde *oom* uit Holland. Die Vlamingen kijken het liefst naar soapsterren die herkenbaar Vlaams spreken en zo voor een 'huiselijk geluid' op de buis zorgen. Bovendien blijkt door de toenemende populariteit van het Verkavelingsvlaams dat ook de Vlamingen (vooral de jonge) door een fenomeen dat in heel West-Europa bestaat worden 'aangetast'. Meer en meer mensen blijken gaandeweg hun taalpalet in te krimpen tot één enkele variëteit, die alleen gering aangepast wordt naargelang de omstandigheden. Het dialectverlies en de vervanging van het dialect door een andere informele variëteit, zoals het Verkavelingsvlaams liggen aan de basis van de illusie dat die ene informele variëteit ook in formele situaties bruikbaar zou zijn. Het bewustzijn dat men in specifieke situaties het best een beroep kan doen op die variëteit die het best aan die situatie is aangepast, verdwijnt wanneer men over niet meer dan één variëteit beschikt. Vandaar dat het gebruik van informele Hollandse en Vlaamse taalvariëteiten voortdurend toeneemt: ze worden door almaar meer mensen in almaar meer situaties gebruikt.

3 Van Bargoens tot de taale Kanaäns

Groepstalen

In het vorige hoofdstuk kwam al ter sprake dat er binnen het Nederlands niet alleen regionale verschillen bestaan, maar ook sociale verschillen, zoals verschillen tussen het taalgebruik van hogere en lagere sociale groepen of het specifieke taalgebruik van een bepaalde beroepsgroep. Over deze groepstalen, en dan met name het meest opvallende kenmerk ervan, namelijk de bijzondere woordenschat, handelt dit hoofdstuk. Afwijkingen in de grammatica of de uitspraak zijn in groepstalen veel zeldzamer. Dergelijke afwijkingen zijn wél kenmerkend voor etnisch Nederlands, het Nederlands in de mond van een groep mensen met een andere moeder- of thuistaal. Daarop komen we terug in hoofdstuk 6.

Artsen en circusartiesten, krakers en havenarbeiders, allemaal hebben ze hun eigen taal. De zetter weet dat het slangetje boven de *n* van *señor* ‘tilde’ heet en als een junk gaat *chinezen*, heeft hij het niet over Chinees eten, maar over het snuiven van verhitte heroïne, ook bekend als *het vangen van de draak*. Politici, klompenmakers, leraren, piloten – allemaal hanteren ze hun eigen jargon of vaktaal. Ook liefhebberijen en sporten kunnen samengaan met een eigen woordgebruik: de taal van postzegelverzamelaars en van radiozendamateurs, van duivenmelkers en van voetballers zijn voorbeelden van zulke ‘bezigheidstalen’. Welke woorden iemand gebruikt, is niet alleen afhankelijk van zijn

woonplaats, maar ook van de sociale groep waartoe hij behoort. Als we praten, spreken leeftijd, geslacht, beroep, godsdienst, politieke overtuiging en vrijetijdsbesteding een woordje mee. De soldatentaal kenmerkt zich door stoer en ‘krachtig’ taalgebruik, met veel grove woorden, woordspelingen en dergelijke. Vergelijk bijvoorbeeld *achteruit eten* voor ‘kotsen’, *achteruit bidden* voor ‘vloeken’, *broekboest* voor ‘wind’ en *pik van de week* als aanduiding van degene die de weekdienst heeft.

Groepstalen zijn gebaseerd op de algemene omgangstaal, soms op een dialect. Ze dienen om met de leden van de eigen groep te communiceren, en vaak ook om buitenstaanders buiten te sluiten, of zich te onderscheiden van degenen die niet tot de eigen groep behoren. Een sprekend voorbeeld van een groepstaal met het karakter van een geheimtaal is het Bargoens.

Bargoens

Oorspronkelijk was het Bargoens de taal van zwervers en marktkramers; later werd het die van allen die aan de rand van de samenleving hun inkomsten bijeenscharrelen, meer of minder legaal. Bargoens bevat daarom nogal wat woorden die te maken hebben met de politie, de rechterlijke macht, het gevangeniswezen, prostitutie, drugshandel en inbrekgereedschap.

Bargoens kan van stad tot stad sterk verschillen onder invloed van plaatselijke dialecten. Het Roermondse Bargoens bevat bijvoorbeeld woorden als *wous* ‘gek’, *bollig* ‘bang’ en *poter* ‘verdwenen’. Uit het Bargoens van de Randstad, in het bijzonder dat van Amsterdam, komen *bollebof* ‘commissaris van politie’, *doortimmeren* ‘bekennen’, *prinsemarij* ‘politie’, *pezen* ‘ prostitutie bedrijven’ en *verschut gaan* ‘gearresteerd worden’. Deze woorden zijn in 1906 genoteerd door politiecommissaris W.L.H. Köster Henke. Ook nu nog verschijnen er Bargoense woordenlijsten voor ambtenaren van politie en justitie, voor wie het natuurlijk belangrijk is de geheime taal te doorgronden. De Dienst Justitiële Inrichtingen heeft op internet een woordenlijstje gepubliceerd waarin bijvoorbeeld staan: *branden* ‘een lange straf uitzitten’, *kietelen* ‘visiteren’, *donswerker* ‘kinderverkrachter’ en *hemelpiloten* ‘pater, dominee en humanistisch raadsman’.

Andere Bargoense woorden verwijzen naar geld (*meier* ‘honderd gulden’), drank (*pikketanis* ‘borrel’), lichaamsdelen (*beboje* ‘vrouwelijk geslachtsdeel’) en seksuele handelingen (*roeiepoetsen* ‘onaneren’). Het Bargoens bezit ook een rijk arsenaal aan scheld- en spotnamen (*kuttenkop* en *kelerelijer*). In Vlaanderen, waar het met name de taal van rondtrekkende marskramers was, komen vooral woorden uit die sfeer in het Bargoens voor, zoals *verpassen* (‘verkopen’), *kaffer(in)* (‘boer(in)’), en *smerement* (‘boter’).

Waar het woord ‘Bargoens’ vandaan komt, is onzeker. Waarschijnlijk van het Franse *baragouin* ‘onbegrijpelijke taal’, een verbastering van de voor Fransen onbegrijpelijke Bretonse woorden *bara gwin* ‘brood, wijn’. Of misschien van ‘Bourgondisch’ – een ‘vreemde taal’ dus, wat overeenstemt

met de benamingen voor Bargoens in andere talen. De Duitsers kennen *Rotwelsch* (waarin *Welsch* ‘een Romaanse taal’ betekent), de Engelsen spreken van *Thieves’ Latin* en de Spanjaarden noemen hun dieventaal *Germania*. Kortom, koeterwaals.

Bargoense woorden zijn doorgedrongen in het Algemeen Nederlands, althans in het ‘substandaard’ of ‘slang’, zoals *beitje* ‘kwartje’, *matsen* en *kapsones*. Het Bargoens heeft op zijn beurt geput uit vele bronnen. Aan het Rotwelsch ontleende het *kluns* en *linkmichel*, aan de zigeunertaal, het Romaani, *bink* ‘manspersoon’ (West-Vlaams *bing*), van *beng* ‘duivel’, *mollen* ‘doden’ en *joekel*, dat aanvankelijk ‘grote hond’ betekende en nu naar grote voorwerpen verwijst. Veel meer Bargoense woorden stammen uit het Jiddisch, de taal van de merendeels arme Duitse joden in Nederland.

Joodse Nederlanders verspreidden woorden uit het Hebreeuws en uit het Jiddisch, het op het Hebreeuws geënte Duits, maar bijna niet uit het Ladino, het op het Hebreeuws geënte Spaans-Portugees. De doorgaans aanzienlijke Portugese joden die in de zestiende eeuw naar Amsterdam kwamen, met nog steeds bekende familienamen als Da Costa, Spinoza, Sarphati, Oliveira, Belinfante en Querido, pasten zich gemakkelijk aan de Nederlandse samenleving aan, ook in hun taalgebruik, zonder het Nederlands te beïnvloeden.

De joden daarentegen die in de zeventiende eeuw uit Polen en Duitsland naar de Republiek uitweken, eveneens met bekende namen als Polak, Wertheim, Presburg, Oppenheim, Barnouw, Wallach en Hamburger, schonken het Nederlands wel veel woorden, vooral via het dialect van Amsterdam, hun

Mokum (letterlijk ‘stad’). Deze Nederlandse joden behoorden niet tot de hogere standen, zoals de Portugese joden. Het waren voornamelijk marktkooplieden, handelaren in lompen en tweedehands spullen, veehandelaren en slaggers. Hun beroepen blijken uit de familienamen die ze in het begin van de negentiende eeuw aannamen, zoals Kleerekooper, Loterijman, Fruitman, Augurkiesman, Sigaar, Tailleur, Schoenmaker, Sjouwerman, Bloemist en Koopman. Door hun beroep hadden zij veel contact met de bevolking, en hun taal lag dicht genoeg bij het Nederlands om begrijpelijk te zijn.

Hun taal, het Jiddisch, is na 1100 in het zuiden van Duitsland ontstaan onder de joden uit de diaspora. Het is een variant van het Hoogduits uit de Middeleeuwen, met veel Hebreeuwse en Aramese woorden erin. Overal waar deze taal gesproken werd, ontleende deze woorden aan de plaatselijke Germaanse, Romaanse of Slavische talen. In Nederland verdween het Jiddisch in de negentiende eeuw als omgangstaal, vooral doordat in 1857 het onderwijs op openbare scholen voor iedereen verplicht werd. Dat de invloed ervan op het Bargoens en op het Algemeen Nederlands zo groot kon zijn, wordt begrijpelijk als men bedenkt dat bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nog tien procent van de Amsterdammers joods was.

Jiddische woorden drongen vooral door in het informele taalgebruik. Algemeen bekend zijn woorden als *gajes*, *jatten*, *bolleboos*, *kapsones* en *gotspe*. Een tientje is een *joet(je)*, afgeleid van de naam van de tiende letter van het Hebreeuwse alfabet, een *heitje* is een kwartje – denk aan de padvindersslogan ‘een heitje voor een karweitje’. En in *een toffe gozer* schuilen twee Hebreeuwse woorden; het

Hebreeuwse woord waarop *gozer* teruggaat, betekent eigenlijk ‘schoonzoon, bruidegom’.

Uit een heel andere gebruikssfeer stammen de woorden die aan het bijbelse Hebreeuws ontleend zijn, zoals *sabbat*, dat overigens niet rechtstreeks, maar via Grieks *sabbaton* en middeleeuws Latijn *sabbatum* in het Nederlands terecht kwam. Het *paasfeest* gaat terug op *pēsab* ‘voorbijgang’. Uit letterlijke bijbelvertalingen uit het Hebreeuws, zoals de Statenvertaling, is de tweede naamval met de betekenis van een superlatief afkomstig, zoals *heilige der heiligen* ‘het allerheiligste’, een deel van de tabernakel, en later van de tempel van Salomo; *boek der boeken* ‘het beste boek’, dat wil zeggen de bijbel; en *ijdelheid der ijdelbeden* uit het bijbelboek Prediker. Joost van den Vondel gaf zijn toneelstuk *Adam in Ballingschap* de ondertitel *Aller treurspelen treurspel*, ‘het meest tragische treurspel’, een toepasselijke naam voor de dramatisering van de zondeval.

Bekakt

Bargoens wordt geassocieerd met het *falderappes*, het *gajes*, het *geteisem*, het *rapaille*, het *schorem*, het *schorriemorrie* en het *tuig van de richel* – om nog eens een paar Bargoense woorden te noemen. Maar groeps-talen komen ook in betere kringen voor. In de beste kringen zelfs. Daar spreekt men bekakt: Algemeen Nederlands, maar dat van de hoogste klasse, in hoofdzaak te situeren in de Randstad. Taalkundigen omschrijven het als spreken met een extra spierspanning in het spreekkanaal, dus in de mond, de neus en de keel. De volksmond zegt het beelden-der: ‘met een hete aardappel in de keel’. Dat

klinkt ongeveer zo: *Vurrak zag, kaegul, ban jee ut?* ('Verrek zeg, kerel, ben jij 't?'). Bekaktsprekers laten ook de *d* tussen twee klinkers vaker weg dan in het Algemeen Nederlands gebruikelijk en geoorloofd is: de zoon van de slager studeert in *Leiden*, de zoon van de baron in *Leije*.

Ook de woordenschat van het bekakt wijkt enigszins af. Veel woorden zijn Frans of van Franse afkomst, zoals te verwachten is in kringen die van oudsher veel Frans spraken. Men is *geëngageerd* en niet *verloofd*, men draagt *dessous* en geen *ondergoed* en tooit zich met *bijoux* in plaats van *juwelen*. Men geeft een *douceurtje* in plaats van een *fooi*.

Minder verwacht is de voorkeur die betere kringen koesteren voor het 'gewone' woord: deze mensen dragen geen *colbertje*, *pantalón* en *stropdas*, maar een *jasje*, een *broek* en een *das*. Ze *transpireren* niet, maar *zweeten*, ze hebben geen *woning* maar een *buis*, ze nuttigen een *gebakje* met een *biertje* en niet een *taartje* met een *pilsje*. Zelfs ronduit 'platte' varianten als *hij mot* en *we magge* worden met graagte gebezigd, want, zoals Carmiggelt eens schreef: 'De spreker bediende zich van *bennen* en *zullie* met de studentikoze onbevangenheid die men zich op een bepaalde top van onverdachtigheid gerust kan permitteren.'

En verder onderscheidt men zich van andersgemanierd volk door bepaalde uitdrukkingen níet te gebruiken, zoals *eet smakelijk* en *aangenaam*. 'Wij maken zelf wel uit of het eten smakelijk en de kennismaking aangenaam is.' Onder een bepaalde groep studenten is op de vraag 'Mag ik mij even voorstellen?' het standaardantwoord 'Je stelt niets voor'; men dient te zeggen: 'Mag ik kennismaken?'

Van turbotaal tot oubotaal

Ook het modieuze taalgebruik van hen die de moderne samenleving zo'n duidelijk, maar ook een voortdurend veranderend gezicht geven, is een groepstaal en wel van de snelle zakenlieden, de welzijnszorgers, de no-nonsense politici, de trendy cultuurdragers, de diskjockeys en de beleidsbepalende ambtenaren. Ze spreken allen hun eigen taal en ze bezitten zoveel prestige dat degenen die daarin willen delen hun 'tendolecten' navolgen. Hoe trendy het taalgebruik, hoe sneller het verandert: veel modewoorden zijn eendagsvliegen en komen daardoor niet terecht in de grote woordenboeken.

De journalist Jan Kuitenbrouwer heeft als eerste chroniqueur van het modieuze taalgebruik een trend gezet met zijn bestseller *Turbo-taal* uit 1987, waarin hij alle varieteiten van trendy taalgebruik verzamelde, 'van socio-babble tot yuppie-speak'. Hierin illustreert hij taaltrends aan de hand van dialogen tussen twee turbosprekers, zoals:

'Hee Pee! Kom je eten?'

'Shit nee, Moon...'

'Hoezo? Problemibo?'

'Nèèèhhh, ik voel me niet *opti...*'

'Wie wel Pee, wie wel. Wat is er aan de hand?'

'Nèèèhhh, ik weet niet, beetje *depri*.'

'*Depri*, *depro*, bullshit. Weet je wat ik doe als ik *depri* ben? Eet ik twee zakken friet leeg, met veel *mayo*. Is de beste therapie Pee...'

'Hé Moon, even niet zo *ordi*, wil je...'

Woorden als *aso*, *depri*, *ordi* noemde hij 'afko's'. Zowel de term 'turbotaal' als 'afko' is inmiddels opgenomen in Van Dale. In de

jaren daarop publiceerde hij vervolgbundels onder titels zoals *Neoturbo*, *Hedenlands* en *Oubotaal*: ‘turbotaal die weigert in te zien dat er behalve een tijd van komen ook een tijd van gaan is, turbotaal die getekend raakt door het droeve patina der oubolligheid’, zoals *prut* in plaats van *proost*, *hoeveel bedraagt de schade* bij het afrekenen van de *goudgele rakkers* of *ik zak door m’n hoeven*.

Zoals iemand die naar de laatste mode gekleed gaat gezien wil worden, willen trendsprekers gehoord worden: typerend voor hun taal is het moedwillige ervan. Ze spelen met veranderingen in de klank (*monumentje* in plaats van *momentje*) en ze gebruiken provocerend ongeneerd platte woorden (*veren in de reet steken* ‘complimenten maken’). Ze eigenen zich gretig vreemde woorden toe, vooral Engelse (*loser*, *relaxed*, *whatever*) en Duitse (*Ausdauer*, *Spielerei*), halen archaïsmen uit de mottenballen (*courant* voor ‘krant’, *spoorslags*) en buigen betekenissen om (*een interessant product* is winstgevend; met een product dat *narigheid oplevert*, gaat men fors het schip in).

De trendy types van Kuitenbrouwer, die in de tweede helft van de jaren tachtig het geld lieten rollen op de beurs, stapten een jaar of tien later in de *dotcom-economie* en ontspanden zich door te *chillen* (‘relaxen’, bijvoorbeeld tijdens of na een houseparty, op rustige *chill-outmuziek*) en te *loungen*, een vergelijkbaar soort luiëren op muziek. Of ze waren trendy door juist niet mee te doen met de mode en droegen neohippe paardenstaarten, piercings en flanellen overhemden die hen tot *grunge-aanhangers* bestempelden, of, voor tegenstanders, tot *crusty’s* en *schmutsi’s*.

Breezersletjes en smatjes: jongerentaal

Verwant met turbotaal is het taalgebruik van jongeren. Ook zij produceren veel nieuwe woorden op *-ie*, *-o* en *-a*. Een *Mocro* is een Marokkaan en een *bakra* is een blanke. Een scheldwoord voor algemeen gebruik is *lullo*, algemeen bekend geworden door de onnavolgbare sketches van de ‘Lullo’s’ van cabaretgroep Jiskefet. Een *breezersletje* zou voor een drankje seksuele handelingen verrichten, een *boeler* is een homo, een *watje* is een sukkel en ook met *balbaar*, *eikel*, *kaaskop*, *lul*, *mongool* en *triesteling* willen de meeste jongeren niet worden aangeduid. Positieve kwalificaties zijn *relaxed*, *stoer*, *wreed* en *ziek*, negatieve zijn *focked up*, *boeiend* (ironisch gebruikt), *machtig* en *vaag*.

Een andere overeenkomst met turbotaal is de vergankelijkheid: de kans is groot dat bovenstaande voorbeelden inmiddels al vervangen zijn door andere. De op een-na-laatste mode is de eind jaren negentig opgekomen sms-rage. Deze short message service maakt het mogelijk via de mobiele telefoon korte teksten te versturen en te ontvangen. Omdat elk bericht maar 160 tekens lang mag zijn, ontstond al snel een taal van afkortingen en symbolen, die voor een deel al ontwikkeld was door gebruikers van e-mail en chatboxen op internet. Afkomstig uit e-mail zijn bijvoorbeeld de ‘emoticons’: combinaties van tekens die, een kwartslag gedraaid, een gezichtje vormen. Hier kijkt iemand sip :- (en hier krijgt u een knipoog ;-). Sms’ers gebruiken verder afkortingen als *WTF* ‘what the fuck’, *CV* ‘see you’, *lol* ‘laughing out loud’ en rebussen als *suc6* ‘succes’ en *van8* ‘vannacht’. De laatste mode, twitter, werkt op dezelfde manier maar via internet.

Jongerentaal is een betrekkelijk nieuw

verschijnsel. Ook een halve eeuw geleden hadden jongeren al eigen woorden (*mie-ters!*), maar zo omvangrijk als vandaag de dag is jongerentaal nog nooit geweest. Dit past in de ontwikkeling van de jeugd als groep, met een eigen cultuur: een eigen kleding, haardracht, muziek en ook taal. Door de leerplichtwet blijven steeds meer jongeren steeds langer bij elkaar: Nederlanders zijn nog nooit zo lang jong geweest als in de jaren negentig van de twintigste eeuw. Met de generatiekloof is daardoor ook de taalkloof ontstaan.

Jongerentaal ontleende en ontleent woorden aan de soldatentaal (*balen, pitten, pleuren, klojo*); aan het Bargoens (*gallisch, leip, meuren*); aan de streektaal (de van oorsprong Brabantse groet *Houdoe!*, het Noord-Hollandse en Vlaamse *gers* ‘gaaf’ en het Groningse scheldwoord *butje*); en veel aan het Amerikaans: *weirdo* ‘eigenaardig figuur’, *bimbo* ‘ordinair meisje’ en de afscheidsgroet *zie je!*, een kopie van *see you*. Tegenwoordig leveren het Sranantongo, Papiaments, Marokkaans-Arabisch en Turks in meerdere of mindere mate nieuwe jongerentaalwoorden: de straattaal is net als de maatschappij multicultureel geworden. ‘Hé *smatje*,’ roept men in het Papiaments naar een meisje; ‘*No spang*,’ zegt men kalmerend met een Sranantongo woord; ‘*Woella*, ‘Ik zweer het je!’ bezweert men in het Marokkaans-Arabisch een *kardash* ‘vriend, kameraad’, met een Turks woord. Meer hierover in hoofdstuk 6.

Jongerentaal was enige tijd vooral een Nederlands verschijnsel, maar ook in Vlaanderen drukken kranten sinds de tweede helft van de jaren negentig regelmatig lijsten af van jeugdwoorden. Enkele voorbeelden: *ga kakken* (uitdrukking van ongelof), *ik zweer u* ‘ik verzeker je’, *kraken* ‘meisje ver-

sieren’, *patat* ‘heel mooi’ (een *patat* van een auto), *fretten* ‘eten’ en *flokke* ‘sigaret’. Als een Vlaamse jongere ergens over te spreken is, dan noemt hij het *geniaal*, *super chill*, *briljant*, *flex*, *gers*.

Op YouTube staat onder de titel ‘Alles kan beter’ een ‘vertaling’ in Vlaamse jongerentaal van een nieuwsbericht:

Gisteren vond in Antwerpen de Koningin Elisabethwedstrijd voor piano plaats. Na een prachtige ouverture kregen we een hemels thema dat verschillende keren herhaald werd en waarin duidelijk plaats was voor improvisaties. Stevig onderbouwd slagwerk maakte het geheel alleen maar sterker en de strijkers wisten de gevoelige snaar te raken met een overweldigende finale. Het veelkoppige publiek beloonde het publiek met een overdonderend applaus.

In jongerentaal:

Gister was't in 't stad de Queen Betty Show voor keyboards. 't Begon superneig en dan was't een totaal crazy stukske. En toen begonnen die gasten totaal door te slagen en dan was't superstraf met ne dikke vette shakebeat. Toen gingen we totaal uit ons dak omdat die flippo's op die snaren begonnen te slagen en op 't einde was't ne spacy lasershow en heel de zaal begon superhard te flippen en die groep werd gewoon zot jong.

Jongerentaal is moeilijk vast te leggen: net als turbowordjes verdwijnen veel jongerenwoorden even snel als ze inburgerd raken. Een hele geruststelling voor wie bang is voor het Nederlands van morgen: veel van deze woorden zullen de top-10 nooit

bereiken. Bovendien gebruiken jongeren hun straattaal alleen of vooral tegen elkaar. Thuis of op school schakelen ze moeiteloos over op de taal van de volwassenen ('ja duh, thuis praat ik niet zo'). Er is bovendien niet één jongerentaal, er bestaan regionale verschillen. Ook verschilt het taalgebruik van jongens en jonge mannen van dat van meisjes en jonge vrouwen. Jongens gebruiken meer stoere taal dan meisjes; ze hebben een voorkeur voor stoere versterkers als *kapot lauw, lauwe shit* en voor woorden en uitdrukkingen op het erotische vlak, zoals *op de bek gaan* 'heftig zoenen'. Meisjes verzinnen hun eigen woorden en uitdrukkingen.

Houden jongens en meisjes hun eigen taal als ze ouder worden? Bestaat er zoiets als mannentaal en vrouwen taal?

Mannentaal en vrouwenpraat

Over de invloed van sekse op taalgebruik bestaan nogal wat misverstanden. In 1913 schreef de taalkundige Jacques van Ginneken S.J. dat vrouwen in de allereerste plaats – u raadt het al – gevoeliger zijn dan mannen. Vrouwen zouden voorts praktisch zijn, makkelijk te beïnvloeden, scherpzinnig, meer aanleg hebben voor talen dan voor wiskunde, minder wijs zijn dan mannen, sterker dan de laatsten geneigd tot fanatisme en wreedheid, maar weer minder tot 'tafelgenot en geldzucht'. Zo somde de pater een waslijst op van eigenschappen die ook de taal van vrouwen beïnvloedden.

Het onderzoek naar 'mannentaal' en 'vrouwenpraat' heeft lange tijd berust op dergelijke individuele waarnemingen en intuïties van taalkundigen. Pas sinds kort wordt het onderzocht met zorgvuldig voor-

bereide enquêtes en experimenten. Vroeger trokken vooral variaties in de woordenschat de aandacht. *Snoezig* zou alleen door vrouwen gebruikt worden. *Zweten* en *broek* zouden fijngevoelige 'vrouwen uit de hoge wereld' volgens Van Ginneken zo onkies vinden dat zij liever *transpireren* en *pantalon* zeiden. Vrouwen zouden ook minder krachttermen gebruiken dan mannen, of 'nettere' als *jeminnee*. 'Met haar eng bewustzijn,' schreef Van Ginneken, 'hangt het samen, dat de vrouw niet houdt van lange zinnen of ingewikkelde syntactische constructies.' Vrouwen zouden daardoor minder ondergeschikte zinnen gebruiken dan mannen en hun zinnen vaak niet afmaken. Ook zouden ze meer vraagzinnen gebruiken dan mannen en beleefder spreken.

Meer recent onderzoek heeft deze observaties niet echt weerlegd. Wel is er meer aandacht voor de neiging van vrouwen om 'netter' te spreken, zich meer te richten naar de norm van de standaardtaal dan mannen uit dezelfde sociaaleconomische klasse. Daardoor spelen vrouwen bij de verdringing van het dialect een grotere rol dan mannen. Die algemene, internationale tendens wordt ook in het Nederlands wel aangetroffen, in Nederland overtuigender dan in Vlaanderen. Onderzoek naar dialectverlies in Vlaanderen heeft nog nooit aangetoond dat vrouwen daar een belangrijker rol in spelen dan mannen.

Veel onderzoekers van mannen- en vrouwen taal zijn minder geïnteresseerd in de woorden die beide seksen gebruiken, dan in de manier waarop ze converseren. In een gesprek, zo blijkt, spreken mannen vaker en langer achtereen dan vrouwen. Mannen nemen veelvuldiger het woord, onderbreken anderen meer en bepalen vaker het onder-

werp van gesprek. Vrouwen spannen zich meer in om een gesprek bevredigend te laten verlopen. Die verschillen bestaan al op de basisschool: jongens trekken met elkaar op in grotere groepen, meisjes in clubjes van twee of drie. In de omgang met leeftijdgenootjes worden jongens getraind in zakelijke en meisjes in vertrouwelijke gesprekken. De Amsterdamse taalkundige Ingrid van Alphen, die onderzoek deed naar sekseverschillen in taalgebruik, zegt:

De groepen van jongens zijn meer hiërarchisch gestructureerd, zodat steeds een leider bevochten moet worden, ook door middel van taal. Iedere jongen in de groep moet van zich doen spreken, ook (of juist) als een andere het woord heeft. Dat verklaart waarom mannen zo gewend zijn aan interrupties. Meisjes kennen officieel geen leidster, maar wel complexe vriendenschappen met veel betrokkenheid (hmm, hmm) en loyaliteit in het vaandel, waar conflicten nooit expliciet geuit mogen worden, maar natuurlijk wel plaatsvinden. En dat verklaart verbale tactieken als: 'Ja, daar heb je wel gelijk in, maar...' en indirecte aanvallen als: 'Zij zei dat jij zei dat ik zei...'

Verschillen tussen mannen- en vrouwentaal bestaan, maar ze zijn gradueel, nooit absoluut. Er zijn bovendien vrouwen die in geen enkel opzicht anders spreken dan mannen (en omgekeerd). De interpretatie van deze verschillen is in de loop van de twintigste eeuw sterk veranderd. Voor de jaren zeventig werden ze toegeschreven aan de vermeende grotere gevoeligheid van vrouwen, ook wel aan hun kuisheid en geringer vermogen tot analytisch denken, dus aan een verondersteld verschil in de aard van man en vrouw.

Tegenwoordig zoekt men de verklaring in opvoeding, rolpatroon en socialisatie: verschillen in het taalgebruik van mannen en vrouwen hangen samen met de plaats van de vrouw in de samenleving. Vrouwen zullen sterker geneigd zijn zich te richten naar het Algemeen Nederlands, omdat zij nog de grootste verantwoordelijkheid dragen voor de opvoeding van de kinderen. Bovendien is hun positie op de arbeidsmarkt wankeler dan die van mannen: verzorgd taalgebruik kan hun sociale mobiliteit versterken. Optimisten kunnen hieruit concluderen dat met de maatschappelijke verschillen ook de taalverschillen tussen de seksen zullen verdwijnen. In zeker opzicht gebeurt dat al: geëmancipeerde, werkende en veelal hoogopgeleide jonge vrouwen bezigen gedachteloos uitroepen zoals 'Shit!', 'Kut!' en 'Klote!', die de generatie van hun moeders niet over de lippen krijgt.

Evenmin als een vrouwen- of een mannen-taal bestaat er een aparte 'homoseksuelentaal'. Toch worden in kringen van homoseksuelen woorden en uitdrukkingen gebruikt die in het Algemeen Nederlands niet voorkomen of een andere betekenis hebben, zoals *uit winkelen gaan* 'vreemdgaan', *bij heeft niks in huis* 'hij heeft een klein geslachtsdeel', *meisjestehuis* 'homosauna', *bouwdoos* 'transseksueel' en het Vlaamse *praline* 'opgemaakte, verwijfde homo'. Deze woorden geven de taal van homoseksuelen het karakter van een geheimtaal.

In 2005 verscheen de eerste *Homo-encyclopedie van Nederland*. Hierin schrijft Arendo Joustra, die al in 1988 een *Homo-erotisch woordenboek* had samengesteld, in het hoofdstuk 'Homotaal: Over mietjes, nichten en flikkers':

Ooit dacht men dat je homoseksuelen aan hun taal kon herkennen. Zowel in de Verenigde Staten als in Nederland is bij de keuring van dienstplichtigen vlak na de Tweede Wereldoorlog gelet op de spraak van rekruten die van homosexualiteit werden verdacht. Met weinig succes. Voor zover bekend is er geen aangeboren spraakafwijking bij homoseksuelen.

Een nuchtere spreekstijl, die sommige homoseksuelen zich aanleren, bestaat wel. Bij die spreekstijl, ongeveer twintig procent langzamer dan gewone spraak, worden belemmerende lettergrepen aan het einde van een zin langer aangehouden. De toonhoogte van nuchterig sprekende mannen is bovendien een grote terts hoger. Er zou ook meer variatie in toonhoogte zijn. Deze aparte modulatie bestond al in de achttiende eeuw en werd toen 'memspraak' genoemd.

Vaktaal

Tijdens de zware stormen in het begin van 1990 gebruikten de weervoorspelers in de media verschillende woorden voor hetzelfde weerbeeld. Dit veroorzaakte grote verwarring onder het publiek. Nog in hetzelfde jaar hebben de diverse meteorologische diensten op initiatief van het Nederlandse ministerie van Verkeer en Waterstaat besloten voortaan dezelfde termen te gebruiken: *zeer zware storm* bij windkracht 11 en *orkaan* bij windkracht 12. Voor *ijzel* wordt gewaarschuwd in geval van onderkoelde regen bij een temperatuur van twee graden onder nul of lager. Neerslag heet pas *zware sneeuwval* als er binnen twee uur vijf centimeter sneeuw valt bij weinig wind en een temperatuur van twee graden of lager. Voor *sneeuw-*

jacht moet er ten minste twee centimeter sneeuw vallen bij windkracht 7 of hoger en een temperatuur van twee graden of lager. Of de televisiekijkers en radioluisteraars al deze kennis óók paraat hebben is een heel ander punt.

De betekenis van gewone woorden is doorgaans weinig precies. Dat is handig, want daardoor kan een taalgebruiker over alles spreken, ook over wat tot dan toe niet tot zijn ervaringswereld behoorde. Het is immers helemaal niet nodig om voor iedere nieuwe zaak een nieuw woord te creëren, omdat de betekenis van bestaande woorden al voldoende speelruimte bezit. Het woord *pen* ('lange, stevige vogelveer') kon in gebruik blijven als aanduiding van een soort schrijfgerei, lang nadat de veer vervangen was door de kroontjespen, de vulpen en de balpen. Op een *kerkhof* worden nog steeds graven gedolven, ook al is het kerkhof niet meer noodzakelijk bij een kerk gelegen. Betekenissen zijn jassen die op de groei zijn gekocht.

Met zoveel onduidelijkheid kan een vakman echter niet werken. Hij heeft niet zozeer behoefte aan woorden met hun alledaagse gebruiksbetekenis als wel aan nauwkeurig gedefinieerde termen. Termen vervangen daarom woorden en definities vervangen betekenissen. Zo zijn vaktalen ontstaan, alle met hun eigen terminologie. Sommige zijn eeuwenoud, zoals de vaktaal van het notariaat, van het recht en van de wiskunde, of die van de molenaars en de klompenmakers. Andere zijn nieuw, zoals die van de lucht- en ruimtevaart en van de ICT. Het Samenwerkingsverband Nederlandstalige Terminologie (SaNT), dat onder de verantwoordelijkheid van de Nederlandse Taalunie valt, inventariseert en beregelt

ongeveer vijfhonderd vakterminologieën.

De vaktalen dienen bovenal om efficiënt binnen de eigen groep te kunnen communiceren, niet om anderen buiten te sluiten. Toch belemmeren ze de toegang voor onbevoegden en in een enkel geval kunnen ze wel als geheimtaal fungeren, bijvoorbeeld als artsen in de aanwezigheid van een patiënt vrijuit van gedachten willen wisselen over een ziektebeeld. Meestal wordt de buitenstaander pas ingewijd als hij betrokken wordt bij de zaak waarnaar de term verwijst. Ook (toekomstige) artsen moeten zich deze geheimtaal eigen maken, waardoor medische woordenboeken een lucratief segment in de woordenboekenmarkt vormen.

Het gebruik van woorden met hun variabele betekenissen in het gewone taalgebruik en dat van termen met definities in de vaktalen hindert vaak de communicatie tussen vakman en leek. De klant vraagt om een stuk *roodvlees* of *rosbief*, de slager achter de toonbank heeft het over het *staartstuk* van een rund. Weet dezelfde klant overigens dat de *tournedos* die hij in een restaurant bestelt bij de slager *biefstuk van de haas* heet?

De vaktalen die verband houden met moderne technologieën zijn doorspekt met internationale woorden, veelal met het Engels als doorgeefluik. De pogingen van het Nederlands Normalisatie-instituut (NNI) om de vreemde termen te vervangen door Nederlandse mogen in sommige opzichten geslaagd zijn, de kloof tussen vaktaal en algemene omgangstaal wordt er slechts zeer ten dele door overbrugd. Door *software* door *programmatuur* te vervangen en *file* door *bestand*, wordt alleen het uiterlijk vernederlandsd; de inhoud blijft – terecht en onvermijdelijk – dezelfde.

Vaktermen zijn ook wel als uitdrukking in

het Algemeen Nederlands doorgedrongen, zoals *over de bekel halen* en *op iets vlassen* uit de vaktaal van de vlasserij. De zeevaart leverde *alle zeilen bijzetten*, *kielhalen* (straf waarbij de schepeling aan een touw onder de kiel van het schip door werd gesleurd) en een groot aantal andere uitdrukkingen. *Iemand de loef afsteken* bijvoorbeeld: aan de loefzijde, de kant waar de wind vandaan komt, een ander zeilschip passeren, om de ander *de wind uit de zeilen te nemen*. De uitdrukking *voor pampus liggen*, ‘uitgeteld zijn’, herinnert aan een zandbank in het IJsselmeer ten oosten van Amsterdam, waar schepen in het verleden moesten wachten totdat het vloed was.

Sporttermen zijn te vergelijken met vaktermen; ook hiervan drongen sommige door in het Algemeen Nederlands: een Kamerlid kan worden *teruggefloten* door de fractieleider, een bedrijf *scoort* op een nieuwe markt, de productieafdeling *zet een tandje bij* om de order op tijd uit te voeren.

De tale Kanaäns

Wie *christelijk* uitspreekt met de *cb* van *chronisch* laat zich kennen als een orthodoxe calvinist. Protestanten zeggen veelal *in de eerste plaats* en katholieken *op de eerste plaats* – het is overigens niet zeker of dit verschil met het geloof te maken heeft of regionaal bepaald is. Hoe dat ook zij, volgens het verhaal gingen men in de jaren vijftig van de vorige eeuw bij het ministerie van Economische Zaken zelfs zo ver dat bij opvolging van een katholieke door een niet-katholieke minister (of omgekeerd) in alle ambtelijke correspondentie het voorzetsel in deze uitdrukking werd aangepast.

Geloofsovertuigingen kunnen blijken uit

de taal: wat de katholieken *doopsel*, *sacristie*, *verrijzenis* en *heilige drie-vuldigheid* noemen, heet bij de protestanten *doop*, *consistorie*, *op-standing* en *heilige drie-eenheid*. De meeste verschillen tussen de katholieke en de protestantse terminologie hangen echter samen met geloofsverschil. Katholieke termen voor begrippen die bij de protestanten onbekend zijn, zijn bijvoorbeeld *biecht*, *eucharistieviering*, *hostie* en *mis*. Er bestaat tussen katholieken en protestanten een groot verschil wat betreft de kerkelijke organisatie: bij de protestanten zijn de bekendste ambten die van *dominee*, *ouderling* en *diaken*, bij de katholieken die van *bisschop*, *priester* en *diaken*. Bij protestanten is een diaken een kerkelijk armenverzorger, bij katholieken iemand die de eerste hiërarchische wijding ontvangen heeft en daardoor mag dopen en huwelijken mag inzegenen.

De ontkerkelijking van na de Tweede Wereldoorlog heeft ook het taalgebruik beïnvloed: uit onderzoek is gebleken dat de kennis van bijbelse woorden en uitdrukkingen als *de nieren proeven*, *jobstijding*, *sacristie* en *consistorie* afneemt, en wel meer bij katholieken dan bij protestanten en meer bij jongeren dan bij ouderen.

Een enkele keer ontwikkelt zich in een geloofsgenootschap een geheel eigen woordgebruik. Dat is gebeurd bij enkele kleine groepen orthodoxe calvinisten, die behoren tot wat in de volksmond (te) generaliserend de 'zwartekousenkerk' heet, een verzamelnaam voor een aantal kleine kerkgenootschappen van orthodox-gereformeerde signatuur: de Oud-Gereformeerde Gemeenten, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika en de Christelijke Gereformeerde Kerken – alle niet te verwarren met de Gereformeerde Kerken.

De leden van deze besloten gemeenschappen wonen vooral op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden en in delen van Utrecht en Gelderland. Het woord 'piëtisten' zou deze gelovigen goed karakteriseren, ware het niet dat de term 'piëtisme' ook gebruikt wordt voor de religieuze stroming uit de zeventiende en achttiende eeuw die meer nadruk legde op de beleving van het geloof dan op de leerstellingen, een stroming overigens waaruit de streng-gereformeerden met hun eigen taalgebruik, 'de tale Kanaans', wel voortkomen.

Piëtist in deze engere zin wordt men niet door opvoeding of geboorte, maar door *wedergeboorte*, een totale vernieuwing van de gehele mens. Tegenover de *wedergeborenen* of *het volk van God* staan de *onwedergeborenen*, die tot *de wereld* behoren. Binnen *de wereld* moeten *de goddeloze* en *de godsdienstige wereld* uit elkaar gehouden worden; van beide heeft de piëtist weinig goeds te verwachten. Godsdienstige opvattingen alleen vormen nog geen *grond voor de eeuwigheid*, want ze zijn slechts intellectueel van aard; het lidmaatschap van zelfs het steilste kerkgenootschap biedt geen waarborg voor de staat van wedergeboorte. De onzekerheid die daar het gevolg van is, kan als een loden last op de schouders van deze gelovigen drukken.

De tale Kanaans is grotendeels ontleend aan de Statenbijbel (waarover meer in hoofdstuk 10), maar de woorden daaruit zijn opnieuw geijkt: het zijn nauw omschreven termen geworden, met betekenisaspecten die buiten de eigen kring niet bekend zijn. Alleen de wedergeborenen spreken *deze taal des Geestes*, die God zelf hun geleerd heeft; het taalgebruik valt samen met de weg tot bekering. Deze taal onderscheidt de *naambelijders* van de *ware gelovigen*; de laat-

sten, de *kinderen Gods*, verstaan zich in deze taal met de andere *uitverkorenen* en met God. Voortdurend moet God *medewerkende invloeden* bij de verwoording van de geloofsbevinding. Door deze taal kent en proeft men God. De tale Kanaäns kan ook worden gebruikt door een *huichelaar*, een naambelijder; deze wordt niet door God geleid, maar door diens *na-aper*, de *duivel*. Noemt de wereld de uitverkorene echter een *huichelaar*, dan beschouwt hij deze benaming als een eretitel. God, die iemands *hart en nieren*

proeft, dat wil zeggen zijn ziel tot in de verste uithoeken doorvorst, kent de waarheid.

Buitenstaanders klinkt deze taal sterk clichématig in de oren: een eindeloze herhaling van dezelfde formules, bijbelteksten vooral. Hun ontgaat echter de precieze betekenis van formuleringen als *het voor God verspelen* ('de strijd niet zelf opzoeken, maar eerst door God zelf overwonnen worden'). Voor de ware gelovige is het piëtistisch taalgebruik het noodzakelijke medium om het eeuwige heil te verwerven.

4 *Kat, spijt en boycot*

Leenwoorden in het Nederlands

In groepstalen komen, zo bleek in hoofdstuk 3, allerlei leenwoorden voor. Zo bevat het Bargoens woorden uit het Jiddisch en het Romani. Maar ook het Algemeen Nederlands wemelt ervan. Van het bekende spel boter-kaas-en-eieren met zijn zo typisch Nederlandse naam is alleen het laatste woord oorspronkelijk Nederlands. *Boter* komt van het Latijnse *butyrum*, *kaas* van *caseus*. Ook *muur* en *venster* zijn Latijn. *Capuccino* is zichtbaar en hoorbaar van vreemde afkomst, maar wie merkt nog iets exotisch aan *branie*, *piekeren* en *negorij*? Toch waren de laatste woorden ooit Maleis: *berani*, *pikir* en *negeri* ('land, district'). Het contact met miljoenen Maleissprekenden in de koloniale tijd heeft het Nederlands ook verrijkt met de *oorlam* (van *orang lama*), oorspronkelijk iemand die lange tijd in Indië gewoond heeft, een oudgast; omdat deze oudgasten bekendstonden om hun alcoholinname werd *oorlam* synoniem met 'borrelaar' en vandaar verschoof de betekenis naar 'borrel, rantsoen jenever'.

Veel woorden zijn niet rechtstreeks in het Nederlands terechtgekomen, maar via een omweg. Het Jiddisch sluisde Hebreeuwse woorden door, het Spaans bemiddelde voor Arabische woorden. Wie de kronkelwegen traceert die woorden volgen, vaak in het voetspoor van handelaars en veroveraars, ontdekt fascinerende stukjes cultuurgeschiedenis. Maar waarom zouden we eigenlijk een beroep doen op andere talen?

Hebben we aan onze eigen woorden niet genoeg?

Waarom lenen?

Toen de bewoners van de Lage Landen kennismaakten met de stenen huizen van de Romeinen, namen ze met de nieuwe bouwtechnieken de Latijnse woorden over; de Germanen woonden nog in houten hutten. Het deel van het huis dat de zon opving, noemden de Romeinen *solarium*. In het Middelnederlands betekende *solre*, later *zolder*, aanvankelijk 'plat dak, terras op het huis', zoals in het Latijn; op den duur kreeg het de moderne betekenis. In de twintigste eeuw werd het woord nogmaals aan het Latijn ontleend: *solarium*, als naam voor een vertrek met kunstmatig zonlicht. Het zijn maar enkele voorbeelden van de belangrijkste reden om woorden te lenen uit een andere taal: om te verwijzen naar een zaak of begrip waarvoor in de eigen taal nog geen woord bestaat. Leenwoorden weerspiegelen culturele beïnvloeding.

In de Renaissance en daarna gingen Nederlanders en Vlamingen de verre buitenlandse landen verkennen. De invloed van de Republiek breidde zich ook uit naar andere continenten. In 1602 werd de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) opgericht voor handel met Azië, en in 1621 werd de West-Indische Compagnie (wic) gesticht,

die zich voornamelijk bezighield met het vervoeren van slaven van Afrika naar het Caribisch gebied ofwel West-Indië. Door alle reizen kwam men in aanraking met nieuwe volken, producten, talen en ideeën. Op termijn had dit een diepgaande invloed op het maatschappelijk, cultureel en wetenschappelijk leven. Nieuwe medicijnen werden geïntroduceerd en voedingsgewoonten veranderden: de tot dan onbekende aardappel werd nationaal voedsel, het drinken van *koffie*, *thee*, *cacao* en het roken van *tabak* leidden tot nieuwe sociale gewoonten, tot de oprichting van koffie- en theehuizen – en tot de overname van de vreemde benamingen. De Nederlandse woordenschat werd vanaf de zeventiende eeuw enorm uitgebreid met namen voor alle nieuw ontdekte producten, planten en dieren – dikwijls gebruikte men hiervoor leenwoorden, bijvoorbeeld *gazelle*, *jaguar*, *poema*, maar men maakte ook eigen Nederlandse woorden, voornamelijk nieuwe samenstellingen, zoals *miereneter*, *neushoorn*, *schubdier* en *stekelvarken*. In deze periode werden de eerste Indonesische leenwoorden overgenomen, zoals *amok*, *arak*, *beriberi*, *kampong*, *koelie*, *pasar* en *rotan*; uit het Japans werden *sake* en *soja* overgenomen; uit het Papiaments *pinda*, *zuurzak*; uit het Chinees leende men *thee*; uit het Perzisch *bazaar*; uit het Turks *kaviaar* en *koffie*; uit het Arabisch *imam* en *ramadan*; uit het Portugees *banaan*, *kakkerlak*, *piranha*, *zebra* (woorden die teruggaan op inheemse talen in de koloniën); uit het Spaans *ananas*, *cacao*, *maïs*, *tabak*, *tomaat* (uit inheemse talen).

Maar er zijn meer redenen om aan te kloppen bij een vreemde taal. Een ontleend woord vervangt vaak een omslachtige omschrijving. Die zuinigheid gaf het woord *apartheid* een mondiale verspreiding. Welke

omschrijving dekt precies de betekenis van *snob*? Of van *Weltschmerz*? Maar ook woorden die even kernachtig zijn als een vreemd woord kunnen verdrongen worden door een nieuwkomer. Het Nederlands leende in de zeventiende eeuw uit het Tamil, een van de talen van Sri Lanka, het woord *pampalimasu*. In Nederlandse mond werd dat *pompelmoes*, dat uit de taal verdween toen die vrucht onder druk van het prestigieuze Engels *grapefruit* ging heten (maar niet in Vlaanderen, waar de meesten nog steeds *pompelmoes* zeggen).

Behoeft aan synoniemen kan een andere reden zijn om te rade te gaan bij een vreemde taal. Het ontleende woord drukt dan een nuance uit die de eigen taal mist: *de burgemeester is tipsy* klinkt nét iets anders dan *de burgemeester is dronken*, *beneveld* of *aangeschoten*.

Een speciaal soort synoniemen zijn eufemismen. Ook die komen vaak van over de grens. De meeste mensen vinden de leenwoorden *tuberculose* en *penis* netter dan *tering* en *pik* of *lul*, en velen klinkt *suicide* minder hard in de oren dan *zelfmoord*. Met een woord dat van verre komt, kan men zich makkelijker van een taboeonderwerp distantiëren; de gezochte afstand zit als het ware al in het woord zelf.

Vreemd wordt eigen

Geleende woorden worden na verloop van tijd aangepast aan het klanksysteem en de grammatica van de ontvangende taal, zodat het vreemde eraf gaat. Overgespoten en met nieuwe nummerborden kunnen ze weer de weg op. Ze zijn ont-vreemd. Ze onderscheiden zich, behalve door hun afkomst, in niets

meer van de oer-Nederlandse woorden, de ‘erfwoorden’ uit het Indo-Europees en Germaans. Tot die oudste woorden behoren *sneeuw*, *wolf*, *varken*, *man* en *melk*, die uit het Indo-Europees stammen; *baas* en *zeuren* zijn Germaans – *baas* gaat wellicht terug op de taal die de oorspronkelijke bewoners van de Lage Landen spraken voor de komst van de Germanen, de zogenaamde ‘substraattaal’ (zie hoofdstuk 7).

Wanneer leenwoorden in alle opzichten genaturaliseerd zijn, is het discriminatie om maar op hun herkomst te blijven hameren. Neem het al genoemde woord *zolder*, van het Latijnse *solarium*. Dit woord wordt verbogen als ieder ander Nederlands woord (*zolders*, *zoldertje*). Het kan vergezeld worden van een lidwoord (*de zolder*). Ook de vorm van *zolder* is echt Nederlands: tussen de *l* en *-er* is tegen het einde van de Middeleeuwen een *d* komen te staan, zoals in zoveel woorden waarin een *l*, *r* of *n* gevolgd wordt door een *r* (*daalder*, *duurder*, *minder*). Veel eerder, vermoedelijk al gauw nadat het woord was ontleend aan het Latijn, dus in de eerste of tweede eeuw na het begin van onze jaartelling, was *-arium* verschrompeld tot *-er*. De *s* werd al in de Middeleeuwen uitgesproken als een *z*.

Ook jongere leenwoorden zijn geleidelijk aangepast aan het Nederlandse klanksysteem. De [g] waarmee het Franse *garage* begint, is geen oorspronkelijk Nederlandse klank. *Garage* wordt daarom meestal uitgesproken met de [g] van *gaarkeuken* en niet met die van *Gare du Nord*. De tweede [g] in het Franse woord, die ongeveer klinkt als [zj], komt in de noordelijke variëteit van het Nederlands ook zelden voor; de Nederlandse uitspraak is veelal [sj], als in *sjouwen*. Als dan bovendien de eerste g als [ch] wordt uit-

gesproken, zoals in de Randstad, klinkt het woord ongeveer als [charaasje] – de Franse klanken zijn volledig genationaliseerd.

Vooraf van oude leenwoorden zijn klank, klemtoon en spelling helemaal vernederlandst: vergelijk *keizer*, in de Romeinse tijd ontleend aan het Latijn (*caesar*); *peinzen*, in de dertiende eeuw van het Franse *penser* overgenomen; *pienter*, in de negentiende eeuw ontleend aan het Maleis of het Javaans (*pintar*).

Andere leenwoorden verraden nog steeds hun komaf, vooral door hun spelling, maar ook door hun uitspraak: *abattoir*, *freule* en *manager*. Dergelijke woorden heten vreemde woorden. Wanneer deze aan de Nederlandse taalregels aangepast worden, maar toch nog iets verraden van hun herkomst, worden ze bastaardwoorden genoemd. Zo toont de *c* in *instinct*, *vacant* dat deze woorden geleend zijn – in oorspronkelijk Nederlandse woorden en in volledig aangepaste leenwoorden komt alleen de spelling *k* voor. Van oudsher bestaat in het Nederlands de spellingregel dat woorden die als vreemd worden beschouwd, gespeld worden zoals in de taal van oorsprong, bijvoorbeeld *meeting*, *paella*, *délégué*, *perpetuum mobile*, *thriller*, en dat de spelling van bastaardwoorden aan het Nederlands wordt aangepast. Een probleem is dat het in de praktijk niet mogelijk blijkt een duidelijke grens te trekken tussen bastaardwoorden en vreemde woorden. Bij diverse spellinghervormingen in de twintigste eeuw draaide het onder andere om de vraag in hoeverre (en welke) bastaardwoorden een vernederlandste spelling moesten krijgen of juist hun uitheemse karakter in de spelling moesten blijven tonen (zie hoofdstuk 13).

Aanpassing in spelling aan het Nederlands vormt geen probleem bij twee ande-

re manieren waarop woorden uit een andere taal worden overgenomen, namelijk door betekenisontlening en door leenvertaling. Voorbeelden van betekenisontlening zijn de betekenis ‘achterwerk’ van *achterste* en ‘verkiezingsstem’ van *stem*, die zijn ontstaan onder invloed van het Franse *derrière* respectievelijk *voix*; aanvankelijk betekende *achterste* ‘het achterste gedeelte in het algemeen’ en *stem* ‘geluid dat in het strottenhoofd wordt voortgebracht’. Leenvertalingen zijn letterlijke vertalingen van vreemde woorden, zoals *ezelsbruggetje* (naar Latijn *pons asinorum*), *afwezig* (naar Latijn *absens*), *nieuwbouw* (naar Duits *Neubau*) en *luidspreker* (naar Engels *loudspeaker*).

TÓMATL

Zestiende-eeuwse afbeelding van de tomaatplant, uit de *Obras Completas* van Francisco Hernandez. De Spanjaarden leerden de tomaat (*tomatl* in de taal van de Azteken) kennen tijdens hun veroveringstochten in Midden- en Zuid-Amerika.

De brontalen-top-10

Het is ondoenlijk alle leenwoorden op te sommen, of zelfs maar alle talen waaruit het Nederlands heeft geput. Verreweg de meeste leenwoorden blijken afkomstig te zijn uit onze buurtalen, in afnemende volgorde: Frans, Latijn (een buur in de Romeinse tijd), Duits en Engels. Voorbeelden van leenwoorden uit deze vier talen komen hieronder apart nog ter sprake.

Na de top-4 volgen de volgende zes talen als leverancier van leenwoorden, in afnemende volgorde. Het Italiaans leverde, vooral in de achttiende en negentiende eeuw, woorden op de terreinen kunst (*duet*, *fresco*, *klarinet*, *opera*, *scenario*, *sopraan*), handel (*bank*, *bruto*, *kas*, *netto*, *nul*, *risico*, *valuta*) en consumptie (*broccoli*, *chianti*, *salami*).

Spaanse woorden zijn vooral geleend in de negentiende en twintigste eeuw op de terreinen consumptie (*chorizo*, *tapas*, *tortilla*) en dierenrijk (vaak teruggaand op indianentalen, zoals *lama*, *musket*, *parkiet*). En hoe zit het met de invloed van de Tachtigjarige Oorlog? Het blijkt dat er in die periode een paar legertermen zijn geleend, zoals *armada*, *commando*, *enteren* en *majoor*, en iets meer andersoortige woorden, zoals scheepstermen (*aviso*, *cargo*, *casco*, *passaat*), handelstermen (de muntnamen *dubloen*, *patakon*), en uit Amerika de persoonsaanduidingen *mesties*, *mulat* en *neger*. Dat betekent dat de Tachtigjarige Oorlog ons er kennelijk niet van weerhield handel te voeren en op zee en op andere continenten allerlei contacten te onderhouden met de Spanjaarden; op die terreinen ging de invloed van het Spaans, ondanks de oorlog, gewoon door. Al met al heeft de Tachtigjarige Oorlog in ieder geval op het gebied van de taal slechts weinig invloed gehad.

Op de zevende plaats staan Indonesische woorden, waarvan het hoogtepunt ligt in de negentiende eeuw, op het gebied van de consumptie (*babi pangang, gado-gado, nasi rames*). In de negentiende eeuw was de Nederlandse aanwezigheid namelijk het intensiefst. Omstreeks 1800 hield de periode van de VOC op en brak de koloniale tijd aan, die duurde tot de Tweede Wereldoorlog. In de VOC-tijd verbleven Nederlanders telkens slechts betrekkelijk kort in Indonesië, en werden dan weer afgelost door een nieuwe garde. Er was niet veel vermenging met de inheemse bevolking. Vanaf ongeveer 1850 veranderde dat. Nederlanders bleven langer, woonden samen of trouwden met Indische vrouwen en kregen kinderen bij hen. In het begin van de twintigste eeuw nam het aantal Nederlanders in de Indonesische archipel nog steeds toe: in 1860 waren er 44.000 Nederlanders, in 1900 91.000 en in 1920 168.000.

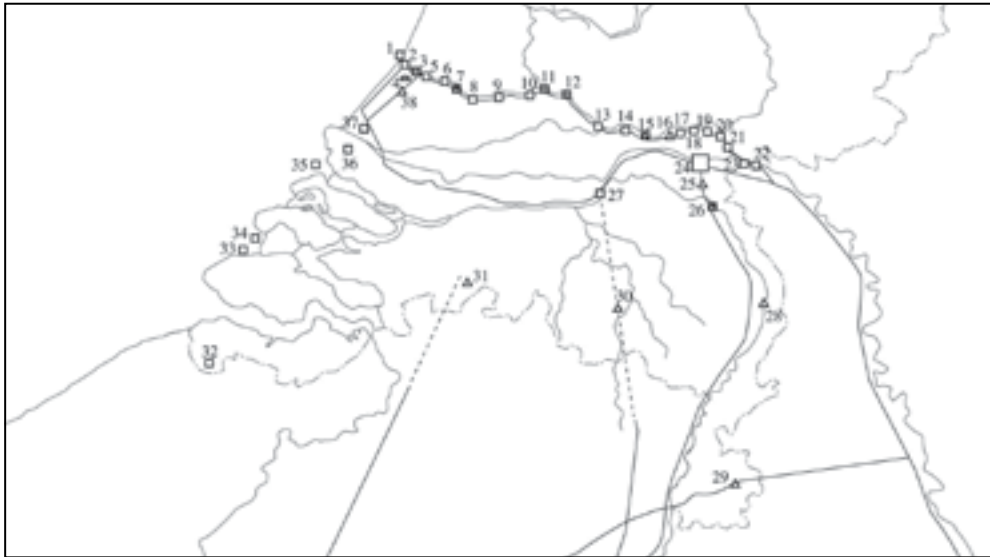
Hierna volgen Jiddische woorden, die in het Algemeen Nederlands vooral doordrongen in de twintigste eeuw, en die vooral menselijke eigenschappen en kwalificaties betreffen: *gajes, geteisem, bork, kits, schlemiel, schorem, stiekem, tinnef*. Nu zegt dat beslist niet zoveel over het moment van overnemen: Jiddische woorden werden veelal eerst overgenomen in het Bargoens en de informele taal – taal die per definitie niet of laat opgeschreven wordt. Ook na de Tweede Wereldoorlog zijn er nog Jiddische woorden in het Standaardnederlands opgenomen, zoals *iebel, mazzel, toi toi toi en zeper(d)*. Deze woorden moeten wel ouder zijn. Dergelijke woorden zijn vanuit bepaalde kringen, zoals de toneelwereld, populair geworden, en ze zijn door grotere groepen overgenomen toen in de jaren zestig de taal gedemocratiseerd werd en er allerlei woorden uit het

Bargoens en uit specifieke taalkringen opgenomen werden in het Algemeen Nederlands.

Op de negende plaats staan Japanse woorden (vooral in de twintigste eeuw, betreffende sport; denk aan *ippon, judo, karate, kenpo*) en op de tiende plaats ten slotte leenwoorden uit Slavische talen, met name het Russisch (vooral in de twintigste eeuw op het gebied van het communistische regime, bijvoorbeeld *agitprop, glasnost, kolchoz, nomenklatoera, perestrojka, politbureau*).

Opvallend is dat de talen van allochtone Nederlanders en Belgen, zoals Turks en Arabisch, niet behoren tot de top-10 van woordenleveranciers. Wel is er sinds de jaren negentig van de vorige eeuw een duidelijke toename te zien van leenwoorden uit dergelijke talen. Hoewel Nederland en België al veel langer – toch zeker vanaf de jaren zestig – een multiculturele samenleving genoemd kunnen worden, heeft dat pas de laatste jaren merkbare invloed op de woordschat gehad. In Nederland worden vooral uit het Arabisch en Sranantongo woorden geleend; veel minder uit bijvoorbeeld het Turks, Papiaments, Koerdisch en Berbers. Uit het Arabisch zijn vooral begrippen overgenomen die met de islamitische religie te maken hebben, zoals *halal, moslima*, de namen voor hoofddoeken en kledingstukken als *hijab, chador* en *nijaab*. Uit het Sranantongo en uit andere talen in Suriname zijn voornamelijk de namen van voedingsmiddelen overgenomen, zoals *bojo, fiadoe, kousenband, pom, tajer*. Daarnaast heeft het Sranantongo van alle allochtone talen voor zover bekend de grootste invloed op de straattaal van jongeren, omdat het geldt als ‘stoer’ (zie verder hoofdstuk 6).

Tot zover de leenwoorden-top-10. Laten

1 Brittenburg	14 Maurik (Mannaricio)
2 Katwijk (Lugdunum)	15 Kesteren (Castra)
3 Valkenburg Z.H. (Praetorium Agrippinae)	16 Zetten
4 Valkenburg-Woord	17 Randwijk
5 Roomburg (Matilo)	18 Driel
6 Alphen (Albaniana)	19 Arnhem-Meinerswijk (Castra Herculis)
7 Zwammerdam (Nigrum Pullum)	20 Huissen
8 Bodegraven	21 Loowaard
9 Woerden (Laurum)	22 Herwen (Carvium)
10 De Meern	23 Millingen
11 Utrecht (Trajectum)	24 Nijmegen (Noviomagus)
12 Vechten (Fectio)	25 Heumensoord
13 Wijk bij Duurstede (Levefanum)	26 Cuijk (Ceuculum)

Romeinse nederzettingen in Nederland

we nu eens wat gedetailleerder kijken naar de leenwoorden die het Nederlands te danken heeft aan de vier grootste leenwoordenleveranciers: Frans, Latijn, Engels en Duits. We beginnen met het Latijn, dat het langst invloed heeft uitgeoefend, vanaf het begin van de jaartelling.

Kat, monnik, televisie: Latijnse leenwoorden

Het prehistorische Nederlands ontleende al woorden aan het Latijn, zowel aan het klassiek Latijn van de grote schrijvers als aan het vulgair Latijn of volkslatijn, de taal die

in de eerste eeuwen na het begin van onze jaartelling was voortgekomen uit het klassiek Latijn.

Hoe weten we nu of een woord aan het Latijn ontleend is of zich ontwikkeld heeft uit de oertaal waarvan zowel het Latijn als het Nederlands afstamt, het Indo-Europees? Dat kunnen we bepalen aan de hand van de klank. Een Indo-Europese *k* bleef in het Latijn een [k]-klank (gespeld als *c*) en werd *b* in het Germaans; vergelijk het Latijnse *cor*, *cornus*, *centum* met het Nederlandse *hart*, *hoorn*, *honderd*. Dat betekent dat het Nederlandse woord *kat* en het Latijnse *cattus* onmogelijk een gemeenschappelijke Indo-Europese voorloper kunnen hebben. Er bestaat dus een andere relatie tussen *cattus* en *kat*: het Latijnse woord is door het Nederlands geleend. Dat stemt ook overeen met onze kennis van de wereld, want de Romeinen hebben, toen Egypte werd ingelijfd bij het Romeinse Rijk, de huiskat leren kennen en meegenomen naar Rome en vervolgens naar de rest van het Rijk, als muizen- en rattenvangers en voor de gezelligheid.

Van de Romeinse wereldveroveraars namen de Germanen met nieuwe zaken nieuwe woorden over. Vaak hebben die zoals gezegd betrekking op nieuwigheden uit de Romeinse woningbouw. Zo leerden we een *poort* (*porta*) bouwen, een *muur* (*murus*, de aarden wal of de stadsmuur) en een *kelder* (*cellarium*, oorspronkelijk een voorraadkamer). We maakten kennis met nieuw huisraad als een *tafel* (*tabula*, in oorsprong een plank) en een *vork* (*furca*). We leerden *wijn* (*vinum*) drinken en *kersen* en *peren* eten (met *cerasium* en *pirum* als bron, het laatste woord vermoedelijk in de vulgair Latijnse vorm *pera*). Op de *markt* (*mercatus*) betaalden we met *munten* (*moneta*) die een afbeel-

ding van de *keizer* (*Caesar*) vertoonden.

Woorden van eigen bodem werden soms verdrongen door Latijnse. *Ros* is een Germaans woord, dat nog bestaat als verheven synoniem voor *paard*, en in *roskammen*. *Paard* is ontleend aan het middeleeuws Latijnse *paraveredus*, een wisselpaard dat gebruikt werd bij het vervoer van post. Hetzelfde Latijnse woord kon ook twee keer ontleend worden. Een voorbeeld hiervan is *pilare*, dat de eerste keer geheel volgens de klankwetten *pijler* werd, in het Middelnederlands nog *piler* of *pilere*; de tweede keer bleef het meer op zijn bron lijken, namelijk *pilaar*.

De vloed van Latijnse woorden die in het Nederlands zijn opgenomen, spoelde in drie golven over de Lage Landen. De eerste golf ontleningen vergezelde de Romeinse legioenen in de eerste eeuwen van onze jaartelling. De tweede golf stroomde mee met de verspreiding van het christendom. Het Latijnse woord was vaak weer aan het Grieks ontleend, of het volksgrieks, de taal waarin het christendom in de eerste eeuw verspreid werd. Ontleningen uit de tijd van de kerstening zijn *priester* (*presbyter*), *monnik* (*monachus*, Grieks *monachos* ‘op zichzelf’), *kerk* (Grieks *kuriakon* ‘het huis van de Heer’, afgeleid van *kurios* ‘heer’, dat ook in het misonderdeel *kyrie* voorkomt), *duivel* (*diabolus*, Grieks *diabolos* ‘lasteraar’) en *engel* (*angelus*, Grieks *aggelos* ‘bode’). Buiten de kerkelijke sfeer raakten woorden als *substantie* (*substantia* ‘het wezen’), *fundament* (*fundamentum*) en *hymne* (*hymnus*, Grieks *hymnos* ‘feestlied’), maar deze woorden bleven, ook als ze zich hadden losgezongen van het geloofsleven, beperkt tot het formele taalgebruik.

Een nog ruimere verbreding kregen woorden als *letter* (*littera* ‘letter, brief’) en *papier*. Het laatste woord is ontleend aan het

Latijnse *papyrus*, dat via het Griekse *papuros* misschien weer afkomstig is uit het Egyptisch: de Egyptenaren maakten duizenden jaren v.Chr. al een beschrijfbaar materiaal van de inheemse papyrusplant.

Een derde golf van ontleningen aan de klassieke talen begint in de tijd van het humanisme, dus in de vijftiende eeuw. Uit die tijd stammen *drama* (Grieks *drama* ‘handeling, toneelstuk’), *poëzie* (Latijn *poësis*, Grieks *poiësis*) en *proza* (Latijn *prosa*, een verkorting van *oratio prosa*, de ‘rede die rechtuit gaat’, dat wil zeggen: niet rijmt). Verder plant- en diernamen, die in de zestiende en zeventiende eeuw voor het eerst met wetenschappelijke nauwkeurigheid werden beschreven, zoals *larve* (Latijn *larva* ‘spook, skelet’) en *hyacint* (Latijn *hyacinthus*, Grieks *huakinthos*).

Op basis van Latijn en Grieks werden nu ook allerlei nieuwe woorden gevormd, die de oude Romeinen en Grieken nooit gekend hebben. Onder deze nieuwelingen zijn veel wetenschappelijke termen. Tot op heden putten wetenschappers uit het Latijn en het Grieks om een eigen, internationale terminologie te ontwikkelen. De aard van deze ontleningen brengt met zich mee dat vele alleen worden gebruikt in vaktalen. Het potjeslatijn van geneesheren is er een voorbeeld van.

Andere voorbeelden zijn *avifauna* (van Latijn *avis* ‘vogel’ en *fauna* ‘dierenwereld’), *automobiel* (van Grieks *autos* ‘zelf’ en Latijn *mobilis* ‘beweegbaar, beweeglijk’) en *televisie* (van Grieks *têle* ‘ver’ en Latijn *visio* ‘het zien’). Veel woorden van Latijns-Griekse oorsprong eindigen op *-scoop*, *-pathie*, *-manie*, *-itis* en *-gram*. Het achtervoegsel *-ist* (Latijn *-ista*), bijvoorbeeld in *evangelist*, da-

Van Van de Berg tot Montanus

In de zestiende en zeventiende eeuw maten velen zich een deftige naam aan door hun voor- of achternaam te verlatijnsen of te vergrieksen. Dat kon om te beginnen met een Latijns of een Grieks achtervoegsel. *Hajonides* is het Friese *Haye* op z'n Grieks, Grotius de achternaam van (Hugo de) Groot met een Latijnse uitgang. Grondiger was een complete vertaling. Zo werd *Van de Berg Montanus* en *Van der Stad* veranderde in *Urbanus*. Maar zelfs een groot taalgeleerde kon daarbij fouten maken. Desiderius Erasmus heette eigenlijk Gerrit Gerritszoon. Omdat hij dacht dat *Gerrit* te maken had met (*be*)geren vertaalde hij dat in het Latijn en het Grieks: *desiderare* en *erao*. In werkelijkheid komt *Gerrit* van het Germaanse *Gerhard* ‘sterk met de speer’.

De beroemde humanist Desiderius Erasmus (1467-1536) heette eigenlijk Gerrit Gerritszoon. Zoals velen van zijn geleerde tijdgenoten mat hij zich een klassieke naam aan.

daïst en *fatalist*, kan ook aan onvervalste inheemse woorden worden vastgeplakt: *bloemist* en *klokkenist*. De klemtoon op de laatste lettergreep (*bloemíst*) verraaft de vreemde herkomst nog, want in oorspronkelijk Nederlandse woorden ligt de klemtoon op de eerste lettergreep. Misschien is *-ist* tot ons gekomen door bemiddeling van het Frans, de taal die het Nederlands – gelet op het aantal geleende woorden – het ingrijpendst heeft beïnvloed.

Krek, klant en spijt: Franse leenwoorden

De invloed van het Frans op de Nederlandse woordenschat is al begonnen voor het begin van de literaire overlevering, in de twaalfde eeuw of nog vroeger. De contacten tussen Vlaanderen en Frankrijk waren al lang erg nauw; Vlaanderen was een Frans leen en de Vlaamse adel, maar ook het stedelijke patriciaat, kende Frans. In de dertiende eeuw, de tijd van Jacob van Maerlant en de uit het Frans vertaalde en bewerkte ridderromans, of misschien al eerder, zijn al honderden woorden ontleend. Edellieden en patriciers waren al vertrouwd met een *tapijt* (*tapiz*); ze aten al *fazant* (*faisan*), *taarten* (Oudfrans *tarte*) en *fruit*.

Veel woorden komen uit de wereld van kunst en wetenschap (*atelier*, *klavier*, *gravure*), van het openbare leven, zoals de mode (*kostuum*, *jarretelle*, *lingerie*, *pantalon*), de rechtspraak en het bestuur (*arresteren*), en het krijgswezen, zoals *toernooi*, van het Oudfranse *tournoi*. Tot aan het einde van de negentiende eeuw heeft het Nederlands, zoals de meeste talen in Europa, op deze gebieden woorden aan het Frans ontleend. De Europese cultuur is eeuwenlang schatplichtig

geweest aan de Franse. Ook op het terrein van de nijverheid en het huiselijke leven werd aan het Frans ontleend: het woord *meubel* (*meuble*) verraaft door zijn benaming de Franse oorsprong. Zelfs voor stemmingen en karaktertrekken schoot het Frans te hulp – tenminste, in de hoogste kringen. Dit wijst op een diepgaande invloed: de elite had *jolijt* (van *joli*), uitte een *grief* (*grief*), vond iets *fijn* (*fine*) en had ergens *spijt* (*despit*) van.

In de overgangsfase van het Latijn naar de volkstaal werd vaak het Frans enige tijd als officiële schrijftaal gebruikt. In de veertiende eeuw regeerden in de Nederlanden Franstalige vorsten uit het Henegouwse en in de vijftiende eeuw uit het Bourgondische Huis. Uit deze periode stammen Franse leenwoorden als *idee*, *blazoën*, *legende*, *trompet*, *soeverein*, *gouverneur*, *soldij*, *rumoer*, *korset* en *klant* (van *chaland* ‘sterk geïnteresseerd’; iemand die dat niet is, heet nog steeds *non-chalant*).

In de zestiende eeuw waren de rederijkers sterk op het Frans georiënteerd, maar veel blijvende invloed hadden deze woordkunstenaars met hun voorliefde voor gallicismen toch niet. Tijdens de Renaissance werd het kunstleven in hoge mate door het Frans beïnvloed, en vanaf de zeventiende eeuw tot in de negentiende eeuw richtten de hogere standen zich voornamelijk op de Franse cultuur en taal. De Franse invloed werd nog versterkt door het calvinisme, dat van Frans-Zwitserse oorsprong was, en door de komst van uitgeweken calvinistische hugenoten na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685. Een aantal van deze middenstanders en geschoolde handwerkslieden vestigde zich even buiten de deftige Amsterdamse grachtengordel in de Jordaan. Mogelijk gaven zij deze wijk met zijn stra-

ten en grachten die naar bloemen en planten vernoemd zijn, die naam (*jardin*).

Nu drongen er Franse woorden het Nederlands binnen via mondelinge contacten, en niet via hoger sferen. De omgangstaal van de lagere standen bleef er niet onberoerd door, zoals blijkt uit *bezjoer* (*bonjour*), *juust* (*justement*), *komplementen* (*compliments*) en *treiteren* (*traiter*), en tot lagere gebruikssferen afgedaalde woorden als *krek* (*correct*) en *merakels* (*miracles*). Ruïneren werd *rinneweren* en, verward met *vernien*, *verrinneweren*.

Leenvertalingen komen ook voor: *kleinzoon* (*petit-fils*), *schoonvader* (*beau-père*) en *grootvader* (*grand-père*). De Franse bron is nog minder goed te herkennen in *gevaar lopen* (*courir un risque*), *schitteren door afwezigheid* (*briller par son absence*) en *partij trekken* (*tirer parti*).

In de achttiende eeuw nam het aantal geleende woorden ten opzichte van de periode hiervoor af ten gevolge van de economische en culturele stagnatie. Na 1800 vond een explosie plaats van nieuwe woorden, zowel geleende als zelfgemaakte, die tot op heden voortduurt. Deze explosie is ongetwijfeld op het conto van de wetenschappelijke woorden te schrijven: de laatste twee eeuwen hebben wetenschap en techniek zich enorm ontwikkeld en uitgebreid, en de woordenschat heeft deze ontwikkeling gevolgd. Het begon met de Franse tijd, rond 1800: deze leidde tot een enorme stijging van het aantal Franse leenwoorden, doordat de Fransen een groot aantal vernieuwingen invoerden: zij waren onder andere verantwoordelijk voor de invoering van het metrieke stelsel, een grondwet, en vele nieuwe administratieve maatregelen (zie hoofdstuk 12 en 13). Hierdoor werden er veel woorden overgenomen op het gebied van overheid en staats-

inrichting, zoals *administratief*, *arrondissement*, *convenant*, *douane*, *federatie*, *instituut*, *politie*, *sociaal*, en de voorzetsels *à* en *vis-à-vis*.

Aan het eind van de negentiende eeuw liep de Franse invloed geleidelijk terug. Het Duits en Engels vulden de lacune op die het Frans achterliet.

Versagen en afbouwen: Duitse leenwoorden

De invloed van het Duits op de Nederlandse woordenschat is minder groot dan die van het Latijn en het Frans. Toch bestonden er al in de Middeleeuwen contacten met de oosterburen, vooral over zee en via de rivieren. In de veertiende eeuw regeerde in Holland het Beierse Huis en wonnen de handelsbetrekkingen met het Noord-Duitse gebied via de Hanze aan belang. In mystieke werken drongen enkele Duitse woorden door (*indruk*, *invloed*), zoals we in hoofdstuk 8 zullen zien bij de bespreking van het taalgebruik van Ruusbroec. In de roerige zestiende eeuw neemt het Nederlands woorden op uit de Duitse soldatentaal, zoals *versagen* (Middelhoogduits *verzagen*), *grens* (Nederduits *grenize*, uit het Pools), *krans* (Middelhoogduits *Kranz*), *vaandrig* (*Fähnrich*), *spies* (*Spiess*), *kotsen* (*kotzen*), *smullen* (Nederduits *smullen*) en *zwetsen* (Duits *schwätzen*).

De bijbelvertaling van Luther had via de Nederlandse Deux-Aesvertaling uit 1562 veel invloed. Weliswaar werd deze vertaling in 1637 vervangen door de Statenbijbel, maar de Statenvertalers handhaafden veel van de inmiddels ingeburgerde Duitse leenwoorden. De bijbelvertaling en andere reformatorische geschriften verrijkten het Nederlands met Duitse leenwoorden. Het is

trouwens vaak niet goed mogelijk een onderscheid te maken tussen een ontlening en een leenvertaling; daarvoor lijken het Duits en het Nederlands te veel op elkaar. *Onderrichten (unterrichten)*, *overweldigen (überwältigen)* en *tuchtigen* (Middelnederduits *tüchtigen*) zijn ‘reformatorische’ woorden, evenals *beledigen*, *beraadslagen*, *bestendig*, *bezoedelen*, *dankoffer*, *diefstal*, *evenbeeld*, *gelukzalig*, *heersen*, *heftig*, *huichelen (huchelen)*, bij Luther) en *nederig (niedrich)*, bij Luther). Ook het voornaamwoord *zich* vestigde zich dankzij bijbelvertalingen definitief in het Algemeen Nederlands.

In de zeventiende eeuw leenden geleerden Duitse woorden om een dam op te werpen tegen de Franse invloed. Hoofd gebruikte opzettelijk germanismen als *afvaardigen*, *beroemd*, *bezoldigen*, *gemaal* en *manhaftig*; Vondel *armzalig*, *bars*, *onstuimig* en *noodwendig*; Bredero *mof* en *schransen*; Cats *eenzaam* en *spitsvondig*.

Vanaf het einde van de achttiende eeuw namen de culturele contacten met het Duitse taalgebied toe. De Nederlandse letterkunde raakte in de ban van de Duitse romantici. Schrijvers en lezers leden mee met Goethes jonge Werther en zochten met Novalis naar de blauwe bloem van de Romantiek. Duitse filosofische, theologische en pedagogische werken kregen in de Nederlanden een grote invloed. De handel en de industrie oriënteerden zich vanaf de negentiende eeuw steeds meer op Duitsland. Het hoogtepunt van de Duitse invloed lag tussen 1820 (tot die tijd overheerste Frans) en 1950 (wanneer Engels het primaat overneemt). Duitse leenwoorden betroffen vooral de klassieke muziek (*operette*, *symfonisch*, *volkslied*) en de wetenschap (bijvoorbeeld de medische wetenschap en de psychologie: *bewus-*

telos, *beilgymnastiek*, *homeopathisch*, *laborant*, *polikliniek*, *praktikant*, *psychoanalyse*, *waan-zinnig*). Uit het Duits werden de telwoorden *eerstens*, *tweedens*, *meerdere* geleend, het onbepaalde voornaamwoord *niks*, de voorzetsels *krachtens*, *namens*, *middels* en misschien *tijdens*, en de bijwoorden *hoogstens*, *minstens*, *overigens* en *barerzijds*, *bunnerzijds*, *mijnerzijds*, *onzerzijds*, *uwerzijds* en *zijnerzijds*. Opvallend is het grote aantal Duitse leenwoorden dat een hogere graad aanduidt: *beeldschoon*, *fonkelnieuw*, *kerngezond*, *moederziel alleen*, *piekfijn*, *poedelnaakt*, *steenrijk*, *wagenwijd*, *wereldberoemd*, *wildvreemd*.

Vanaf midden negentiende eeuw rees er verzet tegen de Duitse nieuwkomers. De dichter Willem Bilderdijk verketterde ‘mofferyen’ zoals *nachtelijk* en *landelijk*. Nicolaas Beets rijmde ‘dat gij mij door ’t oor boort / met uw afgrijslijk *voorwoord*’: hij herkende het sedertdien volkomen ingeburgerde *voorwoord* nog als een Duits insluipsel. Allerlei uit het Duits afkomstige woorden werden gesignaleerd, zoals *aanstalten maken*, *afzet*, *bijval*, *indelen*, *overigens*, *voorliefde* en *vrijgevig*, en bestreden – maar tevergeefs, zoals de geschiedenis leert.

Ook in de twintigste eeuw zijn er woorden aan het Duits ontleend. Betrekkelijk recente leenwoorden zijn *ausputzer*, *belevenis*, *hectisch*, *gastarbeider*, *kettingroker*, *müsi*, *nieuwbouw*, *sjoemelen*, *springstof*, *woonoord*, *vertrouwensman* en *wetenschapper*. Verzet is er nog tegen afleidingen als *arbeidsvijandig*, *handgebreed*, *vijftiger jaren* (in plaats van *jaren vijftig*), *eerstens* en *begeestering*. Maar *afbouwen* in, bijvoorbeeld, *het afbouwen van het sociale stelsel*, met de betekenis dat het sociale stelsel langzaam wordt aangetast, en niet dat het stelsel voltooid wordt, is inmiddels algemeen aanvaard.

Er worden nu minder woorden aan het Duits ontleend doordat men zich na de Tweede Wereldoorlog op de Engelstalige wereld richtte, en doordat het Engels de voertaal werd van veel internationale instellingen.

Pudding en weblog: de Engelse trend

Welke taal heeft het Nederlands het sterkst beïnvloed? Het Engels, zullen de meesten spontaan antwoorden. Dat het Engels overheerst is echter schijn – Engelse leenwoorden springen alleen meer in het oog, omdat de meeste betrekkelijk kort in onze taal vertoeven. Niet meer dan 10,3 procent van het totale aantal leenwoorden in het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale is van Engelse oorsprong. Op vier willekeurige pagina's van *NRC Handelsblad* staat slechts 2,3 procent Engelse leenwoorden, tegen niet minder dan 25,2 procent Romaanse.

Nederlanders en Vlamingen kregen pas laat belangstelling voor het Engels. De leesgrage Jacoba van Beieren, die kort met een Engelsman getrouwd was, bezat Engelse boeken. Hoe bijzonder dat in haar tijd was, bleek bij de veiling van haar nalatenschap in 1444, toen de partij Engelse boeken geen koper vond. In de Middeleeuwen kenden zeer weinigen Engels. Ook later, in de zestiende eeuw, kon de tijdelijke soeverein na de dood van Willem de Zwijger, de Engelse hoveling Leicester, zich niet met zijn onderdanen uit de Lage Landen verstaan in zijn moedertaal. Engelse diplomaten leerden daarentegen soms Nederlands; er verschenen ook Nederlandse leerboekjes en grammatica's in het Engels.

In de zeventiende eeuw, en ook wel eer-

der, kwamen Nederlandse en Engelse zeevaarders en vissers met elkaar in aanraking. Het aantal leenwoorden dat de Noordzee overstak van Nederland naar Engeland was toen aanzienlijk groter dan het leenverkeer in omgekeerde richting (zie hoofdstuk 5). Een paar Engelse woorden die in die periode het Nederlands binnendrongen, zijn *loods(man)* (*lodesman*), *dreg* (*drag*), *pakketboot* (*packetboat*) en *log*. Constantijn Huygens en Jacob Cats lazen en spraken Engels, de eerste door een kort verblijf in Engeland als diplomaat en de tweede uit belangstelling, maar ook omdat hij daar als raadspensionaris, met de buitenlandse betrekkingen in zijn portefeuille, baat bij had. Ze waren een uitzondering.

In de achttiende eeuw, toen de Republiek in politiek en cultureel opzicht overvleugeld werd door Engeland, werden er werken uit het Engels vertaald. Engelse periodieken, de voorlopers van de moderne opinieweekbladen, werden nagevolgd; het door Justus van Effen geredigeerde tijdschrift *De Hollandische Spectator* is er het bekendste voorbeeld van. Voor het eerst worden ook Engelse gewoonten overgenomen: er werd *podding* of *pudding*, *cake* en *rosbief* (*roast beef*) gegeten; er werden *koffiehuizen* bezocht, met *coffeehouse* als bron, een woord dat later in het Engels zou verdwijnen; *nonsens* werd een veel gebruikt woord.

In de eerste helft van de negentiende eeuw waren romanciers als Walter Scott en dichters als Byron erg populair in de Lage Landen. Nieuwe leenwoorden werden toegevoegd aan de Nederlandse woordvoorraad: *blunder*, *dandy*, *fit*, *plenty*, *puzzel*, *sneer*, *snob*, *spirit* en *spleen*. Voor de meeste van deze woorden geldt wat voor het leeuwen-deel van de ontleningen in de periode erna

ook zal gelden: ze zijn duidelijk als Engelse woorden herkenbaar – door hun spelling, maar vaak ook door hun uitspraak.

In de tweede helft van de negentiende eeuw, en vooral in de twintigste, werden erg veel woorden aan het Engels ontleend door de politieke, economische en culturele suprematie van de Engelstalige wereld, aanvankelijk Groot-Brittannië, en na de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Staten. Het Engels werd in deze periode de meest gebruikte wereldtaal. Via de media, vooral de radio en de televisie, raakte deze taal in een betrekkelijk korte tijd mondiaal bekend. De ontlending van Engelse woorden is in bijna alle talen van de wereld, en dus ook in het Nederlands, nog in volle gang. Van de duizenden voorbeelden noemen we er enkele.

Op het gebied van de politiek en het bestuur werden ontleend: *boycot*, *budget*, *meeting*, *pamflet*, *planning* en *trend*. Sport en ontspanning leverden *boksen*, *bookmaker*, *bridge*, *coach*, *dancing*, *finish*, *handicap*, *hobby*, *hockey*, *knock-out*, *match* en *scoren*. Op het gebied van de handel, nijverheid en industrie werden ontleend: *accountant*, *airconditioning*, *cash*, *concern*, *dumping*, *efficiency*, *folder*, *goodwill*, *lift*, *manager*, *partner*, *research* en *safe*. Het verkeer droeg bij: *buffer*, *dashboard*, *dimmen*, *propeller*, *rail*, *ticket*, *tractor*, *tram*, *trawler* en *tunnel*. Al deze voorbeelden stammen uit de periode voor de Tweede Wereldoorlog.

Na 1945 is de toevloed nauwelijks meer te stuiten. Afgezien van het modieuze taalgebruik van *yuppies* in de jaren tachtig drongen onder andere de volgende woorden binnen: *babysitter* of *babysit*, *ballpoint* (in de jaren zestig vervangen door de leenvertaling *balpen*), *bulldozer*, *fan*, *make-up*, *nylon*. Jonge leenwoorden zijn *supermarkt*, *understatement* en *wishful thinking*. En tot de laatste

lichting, opgenomen in de Dikke Van Dale uit 2005, behoren *chief*, *roadrunner*, *slowfood*, *voice-dialing*, *prepaid* en natuurlijk ook de vele internettermen: *chatbox*, *cyberspace*, *e-mail*, *hyperlink*, *pay-per-view*, *webcam*, *weblog*...

Daarnaast worden ook leenvertalingen van het Engels gemaakt, zoals recent *as van het kwaad* en *schurkenstaat*. Bovendien worden veel betekenissen uit het Engels geleend: bestaande woorden krijgen er een betekenis bij onder invloed van het Engels, zoals de betekenis ‘schadelijk computerprogramma’ voor *worm* en *virus*, ‘lichaam’ voor *lijk*, ‘wisselwerking tussen mensen’ voor *chemie*, ‘groot bioscoopcomplex’ voor *multiplex*, en ‘politiek programma’ voor *platform*. De Engelse invloed bestaat dus niet alleen uit het invoeren van vreemde woorden (waartegen nogal eens bezwaar bestaat), maar leidt ook tot minder opvallende taalveranderingen. De grote Engelse invloed, en het grote prestige van het Engels, blijken ten slotte uit het feit dat er in het Nederlands Engelse woorden, meest samenstellingen, gemaakt worden die in het Engels zelf niet bestaan, zoals *funshoppen*, *showmaster*, *smartshop*, *living* en *parking* voor ‘woonkamer’ en ‘parkeerplaats’, en de al wat oudere *dumpshop* (in het Engels heet dat een *army surplus store*), *speakerbox* (Engels: *speaker*), *hometrainer* (in plaats van *home exerciser* of *exercise machine*) en de *box* voor baby’s (*playpen*). Dergelijke woorden worden momenteel niet gemaakt van bijvoorbeeld Franse of Duitse woorden.

Moet die massale verengelsing geen halt worden toegeeroepen? Loopt de eigenheid van het Nederlands hierdoor geen gevaar?

Purisme: hoe maakbaar is het Nederlands?

Iedere taal leent woorden uit een andere taal, en meestal gaat dat samen met de invoer van nieuwe zaken. Ontlening kan een tegenbeweging oproepen, namelijk purisme of taalzuivering. Men wil dan eigen woorden gebruiken of maken in plaats van vreemde. Vanaf de zestiende eeuw waren puristische oprispingen in de Nederlanden heel populair, en deze waren gericht tegen Franse en Latijnse leenwoorden. Halverwege de negentiende eeuw ontstond in Nederland een nieuwe puristische beweging, waartoe M. Siegenbeek, hoogleraar welsprekendheid en verantwoordelijk voor de eerste officiële spelling, het startschot gaf met zijn publicatie uit 1847 getiteld *Lijst van woorden en uitdrukkingen met het Nederlandsch taaleigen strydende*. Hierin richtte hij zich ditmaal tegen Duitse leenwoorden, verderfelijke germanismen, zoals *aanbankelijkheid, bespreken, omgeving, onbevangen, ongekunsteld, verhouding en verkeer*.

In de eerste helft van de twintigste eeuw bezonnen verschillende vakgebieden zich op hun woordgebruik: een commissie voor luchtvaartterminologie, de KNVB, de tennisbond, de Nederlandse Juristen Vereniging, de omroep; ook grote bedrijven, zoals Unilever en Philips, maakten een *item* van hun woordgebruik. Nadat in 1895 in Brussel het Algemeen Nederlands Verbond (ANV) opgericht was, dat zijn pijlen richtte op gallicismen, werd in 1931 in Amsterdam het Genootschap Onze Taal opgericht met als doel 'het bevorderen van de zuiverheid der Nederlandsche taal, in het bijzonder, in dit tijdsgericht, ten aanzien van germanismen'. Vanaf maart 1932 gaf het Genootschap een

tijdschrift uit onder dezelfde naam. Een raad van deskundigen boog zich in ieder nummer over de vraag of bepaalde woorden als germanisme moesten worden geweerd of niet. In Nederland kregen gallicismen nauwelijks aandacht (dat lag in België anders).

Na de Tweede Wereldoorlog verplaatsten de puristische activiteiten zich van het Duits naar het Engels. De raad van deskundigen van Onze Taal richtte nu zijn aandacht vooral op de anglicismen. Na de in alle opzichten vrijgevochten jaren zestig en zeventig nam in de jaren tachtig en negentig het verzet tegen Engelse woorden toe, hoewel het draagvlak klein bleef. In het laatste kwart van de twintigste eeuw zijn enkele kleinschalige initiatieven in het leven geroepen, zoals de werkgroep Anglowaan, opgegaan in de Stichting Natuurlijk Nederlands, die tegenwoordig Stichting Nederlands heet. Andere groeperingen zijn de werkgroep Woordenlijst Onnodig Engels (een afsplitsing van Anglowaan), het Ampzing-genootschap en de Taalpuristen.

Interessant is dat de puristische activiteiten niet een direct gevolg zijn van het aantal leenwoorden uit een bepaalde taal. Dat blijkt als we kijken naar het aantal nieuwe leenwoorden uit de laatste anderhalve eeuw, voor zover genoteerd in woordenboeken (de cijfers komen uit het *Chronologisch woordenboek*). Het percentage leenwoorden uit de verschillende talen is:

	1851- 1900	1901- 1950	1951- 2000
Duitse leenwoorden	10%	15%	5%
Franse leenwoorden	44%	27%	8%
Engelse leenwoorden	12%	34%	66%
Latijnse leenwoorden	18%	10%	3%
Overige talen	16%	14%	18%

Als we de restcategorie van overige talen en het Latijn, waartegen toentertijd niet werd geageerd, buiten beschouwing laten, blijkt dat het percentage Duitse leenwoorden in deze hele periode het laagst is geweest. En dat terwijl in de honderd jaar tussen 1851 en 1950 het puristische verzet voornamelijk gericht was tegen het Duits. Het is mogelijk dat er op dat moment meer Duitse leenwoorden zijn gebruikt dan nu nog blijkt uit de nieuw opgenomen woorden in woordenboeken, maar desalniettemin is het percentage Franse leenwoorden in dezelfde periode (44% en 27% – wel duidelijk afnemend) opvallend groot. Toch bestond hiertegen in Nederland nauwelijks bezwaar. In de gehele periode werden meer Engelse dan Duitse leenwoorden overgenomen, maar het purisme richtte zich pas vanaf de Tweede Wereldoorlog en eigenlijk pas vanaf de jaren zeventig tegen Engelse leenwoorden. Op dat moment was daar alle reden voor, gezien de duidelijk toenemende stroom Engelse leenwoorden, maar ook in de eerste helft van de twintigste eeuw was het percentage zeer aanzienlijk (eenderde van alle leenwoorden) en meer dan twee keer zo groot als dat van het Duits.

Kortom, purisme is niet een automatische reactie die optreedt wanneer het aantal leenwoorden een bepaalde kritische grens heeft overschreden. Het is geen reactie op taalkundige invloed, maar op politieke en economische invloed. Zolang Groot-Brittannië en de vs niet als politiek gevaarlijk werden gezien, en Duitsland wel, mochten Engelse woorden de taal binnenkomen en werden Duitse bij de grens tegengehouden. De nauwgezetheid waarmee men woorden op germanistisch gehalte doorlichtte, werd vooral ingegeven door vrees voor de politieke macht van de Duitsers.

Hebben de puristische activiteiten ook enig effect gesorteerd? Deze vraag moet negatief beantwoord worden. Het verzet tegen de Duitse en Engelse leenwoorden heeft geen einde kunnen maken aan het leentjebuur spelen. De volgende woorden, die voor het merendeel een halve eeuw geleden nog door taalzuiveraars als germanismen werden verfoeid, bewijzen nog dagelijks de onmacht van de puristen. Hoeveel taalgebruikers herkennen zelfs maar de Duitse herkomst van *ontwikkeling, saamborigheid, kunstzinnig, opvallend, overzichtelijk, bewonderen, oogpunt, liefkozen, ettelijke, argwaan, leedvermaak, barmhartig, heimwee, bijval, warenhuis, voorraad, jaargang, tijdschrift, voorlopig, smaakvol, doelmatig, leergang, aanleg* en *zelfgenoegzaam*?

Ook ontleningen aan het Engels zijn nauwelijks vervangen door Nederlandse woorden. Er zijn wel pogingen toe gedaan, zoals *kogelpuntpen* voor *balpen*, *opnemer* voor *pickup*, *solovoordracht* voor *recital*, *leider* voor *manager* en *aanzetmotor* voor *startmotor*.

Purisme is dus grotendeels een gevecht tegen windmolens. Het lukt niet om op grote schaal de taal te sturen: ondanks de inspanningen van de KNVB is zelfs de voetbalterminologie niet geheel vernederlandst. Tobberige doemdenkers luiden de alarmklok over het aantal Engelse leenwoorden en menen dat het Nederlands overspoeld wordt door Engels en zo zijn eigen identiteit zal verliezen. De meeste mensen liggen er niet wakker van. En gelijk hebben ze.

Maar tasten leenwoorden dan niet, zoals puristen wel beweren, het eigen karakter van de taal aan? Of laten ze die taal zelfs, als de spreekwoordelijke druppels die de steen uithollen, geheel verdwijnen? Nee, dat doen ze niet. De stroom van nieuwe –

in deze jaren vooral Engelse – woorden valt ons op, maar verandert de Nederlandse taal niet wezenlijk, net zomin als de Latijnse, Franse en Duitse woorden die in een eerdere periode zijn overgenomen dat hebben gedaan. Nederlands wordt geen Engels, zelfs niet een klein beetje, door de import van Engelse woorden. Nieuwe woorden wijzigen het uiterlijk van de taal, maar niet het innerlijk.

Structurele invloeden

Toch kunnen leenwoorden ook structurele invloed op de taal hebben. Zo is dankzij de toevloed van Franse leenwoorden met eindaccent (dat door tweetaligen werd behouden) het Germaanse vaste accent in de loop van de tijd in het Nederlands een vrij accent geworden, waarbij veel woorden eindklemtoon hebben gekregen. Een dergelijke structurele invloed is ingrijpender dan die van losse leenwoorden, maar ook in deze gevallen is er altijd sprake van taalverrijking en niet van taalverarming. De invloed is nooit ‘tegennatuurlijk’; meestal gaat het om een bestaande tendens die door de invloed van de vreemde taal wordt versterkt. Zo kende het Germaans weliswaar een vaste klemtoon, maar inmiddels was in het Nederlands al enige variatie ontstaan, waardoor er woordparen bestonden met verspringend accent, zoals *weerståán-wéérstand* en *doorzién-dóórzicht*, en werkwoordparen als *doorzóeken-dóórzoeken*, *ondergáán-óndergaan*, en dergelijke. Door de Franse invloed werd de variatie nóg groter, maar dat kon alleen omdat de mogelijkheid tot variatie in het Nederlands al aanwezig was.

Dankzij de duizenden Franse woorden

die sinds de zeventiende eeuw zijn ontleend, is het Nederlandse klanksysteem verrijkt met enkele nieuwe, aan het Frans ontleende klanken. De tweetalige elite behield namelijk de Franse uitspraak van deze woorden, ook als men Nederlands sprak. Uit het Frans kennen we vier zogenoemde neusklinkers (van *elan*, *timbre*, *plafond* en *parfum*), zes lange klinkers (van *crème*, *controle*, *oeuvre*, *remise*, *rouge* en *centrifuge*) en drie nieuwe medeklinkers: de [g] van *guillotine*, de [sj] van *chauffeur* en de [zj] van *horloge*. Deze klanken worden tegenwoordig niet alleen meer voor de uitspraak van Franse leenwoorden gebruikt, maar ook voor die uit andere talen, zoals het Engels. Een aantal van deze klanken kwam overigens al voor in Nederlandse dialecten.

De Nederlandse woordvorming is op twee manieren veranderd door de toevloed van leenwoorden: uit andere talen zijn nieuwe voor- en achtervoegsels afkomstig, en nieuwe typen samenstellingen. Voor- en achtervoegsels zijn niet als zodanig uit een andere taal geleend, de overname ging in etappes. Eerst zijn verschillende woorden overgenomen met een – op dat moment niet als zodanig herkend – voor- of achtervoegsel. Zo gaan *molenaar* en *tollenaar* terug op de Latijnse woorden *molinarium* en *tolenarium*. Daarna zagen de Nederlanders dat *-aar* vaak voorkwam in persoonsaanduidingen, en vervolgens combineerden ze dit achtervoegsel met erfwoorden (woorden die teruggaan op het Germaanse of Indo-Europese voorstadium (zie hoofdstuk 7)), zodat er in het Nederlands nieuwe afleidingen ontstonden als *leraar* en *minnaar*.

Met name aan het Frans is een groot aantal achtervoegsels ontleend, onder andere *-age* (*lekkage*, *slijtage*), *-ier* (*berbergier*, *scho-*

lier), *-es* (*lerares, meesteres*), *-ij* (*abdij, beerschappij*) en *-(i)teit* (*antiquiteit, flauwiteit, stommiteit*). Aan Duitse bijbelvertalingen zijn de achtervoegsels *-isch, -haftig* en *-matig* ontleend, vergelijk *afgodisch, evangelisch, kritisch; beldhaftig, krijgshaftig, manhaftig; en rechtmatig, regelmatig*.

De belangrijkste typen samenstellingen die uit het Duits en Engels zijn overgenomen, zijn samenstellingen van een zelfstandig naamwoord en een voltooid deelwoord (*bedrijfsgericht, handbediend*), en samenstellingen van een onverbogen bijvoeglijk naamwoord met een zelfstandig naamwoord (*grootstad, nieuwbouw*). Beide typen samenstellingen kwamen sporadisch al in het Nederlands voor, bijvoorbeeld in Middelnederlands *huusbakken* ‘thuisgebakken, in huis gebakken’ en in *roodbaard*.

Globalisering in de taal

De internationalisering, globalisering of mondialisering – hoe men het ook noemen wil – van de laatste decennia is ook doorgedrongen tot de taal. Terwijl vroeger woorden werden geleend dankzij direct taalcontact, contact tussen het Nederlands en een andere taal (meestal een buurtaal), is dat tegenwoordig niet meer noodzakelijk: dankzij internet en satellietverbindingen kan iedereen tegelijkertijd van gebeurtenissen waar ook ter wereld kennisnemen, en van de daarmee verbonden namen en woorden. Ook verschijnselen als multiculti koken en wereldmuziek leveren leenwoorden uit de meest uiteenlopende talen; aan muzieksoorten bijvoorbeeld uit het Jiddisch *klezmer*, uit het Marokkaans-Arabisch *rai*, uit het Australisch *didjeridu*, uit het Grieks *rembetika*,

uit het Japans *kabuki* en uit het Chinees *pipa*. Deze woorden kunnen via het Engels zijn geleend, maar dat hoeft niet.

De internationalisering betreft ook de spelling van vreemde namen en woorden. Deze krijgen in de media steeds vaker ‘on-Nederlandse’ spellingen. Dat komt doordat de berichtgeving vanuit internationale nieuwsdiensten plaatsvindt, veelal in het Engels, en doordat het nieuws, laat staan de spelling daarvan, wegens tijdgebrek niet meer wordt gefilterd. Hierdoor treedt zelfs uitburgering van woorden op. Totdat een vloedgolf op tweede kerstdag 2004 een groot deel van Azië blank zette, schreven woordenboeken de spelling *tsunami* voor; in 2005 werd dit gewijzigd in *tsunami*. In die spelling berichtten de internationale persbureaus namelijk over het fenomeen.

Het gevolg van deze ontwikkeling is dat er steeds meer ‘on-Nederlands’ gespelde woorden hun intrede in de taal doen, denk bijvoorbeeld aan *Shoab* en *shoarma* met *sh-* in plaats van *sj-*, zoals in *sjaloom*. Daarnaast behouden de meeste Engelse leenwoorden in het Nederlands de Engelse spelling én uitspraak, waardoor *a* bijvoorbeeld in Nederlandse woorden en in ingeburgerde leenwoorden wordt uitgesproken als [a], maar in Engelse leenwoorden als [ee] (*baby*) of als [è] (*handicap*) – twee klanken waarvoor wij al eeuwen de spelling *ee* of *e* kennen. In Engelse leenwoorden kunnen *oo* en *u* de uitspraak [oe] krijgen (*bookmaker, pitbull*), *e(e)* kan als [ie] uitgesproken worden (*deleten, screenen*) en *i* als [aj] (*microwave*, de tweede *i* in *kingsize*). Op termijn kunnen de Engelse leenwoorden en de internationale spellingen een belangrijke verandering in het Nederlandse spellingbeeld teweegbrengen.

5 *Ontembaar, bakboord en klapschaats*

Nederlandse uitleenwoorden

In het vorige hoofdstuk bleek dat het Nederlands veel leenwoorden heeft overgenomen. Maar het Nederlands heeft ook veel leenwoorden gegeven aan andere talen. Het aantal van dergelijke uitleenwoorden is veel groter dan de meeste mensen vermoeden: vele duizenden Nederlandse woorden zijn door een of meer talen overgenomen. In het gaat dan echt niet alleen om zee-

manstermen, zoals vaak wordt beweerd. Weliswaar is het Nederlands geen wereldtaal geworden, zoals het Engels, het Spaans en het Portugees, de talen van andere grote koloniale mogendheden uit de zeventiende eeuw. Maar dankzij de uitleenwoorden is het Nederlands wel degelijk verbreid over alle continenten en een zeer groot aantal talen. Er zijn verschillende redenen waar-

Handelstoppen van de VOC in de zeventiende eeuw

Handelsposten van de WIC in de zeventiende eeuw

om het Nederlands geen wereldtaal is geworden. De Nederlanders waren in de allereerste plaats uit op winst vergaren, en niet op verspreiding van hun cultuur. Daarnaast moest het Nederlands in verschillende gebieden ook concurreren met andere talen; in Indonesië, bijvoorbeeld, waren het Maleis en het Portugees al omgangstaal voordat het Nederlands er voet aan de grond kreeg. Noord-Amerika werd al snel overgedaan aan de Engelsen. In Zuid-Afrika, Zuid-Amerika en het Caraïbisch gebied verwerfde het Nederlands zich voor kortere of langere tijd een sterke positie, en ontstonden er variëteiten van het Nederlands (zie hoofdstuk 6).

De Oost en de West

Op de vleugels van handelssuccessen en veroveringen reisden vanaf de zeventiende eeuw Nederlandse woorden mee naar talen ver buiten Europa. In het begin van de eeuw werden twee handelscompagnieën opgericht. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) kreeg het monopolie van de handel op de Oost en de West-Indische Compagnie (WIC) van de handel op de West. Beide compagnieën stichtten overal handelsposten: op de Caraïbische eilanden, aan de Hudson en langs de kusten van Afrika en Azië wapperde de Nederlandse driekleur.

In de Oost was de handel in specerijen, met als bakermat de Molukken ('de specerijeneilanden') het belangrijkste. Maar ook el-

ders, vooral langs de kust van India, op Ceylon, op Formosa en op het eilandje Deshima voor de kust van Japan bouwde de voc zogenoemde factorijen. De houwdegen Jan Pieterszoon Coen, imperiumbouwer voor God en vaderland, stichtte onder het motto 'Daer can in Indiën wat groots verricht worden' Batavia, het huidige Jakarta. De stad groeide uit tot het administratieve centrum en de stapelmarkt van de handel in de Oost, zoals Amsterdam de stapelmarkt voor de wereld werd. Aan het einde van de zeventiende eeuw beschikte de voc over ongeveer 5000 Nederlandse dienaren en nog enkele duizenden uit andere Europese landen. Het merendeel van hen woonde in Batavia.

Het inmiddels verouderde Japanse woord *teresukoppu* is ontleend aan het Nederlandse telescoop

In 1652 richtte de voc aan de zuidpunt van Afrika een station in dat voor de verversing moest zorgen van schepen die, om Afrika heen, van en naar de handelsposten in Azië voeren. Algauw vestigden zich ook hier een paar duizend Europeanen. Het Nederlands zou er zich tot een nieuwe taal ontwikkelen (zie hoofdstuk 6).

In de West was het in 1609 gestichte Nieuw-Amsterdam, het huidige New York, het centrum van de bonthandel. Bevervelen en ander bont werden door Europese en indiaanse pelsjagers afgeleverd aan kleine posten, vooral langs de Hudsonbaai, en via Nieuw-Amsterdam naar Holland verscheept. Bont werd geruild tegen allerlei Nederlandse huiswaar, voedingsmiddelen en drank. De indianen in deze regio spraken verschillende – meestal inmiddels uitgestorven – talen, namelijk Loup, Mahican, Mohawk, Mohegan-Pequot, Munsee Delaware en Unami Delaware, en Western Abnaki. Deze talen hebben diverse Nederlandse leenwoorden overgenomen – vergelijk Mahican *apenés* 'appels', Loup *boutel* 'boter', *kui* 'koe', Mohawk *kitkit* 'kip' en Munsee Delaware *pán* 'pan'. Er ontstond zelfs een speciale omgangstaal, een pidgin (zie hoofdstuk 6) voor de handelscontacten tussen de Europeanen en de Delaware-indianen, die 'Delaware-jargon' genoemd wordt. De taal bestond uit slechts enkele honderden woorden, die voldoende waren om al het nodige duidelijk te maken. Het was een belangrijke taal, waarin diverse geschriften (onder meer liturgische werken) werden vertaald. Ook Amerikaanse Zweden en Engelsen gebruikten deze taal. Ook hierin kwamen Nederlandse leenwoorden voor, zoals *brandywyne* 'brandewijn', *gull* 'gulden' en *steepa* 'stui-ver'.

Maar Noord-Amerika genoot niet de onverdeelde aandacht van de wic. Haar voor-naamste inkomstenbron was de lucratieve kaping van schepen die het Spaanse goud uit Zuid-Amerika haalden, en later steeds meer de slavenhandel van de westkust van Afrika naar het Caraïbische gebied. Tussen 1636 en 1645 vervoerden Nederlanders meer dan 23.000 neger-slaven uit Afrika naar de suiker- en tabakspantages van Brazilië. Een winstgevend bedrijf: de handelaars betaalden 40 of 50 gulden per slaaf en verkochten hun waar voor minstens het tienvoudige.

De ambtenaren van beide compagnieën bleven doorgaans niet lang in dienst. Hun doel was zo snel mogelijk het kapitaal te vergaren om op niet al te gevorderde leeftijd in Europa te gaan rentenieren. In de Oost bleven alleen in Batavia en omgeving wat soldaten en handelaren na hun dienstverband achter. Ze trouwden meestal inheemse vrouwen en vormden een kleine gemeenschap. Deze *Homo Bataviensis* kwam de voc ook wel van pas, want samen met de Chinezen en met vrijgelaten slaven, de Mardijkers (van *merdeka*, het Maleise woord voor 'vrij'), zorgden ze voor de bevoorrading van de compagniesdienaren.

Gouverneur-generaal Coen wilde van Batavia een echte volkspanting maken en vroeg de voc om vrouwen, die zijn mannen ook af moesten houden van zondige verhoudingen met inheemse vrouwen. De Compagnie betaalde de overtocht voor weesmeisjes die wel wilden emigreren, maar uiteindelijk weinig deden ter verhoging van het zedelijk peil in Indië. De Compagnie zag niets in kolonisatie en draaide iedere duit driemaal om voor ze hem uitgaf. Toen ze Coens overlijdensbericht ontvingen, was de eerste reactie van de voc-directeuren, de Heren Zeventien, ver-

ontwaardiging – omdat hij op kosten van de Compagnie ter aarde was besteld.

Japanners studeren Nederlandkunde

Twee eeuwen lang is een eilandje van 120 bij 75 meter Japans venster op de wereld geweest. En dat eilandje werd bevolkt door Nederlanders.

In 1609 stichtte de voc een handelspost op het eiland Hirado, die in 1641 moest worden verplaatst naar Deshima, een kunstmatig eilandje in de Baai van Nagasaki. Japan had tegen die tijd alle Portugezen en Spanjaarden het land uit gezet. Hun vijanden, de Nederlanders, waren tot 1854 de enige westerlingen die zaken mochten doen met Japan. Nooit meer dan een tiental compagniesdienaren, onder wie een of twee chirurgijnen, hebben twee eeuwen lang de westerse wetenschap via het Nederlands in Japan bekendgemaakt.

Nederlandse boeken – en daarmee leenwoorden – op het gebied van geneeskunde, astronomie, natuurwetenschappen, aardrijkskunde en krijgskunde, maar ook woordenboeken, werden samen met lancetten, globes, telescopen, kwadranten en kaarten overgedragen aan Japan. Door het Nederlandse monopolie raakten westerse wetenschap en technologie in Japan bekend onder de verzamelnaam *rangaku*, letterlijk 'Nederlandkunde'. Om die zo gezochte rangaku te leren, deden Japanners ook vaak een beroep op de kennis van compagniesdienaren, vooral op de vijftig geneesheren die achtervolgens op Deshima vertoefden.

Bijna 500 leenwoorden hebben de Nederlanders in Japan achtergelaten. Het mooiste uitleenwoord is het Japanse *otenba*,

dat teruggaat op het Nederlandse woord *ontembaar* en gebruikt wordt voor een vrouw die zich ongeremd, vrijpostig gedraagt, die haar mannetje staat: dit is veelzeggend voor de reputatie van de Nederlandse vrouwen.

Na het vertrek van de Nederlanders was ook het lenen van woorden grotendeels voorbij. Het eilandje Deshima bestaat niet meer: het is bij een stadsuitbreiding opgenomen in Nagasaki. Maar Japanners die een stukje Nederland willen zien, kunnen nog steeds terecht in de buurt van Nagasaki, waar in een Hollands openluchtmuseum de grachten en trapgevels op ware grootte zijn nagebouwd.

Het meest recente Nederlandse woord dat doordrong in het Japans is *klapschaats*, dat in 1997, tijdens de wereldkampioenschappen schaatsen in Nagano, werd verjapanst tot *kurappusukaatsu*. Het werd echter al snel vervangen door het aan het Engelse *slapskate* ontleende *surappusukeeto* – ook dat Engelse woord ging terug op het Nederlands.

De Leynbaanstreet in Galle: overblijfsel van Nederlandse aanwezigheid op Sri Lanka

***Bîru, bisuketto en inki*: Nederlandse woorden in het Japans**

(Het dakje boven een klinker geeft aan dat deze lang is.)

<i>bîru</i> 'bier'	<i>masuto</i> 'mast'
<i>bisuketto</i> 'beschuit'	<i>mesu</i> 'mes'
<i>buriki</i> 'blik'	<i>orugôru</i> 'orgel'
<i>garasu</i> 'glas'	<i>pisutoru</i> 'pistool'
<i>gasu</i> 'gas'	<i>ponpu</i> 'pomp'
<i>gomu</i> 'gom'	<i>porudâ</i> 'polder'
<i>inki</i> 'inkt'	<i>ranpu</i> 'lamp'
<i>karuki</i> 'kalk'	<i>ransetto</i> 'lancet'
<i>kôhi</i> 'koffie'	<i>renzu</i> 'lens'
<i>kokku</i> 'kok'	<i>sukoppu</i> 'schop'
<i>koruku</i> 'kurk'	<i>supoïtu</i> 'spuit'
<i>madorosu</i> 'matroos'	<i>tarappu</i> 'trap'

Burghers op Ceylon

De aanwezigheid van de *voc* op Ceylon, het huidige Sri Lanka, van 1656 tot 1796, heeft sporen achtergelaten in de woordenschat van het Singalees, de taal van de meerderheid van de eilandbewoners. De bemiddelende groep was die van de zogeheten Burghers: Nederlandse, Portugese en Euraziatische kolonisten en hun – vaak gemengdbloedige – afstammelingen. Ook tijdens de Engelse overheersing na 1796 behielden de Burghers een bevoorrechte positie, hoewel ze niet op gelijke voet stonden met de blanke Engelsen; als lagere ambtenaren waren ze echter goed te gebruiken. Na de onafhankelijkheid van Sri Lanka in 1948 werden ze door zowel de Singalezen als de Tamils als oneigenlijke bewoners achtergesteld.

In 1800 waren er ongeveer 800 Nederlandse en ruim 5000 Portugese en Euraziatische Burghers; bij de volkstelling in 1863

rekenden zich nog 46.000 Ceylonezen tot deze bevolkingsgroep – 0,5 procent van de totale bevolking. De Nederlandse leenwoorden in het Singalees zijn opgenomen voor de Engelsen kwamen en het eiland op het Engels overschakelde. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw spraken trouwens alleen het gouvernement en de Nederduits Gereformeerde Kerk Nederlands. Bij minder formele gelegenheden, buiten de muren van de kerk en de gouvernementsgebouwen, bediende men zich van het Portugees. Een paar van de ruim 200 leenwoorden zijn *kalābara* ‘klaveren’ (in het kaartspel), *kārakop-puva* ‘kerkhof’, *tarappē* ‘trap’, *doyituwa* ‘duit’, *bakkiya* ‘bakje’, *lākka* ‘laken’ (als stofnaam) en *sukiri* ‘suiker’.

De top-10 van ontvangende talen

Zoals het ondoenlijk was om in hoofdstuk 4 alle leenwoorden in het Nederlands op te sommen, zo is het eveneens onmogelijk om alle Nederlandse uitleenwoorden te vermelden.

Terwijl de meeste leenwoorden afkomstig bleken te zijn uit onze buurtalen zijn de Nederlandse uitleenwoorden aanzienlijk verder uitgezwermd. De talen van vroegere koloniën hebben de meeste leenwoorden overgenomen: behalve het Indonesisch met name het Sranantongo, gesproken in Suriname, en het Papiaments van de Nederlandse Antillen. Lenen veronderstelt kennis van een andere taal, en Nederlands deed of doet buiten het Nederlandse taalgebied met name in deze gebieden als een tweede taal dienst, voor groepen van enige omvang. Het grootste aantal Nederlandse woorden bevat het Indonesisch. De aantallen in het Sranantongo en Papiaments zijn iets moeilijker vast te stellen, om de eenvoudige reden dat de woordenboeken die van deze talen beschikbaar zijn aanzienlijk minder uitgebreid zijn dan de woordenboeken van het Indonesisch. En het zoeken van Nederlandse uitleenwoorden gaat het gemakkelijkst in woordenboeken; het is erg moeizaam om teksten en corpora hierop na te pluizen.

De top-10 van ontvangende talen bestaat,

Gebieden waar het Maleis de moedertaal is

na de al genoemde talen Indonesisch, Sranantongo en Papiaments, uit de volgende talen, in afnemende volgorde: plaats 4 tot en met 6 worden bezet door de Scandinavische talen Deens, Noors en Zweeds, plaats 7 en 8 door Engels en Frans (ongeveer ex aequo); dan volgt Russisch en op de tiende plaats staat Duits.

In de rest van dit hoofdstuk zullen we bekijken wat voor Nederlandse woorden terechtgekomen zijn in de top-10 van ontvangende talen, en in welke periode deze woorden zijn overgenomen. Het Indonesisch kan als exemplarisch gelden voor de Nederlandse invloed op voormalige koloniën.

Nederlands in Indonesië: de voc-tijd

Adpertensi, *agresif*, *amplop* ‘envelop’, *anprah* ‘aanvraag’, *necis* ‘netjes’: geen taal heeft een woordenschat die zo van het Nederlands doortrokken is als het Indonesisch, dat tussen de 5000 en 6000 Nederlandse leenwoorden bevat. Maar toen de handelaars van de voc het rijk van de dertienduizend eilanden binnenvoeren en hun net van nederzettingen opbouwden, wees nog niets erop dat ook hun taal er zo’n belangrijke rol zou gaan spelen. Hoewel er serieuze pogingen zijn ondernomen om het gebruik van het Nederlands onder Europeanen, Aziatische vreemdelingen (vooral Chinezen en Arabieren) en zelfs de inheemse bevolking te bevorderen, heeft het Nederlands zich in de Compagniestijd, dus tot 1795, geen positie van betekenis kunnen verwerven in Indonesië.

Wie de taal sprak, kon aanspraak maken op bepaalde privileges. In 1641 verordende de gouverneur-generaal Van Diemen

dat alleen slaven die het Nederlands enigszins beheersten een hoed mochten dragen en vrijgelaten konden worden. Inheemse vrouwen mochten alleen met een Europeaan trouwen als ze zich verstaanbaar konden maken in het Nederlands. De vrijgelaten slaven en hun afstammelingen ten slotte, de Mardijkers, moesten om officier te worden bewijzen dat ze het Nederlands machtig waren.

De Staten-Generaal droegen de Compagnie op de Indiërs te kerstenen en de goede zeden in de archipel te bevorderen. Daartoe werden op de Molukken en in Batavia enkele scholen gesticht, waar de Statenvertaling en de *Heidelbergse Catechismus* de belangrijkste middelen waren om de leerlingen calvinisme en zedelijkheid bij te brengen. Het Nederlands moest de voertaal worden op de scholen.

De meeste scholen werden gesticht in de Molukken; alleen al op Ambon zestien, met meer dan duizend leerlingen. Maar in plaats van het Nederlands werd het Maleis er al gauw de voertaal, vooral nadat, in het begin van de achttiende eeuw, de Maleise bijbelvertaling van Leydekker was verschenen. In Batavia waren de scholen alleen toegankelijk voor kinderen van voc-ambtenaren, Portugezen, Mardijkers en enkele nakomelingen van inheemsen die in de zestiende eeuw door Portugese missionarissen waren gekerstend. Op school spraken de leerlingen Nederlands, thuis Portugees of Maleis. Aan het einde van de zeventiende eeuw werd ook op de helft van de scholen het Maleis of het Portugees ingevoerd, de twee talen die de grootscheepse verspreiding van het Nederlands in Indonesië effectief hebben belemmerd.

Maleis en Portugees

Maleis, de dialectisch geschakeerde moedertaal van de bewoners rond de Straat van Malakka, is een van de honderden talen in het Indische eilandenrijk. In 1600 was het Maleis bovendien al enige eeuwen de contacttaal in de gehele archipel en de cultuurtaal in een veel groter gebied dan de omgeving van de Straat van Malakka. De oudste Maleise inscripties, gevonden in Zuid-Sumatra, dateren uit de zevende eeuw, toen het machtige Sumatraanse rijk Sriwijaya de schakel vormde tussen India en het Chinese T'ang-keizerrijk. Inscripties op Java duiden er ook op dat het Maleis, naast Javaans en Sanskriet, voor officiële doeleinden werd gebruikt. Wanneer in de dertiende eeuw de islam de archipel bereikt, wordt het Maleis naast het Arabisch de taal van de nieuwe religie.

De Portugezen en later de Nederlanders hebben het Maleis gebruikt om zich met de inheemse bevolking te verstaan en het christendom te verspreiden. In de negentiende eeuw beschouwde de Nederlandse regering het Riau-Maleis, de Maleise variëteit die zich in de eeuwen daarvoor in een groot gebied ontwikkeld had tot contact- en cultuurtaal, als de standaardtaal voor officiële doeleinden. In de twintigste eeuw groeiden uit deze Maleise variëteit twee standaardtalen: het Indonesisch (*Bahasa Indonesia*, 'de Indonesische taal') en het Maleisisch in de voormalige Britse koloniën Singapore, Maleisië en Brunei. Het verschil is vergelijkbaar met dat tussen Brits- en Amerikaans-Engels. Het Maleisisch bevat minder Nederlandse (en meer Engelse) leenwoorden dan het Indonesisch.

Het Nederlands had bovendien een twee-

de, krachtige rivaal, het Portugees. Portugeese ontdekkingsreizigers, missionarissen en handelaars hadden deze taal al een eeuw voor de komst van de Nederlanders en Engelsen verspreid, eerst langs de kusten van Afrika en India, later ook in de Indonesische archipel. Dit Portugees met veel Maleise elementen werd de lingua franca van Oost-Afrika en Madagaskar tot de Filipijnen. Ook de *voc* maakte er gebruik van in contacten met Aziaten buiten de archipel en met Euraziaten van gemengd Portugees-Aziatische afkomst. Onder de laatsten waren veel christenen, aanvankelijk rooms-katholieken, die zich later door de bemoeiingen van de *voc* tot het calvinisme hadden bekeerd. In de meeste Bataviase gezinnen werd Portugees gesproken, vooral omdat dat de taal was van de slaven die de kinderen grootbrachten. Ook de kerk in Batavia bediende zich van het Portugees, naast het Nederlands en het Maleis. Dezelfde taalsituatie bestond overigens in alle *voc*-nederzettingen in Azië, vooral in India en op Ceylon.

De aanwezigheid van twee wijdverspreide contacttalen verhinderde dus de verbreding van het Nederlands. Tot ongeveer 1750 genoot het Portugees het meeste prestige; daarna verwierf het Maleis steeds meer aanzien onder de Europeanen. Het Nederlands was de officiële taal van de *voc*, vaak ook van de kerk, en in Batavia op een enkele school. Maar door de bevoorrechte positie van het Portugees en het Maleis kon er geen Nederlands met veel Maleise invloeden ontstaan: daar bestond geen behoefte aan. Nederlandse woorden drongen in deze periode dan ook nauwelijks door in het Maleis. Veel westerse verworvenheden waren al ingeburgerd onder hun Portugeese namen, zoals *se-*

patu ‘schoen’ (*sapato*), *gereja* ‘kerk’ (*igreja*) en *lemari* ‘kast’ (*armario*). Bescheiden Nederlandse bijdragen uit deze tijd zijn *kakus*, van *kakhuis*, dat zelf al lang niet meer in het Nederlands voorkomt, en *sopi*, dat nog voortbestaat in de naam van het kraampje met versnaperingen op het ijs, *koek-en-zopie*.

De verbreiding van het Nederlands in de negentiende en twintigste eeuw

In de negentiende eeuw veranderden als gevolg van de Franse Revolutie de opvattingen over opvoeding en onderwijs, ook bij het koloniale bestuur in Indonesië. Het ideaal van onderwijs voor iedereen, gestimuleerd en begeleid door de overheid, leidde in 1818 tot een besluit dat scholen voor de inheemse bevolking aankondigde. Maar tussen droom en daad stonden praktische bezwaren: het noodzakelijke geld ontbrak en ook gekwalificeerd personeel was schaars – in 1865 werden de 12 miljoen inwoners van Java bestuurd door 175 Nederlandse ambtenaren.

Er werden daarom uitsluitend scholen gesticht voor Europeanen, twintig op Java en vijftien in de buitengewesten. De ver nederlandse van de Europese gemeenschap kwam er langzaam door op gang, maar er werd nog lang geklaagd over het gebrek kige Nederlands van de Europeanen. Aan het einde van de negentiende eeuw kende 30 procent van de Europese leerlingen die werden aangemeld voor het basisonderwijs nauwelijks, en 40 procent helemaal geen Nederlands. Thuis spraken deze kinderen vooral inheemse talen, of – toen het Portugees verdwenen was – een soort Maleis-Nederlands, het Petjok (zie hoofdstuk 6).

In de tweede helft van de negentiende

eeuw groeide de behoefte aan ambtenaren, ook Indische, die zowel Nederlands als inheemse talen goed beheersten. Het werd de bevolking daarom op zeer beperkte schaal toegestaan Europese scholen te bezoeken. Ook werden er opleidingen gesticht voor inheemse leerkrachten, militairen en artsen.

De verbreiding van het Nederlands kreeg pas vaart in de twintigste eeuw, drie volle eeuwen nadat de Nederlanders in het rijk van Insulinde waren aangekomen. Rond 1900 was het gehele gebied onder controle gebracht van het centrale gezag. Handel, nijverheid en landbouw bloeiden. Het Suezkanaal, stoomboten en later vliegtuigen hadden de afstand tussen Europa en Azië verkleind. De Nederlandse piloten van de Uiver bewezen in 1934 dat de afstand Londen-Melbourne in negentig uur kon worden overbrugd. Ook telegraaf en telefoon deden hun intrede. De samenleving verwesterde door een aanzwellende stroom Indië-gangers, onder wie voor het eerst ook veel Europese vrouwen. Tot die tijd leefden veel Europese mannen samen met *njais*, de ‘huishoudsters’ die ook hun bed deelden en de stammoeder werden van Indo-Europese families.

Nederland kwam tot de ontdekking dat het een ‘ereschuld’ had in te lossen tegenover zijn Aziatische onderdanen. De inlander promoveerde tot jongere broer. Deze ethische politiek – aan de inheemse bevolking mag niets worden onthouden van wat Nederland welvarend heeft gemaakt – én het Aziatisch reveil bevorderden het onderwijs op grote schaal. Nederlands werd de voertaal op alle opleidingen voor inheemse onderwijzers en ambtenaren. De toelatingseisen voor de Europese scholen werden

verruimd. Inheemsen en Chinezen kregen scholen die gelijkgesteld waren aan de Europese. Er kwamen scholen voor voortgezet onderwijs. Door deze maatregelen groeide het aantal Indonesiërs die het Nederlands goed beheersten tot ongeveer 400.000 bij het aanbreken van de Tweede Wereldoorlog. Bovendien zullen ten minste 100.000 Indonesiërs zich het Nederlands anders dan via het reguliere onderwijs eigen hebben weten te maken. Erg indrukwekkend is dit niet: het totale aantal Nederlandssprekenden maakte nog geen 1 procent uit van de toenmalige bevolking van 60 miljoen.

Beheersing van het Nederlands bracht goed betaalde betrekkingen bij de overheid of het bedrijfsleven binnen bereik. Maar het was meer dan een middel om de sociale ladder te beklimmen: het Nederlands was de toegangspoort tot de westerse cultuur. Een Indonesiër die het Nederlands onder de knie had, kon zich bovendien de gelijke voelen van zijn 'oudere broer', die zelf al trots was als hij van alle talen uit de Gordel van Smaragd wat *Pasar-Maleis* sprak, een omgangstaaltje met weinig woorden en een simpele grammatica. Steeds meer Indonesische intellectuelen adopteerden het Nederlands als omgangstaal, niet alleen in gesprekken met Europeanen, maar ook met vrienden en familieleden.

Ondertussen was het Maleis steeds belangrijker geworden. Officieel heeft het koloniale gouvernement nooit voor deze taal als regeringstaal gekozen. In de praktijk is het Maleis echter bevorderd door officieel gesteunde standaardisering en de verspreiding van literatuur. In 1927 doopten nationalistenvrienden Maleis om tot Indonesisch en een jaar later werd het Indonesisch uitgeroepen tot nationale taal, hoewel het veel minder

*Ieder jaar leren ongeveer 10.000 Indonesiërs
Nederlands op particuliere cursussen*

sprekers telde dan bijvoorbeeld het Javaans of het Soendaas. Indonesisch werd het symbool van het groeiende nationalisme, hoewel menige Indonesische intellectueel nog steeds het Nederlands als cultuurtaal prefereerde.

De Japanse bezetting in 1942 maakte abrupt een einde aan de discussie over de landstaal van de toekomst: de Japanners verboden het Nederlands en verhieven het Indonesisch tot de enige officiële taal. Toen Indonesië zich in 1945 onafhankelijk verklaarde, bleef het Indonesisch de nationale taal van de nieuwe Republiek; het Nederlands was niet langer een serieus alternatief.

Na de onafhankelijkheid van Indonesië

Na de geboorte van de Republiek Indonesië is het Nederlands in de archipel niet plotseling verdwenen. Wel trokken ruim 200.000 Nederlanders, in meerderheid Indische Nederlanders, naar Europa, maar honderdduizenden Indonesiërs met een goede beheersing van het Nederlands bleven in Indonesië, veelal intellectuelen die energiek

de nieuwe natie opbouwden. De Indonesische elite zou het Nederlands nog lang gebruiken, ook in huiselijke kring. Nederlands kunnen spreken is ook nu nog steeds het bewijs van een goede opvoeding.

Indonesiërs konden nationalist zijn en het koloniale regime bestrijden, zonder het Nederlands te verafschuwen. 'Hoe moet ik nu nog achting en respect hebben voor de Hollanders?' schreef Roswitha Djajadiningrat, telg van een adellijke Javaanse familie, in 1947 in haar dagboek toen ze de lijken van door Nederlandse soldaten verminkte Indonesiërs zag. 'Wat ze hier gedaan hebben, is onmenselijk, dierlijk en beestachtig. Ik haat ze, ik haat ze zo erg.' Maar ze schreef haar haat neer in de taal van diezelfde Nederlanders. En toen de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Luns in 1964 de Indonesische president Sukarno ontmoette, na de overdracht van het laatste stukje Nederlands-Azië, Nieuw-Guinea, spraken de staatslieden dagenlang uitsluitend Nederlands met elkaar.

Nederlands kunnen lezen is nog steeds onontbeerlijk voor wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis, antropologie, taalkunde, landbouw en bijvoorbeeld bosbouw. Veel bronnen zijn immers in het Nederlands geschreven. Ook onder juristen zal de behoefte aan kennis van het Nederlands groot blijven, zolang niet alle wetboeken in het Indonesisch zijn vertaald en voor Indonesië zijn bewerkt. En als delen van de wetboeken wel vertaald zijn, is een behoorlijke kennis van het Nederlands nodig om de jurisprudentie te raadplegen. Het spreekt dan ook vanzelf dat in Indonesië nog steeds Nederlands wordt onderwezen. Bij universiteiten in het hele land worden speciale bijvakcolleges gegeven om bijvoorbeeld

geschiedenis- of rechtenstudenten Nederlands te leren lezen. Het gaat hierbij jaarlijks om enkele tienduizenden studenten. En aan de Universiteit van Indonesië te Depok bestaat al meer dan vijfendertig jaar een vierjarige hoofdvakstudie Nederlandse taal- en letterkunde. Daar studeren bijna tweehonderd studenten. Daarnaast bestaan er aan de Universitas Indonesia en in Semarang driejarige beroepsopleidingen die voorbereiden op functies bij bedrijven en de toeristensector. Bij cursusinstellingen worden programma's aangeboden voor een ruim publiek, waar ieder jaar enkele duizenden Indonesiërs Nederlands leren. Zulke cursusinstellingen zijn er in Jakarta (Erasmus Taalcentrum), maar ook in Surabaya, Yogyakarta, Bandung en Semarang. Het Erasmus Taalcentrum is opgericht in 1981 en gevestigd op het terrein van het Erasmus Huis, het Nederlands Cultureel Centrum in Jakarta. Het taalcentrum is een dependance van de Nederlandse Taalunie. Het taalcentrum organiseert het hele jaar door Nederlandse taalcursussen. Sinds 1981 hebben rond de 35.000 cursisten deelgenomen aan cursussen en hebben honderden docenten bijscholingen gevolgd of aan congressen en seminars deelgenomen. Op dit moment werken er 11 medewerkers en 25 (parttime) docenten. Er zijn twee uitgezonden neerlandici werkzaam bij het taalcentrum.

Het Nederlands wordt dus nog wel gebruikt, en niet alleen door de paar honderdduizend nog levende Indonesiërs die ooit een Nederlandstalige opvoeding hebben gehad. In Depok, een dorp ten zuiden van Jakarta, speelde het Nederlands nog lange tijd een rol van betekenis. Een deel van de oorspronkelijke bevolking van dit dorp bestaat nog steeds uit Nederlands-

sprekende calvinisten. Zij stammen af van twaalf slavenfamilies die in 1714 de vrijheid kregen bij testamentaire beschikking van de laatste landheer, Cornelis Chasteleyn, maar onder bepaalde voorwaarden. Ze moesten christen worden – en dat kon alleen door Nederlands te leren – het landgoed moest in gemeenschappelijk bezit beheerd worden, en er mocht geen opium verhandeld worden (Chinezen werden geweerd). In de twintigste eeuw werd de grond gepacht door islamitische boeren uit de omgeving. De Depokkers werden gewaardeerde leerkrachten en ambtenaren in dienst van het gouvernement, omdat ze op de Depokse school, die als een Europese school werd beschouwd, uitstekend Nederlands hadden geleerd. In de eerste jaren van de Republiek werden de Depokkers echter voor collaborateurs uitgemaakt. Velen emigreerden naar Nederland, maar het Nederlands is nog niet helemaal uit Depok verdwenen. Voor de oudere generatie is het nog steeds een belangrijke omgangstaal. Bovendien identificeert het Nederlands de Depokkers als groep; het is voor hen een ‘solidariteits-taal’.

Ateret hotperdom

De vele Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch zijn natuurlijk het gevolg van de aanwezigheid van zoveel tweetaligen. Maar dat is slechts een deel van de verklaring. Toen het Indonesisch in rap tempo het communicatiemiddel moest worden van een moderne samenleving, drong een forse lening zich op als de oplossing om de eigen woordenschat aan te vullen. Al tijdens de Japanse bezetting was aan een taalcomité

de taak opgedragen de lacunes in het lexicon op te vullen met nieuwe termen, vooral op het gebied van de wetenschap en de moderne technologie. Na de onafhankelijkheid werd deze taak overgenomen door een nationaal taalbureau, dat bovendien een woordenboek en een normatieve grammatica tot stand moest brengen. Het tekort aan termen plaatste de taalpolitici voor de keuze tussen het scheppen van nieuwe woorden op basis van inheems materiaal en het aanpassen van internationale woorden. Ze kozen voor het laatste. Omdat ze deze woorden kenden in de taal van de oude kolonisor, schemert het Nederlands nog aan alle kanten door woorden als *leksikograf*, *geofisika*, *resiprositet* en *sosiolog* heen.

Andere Nederlandse woorden verschaften zich op een minder geregelde manier toegang tot het Indonesisch. Taalbouwers kunnen adviseren, voorschrijven kunnen ze niet. Taal laat zich niet dwingen. Het is lang niet altijd duidelijk waarom de ene keer een woord werd geleend en de andere keer uit inheemse grondstoffen gefabriceerd. *Mobil* ‘auto’ heeft als bron *automobiel*. Dit woord zal wel in het Indonesisch (toen nog Maleis) zijn opgenomen in de tijd dat de eerste auto verscheen, aan het einde van de negentiende eeuw. Niet lang daarvoor reed in Indonesië de eerste trein, maar daar werd een Indonesisch woord voor gecreëerd: *kereta api*, letterlijk ‘wagen’ en ‘vuur’, dus ‘vuurwagen’. Twee woorden die naar verwante zaken verwijzen die in ongeveer dezelfde tijd nieuw waren, zijn dus toch op een verschillende manier gevormd. Ondanks die schijn van willekeur kunnen we wel een ruw beeld geven van de gebieden waartoe de meer dan vijfduizend Nederlandse ontleningen in het Indonesisch behoren.

Ongeveer 30 procent stamt uit de wereld van wetenschap en techniek. In verreweg de meeste gevallen zijn het aangepaste internationale woorden, zoals *mentalitet*. Veel leenwoorden, bijna 40 procent, verwijzen naar het openbare leven. Meer dan de internationale woorden geven ze een indruk van de verbreiding van de Nederlandse cultuur. Ze behoren tot het domein van de overheid en de politiek, zoals *amtenar* ‘ambtenaar’, *landrat* ‘landraad’, *oposisi* ‘oppositie’ en *partai* ‘partij’. Groot is ook het aantal woorden in de sfeer van het recht, zoals *kasasi* ‘cassatie’ en *konsiderans* ‘considerans’. *Haatzaai*, in de koloniale tijd gebruikt voor krantenartikelen die de regering onwelgevallig waren, is nog steeds de benaming van een wetsartikel waarmee de pers gebreedeld kan worden. Het begrip *haatzaai* als juridische term is in Nederlands-Indië gevormd, waar het vanaf 1914 in het Wetboek van Strafrecht wordt genoemd. De term is in de twintigste eeuw in het Nederlands overgenomen, maar altijd verwijzend naar de situatie in Indonesië. Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw verwijst *haatzaai* echter naar Nederlandse toestanden. In 2002 werd imam Fawaz van de moskee in Den Haag ervan beticht ‘haatzaaiende preken’ te hebben gehouden – preken waarin tot geweld wordt opgeroepen tegen ‘de vijanden van de islam’.

Handel, industrie en nijverheid tonen – hoe kan het ook anders? – eveneens de sporen van Nederlandse invloed: *andil* ‘aandeel’, *kasbuk* ‘kasboek’ en *konfeksi* ‘confectie’. Een kleine werkplaats waar auto’s gerepareerd worden, heet een *bengkel*, van *winkel*, letterlijk: ‘hoek’, zoals in *winkelbaak*. Met dit woord werden tot in het begin van de negentiende eeuw werkplaatsen van am-

bachtslieden aangeduid, die oorspronkelijk vooral op hoeken van straten gelegen zullen hebben. Het Indonesische woord heeft dus een betekenis bewaard die het Nederlands heeft verloren.

Een taal beïnvloedt de woordenschat van een andere des te indringender als de ontleningen naar intiemere zaken verwijzen dan werk, bestuur en wetenschap. Ruim 20 procent van de Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch heeft betrekking op het alledaagse leven. Indonesiërs gaan naar hun werk met een *aktentas*, ze openen de deur met een *sletel*, dragen broeken met een *ritsleting* en een *rim* ‘riem’. Vrouwen houden hun haar in model met een *arnal* ‘haarnaald’. Medicijnen haalt men bij de *apotik*, op recept van de *dokter*. Voorbehoedmiddelen zijn *kondom* en *spiral*. Zelfs woorden die de persoonlijke omgang betreffen zijn ontleend aan het Nederlands, zoals *spontan* en *iritasi*, krachttermen als *hotperdom* ‘verdorie’, aanspreekwoorden als *om* ‘meneer’ (*oom*), groeten als *dab* ‘dag’ en zelfs tussenwerpsels als *tob* ‘toch’.

Van veel van de laatste woorden is de betekenis verbleekt: *om* verwijst niet naar een bloedverwant en *hotperdom* mist nog meer dan verwante Nederlandse bastaardvloeken elke religieuze bijklank. Een Indonesische parkeerwachter kan iemand met een beleefd gemeend *ateret hotperdom* aansporen zijn auto achteruit in te parkeren.

Kondomisasi

Een enkele keer kan de manier waarop het Indonesisch nieuwe woorden vormt beïnvloed zijn door het Nederlands. Het Nederlands heeft dus ook sporen achtergelaten in

de Indonesische grammatica. Zoals het Nederlands Franse achtervoegsels aan onverschuld Nederlandse woorden geplakt heeft (*kakement* en *zielement*), maakt het Indonesisch volop gebruik van *-isasi* (van *-isatie*) om nieuwe woorden te maken. Veel woorden op *-isasi*, zoals *komputerisasi*, *kristenisasi* en *westernisasi*, zijn in hun geheel aan het Nederlands ontleend. Dit kan echter niet gelden voor een woord als *belandanisasi*, dat ‘ver nederlandse’ betekent, en gebaseerd is op het Indonesische woord *Belanda* ‘Nederland’. Het invoeren van jet-vliegtuigen heet *jetisasi*, van een fornuis (*kompor*, het Nederlandse *komfoor*) *komporisasi*. Het populariseren van condooms heet *kondomisasi* en het propageren van een spiraaltje *spiralisasi*. In beide gevallen is het basiswoord aan het Nederlands ontleend, geruime tijd na de onafhankelijkheid van Indonesië. In Indonesië bleef het Nederlands dus ook na het vertrek van de kolonisator nog een rol van belang spelen.

Boete en som: uitleenwoorden in het Sranantongo en Papiaments

Terwijl Nederland de vroegere kolonie Indonesië heeft verloren, hebben de Nederlandse Antillen en Suriname in 1954, toen de koloniale periode officieel eindigde, volgens het Statuut van het Koninkrijk der Nederlanden een autonome status gekregen binnen het Koninkrijk. Nederlands is de officiële taal in onderwijs en bestuur. Momenteel worden er in Suriname meer dan twintig talen gesproken, zoals Hakka-Chinees, Sarnami, Surinaams Javaans en indianentalen zoals Arowaks. Het Sranantongo functioneert als contacttaal tussen de bevolkingsgroepen. Juist doordat hier zoveel ta-

len gesproken worden, vormt het Nederlands de bindende factor.

Op de eilanden Aruba, Bonaire en Curaçao (de Benedenwindse Eilanden) is het Papiaments de omgangstaal en, zoals uit een telling uit 2001 bleek, voor 76 procent van de bevolking de moedertaal. Op de kleine eilanden St.-Eustatius, Saba en St.-Maarten is Engels, of eigenlijk een Engelse creooltaal, de omgangstaal. Spaans speelt op alle eilanden een belangrijke rol. Sinds 2007 zijn op de Antillen naast het Nederlands de twee omgangstalen Papiaments en Engels erkend als officiële talen. Het Nederlands staat op de Antillen veel minder sterk dan in Suriname: Nederlands legt het af tegen het Papiaments.

Het Sranantongo en Papiaments zijn allebei creooltalen (zie hoofdstuk 6). Ze zijn in de zeventiende eeuw ontstaan als eenvoudige omgangstaal tussen de oorspronkelijke indianenbevolking, de Europese nieuwkomers en de uit Afrika aangevoerde neger-slaven. Hun woordenschat was gebaseerd op een Europese taal: die van het Sranantongo op het Engels, die van het Papiaments in eerste instantie op het Portugees, later ook op het Spaans. Vervolgens is de woordenschat van beide talen aangevuld met een zeer groot aantal Nederlandse leenwoorden.

De positie van het Nederlands is in Suriname en de Nederlandse Antillen sinds de negentiende eeuw steeds sterker geworden, in ieder geval in het onderwijs. In Suriname werd in 1876 de leerplicht ingevoerd. Het Nederlands werd toen de enige onderwijstaal. Geleidelijk aan leerden de meeste bewoners van Suriname het Nederlands als tweede taal. Als dagelijkse omgangstaal gebruikten de meesten het Sranantongo. Door de wisselwerking tussen Nederlands

en Sranantongo veranderde het in Suriname gesproken Nederlands. Dit zogenoemde Surinaams-Nederlands komt ter sprake in hoofdstuk 6.

Op de Antillen geldt Nederlands sinds 1819 als de officiële voertaal in het onderwijs; men liet Papiaments in het lager onderwijs echter oogluikend toe. In 1907 bepaalde een onderwijsverordening op de Antillen dat het lager onderwijs ‘zo veel mogelijk’ in het Nederlands werd gegeven; Papiaments was dus toegestaan. In 1915 werd dit ingetrokken: voortaan was op de Antillen Nederlands de enige toegestane instructietaal. Met ingang van het schooljaar 2002-2003 is, na lange discussies, eindelijk het Papiaments als instructietaal ingevoerd in het basisonderwijs (voor leerlingen van vier tot vijftien jaar). Dit is belangrijk, want zoals gezegd is voor driekwart van de bevolking op de eilanden Aruba, Bonaire en Curaçao het Papiaments de moedertaal. Dit deel van de bevolking moet het Nederlands dus leren als tweede taal. Ook op de Antillen is een aparte variëteit van het Nederlands ontstaan, maar deze geldt vooral als ‘fout’ Nederlands en wordt op school zo veel mogelijk ‘afgeleerd’ – deze negatieve houding bestaat niet in Suriname tegenover het Surinaams-Nederlands.

In het officiële leven, dat wil zeggen in de contacten met de overheid en in het onderwijs, staat het Nederlands sterk, zowel in Suriname als op de Antillen. Op deze terreinen wemelt het dan ook van de Nederlandse leenwoorden in het Sranantongo en Papiaments, vaak dezelfde als die ook in het Indonesisch zijn overgenomen. Enkele voorbeelden, met telkens eerst het Nederlandse woord, gevolgd door het Sranantongo en het Papiaments, zijn:

bestellen – *bestèl* – *bestèl*
boek – *buku* – *buki*
boete – *butu* – *but*
(school)bord – *bortu* – *bòrchi*
borg – *borgu* – *börg*
les – *lès* – *lès*
potlood – *potlowt* – *pòtlot*
raad – *rai* – *rat*
school – *skoro* – *skol*
som – *son* – *sòm*
stemmen – *stèm* – *stèm*
straffen – *straf* – *strafu*

Dat het Sranantongo en Papiaments toch minder Nederlandse leenwoorden hebben opgenomen dan het Indonesisch, komt doordat er in het Sranantongo en Papiaments maar weinig wetenschappelijke werken zijn en worden geschreven. Voor dergelijke werken gebruikt men eerder het Engels of Spaans. Als gevolg hiervan is er geen omvangrijke wetenschapstaal ontstaan, zoals in het Indonesisch, met veel internationale woorden die allemaal via het Nederlands bekend zijn geworden, zoals het Indonesische *kronologi*, *kronométer*, *krom*, *sineás*, *sinématograf*, *sivilisasi*, die bekend zijn geworden via het Nederlandse *chronologie*, *chronometer*, *chroom*, *cineast*, *cinematograaf*, *civilisatie*.

Betale en plundra: uitleenwoorden dankzij de Hanze

In de twaalfde eeuw ontstond de Hanze, de oudste Europese handelsmaatschappij, een soort voorloper van de EU. Bij de Hanze waren kooplieden aangesloten van Duitse, Nederlandse en Vlaamse steden. De Hanze beheerste enkele eeuwen de commercie in de Noord- en Oostzee, en reguleerde de handel

met onder andere Engeland, de Scandinavische landen en Oost-Europa. Nederlandse en Vlaamse schepen voeren naar de Oostzee om daar wijn, textiel, zout en andere luxe-goederen te verkopen, en graan in te kopen voor de steeds groter wordende Vlaamse en Noord-Franse steden. Het centrale gebied van waaruit de Hanze opereerde was Noord-Duitsland en Oost-Nederland. De verkeerstaal van de Hanze was het aldaar gesproken Saksisch of Nederduits, in de Middeleeuwen Middelnederduits genoemd.

Er is een groot aantal woorden dankzij de Hanze verbreid in de Scandinavische talen, met name het Deens, Noors en Zweeds, en van die woorden is meestal niet uit te maken of ze afkomstig zijn uit het Oost-Nederlandse of het Noord-Duitse gebied, omdat de woordenschaten uit deze regio's op dat moment grote overeenkomsten vertoonden. In woordenboeken staat meestal dat deze woorden afkomstig zijn uit het Middelnederduits; dat lijkt te suggereren dat ze een variant zijn van het Duits, maar ze kunnen evengoed een Nederlandse variant zijn.

De Scandinavische talen kennen minstens 1500 'Middelnederduitse' woorden, zoals het Deense en Noorse *bevare* 'bewaren', *dobbe* 'dobber' en *harpun* 'harpoen', het Zweedse *haveri* 'haverij' en *plundra* 'plunderen', en het Deense, Noorse, Zweedse *juvel* 'juweel'. Diverse Nederlandse namen voor stoffen zijn door de Scandinavische talen overgenomen, zoals *baai* (Deens *baj*, Noors *boi*, *bai*), *duffel* (Deens *duffel*, *dyffel*, Zweeds *duffel*), *fluweel* (Deens *fløj*, Noors *fløyel*) en *kamerdook* (Deens *kammerdug*).

In 1439 zocht de Scandinavische koning Erik van Pommeren (koning van Denemarken, Noorwegen en Zweden) steun bij de Nederlanders en Vlamingen in zijn

strijd tegen de Hanzeaten. Dit jaar luidde een begin in van hechtere handelsbetrekkingen tussen de Lage Landen en Denemarken. Eriks opvolger, Christoffer van Beieren (1439-1448), zette deze politiek voort en gaf de Nederlanders het recht tot vrije handel in zijn hele gebied, tot grote ergernis van de Hanzesteden. Het Deens, Noors en Zweeds hebben verschillende woorden overgenomen uit het Nederlands die wellicht uit deze periode stammen, zoals Deens en Noors *betale*, Zweeds *betala* 'betalen', Deens en Noors *fordel*, Zweeds *fördel* 'voordeel', Deens en Noors *förråd*, Zweeds *förråd* 'voorraad', Deens, Noors, Zweeds *handel* 'handel' en Deens en Noors *handle*, Zweeds *handla* 'handelen'.

Tub en skate: uitleenwoorden in het Engels

Er was een tijd dat meer woorden de oversteek maakten van Nederland naar Engeland dan andersom. De eerste Nederlandse leenwoorden in het Engels duiken in de twaalfde eeuw op. Het gaat om een handjevol woorden, waarvan de bekendste *dam* is. In deze periode bestonden er al handelscontacten tussen beide landen. Belangrijker was echter dat de hertog van Normandië, Willem 1, in 1066 koning van Engeland werd. Willem sprak zelf weliswaar Frans, maar zijn entourage omvatte ook Vlamingen. Een deel van hen vestigde zich in Groot-Brittannië. Vanaf dat moment tot ongeveer 1700 was er een gestage immigratie van Noord- en Zuid-Nederlandse handwerkslieden. Deze waren namelijk in industrieel opzicht de meerderen van de Engelsen en konden dus in Engeland een goed belegde boterham

verdienen. Zij introduceerden nieuwe vormen van nijverheid, waarvan de belangrijkste was. Vandaar leenwoorden als *spool* van *spoel* en *flock* van *vlok*. Bierbrouwers brachten *hop*, *coop* ‘kuip’ en *tub* ‘tobbe’. De Engelsen namen woorden voor instrumenten over, zoals *drivel* ‘drevel’, *hack* ‘hak’, *peg*, *plug* en *tackel* ‘takel’.

Het nauwst waren de contacten tussen Groot-Brittannië en de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw, mede doordat veel Noord- en Zuid-Nederlanders in de Tachtigjarige Oorlog naar Groot-Brittannië vluchtten. De meeste woorden zijn dan ook in deze twee eeuwen overgenomen. Lang niet alle uitleenwoorden hebben te maken met een speciaal vak. Opvallend is juist het grote aantal ‘algemene’ woorden. Woorden zoals *bluff* ‘bluffen’, *booze* ‘zui-pen’ (Nederlands *buizen*), *luck* ‘(ge)luk’, *loiter* ‘leuteren’, *mangle* ‘mangelen’, *pack* ‘pak’, *slip* ‘slippen’ en *smuggle* ‘smokkelen’.

Vanaf de achttiende eeuw kwam de invloed niet meer zozeer uit Nederland als wel uit Zuid-Afrika. Eind achttiende eeuw namen de Engelsen Zuid-Afrika van de Nederlanders over. Vervolgens begonnen de Boeren (Engels *Boers*) aan hun Grote Trek (Engels *trek*, *trekking*), die hen tijdelijk buiten de Engelse jurisdictie bracht. De Engelsen wonnen weliswaar het gebied, maar op taalkundig terrein sloeg het Afrikaans flink terug: in de negentiende en twintigste eeuw was het aantal Afrikaanse leenwoorden in het Engels aanzienlijk groter dan de woorden die rechtstreeks uit het Nederlands geleend werden. Vooral de flora, fauna en het landschap hebben veel namen opgeleverd: *aardvark*, *aasvogel*, *hart(e)beest*, *kloof*, *kraal*, *springbok*, *steenbok*, *wildebeest*. Verder natuurlijk politieke termen zoals *apartheid* en de

leenvertaling *homeland* voor ‘thuisland’.

Vanaf de zeventiende eeuw trokken Nederlandse landverhuizers naar Amerika. Zij namen hun voedsel en gebruiken mee en verrijkten het Amerikaans-Engels met woorden waarvan er een paar ook in het Brits-Engels bekend raakten: *bed-spread* ‘beddensprei’, *boss* ‘baas’, *coleslaw* ‘koolsla’, *cookie* ‘koekje’, *book* ‘landtong’ (*boek*), *pancake* (de letterlijke vertaling van) *pannenkoek*, *pottybacker* ‘pottenbakker’, *snooper* ‘snoeper’, *spook*, *stoop* ‘stoep’ en *waffle* ‘wafel’. Ook *Santa Claus* ‘Sinterklaas’ en de landkaart van New York en omstreken, met namen als *Harlem* ‘Haarlem’ en *Coney Island* ‘Conyne Eylandt’ getuigen van een Nederlandse aanwezigheid in Noord-Amerika. Terwijl in het Brits-Engels wel 1500 Nederlandse woorden zijn opgenomen, waarvan inmiddels overigens minstens de helft verouderd is geraakt, heeft het Amerikaans-Engels slechts ongeveer 250 Nederlandse leenwoorden overgenomen – en dit ondanks de belangrijke rol die de Nederlanders in de Amerikaanse historie hebben gespeeld (zie hoofdstuk 6).

De Nederlandse invloed op het Engels is in de twintigste eeuw voornamelijk beperkt tot de wetenschapstaal. Zo zijn de Engelse woorden *superconductor* en *superconducting* vertalingen van *supergeleidend* en *supergeleider*, twee muntingen van Heike Kamerlingh Onnes, die in 1911 de supergeleiding ontdekte en daarvoor in 1913 de Nobelprijs kreeg. Andere Nederlandse wetenschappers verbonden hun naam aan een vinding en wisten zo tot het Engels door te dringen. Denk aan *van der Waals forces*, *Zeeman effect*, *Casimir effect*, *Lorentz contraction*, *van 't Hoff equation*, *Oort(s) (comet) cloud*, *Kuiper belt* en *Vroman effect*. Als de uitvinding maar belangrijk genoeg was, nam het buitenland de

taalbarrière op de koop toe. Dat blijkt wel uit de uitspraak van de Schotse natuurkundige James Clerk Maxwell, dat de dissertatie van Van der Waals uit 1873 zeker meer dan één onderzoeker ertoe had gebracht Nederlands te leren!

Ook recent nog neemt het Engels woorden over uit het Nederlands. Housemuziek stamt uit Chicago, maar de meedogenloze, snelle variant *gabberhouse* is een Rotterdamse vinding: *gabber* is op internet ook op tal van Engelstalige sites te vinden. In de jaren negentig werd ook de Nederlandse *klapschaats* wereldwijd bekend, dat in het Engels eerst vertaald werd met *slapskate* en vervolgens letterlijker overgenomen als *klapskate* (aanvankelijk gespeld als *clapskate*, maar omdat *clap* een plat woord is voor ‘syfilis’, hield dat niet lang stand).

Zoals bekend neemt het Nederlands tegenwoordig vrij veel Engelse leenwoorden over. Een deel van die ‘Engelse’ woorden is van Nederlandse origine. Zo keren de woorden dus weer terug in de moederschoot, hoewel ze inmiddels Engelse trekken hebben aangenomen – denk aan *boss*, *brandy*, *pickles*, *skate*, *sketch* (teruggaand op het Nederlandse *baas*, *brandewijn*, *pekel*, *schaats*, *schets*). De meeste van deze woorden zijn overigens internationaal, dat wil zeggen dat een groot aantal talen ze uit het Engels geleend heeft. We hebben het dus vooral aan het Engels te danken dat Nederlandse woorden nog steeds over de wereld verbreid worden.

Colza en mannequin: uitleenwoorden in het Frans

Het Nederlands heeft uit het Frans de meeste leenwoorden overgenomen, zo bleek in

hoofdstuk 4, maar het omgekeerde is zeker niet het geval. De Franse cultuur is in West-Europa eeuwenlang toonaangevend geweest en heeft samen met culturele verschijnselen een groot aantal Franse leenwoorden verbreid. De Lage Landen namen meer van de Franse cultuur dan ze eraan gaven. Toch is het aantal Nederlandse leenwoorden in het Frans beslist niet onaanzienlijk, hoewel ze vaak tot het Noord-Frans beperkt bleven. Nederlands en Frans hebben van oudsher aan elkaar gegrensd, en de bewoners van de grensregio waren en zijn vaak nog steeds tweetalig. Over de taalgrens heen waren er allerlei contacten. Zo heeft het Nederlands een aantal woorden uitgeleend op het gebied van de landbouw en voeding: *bucaille* ‘boekweit’, *pomme de terre* (een vertaling van ‘aardappel’), *colza* ‘koolzaad’.

Woorden voor Nederlandse vindingen zijn door het Frans overgenomen, zoals *berme* (*berm*, met als oudste betekenis: ‘smal pad bij een vesting’), *digue* ‘dijk’, en *loterie* ‘loterij’. Dankzij de Nederlanders leerden de Fransen een nieuwe biersoort kennen, *bière*, die was vervaardigd op basis van hop – een woord dat eveneens door het Frans is ontleend als *houblon*. *Bière* verdrong de oudere benaming *cervoise* voor het hoploze bier. Ontleende handelstermen zijn onder andere *action*, van ‘actie’ in de betekenis ‘grondkapitaal van een onderneming’ (de voc was de eerste maatschappij die dergelijke aandelen uitgaf), *bourse* ‘handelsbeurs’ en *kermesse* ‘kermis, volksfeest met jaarmarkt’.

Franse zeelieden namen van hun reizen Nederlandse woorden mee naar huis, zoals *affaler* ‘afhalen’, *clamp* ‘klamp’, *estompe* ‘stomp’, *foc* ‘fok’, *fret* ‘vracht’, *haler* ‘halen’, van een zeil of een touw, *hisser* ‘hijzen’, vooral van een zeil en *matelot* ‘matroos’. De

Frans taal was bovendien de overslaghaven voor Nederlandse woorden onderweg naar Italië en het Iberisch schiereiland. Zo is *aanmeren* de bron van het Franse *amarrrer*, dat in het Portugees en Spaans werd opgenomen als *amarrrar* en in het Baskisch als *amarrratu*. *Bakboord* en *stuurboord* werden *bâbord* en *tribord*, woorden die via het Frans in het Italiaans en Spaans belandden als *babordo* en *tribordo* respectievelijk *babor*, *estribor*. Op dezelfde wijze baarde *boegspriet beau-pré* (Frans), *bompresso* (Italiaans) en *bauprés* (Spaans).

Bijzondere gevallen zijn *boulevard* en *mannequin*. Het eerste woord is ontleend aan het Nederlandse *bolwerk* (verschansing). In het Frans gebruikte men *boulevard* ook voor ‘wandelpaats op of onder de wallen van een vesting’. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw ging men in Parijs de stadswallen slopen en vervangen door brede lanen, die de naam *boulevard* behielden. In deze betekenis werd het woord teruggeleend in het Nederlands. *Mannequin* is de Franse vorm van het Nederlandse *manneken* (mannetje). Een *manneken* was ook een ledenpop, een pop met beweegbare leden, gebruikt door schilders en beeldhouwers. In de negentiende eeuw gingen modeontwerpers in Frankrijk gebruikmaken van ‘mannequins’, en winkels zetten aangeklede poppen in de etalage. Toen vervolgens in diezelfde eeuw de gewoonte opkwam om kleding te laten showen door levende mensen, lag het voor de hand deze als *mannequin* te betitelen. Vanuit het modecentrum Frankrijk verbreidden gewoonte en naam zich vervolgens over de rest van de wereld. Ook naar Nederland en België, waar het oorspronkelijk Nederlandse woord in een nieuwe gedaante en betekenis weer thuiskwam.

Het Belgische Frans heeft uiteraard veel meer woorden opgenomen van zijn naaste buur, zoals *couque* ‘koek’, *drève* ‘dreef’, *West-flandre* (naast *Flandre occidentale*) en *drache* (‘harde regenbui’, uit het Brabantse *drassen* of *drasjen*). Een Waalse burgemeester is een *bourgmestre* (in het Frans *maire*), een student moet *bloquer* ‘blokken’. Een *potiquet* is een potje, en *potjevleisch*, *potjesvlees* of *potjesvleesch* geldt als regionale lekkernij. Constructies als *Jef sa tante* naar het voorbeeld van ‘Sjef z’n tante’ tonen aan hoezeer het Nederlands niet alleen de woordenschat, maar ook de grammatica van het (vooral Belgische) Frans heeft beïnvloed.

Matjeshering en Bagger: uitleenwoorden in het Duits

Het Nederlands grenst van oudsher niet alleen aan het Frans maar ook aan het Duits. Toch zijn er veel minder Nederlandse uitleenwoorden in het Duits dan in het Frans, althans voor zover bekend. Omdat Nederlands en Duits en hun dialecten zo op elkaar lijken, is niet altijd precies uit te maken of er sprake is van een leenwoord of een identieke ontwikkeling. Typisch Nederlands is in ieder geval *baggern* ‘baggeren’, met de in Duitsland gemaakte afleiding *Bagger*, dat ‘baggermachine’ betekent, en dus niet ‘modder’.

In 1106 vestigden Nederlandse kolonisten zich in het noordwesten van Duitsland, ten zuiden van Hamburg, en in 1113 vestigde een groep Hollandse kolonisten zich bij Hamburg, waar ze van de aartsbisschop veengrond kregen ter ontginning (het latere Hollerbroek). In 1150 ging een groep Nederlanders in het noordoos-

ten van Duitsland wonen, in de streken Mecklenburg-Vorpommern en Brandenburg. De Nederlanders trokken naar Duitsland om onbebouwde veengrond te ontginnen – een vaardigheid waar ze toen al vermaard om waren. Tot op heden, dus ruim acht eeuwen later, zijn er sporen van de Nederlandse kolonisatie in de Duitse dialecten te vinden. Die sporen betreffen onder andere de waterwinning. Daarom komt in Duitse dialecten *Sloot* voor (het gewone Duitse woord is *Graben*), maar ook vinden we *Beke* of *Bäke* ‘beek’ (in plaats van Duits *Bach*), *Fleet* of *Fliët* ‘vliet’ en *Wäteringe* ‘wetering’. Verder zijn huis-, tuin- en keukenwoorden overgenomen als *Spade* ‘spa’, *Schüppe* ‘schop’, *Dörpel* ‘dorpel, drempel’, en dierennamen zoals *Padde* ‘pad’, *Miere* ‘mier’ en *Moll* ‘mol’.

Uiteraard zijn er de onvermijdelijke Nederlandse zeemanswoorden in het Duits, zoals *Boje* ‘boei’, *Fracht* ‘vracht’, *Jacht*, *Kabel*, *Kajüte*, *Klippe* ‘klip’, *lavieren*, *Matrose*, *Orkan*, *Stellage*. In de zestiende en zeventiende eeuw vormde Vlaanderen het centrum van de haringvangst. *Maatjesbaring* is door het Duits overgenomen als *Matjesbering*, en ook andere Nederlandse visnamen heeft het Duits ontleend aan het Nederlands, bijvoorbeeld *Anschovis/Anshove*, *Bückling* ‘bokking’, *Garnele*, *Hai*, *Kabeljau*, *Makrele* en *Pottfisch*.

In de zeventiende eeuw zochten zowel Nederlanders als Duitsers naar eigen woorden die gebruikt konden worden ter vervanging van de vele Franse en Latijnse leenwoorden. De Duitser Philipp von Zesen richtte in 1642 in Hamburg de Teutschgesinnte Genossenschaft op voor de vervanging van vreemde woorden door purismen; hij nam daarbij het Nederlands als voorbeeld en heeft in het Duits onder andere

ingevoerd *Abstand* ‘afstand’, *Bücherei* ‘boekkerij’, *Gesichtskreis* ‘gezichtskring’, *Sinnbild* ‘zinnebeeld’ en *Staatsmann* ‘staatsman’. Von Zesen woonde tussen 1642 en 1683 in Amsterdam en schreef *Beschreibung der Stadt Amsterdam*. Hij was bevriend met Vondel, die in 1670 lid werd van de Teutschgesinnte Genossenschaft.

Het Nederlands heeft vanaf de zeventiende eeuw uit andere continenten, met name uit Indonesië, woorden geïmporteerd en naar andere talen zoals het Duits verbreed. Te denken valt aan woorden als *Bambus* ‘bamboe’, *Batik*, *Kroepoek*, *Lackmus* (‘lakmoes’, een Nederlands woord gevormd voor een Indonesisch product), *Pavian* ‘baviaan’, *Sambal Oelek*, *Soja* en *Tee* ‘thee’.

In de twintigste eeuw zijn nog, in ieder geval in Noord-Duitsland, woorden overgenomen als *Fiets*, *Bromfiets*, *Goudakäse*, en *Boskop* als naam voor een appelsoort.

Bocman en magazin: uitleenwoorden in het Russisch

Nooit ervoor en erna zijn de contacten tussen Rusland en Nederland zo intensief geweest als tijdens de regering van Peter de Grote: deze heeft een aantal malen Nederland bezocht (waaraan het Tsaar Peter-huisje in Zaandam nog herinnert), en hij nam Nederlandse scheepsbouwers, architecten en handwerkslieden mee terug, wat nog steeds te zien is aan de vorm van de huizen en grachten in St.-Petersburg en te horen is aan de Russische scheepstermen. Latere contacten waren vooral diplomatiek van aard en leidden nauwelijks meer tot leenwoorden. Na Peter onderhield Catharina de Grote (1729-1796) contact met

*Tsaar Peter de Grote krijgt in Zaandam les in scheepsbouw.
Russische scheepsvaktaal is doorspekt met
Nederlandse woorden, zoals bocman en bakbort.*

Nederland. Ook huwelijksbanden hebben Nederland en Rusland met elkaar verbonden: in 1816 trouwde Willem van Oranje met Anna Paulowna, de zuster van de tsaar. Een minder heroïsche rol heeft de Nederlander d'Anthès gespeeld: hij doodde in 1837 de grote Russische schrijver Aleksandr Poesjkin in een duel om Poesjkins vrouw.

Verreweg het grootste aantal Nederlandse leenwoorden in het Russisch betreft scheepstermen, waarvan de meeste inmiddels zowel in het Nederlands als in het Russisch volledig zijn verouderd nu de grote zeilschepen tot het verleden behoren. Sommige woorden hebben de technische vernieuwingen overleefd. Enkele Russische woorden van Nederlandse oorsprong zijn *admiral*, *ančous* 'ansjovis', *atlas*, *bakbort* 'bakboord', *blok*, *bocman* 'bootzman', *brandspojt* 'brandspuit', *bugšprit* 'boegspriet', *buj* 'boei', *foršteven* 'voorsteven', *mačta* 'mast', *matros* en *passažir* 'passagier'.

Toen Peter eind zeventiende eeuw in Nederland verbleef, ontmoette hij Cornelis Cruys, een Nederlandse zeeman van Noorse afkomst die op dat moment in dienst was van de Amsterdamse Admiraliteit als equipage-meester. Peter benoemde Cruys tot viceadmiraal van de Zwarte Zeevloot en de Oostzeevloot. Nog steeds staat op de Russische admiraalsvlag een kruis. Dankzij Cruys kwamen veel Nederlandse marineofficieren naar Rusland. Cruys ontwierp in 1698 een Zeereglement in het Nederlands en het Russisch, dat Peter de Grote in 1720 in een tweetalige uitgave liet verschijnen. Het reglement bleef tot 1797 van kracht, en de vele herdrukken ervan bleven tweetalig Russisch en Nederlands. Peter de Grote heeft lange tijd serieus overwogen om Nederlands als

vreemde taal in Rusland in te voeren.

Behalve scheepstermen zijn er ook allerlei algemene Nederlandse woorden in het Russisch overgenomen, zoals *abrikos*, *gospital* 'hospitaal', *galgan* 'kalkoen', *kanal*, *kofe* 'koffie', *kran* 'kraan' en *magazin* 'winkel'. Het normale Russische woord voor 'das, stropdas' is *galstuk*. Dit gaat terug op het Nederlandse *halsdoek*, zoals blijkt uit de oudere Russische spelling *galzduk*. In een brief van 23 oktober 1705 schrijft Peter de Grote aan generaal Repnin, ter gelegenheid van een bezoek van de koning van Polen aan Grodno, 'dat zij [de soldaten] hun kledij in orde brengen, hun halsdoeken [*galzduki*] tevoorschijn halen en het overige, wat getoond behoort te worden, ten uitvoer brengen'. In de tweede helft van de negentiende

eeuw verschoof de betekenis van 'halsdoek' naar 'stropdas', maar in de communistische tijd droegen de pioniertjes nog een zogenoemde *pionerskij galstuk* – dat een rode halsdoek was en geen das. In het Russische Bargoens kreeg *galstuk* de betekenis van 'strop'; die betekenis dateert nog uit de tijd dat de doodstraf werd voltrokken door op-hanging. Het Russisch heeft het Nederlandse leenwoord doorgegeven aan het Oekraïens (*galstuk*) en het Wit-Russisch (*gal'stuk*).

In de loop van de achttiende eeuw nam het aantal Nederlandse leenwoorden in het Russisch steeds meer af. De jongste Nederlandse leenwoorden, uit de twintigste eeuw, zijn sporttermen: *korfbal* en *kon'ki-klapy*, ofwel 'klapschaatsen' (*kon'ki* betekent 'schaatsen').

6 De Nederlandse taal in den vreemde

Nederlandse pidgins en creooltalen, etnisch Nederlands en Afrikaans

Nederlands is en wordt niet alleen gesproken in de Lage Landen, maar ook daarbuiten. Door de Nederlandse expansie naar andere continenten zijn daar bijzondere Nederlandse variëteiten, zogenoemde creooltalen, ontstaan. Ook werd de Nederlandse taal overgenomen door mensen met een andere moedertaal, die hun Nederlands beïnvloedde – hierdoor zijn Nederlandse variëteiten ontstaan die worden samengevat onder de noemer ‘etnisch Nederlands’. En in Zuid-Afrika ten slotte is zelfs een dochtertaal van het Nederlands ontstaan, het Afrikaans. Dit hoofdstuk is gewijd aan de verschillende variëteiten van het Nederlands die op vreemde bodem of in vreemde mond zijn ontstaan.

Pidgins en creooltalen

Wanneer mensen die elkaars taal niet spreken, gedwongen worden een nieuwe taal te ontwikkelen om zich verstaanbaar te maken, ontstaat een *pidgin*. Dat gebeurde bijvoorbeeld op de Zuid-Amerikaanse slavenplantages, waar negers met verschillende moedertalen gedwongen samenwerkten, onder toezicht van eigenaars die Engels, Frans, Spaans, Portugees of Nederlands spraken. Een pidgin kan ook ontstaan door handelscontacten – in hoofdstuk 5 kwam het Delaware-jargon ter sprake, een pidgin dat gebruikt werd in Noord-Amerika voor de handel met indianen. Het woord *pidgin* zelf

is misschien – heel toepasselijk – de Chinese verbastering van het Engelse *business*. Maar er zijn ook andere afleidingen geopperd, waaronder die van *pigeon* ‘duif’: een dier dat geschikt is om simpele boodschappen over te brengen.

Pidgins zijn omgangstalen met een eenvoudige grammaticale structuur. Aan de wieg van een pidgin staan vaak meer dan twee talen. De woordenschat wordt grotendeels geleverd door de overheersende groep, bijvoorbeeld de Europese slaveneigenaars: de meeste pidgins hebben het merendeel van hun woorden overgenomen van een West-Europese taal. De omvang van de woordenschat wordt gedicteerd door de behoeften; veel pidgins tellen niet meer dan een paar honderd woorden.

Ook al is de grammatica eenvoudig, een pidgin is geen regellose brabbeltaal of kindertaal, en evenmin het resultaat van zoiets als ‘primitief denken’. Woorden veranderen in pidgins nauwelijks van vorm en er zijn weinig regels voor de zinsbouw. Wat westerlingen treft als exotisch in de grammatica, zijn vaak sporen van de verschillende niet-Europese moedertalen. De grammatica van alle pidgins, of ze nu ontstaan zijn in het Caraïbische gebied of in het Verre Oosten, is enerzijds beïnvloed door die van niet-Europese talen, maar is anderzijds verbluffend eenvormig. De zinsdelen staan altijd achter elkaar in de volgorde onderwerp-werkwoord-(lijdend of meewerkend) voorwerp. Het is dus altijd *ze maakt haar buiswerk* en

nooit *haar huiswerk maakt ze*. Werkwoorden worden niet vervoegd, zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden niet verbogen. Voornaamwoorden hebben maar één vorm: vormen als *jij* naast *je* en *jou* komen niet voor.

Pidgins zijn gebruikstalen: zodra ze niet meer nodig zijn, verdwijnen ze. Het pidgin van Amerikaanse soldaten en Vietnamezen raakte spoedig na de val van Saigon in 1975 in onbruik. Maar als de sprekers van de verschillende talen duurzaam samenleven, kan een pidgin zich in korte tijd stabiliseren. Het is dan een echte taal geworden, een taal die nieuwkomers kunnen leren, en die promoveert tot moedertaal. Bij die ontwikkeling hebben kinderen uit slavengezinnen in de verschillende gebieden een belangrijke rol gespeeld. Voor hen was het pidgin van hun ouders de moedertaal. Uit het pidgin ontstond een in ieder opzicht volwaardige taal, een creooltaal, van het Portugese *crioulo*, voor een slaaf die geboren is in het huis van zijn eigenaar. De grammatica verloor haar oorspronkelijke eenvoud en de woordenschat breidde zich snel uit.

In Zuid-Amerika en het Caraïbisch gebied zijn drie creooltalen ontstaan waarvan de woordenschat was gebaseerd op het Nederlands, en ook in Indonesië zijn Nederlandse creooltalen gevormd.

Berbice Nederlands, Skepi Nederlands en Negerhollands

Begin zeventiende eeuw stichtten de Nederlanders twee kolonies in het huidige Guyana: aan de rivier de Berbice (vanaf 1627) en in de landstreek Essequibo (Iskepe; gesticht tussen 1591 en 1625). Hier ontwikkelden

indianen, neger-slaven en Nederlanders die zich op plantages met elkaar moesten verstaan in de zeventiende eeuw twee creooltalen gebaseerd op Nederlandse dialecten, namelijk het Berbice Nederlands en het Skepi Nederlands. De Nederlandse overheersing van Berbice duurde tot 1803, toen de Britten het gebied op Nederland veroverden. In 1814 werd het officieel aan de Britten afgestaan.

De bloeiperiode van het Berbice Nederlands lag tussen 1730 en 1830, toen de slavernij werd afgeschaft. Momenteel zijn er hoogstens nog enkele stokoude sprekers. Het Skepi Nederlands is inmiddels uitgestorven en over deze taal is slechts weinig bekend. Skepi Nederlands en Berbice Nederlands waren in de twintigste eeuw onderling niet (meer) verstaanbaar. De woorden van het Berbice zijn voor een deel aan het Zeeuws en het West-Vlaams ontleend (de eerste klinker in *kriki* 'krijgen' is net als in die dialecten een [ie] en geen [ij]), en voor een ander deel van Afrikaanse en indiaanse herkomst. De grammatica wijkt onder invloed van West-Afrikaanse talen sterk af van die van het Nederlands.

De laatste sprekers van een andere Nederlandse creooltaal, het Negerhollands, moeten rond de Tweede Wereldoorlog gestorven zijn. De allerlaatste, Alice Stevens (geb. 1898) overleefde tot 1987, maar zij had vele jaren niemand om haar taal mee te spreken. Wel maakte ze twee jaar voor haar dood bandopnamen voor de Dutch Creole-werkgroep van de University of the Virgin Islands, zodat de klanken voor het nageslacht bewaard zijn. *Mi grotma a sti mi a skol*: 'Mijn grootmoeder heeft me naar school gestuurd.'

Negerhollands werd gesproken op St.-

Thomas, St.-Jan en St.-Kruis, drie van de Maagdeneilanden, ook wel de Deense Antillen genoemd, omdat ze aan het einde van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw in bezit werden genomen door de Deense West-Indische Compagnie. Er woonden toen al een paar honderd Nederlandse (Zeeuwse en West-Vlaamse), Engelse en Deense planters; het aantal slaven zal niet veel meer hebben bedragen. De oorspronkelijke indiaanse bevolking was al sinds 1600 uitgestorven. Toen de Denen zich de eilanden toe-eigenden, werd er al een rudimentaire vorm van Negerhollands gesproken. Waarschijnlijk hebben Nederlandse planters en hun slaven de taal meegenomen van het Antillen-eiland St.-Eustatius. Tot aan het eind van de achttiende eeuw voerden de Denen vervolgens vanuit de Goudkust bijna 80.000 slaven aan. Het aantal blanken, vaak Nederlanders in Deense dienst, steeg

ook, maar slechts met een paar honderd. In de loop van de achttiende eeuw was er op iedere vijftien slaven één blanke. Toen rond 1730 hernhutters, Moravische zendelingen, de eilanden begonnen te kerstenen, spraken de slaven Negerhollands, een enkeling zelfs Nederlands.

Aan deze zendelingen danken we ook een vrij goede beschrijving van het Negerhollands vanaf de achttiende eeuw. Tot aan het einde van die eeuw was Negerhollands de belangrijkste taal op St.-Thomas. Daarna won het Engels langzaam terrein, een proces dat op de andere eilanden al wat eerder was begonnen. Toen de Denen de eilanden in 1917 aan de Verenigde Staten verkochten, spraken alleen oudere bewoners nog Negerhollands. Gedurende die twee eeuwen was de taal uiteraard veranderd, onder meer door de toenemende invloed van het Engels.

Een dialoogje in het Negerhollands

A: *Morruk, cabé, huso ju be die frufu?* (Goeie-morgen, kameraad, hoe gaat 't vanochtend?)

B: *Dank, mi be fraj.* (Dank je, met mij gaat het goed.)

A: *Huso ju slaap dunko? Ju ka drum enista fraj?* (Hoe heb je vannacht geslapen? Heb je wat moois gedroomd?)

B: *Mi no ha slaap fraj, mi ha ha pin na mi tan, ma die fru die be mussie better, dank God.* (Ik heb niet goed geslapen, ik heb kiespijn ge-

had, maar vanochtend is 't, goddank, veel beter.)

A: *Ju aht to fo loop na die doctor fo trek die tan na bitte.* (Je zou naar de dokter moeten gaan om de kies te laten trekken.)

B: *Mi addu wak bitzji meer, fo kik as die tan sal pin mi weeran, dan mi sal loop fo trek die.* (Ik wacht liever nog een beetje om te zien of de kies weer pijn gaat doen; dan zal ik hem gaan laten trekken.)

De woordenschat van het Negerhollands, die voor een belangrijk deel Nederlands is, laat duidelijk zien dat de taal niet in de geschreven, maar in de gesproken vorm geleerd is: *folluk* 'volk' en *selluf* 'zelf'. Soms

vindt men Nederlandse dialectwoorden terug in het Negerhollands, bijvoorbeeld het Zeeuwse en West-Vlaamse *kachel* voor 'veulen' en *kot* voor 'hok'. Het dialect van Zeeland en West-Vlaanderen klinkt ook door in

bert in plaats van *bart*, *bli* in plaats van *blij* en *bed* in plaats van *bid(den)*. Het voornaamwoord *sender* ‘zij’ komt van het Zeeuwse *zulder* en het West-Vlaamse *zijnder* (uitgesproken als [ziender]). Andere woorden zijn ontleend aan het Papiaments, aan Afrikaanse talen en aan het Engels.

Natuurlijk heeft het Negerhollands iets van de Nederlandse grammatica bewaard, zoals er ook invloeden van Afrikaanse talen in aan te wijzen zijn, vooral van het Twi, een taal die aan de Goudkust wordt gesproken. Maar in hoofdzaak vertoont de grammatica de eigenschappen van alle pidgins en creooltalen. Doordat woorden tot allerlei woordsoorten kunnen behoren, kan een zelfstandig naamwoord bijvoorbeeld als werkwoord worden gebruikt: *Rachel traan over sie kinders* ‘Rachel weent over haar kinderen’ (een zin uit een Negerhollandse bijbelvertaling). In welke tijd een werkwoord staat, wordt niet door de uitgang, maar door losse woordjes aangegeven: niet alleen *sal* voor de toekomstige tijd, zoals in het Nederlands, maar ook *le* voor de tegenwoordige en *ba* voor de verleden tijd. Verdubbelde woorden leggen ergens de nadruk op. Een voorbeeld: *Slaap mi ba slaap*. Letterlijk vertaald staat hier: ‘Slaap ik “verleden tijd” slaap.’ Wij zouden zeggen: ‘Ik sliep echt.’

Petjok

Negerhollands, Skepi en Berbice Nederlands kan men tegenwoordig niet meer horen; twee andere Nederlandse creooltalen, beide uit Indonesië, zijn in hun nadagen: het Javindo, begonnen als Nederlands in Javaanse mond, en het Petjok (de klemtoon

ligt op de laatste lettergreep), Nederlands in Maleise mond.

In de kazernes van Nederlands-Indië ontstonden pidgins die gebruikt werden door Indische militairen met een verschillende moedertaal, maar ook in de omgang tussen blanke meerderen en inheemse minderen. En niet te vergeten tussen Europeanen en de inheemse vrouwen met wie ze trouwden, maar veel vaker in concubinaat leefden. De grammatica is een vereenvoudigd Maleis of een andere inheemse taal, de woordenschat deels Nederlands, deels inheems. Er waren plaatselijke verschillen: op Java zal de invloed van het Javaans of het Sundaas of het Jakartaans merkbaar zijn geweest, al naar gelang de woonplaats van de sprekers.

Deze pidgins waren onderling verstaanbaar en groeiden ook wel naar elkaar toe. Voor sommige soldatenkinderen werd zo’n pidgin zelfs hun moedertaal. Het Petjok werd ook de taal van de onderkant van de Indo-Europese samenleving in de kampung. Voor de kinderen, ook blanke, in de grote steden was het de taal van de straat en het schoolplein, hoewel de onderwijzers hun verboden die te spreken. Een boek met uitspraakoefeningen voor de scholen in Indië moest de kinderen die toch te veel Petjok hadden opgepikt, hun gebreken afleren. *Mevrouw Pincen* moest weer ‘Mevrouw Vincent’ worden, *boese pelanen* ‘boze planen’ en *oewattèr* ‘water’.

Indo-Europeanen (*Indo's*) en Indische *toks*, die niet van gemengde afkomst zijn, maar wel sterk verbonden met de Indische samenleving uit *tempo doeloe* (‘de goede oude tijd’), namen het Petjok mee naar Nederland: na de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 verhuisden aan het einde van de jaren veertig naar schatting 300.000 In-

dische Nederlanders naar Nederland. Pas daar werd er voor het eerst in het Petjok geschreven; in Indonesië is de taal verdwenen. Petjok werd het symbool van een groep Indische Nederlanders die zich in Nederland niet thuis voelde en onmogelijk kon terugkeren naar Indonesië, tegelijkertijd een souvenir van hun land van herkomst en het beste instrument om het heimwee ernaar in uit te drukken. De schrijver Tjalie Robinson (pseudoniem van Jan Boon, 1911-1974; hij schreef ook onder de naam Vincent Mahieu) kweekte dat geminachte taaltje uit zijn jeugd op tot cultuurtaal en vroeg de lezers van zijn blad *Tong Tong* om bijdragen in het Petjok. Hieronder een kort fragment over twee jongens die samen gaan zwemmen (*baaien*) bij een sluis (*slijs*) uit *Ik en Bentiet*, een verhalenbundel van Robinson uit de jaren zeventig:

Als een goed vriend probeerde ik hem op te kikkeren: 'Jij baat naar waar, Tiet?'

Hij sebt: 'Ik baat baaien.'

Ik sebt: 'Waar deze.'

Hij sebt: 'Bij de slijs.'

Ik sebt: 'Jóh!'

En toen hardlopen. En toen niet meer praten. En toen lekker baaien. En toen al.

Etnisch Nederlands

Naast Nederlandse creooltalen – mengtalen met een vereenvoudigde grammaticale structuur – bestaat er ook het zogenoemde etnisch Nederlands: Nederlands in de mond van een groep mensen met een andere moeder- of thuistaal. Dankzij het taalcontact tussen moedertaal en Nederlands wijkt het etnisch Nederlands in bepaalde opzichten – in de uitspraak, woordkeus, woordvorming,

grammaticale regels – af van het Standaardnederlands. Etnisch Nederlands is een aparte variëteit van het Nederlands, maar geen mengtaal zoals een creooltaal; het is en blijft Nederlands. In het etnisch Nederlands wordt bijvoorbeeld de *w* uitgesproken met de boven- en de onderlip, zoals Surinamers en Engelsen doen (*'Oeat zeg je?'*) en komen constructies voor zoals *gezellige sfeertje* en *ze komen minder in aanraking mee*.

Etnische variëteiten van het Nederlands zijn ontstaan op de verschillende continenten waarheen de Nederlanders in de zeventiende eeuw uitzwermden, doordat kleinere of grotere groepen anderstaligen het Nederlands overnamen en doordat het Nederlands van kolonisten en hun nakomelingen veranderde onder invloed van andere aldaar gesproken talen. Zo ontstonden Amerikaans-Nederlands, Indisch-Nederlands, Surinaams-Nederlands en Curaçaos-Nederlands. Ook op Nederlandse bodem zijn twee variëteiten ontstaan, onder groepen immigranten, namelijk het Jiddisch-Nederlands en recent het Turks- en Marokkaans-Nederlands. Nergens vormt het etnisch Nederlands een eenheid: er bestaan – of bestonden – bijvoorbeeld generatie- en groepsverschillen tussen sprekers.

De verschillende etnische variëteiten van het Nederlands vertonen een aantal grammaticale overeenkomsten. Deze zijn te verklaren uit systematisering van de grammaticale regels van het Nederlands: uitzonderingen in de grammatica van het Nederlands, die in de loop van de tijd zijn ontstaan en generatie op generatie door Nederlanders zijn doorgegeven, worden weggewerkt, zodat de grammaticale regels logischer worden. Zo gaat men naar één lidwoord (*de* of *die*), wat in het Engels en Afri-

kaans al eerder is gebeurd, kiest men voor een vaste woordvolgorde in hoofd-, bij- en vragzinnen, en laat men de voornaamwoorden *het* en *er*, die op moeilijk voorspelbare en beregelbare plaatsen worden toege-

voegd, weg, zonder dat dit het begrip van de zin aantast; vandaar *ik weet niet* en *ik heb drie* in plaats van de Standaardnederlandse zinnen ‘ik weet het niet’ en ‘ik heb er drie’.

De skyline van Nieuw Amsterdam, het latere New York (ca. 1660)

Amerikaans-Nederlands

Het Nederlands van de zeventiende-eeuwse kolonisten maakte in Noord-Amerika een ontwikkeling door die losstond van het Nederlands zoals dat werd gesproken in Europa. Alle sporen daarvan zijn inmiddels echter uitgewist. Wel heeft het Nederlands zich in Noord-Amerika heel lang weten te handhaven.

Het Nederlands landde in Amerika in

september 1609, toen de Engelsman Henry Hudson met het schip de Halve Maen de rivier op zeilde die zijn naam zou krijgen. Zoekend naar een noordelijke route naar Indië in opdracht van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (de WIC bestond nog niet), vond hij een dichtbebost eiland dat uitnemend geschikt was voor een kolonie: Manna-hatta.

Zeventien jaar later ontvingen de Staten-Generaal van hun vertegenwoordiger bij de inmiddels gestichte West-Indische

Compagnie het bericht: 'Hebben t'Eylant Manhattes van de wilden gekoght voor de waerde van 60 gulden; is groot 11000 morgens.' De plaats waar de Nederlanders zich vestigden is nu de zakenwijk van Manhattan. Veel straten rond de beurs volgen nog steeds een patroon dat getekend werd door de eerste Nederlandse kolonisten, net als *Broadway* (de Breede Weg), *The Bowery* (*bouwerij* 'boerderij') en *Fourth Avenue*. Het pad langs de wal die Nieuw-Amsterdam moest beschermen tegen een Engelse aanval, Walstraat, leeft voort in *Wall Street*. Aan de overzijde van Manhattan ligt *Brooklyn* (Breukelen), ten noorden van Manhattan *Yonkers* (Jonckheers Landt) en nog verder naar het noorden *Rhode Island* ('t Roode Eylandt).

Nieuw-Amsterdam groeide uit tot een drukke havenstad. In dit land van melk en honing vestigden zich meer kolonisten dan in de Oost; ze trouwden in het algemeen met Europese vrouwen. De bevolking van Nieuw-Amsterdam zag echter met lede ogen aan dat de buurkolonie Nieuw Engeland veel sneller groeide: rond 1650 woonden daar ongeveer 50.000 kolonisten, tegen nauwelijks 7000 in Nieuw-Amsterdam. De Nederlanders kregen algauw te kampen met een tekort aan mankracht.

Maar de wic schrikte nieuwe migranten af door een teveel aan regulerende bepalingen; beide compagnieën waren nooit en nergens uit op kolonisatie, maar uitsluitend op handeldsgewin. De wic was bovendien na de vrede met Spanje in 1648 meer geïnteresseerd in de winstgevende slavenhandel van Afrika naar de West dan in de bonthandel en de landbouw van de Noord-Amerikaanse kolonisten. In 1664 moest di-

Nieuw-Nederland omstreeks 1660

recteur-generaal Peter Stuyvesant, ondanks zijn houten been een krachtig bestuurder, de stad overgeven aan de Engelsen. De nieuwe eigenaar werd de hertog van York. Bij vredesbesprekingen in 1667 erkende Engeland in ruil voor New York het recht van Zeeland op de slavenkolonie Suriname. De aandeelhouders van de wic waren daar niet rouwig om. Suriname tegen Nieuw-Amsterdam: een voordelige ruil.

Leeg Duits

Na de verovering van Nieuw-Amsterdam door de Engelsen vestigden de Nederlandse kolonisten zich voornamelijk in het achterland, in de staten New York en New Jersey. In de jaren die volgden, verspreidden de Nederlandse taal en cultuur zich, geholpen door de calvinistische kerken; het Nederlands bleef tot aan het begin van de negentiende eeuw in verscheidene kerken de taal van de preekstoel. Maar niet overal. In New York, bijvoorbeeld, verving in 1763, dus pas een eeuw na de Engelse overname, een predikant het Nederlands door het Engels.

Van het thuisland – de Nederduits-Hervormde Kerk in Amerika bleef tot diep in de achttiende eeuw verbonden met de moederkerk in Holland – kregen de kerkelingen trouwens weinig steun. Toen de classis van Amsterdam het verzoek ontving een Nederlandstalige predikant uit te zenden, was het laconieke antwoord dat het evangelie evengoed in het Engels verkondigd kon worden. Nederlanders hebben zich er nooit erg om bekommerd hun taal in het buitenland te verspreiden.

Het Nederlands handhaafde zich het langst als omgangstaal ten westen van de Hudson-rivier, in het noorden van New Jersey en ten westen van Albany in de Mohawk Valley. Dit gesproken *Low Dutch* of *Leeg Duits* ('laag Nederlands') werd tot in de twintigste eeuw geïsoleerd nog gesproken, dus driehonderd jaar na de stichting van de Nederlandse kolonie. Men onderscheidt wel, naar de plaats waar het gesproken werd, Jersey Dutch en Mohawk Dutch, maar van het laatste is nauwelijks iets bekend. Er bestond zelfs een negervariant: negerslaven van de oorspronkelijke kolonisten hadden

de taal van hun meesters overgenomen. Begin twintigste eeuw werd er in de bergen bij New York een kleine kolonie oude negers gevonden die dit Negro Dutch nog spraken.

Het Leeg Duits maakte in Amerika een eigen ontwikkeling door, onder invloed van het Engels, want de sprekers van Leeg Duits waren inmiddels tweetalig geworden. Behalve door veel Engelse leenwoorden onderscheidde het zich door klanken en grammaticale bijzonderheden. Zo verdween het verschil tussen *de* en *het* – alleen *de* bleef over, onder invloed van Engels *the*, waardoor ook de verbuiging van het bijvoeglijke naamwoord verdween. Leeg Duits was voor nieuwe Nederlandse immigranten dan ook niet altijd gemakkelijk verstaanbaar. Daarnaast werd tot zeker 1830 in enkele kerken formeel, archaïsch Nederlands gebruikt, dat min of meer overeenkwam met de toenmalige schrijftaal in Nederland. Deze taal stond ver af van het gesproken Leeg Duits.

Yankee Dutch en Amerikaans-Nederlands

Halverwege de negentiende eeuw trok een nieuwe stroom Nederlandse kolonisten naar Amerika. Aan deze zogenoemde Tweede Emigratie namen vooral protestanten deel die zich in het Midwesten vestigden. Plaatsnamen zoals Groningen en Zeeland, Zutphen en Drenthe, alle op de landkaart van de staat Michigan, tussen de grote meren in het noorden van de Verenigde Staten, getuigen er nog van. Daar liggen ook, te midden van Forest Grove, West Olive en East Saugatuck, de plaatsen Graafschap, Overisel en Vriesland.

De eerste emigranten rond 1850 zochten niet alleen om den brode een nieuwe woon-

Nederlandse plaatsnamen in Michigan

plaats. Onvrede met de liberale theologie en met de hiërarchie van de Nederlands-Hervormde Kerk, die trekken vertoonde van een staatskerk, leidde in 1834 tot een schisma: de Afscheiding. De Afscheidenen zagen zichzelf als de verdedigers van het ware gereformeerde geloof der vaderen; later, na 1886, zouden velen van hen zich aansluiten bij de Gereformeerde Kerken van Nederland, gesticht door Abraham Kuyper. De Afscheidenen uit 1834 werden in de uitoefening van hun godsdienst sterk gehinderd door de overheid.

In 1845 vertrok de eerste groep Afscheidenen naar Illinois. Ze traden daarmee in de eerbiedwaardige voetsporen van de Pil-

grim Fathers en andere vromen die omwille van hun geloof hun heil hadden gezocht in de Verenigde Staten. Een paar jaar later emigreerde ook een groep rooms-katholieken, die zich achtergesteld voelden door de kerkelijke politiek van de overheid. Voor beide groepen speelde daarbij de onmogelijkheid hun kinderen het gewenste christelijk onderwijs te geven (op 'bijzondere scholen') een zeer grote rol. De rooms-katholieken vestigden zich in Little Chute, Wisconsin.

De grootste groep Afscheidenen trok, overigens samen met hervormden, naar Michigan en Iowa. Dominee Van

Raalte leidde een groep arme migranten uit het noordoosten van Nederland naar Michigan, dominee Scholte een groep uit het middenwesten van Nederland naar Pella in Iowa. De immigranten in Iowa pasten zich bereidwilliger aan de Amerikaanse samenleving aan dan die in Michigan: ze lieten zich al snel naturaliseren. Wel waren beide groepen Afscheidenen overtuigd van hun heilige plicht het geloof der vaderen te behouden. Dit kon alleen door bijeen te blijven: onderlinge solidariteit zou niet alleen hun welvaart bevorderen, maar ook de ongestoorde uitoefening van hun godsdienst mogelijk maken.

In deze kringen heeft, zoals in alle groe-

«Wie gaat er met naar het
ouwe Kanaän?»

«Daarheen! Daarheen! trekt
ons het hart, o vader On-
rust, heen!»

«Wij zijn er die Gronlandische
straatjes van de wijde toe einde
gegaan!»

«Amerika! o land van ons ver-
langen!»

Een heer en mevrouw van 75 jaar
gaan in Amerika streven, om
te uit verandering.

Een begrafenis van iemand.

Geestelijke conjunctie.

Koloniatie door populatie.

Aankomst.

Ontdekking.

Verdeling bij het lot.

Het afbranden eener pruis.

Trouw de man op het land werkt,
verdwint een boom zijns erens, en
roeft een lammergier zijn kind weg.

Haar onder den wijngaard.

Geestelijke vernarring in sproken
en talen.

Ondergang der kolonie.

«Wie gaat er mee naar het nieuwe Kanaän?» Deze negentiende-eeuwse kermisprent drijft de spot met de vrolijke landverhuizers die in de vorige eeuw hun heil in de Verenigde Staten zochten. De titel luidt: Eene kermisprent waarop wordt voorgesteld het droevig relaas der miserieën op eene reis van geestelijke landverhuizers naar Nieuw Luilekkerland.

pen calvinistische migranten, het Nederlands zich lang gehandhaafd. Niet alleen als thuistaal, maar vooral als de taal van de kerk en de school. Het Nederlands van de Statenvertaling, van de psalmberijming uit de achttiende eeuw, van de *Heidelbergse Catechismus*, en van de calvinistische theologen uit het vaderland gaf uitdrukking aan de diepste beleving van het geloof. Een geloof dat het kerkelijke, politieke en maatschappelijke leven van de nieuwe Amerikanen doordrong ‘als zuurdesem’.

Toch sloten de immigranten zich, met name in Pella, Iowa, niet van de buitenwereld af. Vooral de Reformed Church of America, waar de meesten zich bij aansloten, ruimde plaats in voor diensten in het Engels. In de loop van de negentiende eeuw verengelschten de immigrantenkerken langzaam maar zeker, hoewel er tot in de twintigste eeuw nog gepreekt en gezongen werd in het Nederlands. Onderwijs in de Engelse taal beschouwde men als een noodzaak voor de integratie in de Amerikaanse maatschappij, ook op scholen waar het Nederlands aanvankelijk de voertaal was.

Alleen de Christian Reformed Church, een orthodoxe afsplitsing van de Reformed Church (de immigranten hadden de gereformeerde neiging tot scheurmaken niet thuisgelaten), ging pas in 1887 over op kerkdiensten in het Engels. Deze kerk, waarvan de leden vooral in het Midwesten, met name in Michigan, woonden, hield ook het hardnekkigst vast aan het Nederlands. Christelijk onderwijs, en geen openbaar onderwijs zoals de Reformed Church voorstond, versterkte in deze kring de positie van het Nederlands nog. Het Calvin College in Grand Rapids is door leden van de Christian Reformed Church gesticht. Nederlands werd

op dit college, dat sinds het einde van de negentiende eeuw talloze predikanten heeft opgeleid, een verplicht vak, en dat bleef het tot de jaren zestig van de twintigste eeuw.

De nieuwe immigranten moesten zich sneller aanpassen dan de oude kolonisten en hun nakomelingen. Engels was de officiële taal van het nieuwe vaderland geworden. De landverhuizers kwamen bovendien niet als bevoorrechten aan in de Nieuwe Wereld; hun zwakke economische positie dwong hen tot snelle aanpassing. Op een paar uitzonderingen na voelden zij zich niet verbonden door de Nederlandse taal en het geloof der vaderen: het was de zucht naar een beter, rijker leven die hen deed besluiten een nieuwe toekomst op te bouwen in een verland. Het Nederlands van de immigranten die snel overgingen naar het Engels, onderging veel invloed van het Engels: de Nederlandse woordenschat werd grotendeels vervangen door de Engelse, maar de syntaxis en de fonologie bleven Nederlands. Deze variëteit van het Nederlands werd spottend ‘Yankee Dutch’ genoemd. Inmiddels is deze variëteit verdwenen, maar in de eerste helft van de twintigste eeuw zijn er enkele verhalenbundels in geschreven, onder titels zoals *’n Fonnie Bisnis*, *Troebel en Fon* en *Sweat and Tears*. Het woord *yankee* komt overigens vrijwel zeker uit het Nederlands, hoewel over de exacte herkomst nog getwist wordt. De oudste bekende vermelding van het woord (als *Yankey*), in de zeventiende eeuw, is als bijnaam voor een Nederlandse piraat. De meest waarschijnlijke onder de tientallen voorgestelde verklaringen is dat het een verbastering is van *Jan Kees*.

In de tweede helft van de negentiende eeuw kon het Nederlands zich nog handhaven als thuistaal en – maar in steeds mindere

mate – als taal van de kerk en de school. In de periode voor de Eerste Wereldoorlog maakte het Nederlands definitief plaats voor het Engels, zonder dat de nakomelingen van de calvinistische landverhuizers helemaal oplostten in de befaamde *melting pot*. De overgang naar het Engels werd bevorderd door de weerstand in de Amerikaanse samenleving – officieel gesteund – tegen vreemde talen, vooral tegen het Duits, de taal van de vijand in de wereldoorlog. En Nederlands – wat lijkt *Dutch* toch op *Deutsch* – werd voor een Duits dialect versleten. Pas in de jaren na de Tweede Wereldoorlog pasten de Nederlanders zich volledig aan de Amerikaanse cultuur aan, hoewel de Christian Reformed Church ook toen nog lang vasthield aan de calvinistische levensstijl. Nieuwe groepen immigranten, onder wie ook Vlamingen in en rondom Detroit, hebben er inmiddels voor gezorgd dat het calvinistische karakter niet langer kenmerkend is voor Amerikanen met een Nederlandstalige achtergrond.

In de Nederlandse nederzettingen die als replica's van de Nederlandse cultuur en het protestantisme in Europa waren geplant, werd echter nog lange tijd Amerikaans-Nederlands gesproken, zelfs tot op heden. In Pella kan men nog steeds het Pella Dutch horen, zij het steeds minder. Dit vertoont afwijkingen van het Algemeen Nederlands die deels als eigen ontwikkeling kunnen worden gezien en deels als voortzetting van de negentiende-eeuwse Nederlandse dialecten die werden gesproken door de oorspronkelijke immigranten.

En wie met weemoed terugdacht aan het oude land, kon door een bezoek aan een Tulip Festival in Iowa of Michigan zijn behoefte aan Nederlandse gezelligheid voldoende bevredigen, vooral als verkoopsters in kle-

derdracht drop, pindakaas en gestampte muisjes aanprezen. Vandaag de dag lokt een folder van de vvv van Holland, Michigan, toeristen naar een nagebouwd Nederlands dorp, waar meisjes in nepklederdracht een klompdans uitvoeren op de muziek van een draaiorgel. *Bring your camera!* Ook de Vlamingen in en rond Detroit hoefden niet verstoken te blijven van herinneringen aan hun vaderland. Zij kunnen de *Gazette van Detroit* lezen, geschreven door en voor (afstammelingen van) Vlaamse immigranten en in 2006 geheel gerestyled, en hun heimwee verdrinken in Vlaamse cafés, waar nog balspelen worden beoefend die in hun land van herkomst al verdwenen zijn. En internet blijkt ook voor Amerikanen met heimwee naar hun 'Dutch Heritage' een Fundgrube: er bestaan diverse websites waar men herinneringen kan ophalen en van gedachten kan wisselen met geestverwanten; zo kan men zich bij goDutch.com abonneren op *The Windmill Herald*, 'Your Dutch North American newspaper', en men kan kwaliteitsvoedsel bestellen bij de website van 'Dutch heritage baking and catering'.

Indisch-Nederlands

De grote groep Indische Nederlanders die na de onafhankelijkheid van Indonesië aan het einde van de jaren veertig naar Nederland verhuisde, nam het Indisch-Nederlands mee. Dit Indisch-Nederlands is beïnvloed door de inheemse talen van Indonesië, vooral door het Maleis. Hoewel veel Indische Nederlanders het Algemeen Nederlands beheersen, en buiten hun eigen kring ook spreken, gebruiken zij onderling nog steeds het Indisch-Nederlands. Meestal

kenden ze geen Petjok, omdat het gebruik van deze informele straattaal en kazernetaal in de twintigste eeuw in Indonesië al sterk was teruggedrongen door het onderwijs in het Nederlands, dat in die eeuw zeer was uitgebreid.

In het Indisch-Nederlands vallen in de eerste plaats de Indische woorden op, daarnaast eigenaardigheden in de uitspraak – die echter meer en meer verloren gaan – en wat grammaticale bijzonderheden, afwijkingen die men onder ouderen frequent aantreft, maar nauwelijks meer onder jongeren, ook niet als ze in eigen kring met ouderen spreken. In het fragment uit *Ik en Bentiet* hiervoor is alle beschrijvende tekst Indisch-Nederlands; alleen de dialogen zijn in het Petjok.

Veel woorden zijn van Maleise oorsprong: *barang* ‘bagage’, *obat* ‘medicijn’, *mandiën* ‘baden, zich wassen’, *katjang* ‘pinda’, *pisang* ‘banaan’, *karet* ‘elastiek’, *mata sapi* ‘spiegelei’ (letterlijk: ‘oog van een koe’), *soesa* ‘moeite’, *slamat* ‘gefeliciteerd’, *selamatan* ‘welkomstmaal’, *pajong* ‘paraplu, parasol’, *pidjitten* ‘op Indische wijze masseren’, *pedis* ‘scherp gekruid’. Een aantal van deze woorden is ook in het Algemeen Nederlands doorgedrongen, waaronder veel benamingen van eetwaren. *Nasi goreng*, de opgebakken rijst die overbleef van de vorige dag en in de archipel als ontbijt gegeten wordt, is in Nederland zelfs een nationaal gerecht geworden. *Nasi goreng* wordt verkort tot *nasi*, ook in Chinees-Indische restaurants. De Nederlander met een oosters verleden is dit een gruwel: *nasi* betekent immers ‘(gekookte) rijst’.

De woordenschat bevat ook woorden van Nederlandse oorsprong die toch alleen in het Indisch-Nederlands voorkomen: *lees-*

trommel ‘leesportefeuille’ (vroeger in een trommel opgeborgen), *strijktafel* ‘strijkplank’ en *bultzak* ‘matras’. Woorden kunnen ook iets anders betekenen dan in het Algemeen Nederlands: *stroop* ‘limonade’, *erf* ‘grote tuin’, *jongen* ‘huisbediende’, *onderneming* ‘plantage’ en *zich lekker maken* ‘het zich gemakkelijk maken’.

Veelgehoorde uitroepen en stopwoorden zijn: *adoe* ‘ach’, *kasian* ‘jammer’, *betoel* ‘echt waar’, *soedab* ‘laat maar’ en *al*, de letterlijke vertaling van *sudab* of *soedab*. Met *toch* en *ja* wordt een uitroepende en vragende zinsmelodie versterkt: *vervelend toch en jij gaat weg, ja?*

Typerend voor de uitspraak zijn de [f] en [s] voor *v* en *z*, als in het Amsterdams, de zware, lang aangehouden *d* en *b* [ddikke bbuik], de rollende [r], vaak ook de Engelse *w*, de *j* die op [dj] lijkt ([D]java) voor [Java]) en de *ui* en de *ei/ij* die op een [eu] en een [e] lijken ([eut] ‘uit’ en [es] ‘ijs’). De *g* en de *b* zijn lastig uit elkaar te houden, omdat de *b* duidelijker hoorbaar is dan in het Algemeen Nederlands: [geel hoed] ‘heel goed’. Oudere sprekers laten ook vaak een [t] weg aan het einde van een woord: [mon] ‘mond’.

Standaardspreekers verklanken ‘ik laat mij niet bedonderen’ doorgaans als [klamenie-buhdonduhru]: alle woorden zijn aan elkaar geplakt. Indische Nederlanders daarentegen rijgen de woorden met bijna onmerkbaare pauzes aaneen; in hun mond zal dezelfde zin klinken als een staccato [ik-laat-mij-niet-bedonderen]. Voornaamwoorden worden meestal nadrukkelijk gearticuleerd: *wij*, *zij*, *mij*, *baar* en *zijn* hebben de voorkeur boven *we*, *ze*, *me*, *d'r* en *z'n*. *Hij* wordt zelden *ie*.

Het Indisch-Nederlands is in de loop der jaren naar het Algemeen Nederlands toe gegroeid. Indische Nederlanders vormen de

grootste groep vreemdelingen die zich ooit blijvend in Nederland vestigde, en een van de minst opvallende. Meer dan welke andere groep immigranten ook streefden zij er bewust naar te versmelten met de autochtonen. Ze wilden in ieder opzicht Nederlander worden, of zich tenminste tegenover de buitenwereld niet van de Nederlanders onderscheiden. Hun vaak afwijkende uiterlijk was al hinderlijk genoeg.

Hun eigen identiteit, bepaald door het gevoel tussen twee werelden te leven, zich nog niet in Nederland en niet meer in Indië thuis te voelen, ontkenden ze, of ze beleefden die in de kleine kring van lotgenoten. Af en toe drong iets van dit weemoedige levensgevoel door tot de buitenwereld via schrijvers als Tjalie Robinson, die ook met zijn vrienden de Haagse Pasar Malam, de jaarlijkse Indonesische markt, begon. Pas in het begin van de jaren tachtig werden de Indische Nederlanders, ooit de ruggengraat van de koloniale samenleving in de Indische archipel, zich sterker bewust van een eigen identiteit, daartoe aangespoord en geleid door de tweede generatie. Jongere schrijvers als Marion Bloem (Arnhem, 1952), auteur van de roman *Geen gewoon Indisch meisje*, werden zich bewust van hun afkomst en gingen op zoek naar hun wortels.

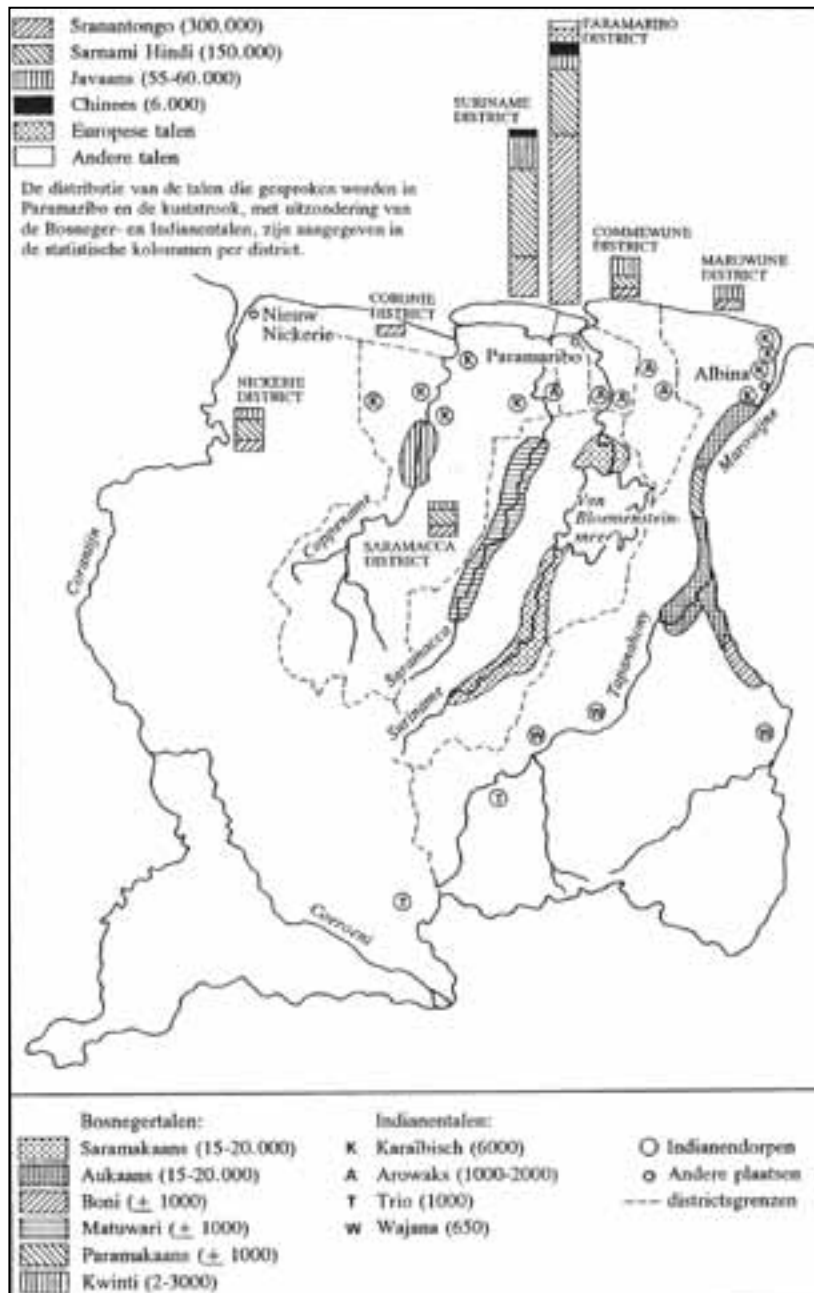
Nederlands en Sranantongo in Suriname

Het inwonersaantal van Suriname ligt rond de 430.000. De officiële taal in Suriname is het Nederlands, maar dat wil niet zeggen dat Surinamers in alle situaties Nederlands spreken. Het Nederlands deed zijn intrede in Suriname in 1667, toen admiraal Abraham Crijnssen met een eskader Zeeuwse

schepen Suriname veroverde in naam van de Republiek. Hij vond er suikerplantages die vanaf 1650 door de Engelsen gesticht waren. Omdat de oorspronkelijke bewoners, de indianen, ongeschikt bleken voor het zware werk op de plantages, hadden de Engelsen neger-slaven aangevoerd uit Barbados. De plantages waren het eigendom van Engelse en Schotse kolonisten en van Portugese joden.

Na de komst van de Nederlanders vertrokken de meeste Engelse kolonisten naar Jamaica. De plantages veranderden van karakter. In de Engelse tijd woonden er een paar honderd blanken en dubbel zoveel slaven. In de Nederlandse tijd nam het aantal blanken nauwelijks toe, maar er werden veel meer slaven aangevoerd, waardoor de verhouding 1:12 werd. In totaal deporteerden Nederlanders 300.000 Afrikanen als slaaf naar Suriname.

De Surinaamse indianen spraken Arowaks en de onderling verwante Caraïbische talen Kalina, Wajana en Trio – talen die nu nog bijna 4000 sprekers tellen. In de Engelse tijd was op de plantages al een op het Engels gebaseerd pidgin ontstaan. De grondslag voor dit pidgin werd gelegd door uit Afrika aangevoerde slaven, hiertoe gedwongen door de noodzaak met elkaar te communiceren. Via dit pidgin, bestaande uit elementen van hun zeer diverse Afrikaanse talen, het Portugees van de slavendepots, inmiddels opgestoken indiaanse woorden en het Engels, de taal van hun meesters, hadden zij een creooltaal ontwikkeld, die tegenwoordig Sranantongo (kortweg Sranan) of Surinaams heet en vroeger nogal denigrerend ook wel Negerengels werd genoemd of Takitaki (*taki*, van *talk*, betekent ‘spreken’). Engelse contractarbeiders, vaak gevangenen

Talen in Suriname omstreeks 1990

die met hun werk in de kolonie hun straf afkochten, gaven de woordenschat het Engelse karakter, en wel in een betrekkelijk korte periode, tussen 1650 en 1680. Zij stonden veel dichter bij de slaven dan de Engelse en later de Nederlandse planters.

Deze creooltaal werd overgedragen op de nieuwe Afrikaanse slaven uit de Nederlandse tijd. Zij spraken toen ze aankwamen al een vereenvoudigd Portugees, dat ze hadden geleerd in het slavendepot. In Suriname zagen ze zich genoodzaakt de meeste Portugeese woorden door Engelse te vervangen. Alleen de slaven die vrij spoedig na aankomst naar het binnenland vluchtten, behielden grotendeels hun oude taal. In de gemeenschappen van deze zogenoemde bosnegers ontwikkelden zich de op het Portugees geënte creooltalen Saramaccas (met nu nog bijna 13.000 sprekers) en Matawai (2000 sprekers), en enkele talen met relatief weinig Portugees invloed: Aukaans, Paramakkaans en Boni (20.000 sprekers).

Het was de slaven verboden Nederlands te leren of zelfs het te spreken. Toen in de negentiende eeuw de broeders van de Moravische zending toestemming kregen de slaven te kerstenen, moesten ze zich van het Sranantongo bedienen. Nederlands leren werd in Suriname – evenals op de Antillen en in Indië – door de koloniale machthebbers lange tijd beschouwd als gezagsondermijnd. Tot 1844 was het slaven in Suriname zelfs verboden om te leren lezen. Pas in 1876 – dertien jaar na de afschaffing van de slavernij – werd met de algemene leerplicht het Nederlands als schooltaal ingevoerd. Vanaf die tijd ging het Nederlands een steeds belangrijker rol spelen in de Surinaamse maatschappij.

Na de afschaffing van de slavernij (*mans-*

pasi in het Sranantongo, van ‘emancipatie’) moesten de plantage-eigenaars ook omzien naar andere goedkope arbeidskrachten: eerst Chinezen, later Hindoestanen uit Voor-Indië en ten slotte Javanen. Allen namen hun talen mee: de Chinese taal Hakka (nu 6000 sprekers), Hindi, waaruit in Suriname als omgangstaal het Sarnami ontstond (150.000 sprekers), en Javaans (60.000 sprekers).

Op het Sranantongo na worden al deze talen uitsluitend binnen de eigen bevolkingsgroep gebruikt. Er wordt geen officieel onderwijs in gegeven. Het is lastig het aantal sprekers van het Sranantongo te schatten. Het aantal moedertaalsprekers is ruim 100.000. Daarnaast wordt het Sranantongo ook gebruikt in de informele contacten tussen de verschillende bevolkingsgroepen, vooral in de stad. Naar schatting kent 80 procent van de Surinaamse bevolking Sranantongo. Op school wordt het Sranantongo bijna niet als vak gedoceerd en het is nooit de taal waarin les wordt gegeven. Er wordt wel poëzie en proza in het Sranantongo gepubliceerd.

Surinaams-Nederlands

De Surinaams-Nederlandse variëteit van het Nederlands heeft zich sinds de komst van de eerste kolonisten ontwikkeld. Deze taal is door de ruim 200.000 Surinamers die vanwege de onafhankelijkheid van Suriname in de jaren zeventig naar ‘Noord-Suriname’ emigreerden naar Nederland gebracht. Enkele karakteristieke kenmerken worden door sommigen gecultiveerd als uiting en bewijs van eigen identiteit. Een Surinaamse schrijver als Edgar Cairo bediende zich bewust van het Surinaams-Nederlands.

Surinaams-Nederlandse woorden worden door jongeren overgenomen in de straattaal, omdat ze als stoer gelden (zie hoofdstuk 3).

Typerende klanken voor het Surinaams-Nederlands zijn de *w* met geronde lippen ([oewee]) en de *ch*, die minder schraperig, minder gespannen en meer naar voren in de mond wordt uitgesproken. De *r* wordt rollend en voor in de mond uitgesproken, met de punt van de tong.

De woordenschat van het Surinaams-Nederlands bevat nogal wat – bijna tweeduidend – afwijkingen van het Algemeen Nederlands. Veel woorden betekenen vaak nét iets anders. *Voeten* en *handen* verwijzen zowel naar voeten en handen als naar benen en armen. *Bananen* zijn vruchten die men moet koken of bakken; een *bacove* is een banaan die rauw gegeten kan worden. Een ‘T-shirt’ heet in Suriname *borstrok*, een ‘tuinder’ *groenteboer*. Een *brede rok* is een wijde; haar dat *groot* is, is lang en staat wijd uiteen. Iemand die zijn haar *hoog kweekt*, laat het lang groeien, zonder kroes.

Het Surinaams-Nederlands heeft woorden en betekenissen bewaard die in Nederland verouderd zijn: een wasteil heet nog een *bekken* en een handkoffer een *valies*. *Erf* heeft nog de betekenis ‘tuin bij het huis’, zoals in wat ouder Nederlands. Andere woorden zijn nieuw: *slaappak* ‘pyjama’, *verhaalboek* ‘roman’, *neusboter* ‘snot’.

Het Surinaams-Nederlands heeft volop geleend van de andere talen van Suriname. *Roti*, de pannenkoek met hartige vulling, is een Hindi-woord; roti is van origine een Hindoestaans gerecht. *Iets korts* (‘een borrel’) is een letterlijke vertaling van het Engelse *a short drink*. Via het Sranantong-drong het Caraïbisch-indiaanse woord

koeriara het Surinaams-Nederlands binnen als *korjaal* ‘indiaanse boot uit een uitgeholde boomstam’. Het Sranantongo is vanzelfsprekend ook een directe bron: *krapata* ‘wonderolie’ en *koto* ‘kostuum van creoolse vrouwen’. Het Sranantongo heeft op zijn beurt veel aan het Nederlands ontleend, zo bleek in hoofdstuk 5. Een verouderd Sranan woord voor ‘wc’, *kumakoyisi*, is afgeleid van het Nederlandse *gemakhuisje*. *Krabnari* komt van *karbonade*, *skrif* van *schrijven*, *abri* van *wablief*?

Gaan wordt vaak gebruikt als het Algemeen Nederlands *zullen* vereist: *Shirley gaat kwaad zijn*. De richting wordt vaak in het werkwoord uitgedrukt, wat richtingaangevende voorzetsels en bijwoorden als *naar* en *toe* overbodig maakt: *Glen gaat uit de Bijlmer* (‘weg uit de Bijlmer’); *Howard gaat buiten* (‘naar buiten’). Ook in het Sranantongo wordt de richting in de meeste gevallen via de betekenis van het werkwoord uitgedrukt.

Wederkerende werkwoorden komen veel minder voor dan in het Algemeen Nederlands: *hij bemoeide met zijn kind*, *hij verbeeldt dat hij kan voetballen*. Bedrijvende zinnen kunnen de betekenis hebben van lijdende zinnen: *hij gaat een foto maken* ‘er wordt een foto van hem gemaakt’, *hij gaat operatie doen* ‘hij wordt geopereerd’, *hij gaat zijn haar knippen* ‘zijn haar wordt geknipt’. Ook hier is de invloed van het Sranantongo te bespeuren: deze taal kent geen lijdende vorm zoals die in het Nederlands voorkomt.

Al deze eigenaardigheden, en vele andere, zijn terug te vinden in het werk van de romanschrijver Edgar Cairo (1948-2000), een pleitbezorger van het Surinaams-Nederlands. Cairo’s uitbundige Surinaams-Nederlands vol neologismen is echter geen

*Een plantage in Suriname, mogelijk Zeezigt.
Diorama van de Surinaamse kunstenaar Gerrit Schouten (1779-1839).*

kopie van de werkelijkheid; net als veel Vlaamse schrijvers in de negentiende en de twintigste eeuw neemt Cairo de vrijheid om zijn eigen taal te scheppen.

In een van Cairo's verhalen vertelt Oup'pa Grandorsi, vijftientig jaar oud ('vouwen-tagtig godsgegeven leefjaren,' zegt hij zelf), die verkommert in een flatje aan de Gaasperplas, aan zijn achterkleinkinderen over het leven in Suriname:

Je sliep (is zo vertelde hij gedurig), op die grond. Niet op een bed. Ma' die houten grond, die plankvloer was – als 't nie te ongelijk was en nie gatig – een gezonde boedel fo je bloed daar in je lichaam. Gezond, ija! 'Kijk met je oog aan hoofd, me kind! In de tropen bij ons, had je geen echte ijzerbed nodig en geen matras. Behalve als je ziek was van lichaam! Want liggen op harde grond was goed fo je! Je moest alleen een zachtkapokke kussen hebben onder je nek. Een gevlochten papaja [ligmat, gevlochten van papajagras] onder je lichaam gegoooid, en daar lag je! Als een worm die kruipt! Je moest wel een deken

over je lichaam zetten! En die grond daarzo moest natuurlijk schóónschoon zijn gebezemd!' Dan schudde hij z'n handen uit z'n mouwen.

'Kijk, is sóóóóó bezem je!, al gebruik je geen palmbezem meer!'

Surinaams-Nederlands is de verzamelnaam voor een breed scala aan variëteiten. Het ene uiterste is Nederlands dat op een paar eigenaardigheden in de uitspraak en het gebruik van Sranan woorden na nauwelijks verschilt van Nederlands-Nederlands; het andere uiterste is 'diep' Surinaams-Nederlands, dat sterk beïnvloed is door het Sranantongo. Het Surinaams-Nederlands dat maar weinig verschilt van het Standaardnederlands is de taal van de hogere standen en de taal voor alle formele situaties. Het wordt gebruikt door het onderwijs, het bestuur en de rechterlijke macht; het is de taal van de wetenschap en de techniek, en veelal ook de taal van de media en de letteren. De diepe variëteit is naast het Sranantongo de taal van de lagere creoolse standen in Paramaribo.

Daarnaast concurreert het diep Surinaams-Nederlands steeds vaker met het Sranan-tongo als de informele omgangstaal tussen de verschillende bevolkingsgroepen, maar ook binnen de creoolse bevolkingsgroep.

Het Surinaams-Nederlands, in al zijn schakeringen, geldt in de veeltalige Surinaamse maatschappij als bindende factor en wordt steeds meer als nationale eenheidstaal gezien. Belangrijk – ook psychologisch – is dat de Surinaams-Nederlandse variëteit geaccepteerd wordt, ook in Nederland. De normen die gelden voor het Standaardnederlands, de taal van de *bakra's* of *patata's*, vinden veel Surinamers te gekunsteld en te geaffecteerd om buiten zeer formele situaties te gebruiken.

In januari 2005 trad Suriname toe als geassocieerd lid van de Nederlandse Taalunie, en dit had onder andere tot gevolg dat er in de nieuwe druk van het Groene Boekje, die later dat jaar verscheen, bijna 500 Surinaams-Nederlandse woorden werden opgenomen, zoals *bacove* ('rauw gegeten banaan'), *badslipper* ('teenslipper'), *cambiohouder* ('eigenaar van een wisselkantoor'), *cellenhuis* ('arrestantenlokaal'), *houwer* ('kapes'), *padieboer* ('rijstboer'), *rotishop* ('zaak waar roti verkocht wordt'), *shutters* ('soort raamluiken'), *schuier* ('tandenborstel') en *zwamp* ('moeras').

Interessant is ook dat de Surinaamse variëteit van het Nederlands in 2008 als een van de vier officiële werktalen van de Unie van Zuid-Amerikaanse staten, Unasur, is aangenomen, naast het Spaans, Engels en Portugees. Opname van het Nederlands als officiële taal was een van de voorwaarden bij de onderhandelingen rond Surinames deelname. Het is een unicum op het westelijk halfrond, waar het Spaans en Engels domine-

ren. Zo breidt het Nederlands zijn invloed in Zuid-Amerika, die door het verdwijnen van de Nederlandse creooltalen Berbice en Skepi Nederlands en Negerhollands alleen maar tanend was, zich via Suriname opnieuw uit.

Curaçaos-Nederlands

In 1499 werden de Benedenwindse Eilanden door de Spanjaarden op de inheemse, indiaanse bevolking, de *caquetíos*, veroverd. De Spaanse bezetting duurde tot 1634, toen deze eilanden werden ingenomen door de Nederlanders. Met de slavenhandel werden duizenden Afrikanen als slaven op Curaçao aangevoerd om doorverkocht te worden naar andere koloniën, of om op Curaçao gedwongen arbeid te verrichten. Onder invloed van respectievelijk het Caquetío, Spaans, Nederlands, Portugees (onder andere van de Sefardische joden, die in 1651 naar Curaçao kwamen) en verschillende Afrikaanse talen kreeg het Papiaments zijn huidige vorm. Voor korte tijd waren de eilanden ook in Franse en in Engelse handen. Ondanks het feit dat het Nederlands sinds 1634 de officiële, dominerende taal is, bleef het Spaans zijn invloed op de bevolking uitoefenen, onder andere via Spaanse missionarissen die het katholieke geloof op de eilanden verbreidden.

Hoewel op de Nederlandse Antillen het Nederlands net als in Suriname de officiële taal is, is de positie van het Nederlands op de eilanden veel minder sterk dan in Suriname. Op Aruba, Bonaire en Curaçao, waar ook Spaans en Engels wordt gesproken, is de algemene omgangstaal voor driekwart van de 150.000 inwoners het Papiaments, een

op het Portugees geënte creooltaal. Nederlands wordt op school geleerd en is de voertaal in het voortgezet onderwijs, wat het tot de taal van de bovenlaag bestempelt. Op Saba, St.-Maarten en St.-Eustatius, de drie Bovenwindse Eilanden, is Engels de omgangstaal. Sinds 2007 zijn op de eilanden naast het Nederlands ook Papiaments en Engels als officiële taal erkend. En in het dagelijkse taalgebruik hebben Papiaments en Engels verreweg de overhand. Curaçaoëners spreken altijd onder elkaar Papiaments. Van de acht dagbladen die op Curaçao verschijnen, zijn er twee in het Nederlands en zes in het Papiaments gesteld. Pas sinds 2002 is het Papiaments als instructietaal ingevoerd in het basisonderwijs van de Benedenwindse Eilanden. Tot ver in de twintigste eeuw dachten onderwijzers dat deze creooltaal geen echte taal was, omdat hij ‘geen grammatika had’. Dat vooroordeel is eindelijk overwonnen.

Intussen wordt het Nederlands op Aruba, Bonaire en Curaçao meer en meer een spooktaal, die wel als enige de officiële status bezit, maar slechts zeer beperkt aanwezig is in het leven van de inwoners. Dat Nederlands heeft wel een eigen kleur, Curaçao-Nederlands genaamd, die te danken is aan de invloed van het Papiaments. Men spreekt ook wel van Antilliaans-Nederlands, maar dat is eigenlijk minder juist: de invloed van het Papiaments betreft alleen de drie Benedenwindse Eilanden, en daarvan is Curaçao verreweg het grootste, en alleen het taalgebruik van dit eiland is tot nu toe beschreven.

Typerend voor het Curaçao-Nederlands zijn onder andere de uitspraak van de *g* als [h] (*geel* klinkt als [heel], *sch* als [sk] (*schipper* klinkt als [skipper]) en de stemloze uitspraak van *v* en *z* ([fies], [soet]). De *w* wordt veelal

met de beide lippen uitgesproken als [oeat]. De *sja* wordt als de [i] van Wim uitgesproken: *meneer* luidt [minir]. De lange klinkers die voorkomen in bijvoorbeeld *maan*, *bees* en *dood* worden korter uitgesproken dan in het Standaardnederlands. Omgekeerd worden de korte klinkers in bijvoorbeeld *kan* en *kar* langer uitgesproken.

Er bestaat een speciale Curaçao-Nederlandse woordenschat, met woorden die teruggaan op inheemse talen of het Papiaments, zoals *wiri* (soort muziekinstrument vervaardigd van een langwerpige stuk kromgebogen ijzer), *tambu* (trommel), *cachu* (soort blaasinstrument van een hoorn vervaardigd), *maraca* (sambabal) en *broeba* (zwarte kunst). Verder bestaan er papiamentismen zoals ‘de telefoon *sluiten*’ in plaats van *ophangen*, ‘de telefoon even *lenen* van iemand’ in plaats van ‘even *gebruikmaken* van andermans telefoon’, ‘hij *bleef* blij met zijn cadeau’ in plaats van ‘hij *was* blij met zijn cadeau’. Maar terwijl het Surinaams-Nederlands is beschreven in twee uitgebreide woordenboeken, is er nog nooit een woordenlijst, laat staan een woordenboek(je) van het Curaçao-Nederlands, noch van het Arubaans-Nederlands, het Bonaireaans-Nederlands of het Antilliaans-Nederlands gepubliceerd.

Ook de grammatika en zinsbouw van het Nederlands dat op Curaçao gesproken en geschreven wordt, bezitten eigenheden die niet voorkomen in het Standaardnederlands. Men moet hierbij echter steeds voor ogen houden dat de betreffende eigenheden, zo men die als zodanig mag aanduiden, afhankelijk zijn van de spreker of schrijver in kwestie. Veel Curaçaoëners maken geen gebruik van inversie bij vraagzinnen en zeggen bijvoorbeeld: *Je moet morgen al examen doen?* in plaats van *Moet je morgen al examen*

doen? Ook hoort men wel afwijkend voorzetselgebruik, zoals *dromen met* in plaats van *dromen van*, *ik reken met je bezoek* in plaats van *ik reken op je bezoek*.

Men gebruikt andere lidwoorden en voornaamwoorden dan in het Algemeen Nederlands, onder invloed van het Papiaments, dat maar één lidwoord kent en bij de persoonlijke voornaamwoorden geen onderscheid maakt tussen mannelijk en vrouwelijk; dit levert zinnen op als: *het viool ligt op tafel, de huis die daar staat, de vader ombels-de haar dochter*.

De status van het Curaçaos-Nederlands is controversieel. Volgens sommigen gaat het alleen of voornamelijk om taalfouten. Zij proberen het Standaardnederlands zo zuiver mogelijk te houden van voornamelijk Papiamentse invloed – heel anders dus dan de Surinamers, die veelal trots zijn op hun eigen variëteit van het Nederlands. Anderen gebruiken in het Nederlands te pas en te onpas hoofdzakelijk Papiamentse of van het Papiaments afgeleide woorden. Inmiddels gaat de kennis van het Nederlands op Curaçao, door de steeds grotere invloed en waardering van het Papiaments, steeds verder achteruit. Om de positie van het Nederlands te versterken, heeft de Antilliaanse minister van Onderwijs en Cultuur in 2006 een verzoek ingediend om het Verdrag inzake de Nederlandse Taalunie (zie hoofdstuk 13) ook op de Nederlandse Antillen van toepassing te verklaren. In 2007 is hiertoe een raamovereenkomst getekend, en in 2008 is door de Fundashon pa Planifikashon di Idioma (de Stichting voor Taalplanning) op Curaçao een werkplan uitgewerkt met concrete activiteiten.

Jiddisch-Nederlands en Turks- en Marokkaans-Nederlands

Alle tot nu toe genoemde etnische variëteiten zijn op een ander continent ontstaan maar, op het Amerikaans-Nederlands na, vervolgens ook overgebracht naar Nederland. Twee variëteiten zijn direct op Nederlandse bodem ontstaan. Het Jiddisch-Nederlands (of eigenlijk beter: Joods-Nederlands) werd vooral gesproken in de Amsterdamse Jodenhoek. In de Tweede Wereldoorlog is het definitief verdwenen. Het heeft wel veel leenwoorden achtergelaten in het Nederlands en Bargoens (zie hoofdstuk 3 en 4). Het is mogelijk dat de karakteristieke Amsterdamse uitspraak van de *s* voor in de mond, bijna als [sj], is overgenomen uit het Jiddisch-Nederlands; denk aan de uitspraak [sjwaon] voor ‘zwaan’ en [mensj] voor ‘mens’.

De jongste etnische variëteit is het Turks- en Marokkaans-Nederlands. Deze variëteit is ontstaan nadat de eerste gastarbeiders in de jaren zestig van de vorige eeuw naar Nederland waren gekomen. Deze etnische taal bestaat dus pas enige decennia, en wel alleen in Nederland, niet in Turkije of de Arabische landen. In het onderwijs is de status van het Turks- en Marokkaans-Nederlands niet onomstreden. Voor tweedegeneratiesprekers duidt deze variëteit vooral op taal trots en dient ze als belangrijk middel om de groepsidentiteit te versterken.

Inmiddels is er een universeel ‘allochtoons’ accent ontstaan dat is gebaseerd op de taal van de Marokkaanse Nederlanders (ongeacht of deze Arabisch of Berbers als moeder- of thuistaal hebben). Onderdelen van dit ‘allochtoonse’ accent worden ook overgenomen door niet-Marokkaanse al-

lochtonen zoals Turkse Nederlanders en door sommige autochtone Nederlanders, met name door jongeren. Het gaat daarbij vooral om klanken, zoals de uitspraak van de *s* voor een andere medeklinker als [sj], in bijvoorbeeld [sjnel] ‘snel’ en [sjhool] ‘school’, en de sterk stemhebbende [z]: [zzoek je ruzie of zzo?] Het allochtoonse accent geldt in de straattaal als stoer en heeft een belangrijke groepsvormende functie.

Afrikaans

Een heel bijzondere positie ten opzichte van het Nederlands neemt tot slot het Afrikaans in. Het is de enige dochtertaal van het Nederlands die zich tot een standaardtaal ontwikkeld heeft, en het neemt qua taalkundige kenmerken een tussenpositie in tussen etnisch Nederlands en een creooltaal. Hoe is het Afrikaans ontstaan?

Toen Jan van Riebeeck in 1652 het anker liet zakken om in opdracht van de Verenigde Oost-Indische Compagnie een nederzetting te stichten aan de Tafelbaai in het uiterste zuiden van Afrika, dacht nog niemand aan een permanente volksplanting. Eenerversingsstation moest het worden, waar de schepen die om de Kaap van en naar de Oost voeren vers voedsel konden inslaan tegen de scheurbuik. ‘Vitamine-c-stations’ werden die nederzettingen later wel genoemd. De *voc* wilde geen kolonie stichten, maar toch was dat wat het werd: sommige compagniesdienaren keerden niet terug naar Europa en vestigden zich als boer in de omgeving van de nederzetting. Al spoedig arriveerden er nieuwe immigranten: Nederlanders en Vlamingen, maar ook Duitsers uit de grensstreek. Uit Frankrijk kwamen vooral hu-

genoten die uitweken na de opheffing van het Edict van Nantes, dat protestanten tot 1685 bescherming had gegarandeerd. Het kleine groepje Khoikhoi (vroeger in het Nederlands Hottentotten genaamd) dat zich vanaf het begin binnen de Kaapse koloniale gemeenschap dicht bij het fort vestigde, behield nog enige tijd zijn moedertaal.

In de melange van talen had het Nederlands een sterke positie. Ten eerste beheerste de *voc* het bestuur, de rechtspleging, de kerk, het (minimale) onderwijs en het schrift: op geen van deze cultuurterreinen werd een andere taal dan het Nederlands geduld. Ten tweede was er onder de kolonisten een betrekkelijk sterke Nederlandssprekende kern die Nederlands – ondanks sterke concurrentie van het Maleis-Portugees van de Aziatische slaven of vrije zwarten – als omgangstaal en *lingua franca* vestigde onder de andere kolonisten, Khoikhoi en slaven, die vanaf 1658 aangevoerd werden, eerst van de Afrikaanse westkust, wat later van de oostkust, Madagaskar, India, Ceylon en de Indische archipel.

De officiële taal van de Kaapkolonie was dan ook tot 1795, toen Engeland Zuid-Afrika in bezit nam, het Nederlands, de taal van de Compagnie en de calvinistische kerken. De kring van Jan van Riebeeck genoot zoveel aanzien dat zijn Zuid-Hollandse dialect de gesproken omgangstaal merkbaar gekleurd zal hebben. De typische Afrikaanse verkleinwoorden op *-ie* (*boompie*, *mannetjie*, *rukkie* ‘tijdje’) zijn in Zuid-Holland nog steeds te horen. Toch weten we maar weinig van de spreektaal, omdat de enige bronnen documenten zijn in het ‘officiële’ Nederlands. Uit verspreide opmerkingen blijkt wel dat de kolonisten omstreeks 1750 anders spraken dan ze schreven: ze

spraken ‘Kaaps-Hollands’, de taal die later ‘Afrikaans’ ging heten. Geschreven werd die taal pas in de negentiende eeuw. Het Kaaps-Hollands had een aantal vereenvoudigingen doorgemaakt, onder andere doordat veel ‘niet-native speakers’ deze taal spraken, bijvoorbeeld in de buiging van werkwoorden (*bulle loop* ‘zij lopen’). De woordenschat van het Kaaps-Hollands bevatte vele ontleeningen aan andere talen, vooral aan talen die de slaven hadden meegebracht, zoals *baie* (van het Maleise *banyak* ‘veel’) en *piering* (van het

Maleise *piring* ‘bord’).

In de negentiende eeuw waren er binnen het Kaaps-Hollands duidelijke regionale verschillen te onderscheiden tussen het zuidwesten (waar de invloed van de moedertalen van de nakomelingen van slaven uit Azië en Madagaskar zich deed gelden), het noordwesten (gesproken door de nakomelingen van de Khoikhoi) en het westen (vooral gesproken door afstammelingen van de eerste Hollandse kolonisten).

Talen in Zuid-Afrika

Afrikaanse taalstrijd

144

In 1795 kwam de Kaapkolonie onder Engels bewind. Het bestuur, het onderwijs en de rechtspraak werden Engelstalig; alleen de Nederlands-Gereformeerde Kerk bleef Ne-

derlandstalig. Vooral in de districten rond Kaapstad rees steeds meer verzet tegen het Engelse bestuur. Massa's boeren trokken in de jaren dertig van de negentiende eeuw met hun ossenwagens weg uit de Kaapkolonie, de Oranjerivier over en naar Natal in

De Grote Trek (1836-1839): boeren trekken weg uit de Kaapkolonie omdat zij zich niet willen voegen naar het Engelse bestuur.

het oosten: de Grote Trek. De Engelsen onderwierpen Natal, maar Transvaal en Oranje Vrijstaat werden zelfstandige republieken, althans voor enkele decennia. De ontdekking van diamant en goud leidde ertoe dat na twee vrijheidsoorlogen in 1902 beide Boerenrepublieken deel gingen uitmaken van de Unie van Zuid-Afrika, een Brits dominion. Pas in 1961 sneed Zuid-Afrika de band met het Gemenebest door.

In de tweede helft van de negentiende

eeuw begonnen Afrikaners het gebruik van hun eigen taal te propageren. Deze eerste taalbeweging, die rond 1875 begon, werd gevoed door anti-Engelse gevoelens en door het verlangen de oude waarden van de Republiek – let wel: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden – te herstellen. Morele en religieuze overtuigingen speelden een doorslaggevende rol in het verzet tegen het liberale en imperialistische Engeland, waarvan de Engelse taal het symbool

was. Dominee S.J. du Toit werd de leider van de eerste Zuid-Afrikaanse taalbeweging. Hij stichtte in 1879 de Afrikaanderbond en schreef in 1880 de *Geschiedenis van die Afrikaanse Taalbeweging*. 'Ag hoe word ons volk verbaster,' klinkt het in een strijddicht tegen het Engels van de dichter C.P. Hoogenhout:

Engels! Engels! alles Engels! Engels wat jij
siet en hoor;
In ons skole, in ons kerke, wordt ons moe-
dertaal vermoor.
Ag hoe word ons volk verbaster, daartoe werk
ons leeraars saam,
Hollans nog in sekere skole: is bedrog, 'n
blote naam!
Wie hom nie lat anglisere word geskolde en
gesmaad.
Tot in Vrijstaat en Transvaal al, overal die-
selfde kwaad.

De Kaaps-Hollandssprekende blanken gebruikten het Afrikaans graag als propagandamiddel, maar weinigen stonden voor het idee dat het Afrikaans (de taal die toen misschien alleen Du Toit kon schrijven) officieel zou moeten worden. Als officiële taal zag men het Nederlands voor zich. In 1875 werd het Genootskap van Regte Afrikaners opgericht. Vanaf dat moment kwam de benaming *Afrikaners* met de betekenis 'Blanke Afrikaanssprekende' in omloop. Het Afrikaans dat door het Genootskap werd gepropageerd, was het Afrikaans van de blanke kolonisten, niet dat van de gekleurde bevolking en de armen, de *botnotstaal*, *kombuistaal* ('keukenhollands'), *brabbeltaal*, of hoe de leidende klasse het gecreoliseerde Hollands ook noemde. Dat 'blanke' Afrikaans hadden de Afrikaners volgens het Genootskap van God zelf ontvangen: '*Onse Liewe Heere het*

op die aarde verskillende Naties gestel en an ider Natie syn Taal gege. [...] Onse Liewe Heer het ver ons in Afrika geplaats en ver ons die Afrikaanse taal gege.'

Vanaf deze tijd probeerden taalbouwers ook het Afrikaans, vooral de woordenschat, van al te vreemde smetten te ontdoen, ook van Hollandse smetten... Tegen het einde van de eeuw werd het 'Hollandsch' of 'Hoog-Hollandsch' de officiële taal van Transvaal en Oranje Vrijstaat.

Na de Tweede Boerenoorlog, die in 1902 eindigde, begon de tweede taalbeweging. Ontwikkelde Afrikaners zochten steun bij het blanke proletariaat in de grote steden en bij de verarmde 'bywoners' op het platteland. Dit monsterverbond verzekerde het Afrikaans, maar ook de steeds sterkere nationalistische ideologie, van de brede steun die nodig was voor de volledige erkenning. In 1914 werd het Afrikaanse onderwijs erkend; in 1925 werd het Afrikaans bij wet erkend als een van de officiële talen, naast het Hollands; in 1933 verscheen de Afrikaanse bijbelvertaling. In 1983 werden Afrikaans en Engels de twee officiële talen en verloor het Nederlands/Hollands zijn officiële status. Taalzuiveraars gingen voort de taal te verhollandsen, wat hun Afrikaans verder verwijderde van het Afrikaans van de kleurlingen. De nieuwe woorden die het resultaat waren van die zuiveringsijver zijn voor Nederlandstaligen een van de meest in het oog springende eigenschappen van het Afrikaans: *vonkprop* 'bougie' (van *sparkplug*), *vuurboutjie* 'lucifer', *snydokter* 'chirurg', *moltrein* 'metro'.

Een veelkleurige taal

De taalzuiveraars zijn niet in hun opzet geslaagd. Dat kon ook moeilijk: de smetten die zij hoopten weg te wassen, zijn wezenlijke onderdelen in het veelkleurige patroon van de Afrikaanse taal. Een Afrikaans woordenboek is een mengelmoes van inheemse, Europese en andere talen. Het Maleis leverde *baar* ('groen, ongeoeffend', van *baru* 'nieuw'), *piesang* ('banaan', van *pisang*) en *baie* ('veel', van *banyak*). Het Maleis-Portugees *tronk* ('gevangenis', van *tronco*) en het Portugees *mielies* ('maïs', van *milbo*). Namen van planten en dieren zijn vaak overgenomen van de Khoikhoi (vroeger Hottentotten genoemd).

Ook de grammatica weerspiegelt de invloed van andere talen. Uit het gecreoliseerde Portugees is het voorzetsel *vir* 'voor' afkomstig, dat voor een lijdend voorwerp kan staan, zoals in *hy het vir my geroep* 'hij riep me'. Verdubbelingen als *kort-kort* 'vaak' komen uit het Maleis. Het Maleis zal ook het gebruik van aanspreekwoorden als voor-naamwoorden hebben beïnvloed, zoals in *oom moet oom gedra* 'u moet zich gedragen'.

Dat de werkwoorden geen uitgang krijgen (*ek loop, ons loop, hulle loop*), is een andere bekende afwijking van het Nederlands. De verleden tijd is vervangen door de voltooid tegenwoordige tijd (*hy het geroep* 'hij riep'), behalve bij enkele hulpwerkwoorden als *kon, moes, sou, wou* en *was*. Het bepaald lidwoord is *die*; *de* en *het* zijn verdwenen. *Deze* en *die* zijn vervangen door *hierdie* en *daardie*.

Al toont het Afrikaans een paar creoolkenmerken, toch is het geen creooltaal geworden, zoals het Berbice Nederlands en Negerhollands. Dat komt door het betrekkelijk grote aantal Nederlandse en Duitse kolonisten in de eerste eeuw na 1652, de

regulerende rol van het geschreven Nederlands en de taal van de kerk, en na 1800 de taalzuivering en, zoveel als mogelijk was, de aansluiting bij het Nederlands. Het onderwijs zorgde ervoor dat het verhollandste Afrikaans algemeen gebruikt werd, vooral als geschreven taal. Desondanks heeft het Afrikaans een aantal kenmerken gemeen met Nederlandse creooltalen, zoals het feit dat zelfstandige naamwoorden slechts één geslacht en één lidwoord kennen.

Het taalmonument te Paarl, bakermat van het Afrikanernationalisme. De drie kleine zuilen symboliseren de inbreng van het Nederlands, het Engels en de Afrikaanse talen bij het ontstaan van het Afrikaans. In 1875 werd hier het Genootskap van Regte Afrikaners opgericht.

Afrikaans na de apartheid

AFRIKAANS STINKS, schreven zwarte scholieren in Soweto in juni 1976 op hun protestborden. De rellen in Soweto, die escaleerden tot grootscheeps verzet tegen de regering, begonnen met demonstraties tegen Afrikaans als verplicht vak op de middelbare scholen in de townships. Dit luidde een maatschappelijke bezinning in op de positie van de verschillende talen in Zuid-Afrika. Nadat in 1990 de apartheid – een woord dat door vrijwel alle talen uit het Afrikaans is overgenomen – was opgeheven, is de situatie in Zuid-Afrika grondig veranderd. In de erop volgende jaren werd onder het presidentschap van F.W. de Klerk – afkomstig uit Transvaal, het hart van het Afrikanerdom – de overgang gerealiseerd naar gelijke grondwettelijke rechten voor iedereen. In 1990 werden Nelson Mandela en andere leiders van het ANC (Afrikaans Nationaal Congres), het Pan-Afrikaanse Congres en de Communistische Partij vrijgelaten. Vanaf 1991 kon niemand meer rechten ontlenen – of nog belangrijker: van rechten worden uitgesloten – op grond van raciale afkomst.

Opmerkelijk was dat al deze veranderingen tot stand kwamen binnen de vier jaar dat De Klerk president was, dus voordat het algemeen kiesrecht de niet-blanke bevolking in 1994 in staat stelde de verhoudingen binnen de volksvertegenwoordiging grondig te wijzigen. De ommekeer was weliswaar niet zonder bloedvergieten verlopen, maar binnen het tot 1994 bestaande parlementaire bestel. Na de eerste algemene verkiezingen werd Nelson Mandela president. Het land werd herverdeeld in negen provincies, waarbij het opvallendste is dat Transvaal van de kaart verdween.

De toekomst van het Afrikaans

De toekomst van het Afrikaans is na de periode van de apartheid ongewis. Voorheen waren er twee nationale talen, Afrikaans en Engels. Daaraan werden negen officiële talen toegevoegd, alle Bantoe-talen, die tezamen de thuistaal zijn voor 75 procent van de bevolking. Voor Afrikaans is dat 15 procent, voor Engels bijna 10. Het Afrikaans wordt als moedertaal gebruikt door ongeveer 6 miljoen mensen uit een totale bevolking van 40 miljoen, wat betekent dat Afrikaanssprekenden de derde grootste taalgroep in het land zijn, na de Zoeloes (9 miljoen, ruim 22 procent van de bevolking) en de Xhosa (8 miljoen, ruim 17 procent van de bevolking, voornamelijk gesproken in de Oost-Kaap). Ongeveer eenderde van de Afrikaanssprekers woont in de provincie West-Kaap, het historische centrum van de taal, waar het de demografisch dominante moedertaal is (net als in de Noord-Kaap); eenzesde woont in Gauteng, terwijl de rest van de sprekers over het hele land verspreid is. Bovendien fungeert het Afrikaans in ten minste tweederde van Namibië – dat tot 1990 door Zuid-Afrika werd bestuurd – als lingua franca. Sinds het begin van de twintigste eeuw heeft de meerderheid van de Afrikaanssprekenden zich in de Zuid-Afrikaanse steden gevestigd, waar de concurrentie met het Engels – verreweg de belangrijkste stadstaal – steeds feller is geworden.

De Afrikaanse taalgroep is sociaal uiterst gedifferentieerd. Afrikaanssprekenden zijn verspreid over alle traditionele bevolkingsgroepen: men schat ongeveer een gelijk getal 'blanken' en 'kleurlingen', met zo'n 100.000 Afrikaanssprekende 'zwarten'. Ze

Ansichtkaart uit Zuid-Afrika met het volkslied in vier talen

zijn verspreid over alle politieke partijen, van het ANC tot Vryheidsfront Plus, en ze zijn vertegenwoordigd in verreweg de meeste religieuze groepen, zowel christelijke als islamitische, in de katholieke, methodistische en baptistenkerk, de gereformeerde en pinksterkerken.

Het Afrikanernationalisme heeft, door middel van het Afrikaans, solidariteit bewerkstelligd onder Afrikaners ('blanke' Afrikaanssprekenden), waardoor de Nationale Partij in 1948 aan de macht is gekomen. Door de apartheidsideologie heeft het Afrikanernationalisme een kloof tussen Afrikaners en kleurlingen geschapen en het grootste deel van de Zuid-Afrikaanse samenleving van het Afrikaans vervreemd. Inmiddels heeft de politieke omwenteling van 1994 de nauwe band tussen het Afrikaans en de apartheid doorgesneden en de zware ideologische

last van het Afrikaans aanzienlijk verlicht.

Als officiële, ambtelijke taal verliest het Afrikaans terrein aan alle andere talen, maar vooral aan het Engels. Het Engels wordt meer en meer de tweede taal voor iedereen, als omgangstaal, maar ook als taal van de media en het bedrijfsleven. Het Afrikaans zal zich zonder twijfel handhaven als thuistaal. Of het ook zijn positie als omgangstaal zal behouden, hangt af van de vraag of het Afrikaans van de blanken en het Kleurlingenafrikaans verder uit elkaar zullen groeien of juist naar elkaar toe. Anders gezegd: of de vernederlandsing van het blanke Afrikaans teniet wordt gedaan. Eén Afrikaans, door blanken en kleurlingen aanvaard als hun eigen taal, als deel van hun identiteit, maakt kans te blijven dienstdoen als omgangstaal en cultuurtaal.

7 Verre horizonten

Oudnederlands en prehistorisch Nederlands

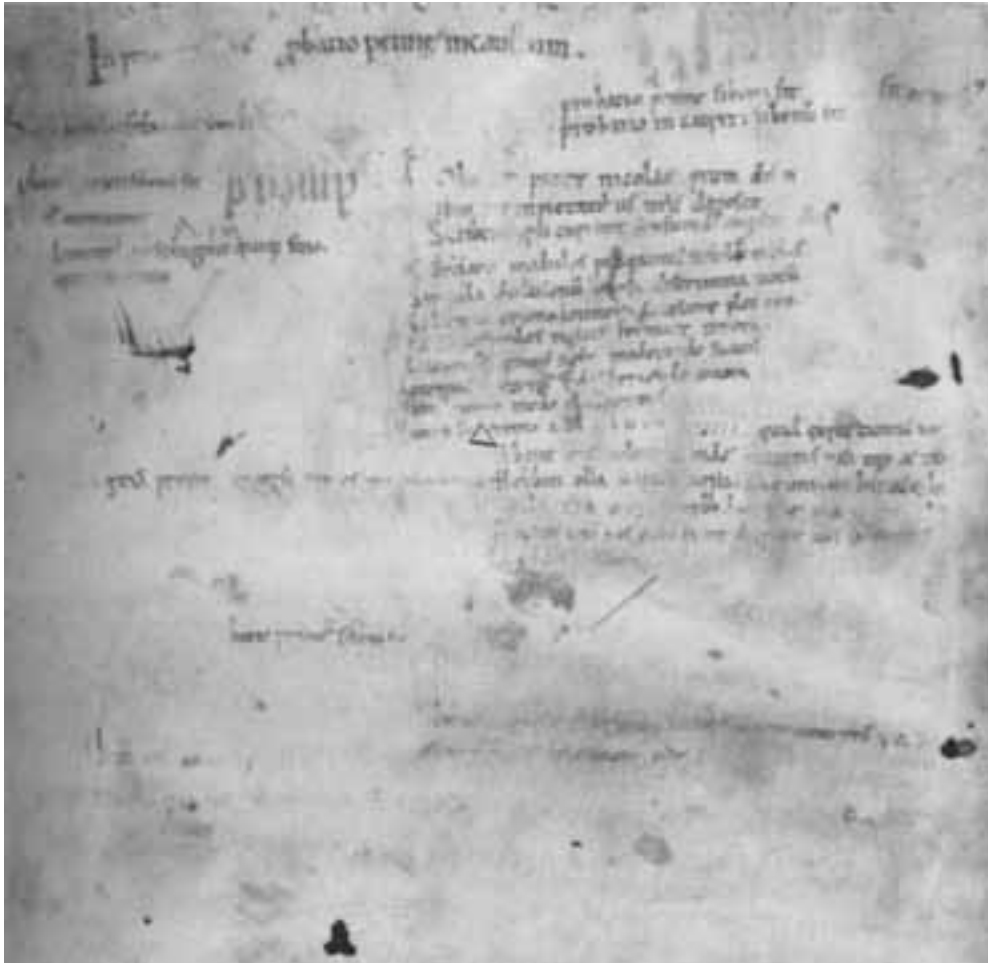
Er bestaat een bijna onuitroeibare mythe dat het hele Oudnederlands bestaat uit één enkel zinnetje, namelijk *Hebban olla uogala nestas [b]agunnan binase bi[c] [e]nda thu uu[at] umbida[n] [uu]e nu*, dat omstreeks 1100 is opgeschreven en in slechte staat is overgeleverd: de letters tussen vierkante haken zijn gereconstrueerd en worden ook wel anders ingevuld. Het zinnetje betekent iets als: ‘Alle vogels zijn met hun nesten begonnen, behalve ik en jij. Waar wachten we nog op?’ De mythe is – ongetwijfeld onbedoeld – in het leven geroepen door de neerlandicus M.C. van den Toorn, die in zijn gezaghebbende *Nederlandse taalkunde* uit 1974 opmerkt dat er geen Oudnederlands bestaat behalve dit ene zinnetje. Toen dat boek verscheen was het fameuze corpus-Gysseling, een verzameling Nederlandse teksten van voor 1300, er nog niet.

Het laatste decennium heeft een boost gegeven aan het onderzoek naar het oudste Nederlands, en daaruit is zonneklaar gebleken dat het zinnetje met *hebban olla uogala*, waarover allerlei romantische verhalen de ronde doen, noch het enige, noch het oudste overgeleverde Nederlands is. Van 2000 tot 2009 is op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden gewerkt aan een *Oudnederlands woordenboek*. Als alleen genoemd zinnetje Oudnederlands zou zijn, zou de redactie snel klaar zijn geweest! Wat is er dan allemaal aan Oudnederlands?

Het Oudnederlands: veel woorden, weinig teksten

Het eerste woord dat uit het Nederlandse grondgebied bekend is, is *wad*: Tacitus vermeldt al in 108 n.Chr. de plaatsnaam *Vada*, nu Wadenoijen, een plaats in Gelderland. Dit *Vada* is de voorloper van het huidige Nederlandse *wad*, en kan gelden als het oudste geschreven Nederlandse woord – eigenlijk: het oudste ‘Nederlandse’ woord, want het Nederlands bestond op dat moment nog niet als aparte taal. Het West-Germaans vormde toen nog grotendeels een eenheid, maar omdat dit woord nadrukkelijk verwijst naar Nederlands gebied is er veel voor te zeggen om het te beschouwen als het oudste overgeleverde Nederlandse woord, in ieder geval het oudste inheemse woord.

Na de Germaanse volksverhuizingen in de vijfde eeuw ontwikkelden zich uit het West-Germaans (de voorlopers van) het Engels, Duits, Fries en Nederlands. Uit de periode vanaf halverwege de vijfde eeuw zijn enkele runeninscripties bekend. Deze zijn voornamelijk gevonden in het noordoosten van Nederland en ze worden over het algemeen als Fries beschouwd. Een uitzondering kan waarschijnlijk gemaakt worden voor de oudste runeninscriptie, die gevonden is bij de Gelderse plaats Bergakker en die vermoedelijk al in het begin van de vijfde eeuw in een zwaardschede is gekerfd. Deze inscriptie luidt: *hapuwas ann kusjam loguns*. Hiervan is het eerste woord een mannen-

'Hebban olla vogala nestas bagunnan...'; een West-Vlaamse monnik schrijft om zijn pen te proberen een regel uit een liefdesliedje op

naam, terwijl de interpretatie van de laatste twee woorden niet duidelijk is. Over het woordje *ann* is men het echter wel eens: dit is de grondvorm van het nog steeds bestaande woord *gunnen*, een samenstelling van geen Middelnederlands *onnen*. Het oudste echt Nederlandse woord is dus de werkwoordsvorm *ann* 'ik gun'.

Meer woorden en zelfs een piepklein zinnetje – voorlopig het werkelijk oudste Nederlandse zinnetje! – zijn bekend uit de zogenoemde *Lex Salica*, de Salische wet, die werd opgetekend tussen 509 en 511, in de tijd dat de beroemde Clovis (466-511), uit de familie der Merovingen, over de Franken heerste. De tekst is in het Latijn geschre-

ven, maar in één versie, uit de periode tussen 751 en 768, zijn de Latijnse rechtstermen verklaard door middel van Frankische woorden, die waarschijnlijk al vanaf de oudste afschriften zijn toegevoegd en dus uit de periode tussen 509 en 768 dateren. Dit zijn de Malbergse glossen (oftewel aantekeningen), van *mallobergus* ‘gerechtsplaats’, eigenlijk ‘heuvel waarop recht gesproken wordt’, wat een samenstelling is van twee Frankische woorden: *berg* en een woord dat in het Oudhoogduits *mabal* ‘vergadering, gerecht’ luidde.

De Franken hadden zich eind derde eeuw vanuit Duitsland in (Oost-)Nederland gevestigd. Tussen 400 en 500 veroverden ze het noorden van Frankrijk en vervolgens stichtten ze het Frankische rijk, dat tot de negende eeuw bestond en het huidige Frankrijk, Nederland, België, Duitsland en Noord-Italië omvatte. De familie der Merovingen, die van 430 tot 751 heerste over de Franken, was afkomstig uit de Lage Landen. De taal die deze Franken spraken, noemen we Oudnederfrankisch of Oudnederlands: *oud* omdat het gaat om de oudste periode van de taal, waarin de eerste geschriften zijn verschenen; en *neder* omdat het gaat om het Frankisch in de Nederlanden, tegenover de variant die in Duitsland werd gesproken. De Germaanse woorden die vermeld zijn in de *Lex Salica* gelden dan ook als het oudste Nederlands. Behalve allerlei specifieke, inmiddels verdwenen rechtstermen als *akrabrasta* ‘(het) wederrechtelijk omploegen van iemands akker’ en *lātmōsid* ‘diefstal van een halfvrije’ komen daarbij ook algemene, soms nog bestaande, woorden voor als *gristo* ‘beer, mannetjesvarken’, *hano* ‘haan’, *bengist* ‘hengst’ – én het woord *fogal* ‘vogel’.

Zoals al gezegd komt in de *Lex Salica* ook

een Frankisch ‘zinnetje’ voor, dat dus minstens vier eeuwen ouder is dan *hebban olla uogala*. Het gaat om een rechtsformule die werd uitgesproken bij het vrijverklaren van een laat, dat wil zeggen een halfvrij persoon: *Maltho thi afrio lito* (‘ik zeg je: ik maak je vrij, halfvrije’). Hoewel de in dit zinnetje voorkomende woorden in de loop van de tijd uit het Nederlands verdwenen zijn, kunnen we in *thi* de verbogen vorm van het nog tot in de zestiende eeuw gangbare *du* ‘jij’ herkennen en bevat de werkwoordsvorm *afrio* ‘ik laat vrij’ duidelijk het bijvoeglijk naamwoord *vrij*. Het zelfstandig naamwoord *lito* ‘laat, halfvrije’ is een variant van *lito* en *laat*, een rechtsterm die tegenwoordig uitsluitend nog in historische context bekend is. *Maltho* tot slot is een Oudnederlandse werkwoordsvorm bij een werkwoord dat ‘zeggen, plechtig verklaren; rechtspreken’ betekent.

Behalve een flink aantal glossen en losse woorden in Latijnse oorkonden en andere teksten, daterend vanaf de achtste eeuw, zijn er ook nog een paar kortere en langere Oudnederlandse teksten. Zo beschikken we over de zogenoemde *Utrechtse doopbelofte* uit het eind van de achtste eeuw. Deze tekst stamt uit de periode waarin de kerstening in onze streken nog in volle gang was (Bonifatius was slechts enkele decennia daarvoor bij Dokkum vermoord) en bestaat uit de vragen van de priester en de bijbehorende antwoorden van de dopeling of de peetoom bij de doop. Het tweede deel luidt:

*gelobistu in got alamehtigan fadaer
 ec gelobo in got alamehtigan fadaer
 gelobistu in crist godes suno
 ec gelobo in crist gotes suno.
 gelobistu in halogan gast.
 ec gelobo in halogan gast.*

Geloof je in God, (de) almachtige vader?
Ik geloof in God, (de) almachtige vader.
Geloof je in Christus, Gods zoon?
Ik geloof in Christus, Gods zoon.
Geloof je in de Heilige Geest?
Ik geloof in de Heilige Geest.

Uit het eind van de negende eeuw zijn verder twee bezweringsformules overgeleverd, waarmee men paarden dacht te genezen van lamheid en te ontdoen van wormen. Dit is er een van:

*Visc flot aftar themo uuatare.
uerbrustun. sina uetherun.
tbo gibelida. ina. use drubtin.
the seluo drubtin. thie thena uisc gibelda.
thie giheler. that hers theru. spurihelti. AMEN*

Letterlijk vertaald:

Een vis dreef over het water,
vermorzeld zijn vinnen.
Toen genas hem onze Heer.
Dezelfde Heer die deze vis genas,
moge die genezen het paard van deze lam-
heid. AMEN

Opvallend in al deze teksten is het gebruik van volle klinkers in plaats van een stomme *e* in de uitgangen van woorden, zoals in de Utrechtse doopbelofte *allum*, *wordum* en *alamehtigan*. Het gebruik van dergelijke volle klinkers is een van de belangrijkste verschillen tussen het Oudnederlands en het Middelnederlands – vergelijk de Oudnederlandse vormen *fuoti*, *hebban*, *geuon*, *namon*, *sulum* met het Middelnederlandse *voeten*, *hebben*, *geven*, *name* ‘naam’, *sullen* ‘zullen’.

Een deel van de Oudnederlandse woordenschat ligt verstopt in de plaatsnamen die

wij nog steeds kennen. Namen van plaatsen die in de Oudnederlandse periode zijn ontstaan, zijn bijvoorbeeld *Almelo* (1157), uit *alm* ‘olm’ en *lo* ‘bos’, *Eewijk* (855), uit *e* ‘waterloop’ en *wijk* ‘nederzetting’ en *Schermer* (eerste helft elfde eeuw), uit *schier* ‘helder’ en *meer* ‘meer, waterplas’. Door dit deel van de woordenschat na te pluizen komen we diverse Oudnederlandse woorden op het spoor, zoals *bi* ‘bij’, *cachtel* ‘veulen’ en *varkin* ‘varken’.

Ook uit de benamingen van personen die in de Oudnederlandse periode leefden, maken we kennis met een deel van de toenmalige woordenschat. Woorden als *blōt* ‘naakt’, *knīf* ‘mes’, *kraia* ‘kraai’, *nagal* ‘spijker’ en *ske-lo* ‘scheel’ zijn alleen overgeleverd als (deel van een) toenaam en vormen een welkome aanvulling op het via andere teksten overgeleverde Oudnederlands.

Ook drie langere teksten worden tot het Oudnederlands gerekend, de *Wachtendonckse psalmen* uit de tiende eeuw, de zogenoemde *Leidse Willeram*, een vernederlandste versie van de parafrase van het Hooglied door abt Williram van Ebersberg in Beieren, die uit circa 1100 dateert, en de zogenoemde *Mittelfränkische Reimbibel*, een in verschillende fragmenten overgeleverde bijbelberijming uit de eerste helft van de twaalfde eeuw. Deze laatste tekst is oorspronkelijk zeer waarschijnlijk in het Nederlands geschreven, maar in de overgeleverde fragmenten is dit Nederlands in meerdere of mindere mate aangepast aan het Duits, eigenlijk het omgekeerde van wat bij de *Willeram* is gebeurd. De *Leidse Willeram* is namelijk de bewerking die een Hollandse scribent heeft gemaakt van de Hoogliedparafrase van Williram, abt van Ebersburg. Het verloren gegane origineel werd omstreeks 1065 geschreven in het

Oost-Nederfrankisch, een oostelijk Fran-
kisch dialect dat nauw verwant is met het
West-Nederfrankisch van het *hebban olla
uogala*-versje. De kopiist, die de ganzenveer
hanteerde rond het jaar 1100, in de abdij
van Egmond, heeft zich ingespannen om de
tekst aan te passen aan de taal van zijn om-
geving, een werkwijze die in de Middeleeu-
wen niet ongewoon is. Hij verving Hoog-
duitse door noordwestelijke Nederlandse
woorden, vernederlandste voor- en achter-
voegsels, en paste de verbuiging van naam-
woorden, maar ook de klank van de woor-
den aan. Veel woorden en combinaties van
woorden zijn in deze tekst voor het eerst
aangetroffen.

Een verloren manuscript

De *Wachtendonckse psalmen* zijn een Oudne-
derlandse bewerking van een Oudhoogduit-
se psalmenvertaling uit het laatste kwart van
de negende eeuw. De vertaler, van wie we
de naam niet kennen, heeft onder elke La-
tijnse regel de vertaling geschreven. Omdat
hij daarbij meestal de volgorde van de La-
tijnse woorden heeft gevolgd, kunnen uit
zijn tekst heel lastig conclusies getrokken
worden over de zinsbouw van het Oudne-
derlands. Het volgende fragment komt uit
psalm 54:6 en 7 (in de moderne nummering
psalm 55). Let op: de *w* is gespeld met een
dubbele *uu*, en de *u* kan zowel met onze *u* als
met onze *v* corresponderen:

*Forcbta in biuonga quamon ouer mi in bethecoda
mi thuiaternussi*

*In ic quad uuie sal geuan mi fetberon also duuon
in ic fliugon sal in raston sal*

Vrees en beving kwamen over mij en duister-
nis bedekte mij
en ik zei: Wie zal mij vleugels geven als dui-
ven, zodat ik weg zal vliegen en een rust-
plaats zal vinden

De geschiedenis van het handschrift van de
Wachtendonckse psalmen is exemplarisch voor
de lotgevallen van oude teksten en laat zien
hoeveel moeite taalkundigen zich moeten
getroosten om licht te brengen in de duis-
tere eeuwen van de taalgeschiedenis voor
1200. Niet alleen zijn alle exemplaren van
de Oudhoogduitse psalmvertaling die de be-
werker op zijn lessenaar had liggen verloren
gegaan (door brand, door plunderingen?),
maar ook de Oudnederlandse bewerking
zelf is spoorloos verdwenen. Hoe is het mo-
gelijk dat we er toch een deel van kennen?

In de zestiende eeuw bestond het manus-
cript nog; het bevond zich in handen van de
Luikse kanunnik Arnold Wachtendonck.
Toen de beroemde Brabantse humanist Jus-
tus Lipsius het bij hem onder ogen kreeg,
raakte hij er zo door geïntrigeerd dat hij
het helemaal liet overschrijven. Is dit dan
de versie die we kennen? Nee, ook deze ko-
pie is verloren gegaan, met uitzondering van
een fragment dat Lipsius eigenhandig over-
schreef en aan een vriend stuurde.

Honderden jaren verstreken. In het be-
gin van de negentiende eeuw dook een frag-
ment van een kopie (psalm 18 en psalm 53
vanaf vers 7 tot psalm 73 vers 9) op in de bi-
bliotheek van een zekere Von Diez in Ber-
lijn. Dat dit afschrift daadwerkelijk ‘afstamt’
van de codex van Wachtendonck kon wor-
den aangetoond door het te vergelijken met
de zogenoemde ‘glossen’ van Lipsius, lijs-
ten van woorden uit het Wachtendonckse
handschrift, door de geleerde van vele ver-

klaringen voorzien. Lipsius had 670 van deze glossen toegevoegd aan de brief aan zijn vriend. Ook deze glossen waren met fouten overgeleverd, maar in 1880 werd onder de papieren van Lipsius in de Leidse universiteitsbibliotheek een volledige, vrij goed overgeleverde verzameling van 822 glossen aangetroffen met Latijnse vertaling en bij elk woord de vermelding van de psalm waaruit het afkomstig was. Zowel in het handschrift-Diez als in deze glossen komen dezelfde schrijffouten voor. Ze moeten dus een gemeenschappelijke bron hebben.

Behalve de al genoemde psalmen zijn de nummers 1, 2 en 3 uit het Wachtendonckse manuscript nog in een wat jongere kopie bewaard gebleven, precies de psalmen die ook nog in een vrij ongewijzigde Middelfrankische (Hoogduitse) versie werden gekopieerd. De Oudnederlandse kopiïst zal geleidelijk zijn bron bewerkt hebben, zodat hij in het begin letterlijk overnam en nadien meer en meer de Hoogduitse tekst in zijn eigen taal overzette.

Het enige wat we van de bewerker weten, is dat hij een monnik was uit de streek tussen Venlo en Krefeld. Hij verrichtte zijn werk omstreeks 950 voor de nonnen van het klooster van Munsterbilzen in Limburg. Uit de glossen van Lipsius blijkt dat dit Munsterbilzense manuscript een vertaling bevatte van alle psalmen en van verschillende hymnen. Het verloren-gaan ervan betekent voor de Nederlandse taalgeschiedenis een enorm verlies, maar wat overbleef is nog altijd een van de belangrijkste bronnen voor onze kennis van het Oudnederlands.

En hoe zit het nu met *hebban olla uogala*? Dat stamt pas uit circa 1100 en is dus bij lange na niet het oudste Nederlandse zinnetje, maar

het kan wel als het oudste literaire zinnetje gelden. Alles wat vóór die tijd werd geschreven, was ofwel juridisch, ofwel religieus. Dit kleine stukje Oudnederlands werd in 1932 in Oxford ontdekt door een Engels geleerde. Het staat op een los stuk perkament dat door een latere eigenaar is gebruikt om een boekband te verstevigen.

De dertien woorden die dit zinnetje telt, zijn wellicht de meest besproken woorden in de Nederlandse taal- en literatuurgeschiedenis. Het zinnetje is waarschijnlijk opgeschreven door een van oorsprong Nederlandstalige monnik in de abdij van Rochester in het Engelse graafschap Kent. Nadat de monniken nieuwe inkt hadden gemaakt en nieuwe pennen hadden gesneden uit vogelveren, schreven ze, om hun schrijfgerei uit te proberen, op een schutblad van een boek allerlei flarden tekst op die hun toevallig te binnen schoten. Een van hen pende toen de beroemde zin neer. Om het voor zijn medebroeders in het schrijfatelier begrijpelijk te maken, schreef hij woord voor woord de Latijnse vertaling erboven, die eveneens slecht leesbaar is overgeleverd: *abent om[ne] s uolu[cres] nidos [in]c[ep]tos nisi ego et tu quid expectamus nu[nc]*.

Uit het taalgebruik van de schrijver heeft men afgeleid dat hij oorspronkelijk uit West-Vlaanderen kwam. Dat zou onder andere blijken uit zijn problemen met de klank [h]: hij schrijft *hic* in plaats van *ic* en *abent* in plaats van *babent*. Nog steeds kun je soms in West-Vlaanderen horen: *Dat is boed* ('Dat is goed') en *Honze vader die in d'emelen zijt*. Het is niet uitgesloten dat de zin tweetalig is en bestaat uit zowel Oudnederlandse als Oudengelse vormen: Oudengels is dan bijvoorbeeld het meervoud op *-as* van *nestas*. Misschien dacht de schrijver in het Oudne-

derlands te schrijven, maar woonde hij al zo lang in Engeland dat zijn moedertaal op de achtergrond was geraakt. Of probeerde hij het zinnetje in het Oudengels op te schrijven, maar was hij in die taal niet voldoende bedreven? Het laatste woord over dit korte zinnetje is nog niet gesproken...

In 1130 schreef iemand in het klooster te Munsterbilzen onder een opsomming van de namen van de monniken en nonnen die zich in het klooster bevonden de zin *Tesi samanunga was edele unde sconā* ('Deze gemeenschap, of verzameling, was edel en mooi'). Dit zinnetje wordt beschouwd als de laatste Oudnederlandse tekst die is overgeleverd; hierna zijn er tot ongeveer 1200 slechts glossen, persoonsnamen en losse woorden in Latijnse context bewaard gebleven. In de tekst staat *edele* met als uitgang een stomme [e], naast *sconā* met de volle klinker [a]. Dit voorbeeld illustreert dat in deze periode de onbeklemtoonde klinkers geleidelijk steeds vaker veranderden in zo'n toonloze [e], vooral in de uitgang. Deze verandering kreeg in de tweede helft van de twaalfde eeuw haar beslag en kwam ook in de spelling tot uiting. Dit is ook terug te zien in het losse woordmateriaal uit deze tijd. Vanaf dan spreekt men van Middelnederlands in plaats van Oudnederlands.

In het *Oudnederlands woordenboek*, dat op internet is gepubliceerd (onw.inl.nl), zijn alle woorden opgenomen die in genoemde Oudnederlandse bronnen voorkomen. Het woordenboek bevat zo'n 4500 ingangen, waarmee afdoende bewezen lijkt dat het Oudnederlands veel meer is dan alleen *hebban olla uogala*. Een voorbeeld uit het *Oudnederlands woordenboek* is:

AVA, AF, VZ. (+3); *Overgeleverd vanaf: 10e eeuw; abe (1), af (1), aua (1). De vorm abe sluit aan bij het Oudhoogduits.*

VMNW: ave (III), VZ.; MNW: vgl. af, bw.; WNT: vgl. af, bw. MNW en WNT geven af alleen als bijwoord, beide woordenboeken vermelden wel dat het van oorsprong een voorzetsel is.

I. VAN, VANAF. | | Thu fartheridos (*l. fartheridos*) alla thia scethit (*l. scethint, DG/Q*) AUA thj (*of thi, DG/Q*). Vulg.: *perdidisti omnes qui fornicantur abs te; 'Fij vernietigde allen die van jou scheiden.'* (WPs (bs. 1) 72,27 [Zuid-Nederlandrijn], 10e eeuw, kopie 1701-1800). Ich hauo thaz stubbe thes erthescon gethancon AF mir mith wirthevaro ruowon [trahene geflozet], wie scal ich nu mich belouuan thinero *contemplationis* ande auor withero keran *ad puluerem terrenę actionis?* 'Ik heb het stof van het aardse denken met tranen van waardige boetedoening van mij gespoeld, hoe moet ik mij nu losmaken van je contemplatie en daarentegen terugkeren tot het stof van de aardse bedrijvigheid?' *Ontbrekende woorden aangevuld naar Sanders 1971: 73. Schützeichel/Meineke 2001 en Lähnemann/Rupp 2004: zāheren geflōzzet. (LW 78,9 [Egmond], ca. 1100). ABE them geslahte ther ivden, thie tho zelibe beliben, Sancta helēna zū ierusalem uant, thie turch thaz heilige cruce quam inthaz lant 'De heilige Helena, die vanwege het heilige kruis in dat land [t.w. Israël] kwam, trof in Jeruzalem diegenen van het geslacht van de joden aan, die toen in leven bleven.'* (Mfr.Reimb. B, r. 586 [Werden, Essen?], 2de helft twaalfde eeuw).

Hieruit blijkt dat woorden in het Oudnederlands verschillende varianten kenden, in dit geval *aua*, *af*, *abe*. Dat komt doordat 'het' Oudnederlands niet bestaat: in deze periode bestonden er alleen dialecten, die – net als de dialecten van tegenwoordig – onderling

meer of minder verstaanbaar waren, meer of minder verwant. De oudste Nederlandse teksten zijn geschreven in een plaatselijk dialect. Als we deze oude teksten ‘Nederlands’ noemen, bedoelen we niet meer dan dat ze in dialecten zijn geschreven die met elkaar verwant waren en die gesproken werden in het gebied waar in de loop van de tijd een algemene taal, het Nederlands, naast, boven en soms zelfs in de plaats van deze dialecten is ontstaan.

Waar begint het Nederlands?

De oudste Nederlandse woorden en zinnen dateren, zo bleek, uit de achtste eeuw. In die tijd begint dus de geschiedenis van de Nederlandse taal. Nederlands werd ongetwijfeld al lang gesproken voordat iemand er iets in opschreef. Dat oudste Nederlands verschilde van de taal uit de achtste eeuw, zoals de taal van graaf Floris v uit de dertiende eeuw verschilt van die van koning Willem I uit de negentiende en koningin Beatrix uit de eenentwintigste, want talen veranderen nu eenmaal altijd en overal. Van de taal die in deze streken gesproken werd voordat de oudste Nederlandse woorden en teksten werden geschreven, is wel degelijk het een en ander bekend of te reconstrueren; het is dus niet nodig om pas in de achtste eeuw te beginnen.

Het is echter de vraag of het Nederlands van 800, of 700, of nog eerder, met recht Nederlands genoemd mag worden. Een voorbeeld verduidelijkt het probleem. Toen de Romeinen zich rond het begin van onze jaartelling in grote delen van Europa vestigden, namen ze hun taal, het Latijn, met zich mee. In de gebieden die onder Romeins be-

stuur stonden, ontwikkelde deze taal zich in de loop der eeuwen tot verschillende nieuwe talen. Frans is modern Latijn, maar Portugees, Italiaans, Roemeens, Spaans en Catalaans zijn dat evengoed.

Het is niet eenvoudig aan te geven wanneer het Latijn precies in het Frans veranderde. En als er toch een tijdstip wordt vastgesteld, dan is dat het resultaat van overwegingen achteraf: de taalgebruikers zelf zullen geen breuk hebben ervaren; die gingen niet van de ene dag op de andere een nieuwe taal spreken. Wat voor het Frans geldt, is nog sterker van toepassing op het Nederlands: de taal waaruit het Nederlands zich ontwikkeld heeft, is namelijk niet opgeschreven, zoals het Latijn. Toch valt er op grond van taalvergelijkend onderzoek wel iets van te reconstrueren.

De prehistorie

Welke taal is de oudste? Vanaf het moment dat ze begonnen na te denken over taal hebben mensen zich deze vraag gesteld. Maar hoe het antwoord te vinden? Volgens een oud verhaal loste de Egyptische koning Psammeticus het probleem zeven eeuwen voor onze tijdrekening op door twee kinderen in volstreekte stilte en afzondering te laten opgroeien, terwijl hij in spanning wachtte op hun eerste, spontane woorden. Het eerste woord dat de kinderen uitspraken was *bekos*, wat bij navraag het Frygische woord bleek voor ‘brood’, maar eigenlijk slechts het nabootsen van het mekkeren der geiten was. Dus, redeneerde Psammeticus, was het Frygisch de oudste taal ter wereld. Die conclusie was even onjuist als de methode: van de moedertaal van Psammeticus zelf, het Egypt-

tisch, reikt de geschiedenis verder terug dan van het Frygisch, zo weten we inmiddels.

In de Middeleeuwen werd algemeen aangenomen dat alle mensen Hebreeuws spraken voordat God hen met wederzijdse onverstaanbaarheid strafte omdat ze een toren tot in de hemel wilden bouwen. De bijbelse geschiedenis van de Toren van Babel verklaarde de bestaande verscheidenheid aan talen afdoende. Na het Hebreeuws hadden het klassieke Grieks en Latijn de oudste aanspraken; daarna volgden de volkstalen.

Dat niet alle talen evenveel van elkaar verschilden, zag men al vroeg in. De Romaanse talen, zoals Frans, Italiaans en Spaans, waren verwanten, drie dochters van een illustere moeder: het Latijn. Het zou echter tot het einde van de achttiende eeuw duren voor iemand die talen een plaats gaf in een veel grotere familie. Nadat een Franse priester, père Coeurdoux, in 1767 had geschreven dat bijvoorbeeld Sanskriet *padam* ‘stap’ naast Grieks *pous* (tweede naamval *podos* ‘voet’), en Latijn *pes* (tweede naamval *pedis* eveneens ‘voet’) moet worden gesteld, stelde sir William Jones, Brits opperrechter in Calcutta, in 1786 in een jaarrede voor de Asiatic Society dat Sanskriet, Grieks en Latijn en in mindere mate Perzisch, Gotisch en Keltisch zoveel gemeen hadden dat ze wel een gemeenschappelijke oorsprong móesten hebben. Dit betekende het begin van het onderzoek naar de Indo-Europese taalfamilie (later ook naar andere taalfamilies) en de beschrijving van de overeenkomsten in woordenschat, structuur en klanken van de verschillende Indo-Europese talen. William Jones was op deze ideeën gekomen dankzij zijn fascinatie voor de oudste Indische taal, het Sanskriet, en de eeuwenoude religieuze en literaire teksten die in die taal zijn op-

getekend. De rol van het Sanskriet, dat teruggaat tot 1000 voor onze tijdrekening, is vergelijkbaar met die van het Latijn in de westerse Middeleeuwen en Renaissance: het was de taal van priesters en geleerden.

Door naar systematisch voorkomende verschillen tussen talen te speuren (een heel wat verfijndere methode dan die van Psammeticus!) hebben latere taalkundigen de theorie van Jones verder uitgewerkt. Ze kijken daarbij meestal naar systematische verschillen tussen klanken. Als in een lange reeks Nederlandse en Engelse woorden de [v] correspondeert met de [f] (*vol* en *vader* naast *full* en *father*) wijst dat erop dat deze talen in oorsprong een eenheid vormden. Nederlands en Engels zijn, net als Fries, Duits en de Scandinavische talen, Germaanse talen.

We kunnen nog een stap verder gaan door aan de hand van zulke verschillen de oorspronkelijke klank te achterhalen. Zo kunnen we zelfs woorden reconstrueren in oertalen waarin geen enkel geschrift bekend is. Om bij het voorbeeld te blijven: als ook andere Germaanse talen bij de vergelijking worden betrokken (ook een uitgestorven taal als het Gotisch en ook oudere taalfasen), blijkt dat de [f] de oudste rechten heeft, dus dat het nergens opgeschreven Germaanse woord waaruit *vader*, *father* en *Vater* zijn ontstaan, begon met een [f]. Dat een woord gereconstrueerd is, wordt aangegeven met een sterretje: **fadēr*.

Op dezelfde manier kan worden aangetoond dat de Germaanse talen verwant zijn met andere taalgroepen, zoals de Romaanse. Het Latijnse woord voor ‘vader’ is *pater*. De [p] waarmee dit woord begint, is bewaard gebleven in de dochters talen van het Latijn: *père* in het Frans, *padre* in het Italiaans. En omdat het Sanskriete woord voor ‘vader’ *pitar* is,

kan met zekerheid worden aangenomen dat ook deze taal familie is van het Romaans en het Germaans, en dat het woord voor ‘vader’ in een nog vroeger stadium, dat we Indo-Europees noemen, ook met een [p] begint.

Voor de beschrijving van de prehistorie van een taal is deze vergelijkende methode de belangrijkste pijler, maar taalkundigen putten hun informatie over de geschiedenis van talen ook uit andere bronnen, zoals

archeologische vondsten of vermeldingen in anderstalige geschriften. Aardrijkskundige namen en persoonsnamen bieden eveneens aanvullende gegevens: veel namen zijn ontstaan lang voordat ze voor het eerst op schrift werden gesteld. Zo bewaart de naam van de Rijn het Keltische woord voor ‘stroom’ en herbergen de Gelderse plaatsen Apeldoorn en Appeltern het Oudnederlandse woord voor ‘appelboom’, *apuldra*.

De verdeling van de Indo-Europese taalgroepen

De Indo-Europese talen

Vrijwel alle talen in Europa en verder een aantal talen in India behoren tot de Indo-Europese taalfamilie. In Europa zijn alleen het Baskisch, de aan elkaar verwante talen Fins, Ests, Laps en Hongaars, de Turkse taalfamilie, en een groot aantal kleine Oeralische en Kaukasische talen in de voormalige Sovjet-Unie geen Indo-Europese talen. De dode taal van de Hettieten hoort erbij, een volk dat tweeduizend jaar voor onze tijdrekening in het huidige Turkije en Syrië leefde; Albanees, Armeens en Grieks, alle drie aparte takken van het Indo-Europees; Lets

en Litouws, de Baltische talen; de Slavische, waaronder Macedonisch, Tjechisch, Pools en Russisch.

Indo-Europees zijn ook de Keltische talen, die eens gesproken werden in grote delen van Europa, maar nu teruggedrongen zijn naar de grenzen van Frankrijk (Bretons), Engeland (Welsh en het Schotse Gaelisch) en naar Ierland (Iers). Uit een andere tak van het Indo-Europees ontwikkelden zich Iraanse talen als Perzisch en Koerdisch, en Indische als het uitgestorven Sanskriet en het moderne Hindi, Gujarati, Singalees (de officiële taal van Sri Lanka) en – eveneens uit India afkomstig – de zigeunertaal Romani.

Gemeten aan het aantal sprekers is de Indo-Europese taalfamilie de succesvolste ter wereld. In de top-10 van talen met het grootste aantal moedertaalsprekers zijn er zeven van Indo-Europese origine: Engels, Spaans, Hindi, Bengali, Russisch, Portugees en Duits. De drie resterende plaatsen worden bezet door Chinees, Arabisch en Japans.

Al deze talen, die gesproken worden van IJsland tot India, en sinds de kolonisatie in de zestiende eeuw ook in Noord- en Zuid-Amerika, Australië en Afrika, zijn nakomelingen van de Indo-Europese oertaal, die tegenwoordig doorgaans ‘Proto-Indo-Europees’ wordt genoemd. Voorheen werden ook de termen ‘Indogermaans’ en ‘Oer-Indogermaans’ gebruikt, zoals het oervolk van de Indo-Europeanen ook wel als ‘Ariërs’ werd aangeduid.

Op archeologische gronden nemen de meeste geleerden aan dat het Indo-Europees de taal was van een volkengroep die is geïdentificeerd met de Kurgan-cultuur. Die cultuur ontwikkelde zich in het vijfde millennium voor onze jaartelling in de steppen ten noorden van de Kaspische Zee. De naam is afgeleid van het Russische woord voor ‘grafheuvel’, *kurgan*, naar de typerende gewoonte van deze volkengroep om hun doden in grafheuvels te begraven.

De sprekers van het Proto-Indo-Europees, dat ongetwijfeld al eigen dialecten kende, hebben geen geschriften nagelaten, maar door de afstammelingen van hun taal te bestuderen en te kijken welke woorden die gemeen hebben, kunnen we iets te weten komen over de herkomst en cultuur van de Indo-Europeanen. Als in het Proto-Indo-Europees een bepaald woord gereconstrueerd kan worden, zal immers ook de

zaak waarnaar dat woord verwijst bekend zijn geweest. Zo blijkt dat de halfnomadische Indo-Europeanen geen woord kenden voor ‘stad’. Ze bedreven landbouw, getuige woorden voor ‘zaaien’ en ‘ploegen’. Ze hielden huisdieren: koeien, schapen, geiten, paarden, varkens en honden. Ezels en kippen kenden ze niet. Er is ook een woord voor ‘wagen’ en ‘wiel’; die wagens werden getrokken door ossen.

Met hun ossenwagens en gezeten op hun paarden trokken ze vanaf het vierde millennium v.Chr. naar India en Europa. Een van de talen die voor hun komst werden gesproken in Europa is het Baskisch, een taal zonder zekere verwanten, overgebleven in de onherbergzame Pyreneeën. In het derde millennium v.Chr. bereikten sprekers van het Indo-Europees Scandinavië, de Nederlanden en Noord-Duitsland. In dit gebied ontwikkelde zich het Germaans.

Germaans

In het noorden van Europa, aan de rand van de bekende wereld, zo vertelden de Grieken en Romeinen, woonden in duistere eikenwouden en op drassige, door de zee bedreigde gronden de Germanen. Waar hun naam vandaan komt, is niet zeker. Eén kamp ziet er een van origine Keltisch woord in dat ‘schreeuwers’ betekent en verwant is met ons *kermen*; een ander kamp leidt het af van een Latijns woord voor ‘broeder’, *germanus*.

De taal die de Germanen spraken, al lang voor ze in aanraking kwamen met de Romeinse beschaving, is verdwenen. Zeker is dat het Germaans zich van de andere Indo-Europese taalgroepen ging onderscheiden,

een ontwikkeling die tot ongeveer het begin van onze jaartelling duurde; pas rond het begin van onze tijdrekening begonnen binnen het Germaans verschillende talen te ontstaan.

De klanken en de klemtoon van het Germaans wijken af van die van de Indo-Europese moedertaal. Om te beginnen zijn de Indo-Europese medeklinkers systematisch veranderd. We zagen al dat de [p] in het oudste Germaans een [f] is geworden: het Latijnse *pater* is het Engelse *father*, *pis-cis* komt overeen met *fish*. Om nog een voorbeeld van deze verschuiving te geven: de Indo-Europese [b] en [d] veranderden in [p] en [t]; vergelijk het Latijnse *labium* met *lip* en het Latijnse *duo* met *twee*. Ook in dit geval heeft het Latijn dus de oudste vormen bewaard. Dit geheel van veranderingen, de zogenoemde Germaanse klankverschuiving, werd ontdekt door de taalkundige Jacob Grimm, bij een groter publiek beter bekend als sprookjesverzamelaar.

Ook de klemtoon veranderde. De wisselende Indo-Europese klemtoon werd vervangen door een vaste klemtoon op de eerste lettergreep. In het oudste Latijn lag in *patér* de klemtoon op de tweede en in *fráter* op de eerste lettergreep. In het oudste Germaans hebben beide woorden de klemtoon op de eerste lettergreep, zoals nu nog in het Nederlands: *váder* en *bróeder*. Germaanse dichters gebruikten die accentuering van de eerste lettergreep in de vorm van alliteratie of stafrijm. Drie van de vier beklemtoonde lettergrepen in een versregel beginnen met dezelfde klank en maken zo de regel tot een hecht geheel: ‘Stafrijmen zijn gelijk Stapstenen, waarop men Steunt met de Stemme’, aldus Gezelle. Een voorbeeld is de runenspreuk op de gouden hoorn uit de

vijfde eeuw die werd gevonden in Gallehus (in Sleeswijk). Dit is de oudste overgeleverde Germaanse dichtregel. De letter *H* werd uitgesproken als [ch]:

Ek Hlewagastir Holtingar Horna tarwido.

Ik Hlewagast, Holts zoon, maakte de hoorn.

Door de klemtoonverschuiving naar de eerste lettergreep veranderde het ritme: de runenspreuk met z'n drie zwaar aangezette lettergrepen klinkt heel anders dan de door korte en lange lettergrepen gekenmerkte hexameters uit de klassieke epen van Homerus en Vergilius. Er gebeurde ook iets anders: het niet langer beklemtoonde wordeinde sleet geleidelijk af. De [o] van *tarwido* (verwant met ons *toide*) is op den duur veranderd in een stomme [e]. Taalkundigen noemen zo'n stomme [e] een *sjwa* (het woord rijmt op *bab*). Die neiging in een stomme [e] te veranderen bezitten niet-beklemtoonde klinkers nog steeds: weinig mensen spreken alle [a]'s in *banaan* en *ananas* uit, de meesten zeggen *benaan* en *anenas*.

Omdat het wordeinde vaak belangrijke grammaticale informatie bevatte (het liet bijvoorbeeld zien in welke naamval een zelfstandig naamwoord stond), begon al in de oudste fase van het Germaans de rijke Indo-Europese flexie (de verbuiging van de naamwoorden en de vervoeging van de werkwoorden) langzaam te verdwijnen, een proces dat in onze tijd nog niet voltooid is.

Het zilveren handschrift van bisschop Wulfila

De bakermat van het Germaans was het gebied waarvan Denemarken, het zuiden van Zweden en Sleeswijk-Holstein de kern vor-

Synthetische en analytische talen

Nederlands, Duits en Engels zijn Germaanse talen: ze hebben een gemeenschappelijke voorvader. Behalve op grond van zulke familieverbanden kunnen talen ook worden ingedeeld aan de hand van hun grammatica. Een opvallend verschil tussen Nederlands en Engels aan de ene, en Duits aan de andere kant, zijn de naamvallen. Als meewerkend voorwerp is een vrouw in het Duits *der Frau*, als onderwerp *die Frau*. In het Nederlands blijft ze *de vrouw*.

Vroeger bezat ook het Nederlands naamvallen, maar die zijn al eeuwen geleden afgesleten. Op een paar fossielen na: *in de naam des vaders, des zoons en des heiligen geestes* (tweede naamval), *in groten getale* (derde naamval). Welke functie een woord in een zin heeft, is nu te zien aan voorzetsels (*de prijs van het huis*) en aan de woordvolgorde: vergelijk *hond bijt man met man bijt hond*.

Talen waarin de woorden niet van vorm veranderen, noemen we analytisch. Chinees is er een goed voorbeeld van. Talen die zulke vormveranderingen wel kennen, zijn synthetisch. Een typisch voorbeeld is Latijn. Ook Nederlands was ooit een sterk synthetische taal, maar deze is in de loop der eeuwen steeds analytischer geworden. Dat is niet alleen te zien aan de verdwijning van de naamvallen, maar ook aan het afslijten van de werkwoordsuitgangen.

Om het verschil te verduidelijken zetten we een Nederlands werkwoord naast een Italiaans. Aan de uitgang van *spreken* is alleen te zien dat het meervoud is, maar niet wie er spreekt. Dat is niet voldoende voor de toehoorder, er moet nog een persoonlijk voor-naamwoord bij: *wij, jullie* of *zij*. Italianen gebruiken die persoonlijke voor-naamwoorden alleen als ze nadrukkelijk willen zeggen dat – bijvoorbeeld – niet *wij spreken*, maar *zij*. De uitgang van het woord zegt hun anders genoeg: *parliamo* – wij spreken; *parlano* – zij spreken. Het volledige rijtje luidt:

<i>parlo</i>	– ik spreek
<i>parli</i>	– jij spreekt
<i>parla</i>	– hij/zij spreekt
<i>parla</i>	– u spreekt (enkelvoud)
<i>parliamo</i>	– wij spreken
<i>parlate</i>	– jullie spreken
<i>parlano</i>	– zij spreken
<i>parlano</i>	– u spreekt (meervoud).

Engelse werkwoorden zijn nog verder afgesleten dan Nederlandse: *I, you* (enkelvoud), *we, you* (meervoud) en *they talk* tegenover *he/she talks*. Veel mensen denken daarom dat Engels ‘geen grammatica heeft’, maar dat is een misverstand, zoals iedereen die zich heeft verdiept in de subtiliteiten van de Engelse woordvolgorde en het gebruik van de werkwoordstijden zal beamen.

men. Migratiegolven brachten de Germanen rond het jaar 750 voor onze jaartelling in het oosten tot over de Weichsel en in het westen tussen de Eems en de Rijn. Rond 500 v.Chr. trokken ze in het oosten nog dieper langs de Weichsel en in het westen over de

Rijn; in het zuiden bevonden ze zich ongeveer halfweg tussen Denemarken en de Donau. Door dergelijke indrukwekkende volkshuizingen kwam er geleidelijk een einde aan de eenheid van het Germaans en ontstonden de verschillende Germaanse talen.

Bladzijde uit de Gotische bijbelvertaling van bisschop Wulfila (de Codex Argenteus, of het 'zilveren handschrift'), de oudste vertaling van de bijbel in een Germaanse taal

De ontwikkeling van de Germaanse oertaal, het Proto- of Oergermaans, tot de verschillende Oudgermaanse talen is grotendeels in duister gehuld. De sprekers van die talen hebben geen geschriften nagelaten en vermeldingen van Germaanse stammen in Latijnse boeken mogen we niet zomaar projecteren op ontwikkelingen in de taal. Zeker is dat er vlak voor het begin van onze jaartelling aan de stam van het Protogermaans drie verschillende takken ontsproten.

Er ontstond een noordelijke, Scandinavische, taalgroep, het Noord-Germaans, een zuidwestelijke groep, het West-Germaans, en een groep die naar het oosten trok, het Oost-Germaans. De Oost-Germanen zouden later het Romeinse Rijk onder de voet lopen, met namen als Teutonen, Goten en de spreekwoordelijk geworden Vandalen. Ze zijn over de Oostzee naar het Weichselgebied getrokken, en later nog verder naar de Zwarte Zee.

Het oudste bewaarde geschrift in een Germaanse taal is Oost-Germaans: de bijbelvertaling waar de Gotische bisschop Wulfila (311-383; zijn naam betekent ‘wolf-je’) tot zijn dood aan werkte. Wulfila was een pionier. Waarschijnlijk was hij de eerste die iets opschreef in een Germaanse taal. Hij gebruikte een alfabet dat hij zelf had samengesteld met letters uit het Griekse alfabet, aangevuld met een paar Latijnse letters en runentekens. Een deel van zijn vertaling is bewaard gebleven in een kopie uit de zesde eeuw, de *Codex Argenteus*, het ‘Zilveren Handschrift’, waarin Wulfila’s letters met zilverinkt op purperkleurig perkament zijn geschreven. Het boek wordt bewaard in het Zweedse Uppsala, dicht bij het moederland van de Goten – de naam van de stad Göteborg herinnert nog aan hen.

De *Codex Argenteus* is niet compleet: een kwart van het Nieuwe Testament en – op een deel van het boek Nehemia na – het gehele Oude Testament ontbreken. Volgens een tijdgenoot van Wulfila is de vertaling ook nooit volledig geweest. De bisschop, die ook wereldlijke macht had over zijn volk, zou de boeken der Koningen onvertaald hebben gelaten, omdat deze met hun veldslagen en oorlogen zijn krijgsvolke onderdanen op verkeerde gedachten konden brengen.

Ondanks zijn onvolledigheid is Wulfila’s bijbel voor de taalkunde van onschatbare waarde. Zonder Wulfila zouden we vrijwel niets van het Gotisch weten, een taal waar weer veel uit af te leiden is over de voorgeschiedenis van het Nederlands. Het West-Germaanse Nederlands stamt weliswaar niet in rechte lijn af van het Oost-Germaanse Gotisch, maar het Gotisch is een soort oudoom die familietrekjes gemeen heeft met de verdwenen voorvader van onze taal.

Net als de Oudnederlandse zinnestukjes waar dit hoofdstuk mee begon, is het Gotisch op het eerste gehoor een vreemde mengeling van vertrouwde en uitheemse klanken. Het Onzevader in het Gotisch begint zo (het runenteken þ wordt uitgesproken als de *th* van het Engelse *thousand*): *Atta unsar, þu in himinam, weibnai namo þein*. Woord voor woord vertaald: ‘Vader onze, Gij in [de] hemelen, heilig [zij] naam Uw.’ Het Gotische *atta* schuilt ook in de naam van de schrikwekkende Hunnenvorst Attila, die letterlijk ‘vader-tje’ betekent.

Vóór de Germanen

Waarschijnlijk vestigden Germaanse stammen zich één of twee eeuwen voor het begin van de jaartelling in Noord-Nederland. Vanuit de Noordduits-Groningse kuststreek verspreidden de Germanen zich via de waterwegen naar het zuidwesten. Hier woonden al mensen, die een andere taal of andere talen spraken. Als bewijs van hun bestaan hebben zij hunebedden achtergelaten. Deze mensen namen het Germaans over als moedertaal. De taal die de oorspronkelijke bewoners spraken, wordt een ‘substraattaal’ genoemd: een taal die door een later ingevoerde taal is vervangen. Toen zij overgingen naar het Germaans, behielden ze een aantal woorden en klanken uit hun oorspronkelijke taal. Dat is heel normaal: wanneer iemand een andere taal spreekt dan zijn moedertaal behoudt hij het accent van zijn moedertaal, en dat kan ook voor volgende generaties gelden, zelfs nadat die hun moedertaal hebben opgegeven.

Over de taal die oorspronkelijk in deze contreien gesproken werd, weten we alleen

iets dankzij het feit dat het Germaans woorden en klanken uit deze taal heeft overgenomen. Zo bestonden de klankcombinaties [kl] en [kn] niet in het Indo-Europees, dus woorden als *kleven*, *klieven*, *klimmen*, *klip*, *knaap*, *knobbel* en *knop* komen waarschijnlijk uit de inheemse taal. Evenmin werden in het Indo-Europees nieuwe woorden gemaakt door een [m] of een [n] voor een medeklinker in te voegen. *Drempel*, *bonk*, *kont* en *stronk* zijn dus niet-Indo-Europees, want ze zijn afgeleid van *dorpel*, *bok*, *kut* en *struik*; ook deze grondwoorden zullen stammen uit de inheemse taal. De Germanen leerden in de Lage Landen allerlei nieuwe natuurverschijnselen kennen, en ze namen de benamingen hiervoor over uit de inheemse taal. Dat geldt bijvoorbeeld voor de namen van vissen en zeedieren *baars*, *blick*, *brasem*, *krab*, *kreeft*, voor de plantnamen *bent*(*gras*), *bies*,

dille en voor de woorden *beek*, *klijf*, *klip*, *plag*.

De geleerden buigen zich nog over de vraag hoe groot de substraatinvloed in het Germaans is: sommigen achten deze heel groot, maar anderen nuanceren dit. Het grote vierdelige wetenschappelijke *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* probeert de mogelijke substraatwoorden zo nauwkeurig mogelijk in kaart te brengen.

Dankzij de ‘germanisering’ van de Lage Landen, die begonnen was in de tweede eeuw v.Chr., werd geleidelijk het gebied tot Zeeland en Noord-Brabant Germaans. In de eeuwen voor het begin van onze jaartelling werd in onze streken en ver daarbuiten nog een Keltische taal gesproken. Overblijfselen ervan vinden we in een paar plaatsnamen (*Dorestad*, *Coriovallum* (de oude naam voor Heerlen), *Rijn*) en in een enkel woord als ‘kade’.

Woongebieden van een aantal stammen ten tijde van Caesar

De komst van de Romeinen

Het in nevelen gehulde Germanenrijk, dat de Romeinen alleen kenden uit legendarische verhalen van dappere of uit de koers geraakte reizigers, kreeg een nieuwe betekenis toen een ambitieus veldheer zich vanaf 58 v.Chr. een weg baande naar het noorden. In dat jaar marcheerde Julius Caesar met zijn legioenen Gallië binnen, het huidige Frankrijk en België. Caesar beschreef zijn veldtochten in *De Bello Gallico* ('De Gallische Oorlog'): met zijn komst doen de Nederlanden hun intrede in de geschiedschrijving.

In het noorden van Gallië stuitte Caesar op de Belgae, een verzameling Kelti-

sche stammen. Caesar noemde hen de dappersten van de Galliërs. Ten noorden van de Belgae en aan de andere kant van de Rijn, die Caesar tot noordgrens van het Imperium had verklaard, leefden de Germanen, woeste krijgers die een voortdurende bedreiging vormden voor de nieuw verworven rijkdelen. De geschiedschrijver Tacitus – die zelf Germania nooit bezocht heeft en slechts over informatie uit de tweede hand beschikte – beschrijft de Germanen als grote, blonde, blauwogige barbaren, dapper en kuis, maar tevens verslaafd aan dobbelen en drank. Zij bewonen een land van 'ijselijke wouden en afschuwelijke moerassen'.

De Romeinen bouwden villa's in de nieu-

Germanië volgens Tacitus

we provincie Gallia Belgica, maar vooral legden ze heirwegen en vestingen aan. De cultuur van de overwinnaars vermengde zich met de inheemse tot een ‘Gallo-Romeinse’ beschaving; de bewoners verruilden hun Keltische taal voor de vulgair Latijnse omgangstaal van de Romeinen. Enkele nederzettingen, zoals Tongeren, Maastricht en Nijmegen, groeiden uit tot grotere plaatsen. Pogingen om de landen aan de overzijde van de Rijn te veroveren hadden geen blijvend succes.

Om de invallen van de Germanen het hoofd te bieden, vertrouwden de Romeinen de bewaking van de grenzen toe aan Germaanse ‘bondgenoten’. Romeinse legioenen gingen meer en meer uit Germaanse soldaten bestaan. De risico’s van deze politiek werden de Romeinen gevoelig duidelijk gemaakt in 9 n.Chr., toen Arminius, officier in de Germaanse hulptroepen, in het Teutoburgerwoud drie Romeinse legioenen in een hinderlaag lokte. De overlevering wil dat keizer Augustus hierop in slapeloze nachten zijn verslagen generaal toeriep: ‘Varus, Varus, geef mij mijn legioenen terug!’

Ook Julius Civilis, de eenogige aanvoerder van de Bataven die in 69 n.Chr. met andere Germaanse en Gallische stammen in opstand kwam tegen de Romeinen, had zijn vijanden eerst als militair gediend. De Bataven waren een Germaanse stam uit Neder-Saksen. Als bondgenoten van Rome kregen zij een woonplaats toegewezen tussen Rijn, en Waal, het *insula Batavorum*, het ‘eiland der Bataven’ – hun naam leeft voort in die van de Betuwe.

Nadat de Bataafse opstand werd neergeslagen, was het gebied van de Lage Landen definitief ingelijfd bij het Imperium Romanum; dit luidde een romanisering in die tot

in de vierde eeuw n.Chr. zou duren en waarbij het Romaans tot voorbij Leie en Schelde, voorbij Brussel en Leuven en tot in Haspengouw doorstootte.

Van Germaans tot Nederlands

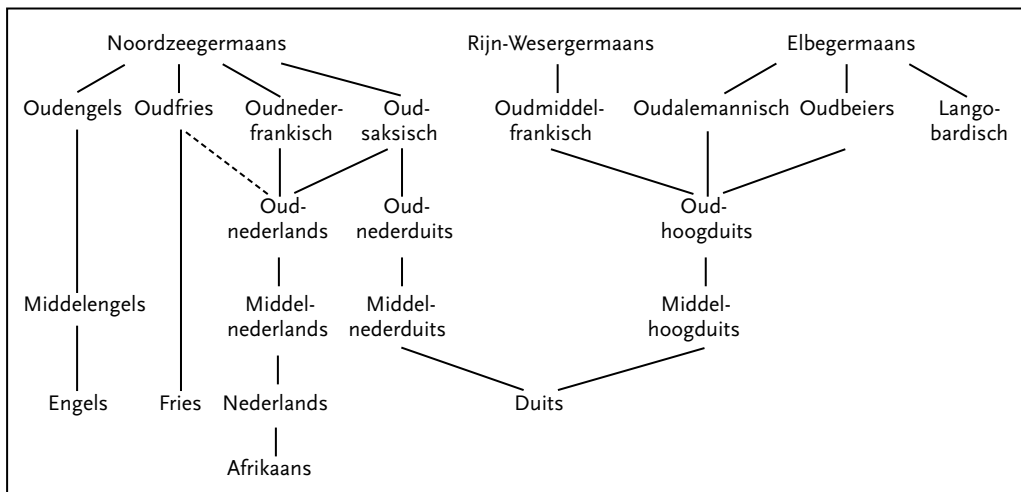
De Romeinse geschiedschrijver Tacitus verdeelde in de eerste eeuw van onze jaartelling de West-Germanen in drie groepen, allen nakomelingen van de mythische stamvader Mannus: de Ingeveonen, die aan de Noordzee leefden van Gallië tot Denemarken, de Istveonen aan de Rijn en de Weser, en de Herminonen aan de Elbe. Met de Noord-Germanen hadden ze nauwelijks contact, dus die werden niet apart in klassieke bronnen genoemd. Moderne taalkundigen menen dat aan de indeling van Tacitus misschien een reëel taalkundig onderscheid ten grondslag zou kunnen liggen. Men veronderstelt tegenwoordig dat het Germaans toen bestond uit vijf groepen, die we noemen naar de plaats van herkomst:

- 1 Noord-Germanen in Scandinavië en IJsland
- 2 Oost-Germanen of Oder-Weichselgermanen (Goten, Vandalen, Bourgondiërs); bij de klassieke *Illeviones*
- 3 Elbegermanen, waartoe onder anderen de Langobarden, Beieren en Alemannen behoorden; bij de klassieke *(H)ermionnes*
- 4 Weser-Rijngermanen, onder anderen de Franken; bij de klassieke *Istvaeones*
- 5 Noordzeegermanen: Friezen, Angelen, Saksen en Jutten; bij de klassieke *Ingvaeones*.

De talen van de laatste twee groepen hebben een stempel gedrukt op het Nederlands.

Doordat de West-Germanen zich verspreiden over een uitgestrekt gebied, van Engeland tot Beieren, zijn hun talen steeds sterker

uiteengegroeid. Zo ontstonden Oudengels, Oudfries, Oudsaksisch (of Oudnederduits), Oudhoogduits en Oudnederlands (of Oudnederfrankisch). In een stamboom zien de familierelaties tussen deze talen er ongeveer zo uit:

Stambomen tekenen is moeilijk, en er mag maar een relatieve waarde aan worden gehecht. Oudnederfrankisch, in de stamboom getekend als ‘voorouder’ van het Oudnederlands, was in feite een van de componenten van die taal, evenals het Saksisch en Ingweoons, hier vertegenwoordigd door het Oudfries. Op dezelfde wijze zijn het Langobardisch, Beiers en Alemannisch geen vroegere fasen van het Oudhoogduits, maar variëteiten van die taal.

Deze stamboom kan niet meer zijn dan een vluchtige schets van de ontstaansgeschiedenis van de West-Germaanse talen. De geschiedenis van talen bestaat niet alleen uit geleidelijk en vreedzaam uiteengroeien; oorlogen en volksverhuizingen kunnen de ontwikkeling plotseling en krachtig in een

bepaalde richting dwingen. Het Oudengels ontstond na de emigratiegolven van Angelen, Saksen en Jutten, die in de vijfde eeuw, na het vertrek van de Romeinse legioenen, de Britse eilanden overspoelden. De andere Oudgermaanse talen zijn alle op het Europese vasteland ontstaan.

Een van die talen was het Oudnederlands, de voorloper van het moderne Nederlands. Twee golven van veranderingen hebben het aanzien van die taal bepaald: een die zich van het westen naar het oosten verspreidde, en een tweede die in het zuiden ontstond en naar het noorden opschoot.

Aan de kusten van de Noordzee ontstonden taalverschijnselen die taalkundigen ‘Ingweoons’ noemen, naar de Noordzeegermanen van Tacitus en Plinius. Ingweonse

klanken en grammaticale eigenaardigheden hebben zich, met afnemende kracht, uitgebreid naar het oosten. Ze komen dus, maar in verschillende mate, voor in het Engels, het Fries, het Nederlands en het Duits. Een voorbeeld zijn de meervouden op *-s*, zoals *nestas* uit het Oudnederlandse zinnetje: in het Engels zijn die de regel (*nests*), in het Nederlands niet (*nesten*). Ingweoons zijn ook persoonlijke voornaamwoorden die beginnen met een *b*; Nederlands en Engels kennen die wel (*hij, hem, haar, hun; he, him, her*), Duits niet (*er, ihn, ihr, ihnen*).

Een ander voorbeeld is de verlenging van een klinker na het verdwijnen van de [n] of [m] tussen een klinker en de medeklinkers [f], [s] en [th] (als in het Engelse *thing*). Vergelijk het Engelse *mouth* en het *muide* uit Nederlandse dialecten – dat we nog terugvinden in de plaatsnamen *IJmuiden*, *Diksmuide*, *Arnhemuiden* en *Muiden* – met het Duitse *Mund*. De bron was telkens het Oergermaanse **munth* (uitgesproken als [moenth]). In het Standaardnederlands is deze verandering in dit woord niet doorgedrongen: wij zeggen [mond], en niet [muid] of [muide]. In de namen van plaatsen die verder van de kust liggen, ontbreekt het verschijnsel ook: *Dendermonde*, *Rupelmonde* en *Roermond*. In *vijf* (van het Germaanse **fime*) en *zuid* (van **suntb*) is het verschijnsel wel opgenomen in het Standaardnederlands.

Een andere golf van klankveranderingen spoelde vanaf de vijfde, zesde eeuw uit de Alpen noordwaarts. Het gaat om een reeks systematische veranderingen in de uitspraak van medeklinkers: [pund] werd [pfund], [swart] werd [swartz], [makon] ('maken') werd [mahhon] (uitgesproken met de [ch] van 'kachel'). Deze veranderingen breidden zich gedurende eeuwen, maar met afne-

mende kracht, naar het noorden uit. Het gebied waar deze verschuiving gewerkt heeft, wordt het Hoogduitse taalgebied genoemd; de Hoogduitse klankverschuiving drong niet door tot het Nederlands en het Nederduits (de dialecten van het laaggelegen Noord-Duitsland), maar wel in een klein stukje van het latere Nederlandse grondgebied: de dialecten van Kerkrade en Vaals hebben enkele van die veranderingen ook ondergaan. 'Kerkrade' wordt er als [Kirch-rooi] uitgesproken.

Behalve ingweonismen heeft het Nederlands ook Saksische kenmerken opgenomen. De migratie van Saksische stammen naar het oosten en het contact met stammen die niet aan de kust woonden, hebben ervoor gezorgd dat in het Oudsaksisch of Oudnederduits, het voorstadium van het Nederduits in het noorden van Duitsland, enige kenmerken voorkomen die elders onbekend zijn, maar ook dat enkele Ingweoonse kenmerken opgegeven werden.

Het Engels op de Britse eilanden en het Hoogduits zijn duidelijk van elkaar te onderscheiden. Voor het Fries, het Nederlands en het Nederduits is niet alleen de onderlinge afbakening lastiger, maar door allerlei historische gebeurtenissen is ook het lot van deze talen met elkaar verweven. In de loop van de tijd zal het Fries in het westen terrein prijsgeven aan het Nederlands, en in het noorden en het noordoosten aan het Nederduits, zal het Nederlands een stuk van het Nederduitse gebied veroveren, maar er een ander stuk aan verliezen (zie ook hoofdstuk 1). Het geleidelijke prestigeverlies van het Nederduits zou ervoor zorgen dat het zich niet als een boven de Nederduitse dialecten aanvaarde taal kon handhaven. Als algemene taal werd het Nederduits vervangen door Hoogduits.

Niet alleen in de klanken deden zich in de eerste eeuwen van onze jaartelling ingrijpende verschuivingen voor. Tegelijkertijd beïnvloedden veldslagen en politieke machtswisselingen de geschiedenis van de taal. Het Nederlandse taalgebied kreeg geleidelijk vastere vorm door de verdringing van het Keltisch en door de verovering door de Romeinen, die hun taal en cultuur meebrachten. Vanaf het einde van de derde eeuw drong echter ook het Germaans op als gevolg van Germaanse invallen. Die invallers waren Franken, maar de verzamelnaam 'Franken' (die in het Romaans 'de vrijen' betekent) suggereert een verband tussen stammen dat waarschijnlijk in die tijd niet zo werd gevoeld, maar pas door latere geschiedschrijvers is gelegd.

Tegen het einde van de derde eeuw vestigden de Saliërs, de belangrijkste Frankische stam (ze gaven misschien hun naam aan Salland), zich in de Betuwe en in de Scheldestreek, en in de vierde eeuw bewoonden ze ook Texandrië, tussen Tilburg en Eindhoven. Als bondgenoten van de Romeinen verdedigden ze de Rijn grens, een van de steeds rafeliger wordende grenzen van het Imperium Romanum, tegen andere Germanen. Andere groepen Franken sloten zich bij hen aan.

Nu volgen de eeuwen van de Grote Volksverhuizing, toen heel Europa een kolkende warboel was van elkaar verdringende stammen en volkeren. In 375 doken de Hunnen op hun paardjes op uit de steppen van Midden-Azië; Goten, Vandalen, Angelen, Saksen en Franken kwamen in beweging en het Westelijke Romeinse Rijk stortte ineen onder de druk van de volkeren die de grenzen

van het imperium overspoelden.

Rond 430 verbrak een van de Frankische koningen, Chlodio, het contract met de Romeinen, die zich in 402 uit onze streken hadden teruggetrokken, en hij maakte zich in korte tijd meester van een groot gebied, waaronder een deel van het huidige België. Na de Slag bij Soissons in 486 veroverde een andere Frankische koning, Chlodowig of Clovis (naar wie uiteindelijk alle Franse koningen Lodewijk vernoemd zijn), het tot dan Romaans gebleven deel van Gallië, waardoor het Frankrijk tot aan de Loire werd uitgebreid. Clovis, stamvader van de Merovingers en een Salische Frank, was ook de eerste Frankische koning die erin slaagde de meeste Frankische stammen aan zich te onderwerpen. En hij sprak... Oudnederlands!

Alleen de Friezen en de Saksen konden tegenwicht bieden aan de groeiende macht van de Franken. De invloed van de Friezen zou in de zevende eeuw in het zuiden hebben gereikt tot aan de Sincfal, nu het Zwin, tussen Cadzand en Knokke. Hun kerngebied lag vanaf de Romeinse tijd tussen de mondingen van de Rijn en de Eems.

De Saksen woonden oorspronkelijk in Holstein. Vanaf de vierde eeuw ondernamen ze niet alleen plundertochten naar de Engelse kust, maar ook naar de kust van Gallië. In de tweede helft van de vijfde eeuw veroverden ze Engeland. In de zevende eeuw werd in de Nederlanden de IJssel de grens tussen Franken en Saksen. Nog steeds worden de dialecten van Groningen, Drenthe, Overijssel en Noord-Gelderland daarom wel 'Saksisch' genoemd (zie hoofdstuk 2). De Saksische stammen tussen de Rijn en de Elbe werden in de loop van de achtste eeuw door de Franken onderworpen en vervolgens ge-

kerstend. In de loop van de achtste eeuw, het tijdperk waarin de Oudnederlandssprekende Merovingers als leiders werden opgevolgd door de Oudhoogduitssprekende Karolingers, verwierven de Franken definitief de heerschappij in de Lage Landen.

Hun beroemdste leider is Karel de Grote, een man met een hangsnor en een schrille stem die niet bij zijn rijzige gestalte paste. Karel de Grote, die op kerstdag van het jaar 800 door paus Leo III tot keizer werd gekroond, onderwierp de Friezen en de Saksen. De Friezen hadden nog in 754 de hoogbejaarde missionaris Bonifatius doodgeslagen, die heilige eiken liet omhakken en afgodsbeelden vernielde. Maar nu moesten ook zij eraan geloven: de Friezen werden net als de Saksen met het zwaard tot het christendom bekeerd en hun talen werden in mindere (Fries) of in meerdere (Saksisch) mate door het Frankisch beïnvloed.

De taalgrens

In de eeuwen waarin Romeinen, Kelten en Germanen elkaar ontmoetten in de Lage Landen, ontstond ook de taalgrens die tot op de dag van vandaag België in tweeën deelt. De wortels van de conflicten in de Voerstreek zijn dus bijna tweeduizend jaar oud.

Een inval van de Germanen in het oosten van Gallië vlak voor het begin van onze jaartelling was voor Caesar de aanleiding geweest dat gebied zelf binnen te trekken met zijn legioenen: de grens werd de Rijn. Vier eeuwen Romeinse overheersing remden de germanisering van het 'Belgische' gebied af. Grote delen van het huidige België en Duitsland waar nu Nederlands of Duits

wordt gesproken, waren Romaans: niet alleen Wallonië, maar ook het zuiden van het Land van Waas, zuidelijk Vlaanderen, Brabant, Limburg en het zuiden van het aangrenzende Rijnland vielen binnen de Romeinse invloedssfeer. De taalgrens was ook een sociale scheidslijn: in grote delen had alleen de elite zich de taal en gebruiken van de Romeinen eigen gemaakt.

Deze streken bleven nog lang, ook na de verovering door de Franken, tot het Germaans-Romaanse menggebied behoren. Het militair sterk bezette grensgebied aan de Beneden-Rijn, stroomopwaarts tot Keulen, bleef een Germaanse taal spreken, doordat daar steeds nieuwe Germaanse troepen van over de Rijn binnentrokken en er steeds meer streekbewoners werden gerekruteerd.

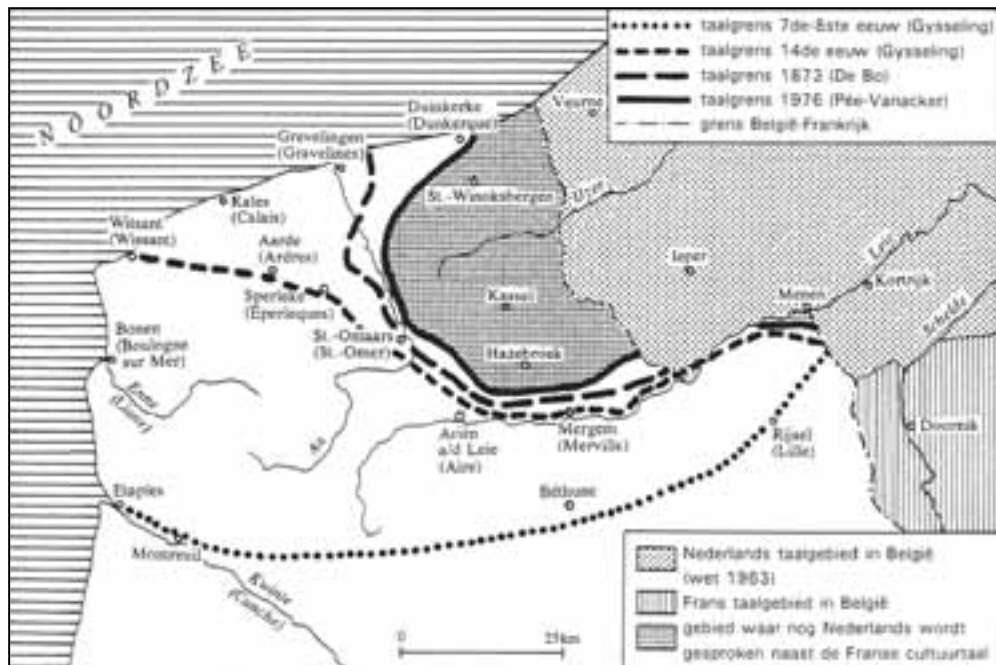
In de Romeinse tijd rukte de Romaanse taal dus op naar het noorden; daarna, tijdens de veroveringstochten van de Germaanse Franken, werd deze teruggedrongen naar het zuiden. Nu werd de sociale bovenlaag tot aan de Loire Germaans, zoals die in de tijd van de romanisering Romaans was.

Een groot deel van het noorden van Frankrijk was in die tijd tweetalig Germaans-Romaans, en gedurende een paar eeuwen handhaafde het Germaans zich er. Maar in de zevende eeuw begon er opnieuw een romaniseringsbeweging en door de versmelting van beide volken werd de naam *Franken* voortaan ook gebezigd voor de Romanen ten noorden van de Loire. *Frankisch* of *François* werd de naam van de (Romaanse) taal. De nieuwe naam voor de teruggedrongen Germaanse volkstaal werd nu *Diets* of *Duits*, dat wil zeggen 'volks', 'volkstaal' (zie ook hoofdstuk 1).

Door assimilatie van de Romaanse bevolking in het noorden (Boullonais, Vlaan-

deren, Brabant en Limburg) en het oosten (Rijnland) en van de Germaanse bevolking ten zuidwesten daarvan, ontstond in de zevende en achtste eeuw de taalgrens

Etaples-Montreuil-Fruges-Béthune-Rijsel-Moeskroen-Ronse-Aat-'s-Gravenbrakel-Borgworm-Wezet-Limbourg.

De verschuivende Diets-Romaanse taalgrens

In de eeuwen die volgden, werd in het noorden van Frankrijk het Germaans ver naar het noorden teruggedrongen. Er waren in het Germaanse gebied Romaanse taaleilandjes blijven bestaan. In de negende eeuw werd het Romaans er versterkt door Romaanse migranten die zich in het Germaanse gebied vestigden, bijvoorbeeld in de streek van Boulogne en Calais. De grote romaniseringsgolf vond echter in de elfde en twaalfde eeuw plaats. Vanaf de lijn Marquise-Lumbres hield het Germaans – maar we kunnen nu ook van Nederlands spreken

– nog wat langer stand. De streek van Guines was in de dertiende eeuw nog geheel Nederlandstalig en Calais werd zelfs in de dertiende eeuw opnieuw in het Nederlandse taalgebied opgenomen (meer hierover in hoofdstuk 1).

In de tijd voor de schriftelijke overlevering is het Nederlandse taalgebied al ongeveer afgebakend. De grens met het Romaanse gebied benadert de ligging van de hedendaagse taalgrens zelfs vrij nauwkeurig. De oostgrens was toen vloeierend: Nederlandse dialecten liepen over in wat we nu

Duitse dialecten noemen. Waar werd precies Oudnederlands gesproken?

Het Oudnederlands is op de landkaart lastig af te bakenen. De dialecten in het tegenwoordige Nederland, Duitsland en Vlaanderen leken zo sterk op elkaar dat het in deze eeuwen en lang daarna onmogelijk is precieze grenzen te trekken. Het Oudnederlandse taalgebied was zowel groter als kleiner dan nu. Groter omdat er in het zuidoosten stukken toe gerekend kunnen worden die nu Duits zijn (het Nederrijngebied), en omdat in het zuidwesten de grens met het Romaans verder naar het zuiden lag. Kleiner omdat er in de Middeleeuwen in het noordoosten en het noordwesten nog delen waren waar Oudsaksisch (Nederduits) en Fries gesproken werd en die later Nederlands zijn geworden.

Wat zijn de kenmerken van het Oudnederlands?

De eenvoudigste manier om Oudnederlands te karakteriseren is de taal te vergelijken met het Nederlands tussen 1150 en 1500, het Middelnederlands. Bepaalde ontwikkelingen hebben namelijk in het Oudnederlands nog niet plaatsgevonden. Hierboven kwam naar aanleiding van het zinnetje *Tesi samannunga was edele unde scona* ('Deze gemeenschap, of verzameling, was edel en mooi') uit 1130 al ter sprake dat de stomme [e] in *edele* typerend is voor het Middelnederlands; in het Oudnederlands werd in dergelijke gevallen een volle klinker *a* of *o* geschreven en waarschijnlijk ook uitgesproken – maar dat laatste is niet helemaal zeker. Dit is het gevolg van de Germaanse klemtoonverschuiving naar de eerste lettergreep, waardoor het wordeinde steeds meer verschrompelde.

In het zinnetje *hebban olla uogala nestas bagunnan binase hi[c] [e]nda thu uu[at] umbida[ti] g[h]e nu* blijkt dat de [th]-klank, zowel de stemloze uit het Engelse *thing* als de stemhebbende uit *that*, nog niet is veranderd in een [d]: *thu* is nog geen *du* ('jij') geworden.

Het (Oud)nederlands onderscheidt zich ook door eigen ontwikkelingen van omliggende talen. Een van de bekendste (Oud)nederlandse sjibbolets is de stemhebbende [g] die nu nog voorkomt in het midden van *zeggen* en aan het begin van *gloren* (dus niet de stemloze, 'harde' [g] van *chloor*). De beginklank van *geven* onderscheidt zich duidelijk van die in de verwante Duitse en Engelse woorden *geben* en *give*.

De Germaanse tweeklanken [ai] en [au] zijn in het (Oud)nederlands in veel gevallen gewone klinkers geworden (vergelijk het Duitse *Bein* en *Baum* met het Nederlandse *been* en *boom*). Nadat deze verandering had plaatsgevonden, bestonden er in het Nederlands naast elkaar twee lange [ee]'s: de oorspronkelijke en de nieuw ontstane uit [ai]. De oorspronkelijk lange [ee] werd vervolgens 'gebroken': hij veranderde in een tweeklank [ie] (uitgesproken als [i-je], met een sjwa); vergelijk *bier*, *biet*, *brief*. Pas eeuwen later ging men deze klank als lange [i] uitspreken. Eenzelfde verhaal geldt voor de lange [oo]: ook hier is sprake van een oorspronkelijke lange [oo] en een nieuw ontstane uit [au], en ook hier werd de oorspronkelijke 'gebroken', namelijk in [uo]. In het Oudnederlands schreef men *buoc*, *bruotber*, *ruopen*; tegenwoordig spreken we [oe] uit: *boek*, *broeder*, *roepen*.

Het meest typerend voor het Oudnederlands is de verbreiding van deumlaut, met name de verandering van [a] in [e]. Terwijl

in andere West-Germaanse talen zowel een lange als korte [a] in bepaalde klankcombinaties in een (lange of korte) [e] veranderde, betrof deze verandering in de westelijke Oudnederlandse dialecten (waarop later het Standaardnederlands is gebaseerd) alleen de korte klinker; vergelijk *behendig* naast *hand* en *lengte* naast *lang*. In de oostelijke dialecten veranderde ook de lange klinker, vergelijk het oorspronkelijk oostelijke *wetering*, een afleiding van *water*. Vaklui zeggen dat in het westelijke Oudnederlands wel de primaire, maar niet de secundaire umlaut tot ontwikkeling kwam.

In de elfde en twaalfde eeuw vond de zogenoemde rekking van korte klinkers in open, beklemtoonde lettergrepen tot half-lange klinkers plaats. Deze halflange klinkers vielen later samen met de lange klinkers, althans in de standaardtaal. In het Middelnederlands werden bijvoorbeeld de zacht- en scherplange [e] en [o] nog heel duidelijk onderscheiden, en in veel dialecten is dat vandaag nog altijd zo. Rekking heeft vooral sporen nagelaten in de meervoudsvormen. Er ontstonden namelijk woordparen als *gebed*, *dag*, *gat*, *god*, *spel* (met gesloten lettergreep en dus korte klinker) tegenover *gebeden*, *dagen*, *gaten*, *goden*, *spelen* (met open lettergreep en dus lange klinker). In sommige gevallen verdween later het onderscheid tussen korte en lange klinker, omdat de meervoudsvorm werd aangepast aan de

enkelvoudsvorm, vandaar bijvoorbeeld *getal*-*getallen*.

Enkele klankcombinaties hebben in het Oudnederlands een veranderde uitspraak gekregen, meestal doordat de nieuwe combinatie gemakkelijker en sneller uit te spreken was. Zo is de klankcombinatie [ege] via [eje] veranderd in [ei]. Daarom kennen we naast elkaar *zeggen* en *zei*, vroeger *zeide*, *tegel* en *teil*. De combinatie [ol] of [al] gevolgd door [d] of [t] veranderde in [oud] of [out], vergelijk *goud* naast Duits *Gold*, *bout* naast *Holz* en *woud* naast *Wald*. Dit kwam doordat de [l] in deze combinatie geleidelijk een klinkerachtige uitspraak kreeg. In de oostelijke dialecten vond deze klankverandering meestal niet plaats.

Klankveranderingen verbreidden zich zeer geleidelijk in tijd en plaats, en daardoor is het onmogelijk om precies te bepalen wanneer een klankverandering heeft plaatsgevonden. Wel kunnen we op een bepaald moment het resultaat constateren. In teksten uit de tweede helft van de twaalfde eeuw blijkt dat de onbeklemtoonde klinkers tot sjwa zijn geworden, en bovendien bestaat er vanaf 1200 een steeds omvangrijker wordende literatuur die de taalkundige bestudering van het Nederlands mogelijk maakt. Daarom noemen we het Nederlands vanaf dat moment Middelnederlands en niet meer Oudnederlands.

8 De taal van Reynaert en Floris v

Middelnederlands

De vroegste teksten

Van het Oudnederlands, zo zagen we in het vorige hoofdstuk, weten we veel meer dan de gewijde klanken van een psalmvertaling en een flard van een liefdesliedje over vogels die nestjes bouwen. Na het zinnetje *Tesi samanunga was edele unde scona* uit 1130 is er een halve eeuw niets meer gevonden in het Nederlands, hoewel het onwaarschijnlijk is dat er in al die jaren niets geschreven werd. Maar dan klinken er weer liederen: die van de Limburgse minnezanger Hendrik van Veldeke. Vanaf dat moment is de geschiedenis van de Nederlandse taal een ononderbroken verhaal. Dichters nemen de pen op om literatuur in de volkstaal te schrijven en later verruilen ook ambtenaren het Latijn of het Frans voor de taal van het volk.

Het Nederlands uit de late Middeleeuwen, tot ergens tussen 1500 en 1600, noemen we Middelnederlands. Eigenlijk is dat een misleidende term. Hendrik van Veldeke schreef Limburgs, een sterk oostelijk gekleurd Nederlands. De schrijver van *Reynaert de Vos* kwam uit de streek van Gent en vertelt zijn verhaal dus in het Vlaams. De klerken van de grafelijke kanselarij van Floris v in Den Haag schreven in het Hollands en Ruusbroec verklankte zijn mystieke bevliegingen in het Brabants. Het Middelnederlands is, net als het middeleeuwse Frans, Duits en Engels, een verzameling streekgebonden talen.

In het begin van deze periode waren de

Lage Landen niet alleen taalkundig, maar ook staatkundig nog geen eenheid. Het gebied was een lappendeken van vorstendommen, die pas in de veertiende en vijftiende eeuw tot één rijk werden verenigd door de Bourgondiërs, geduchte strategen, meer nog in de diplomatie en op de adellijke huwelijksmarkt dan op het slagveld. Die eenwording bevorderde ook het ontstaan van een algemene taal.

De taal en literatuur van de vaderlandse Middeleeuwen zijn in Nederland en België pas laat herontdekt, in het begin van de negentiende eeuw. Heel wat handschriften waren intussen helaas voor altijd verloren. Soms, zoals bij de *Wachtendonckse psalmen* waar we het in het vorige hoofdstuk over hadden, komen er kopieën tevoorschijn, soms gelukkig ook originelen.

Willem de Vreese, een van de meest ijverige manuscriptenjagers, vertelde hoe hij op zoektochten door heel Europa Middelnederlandse handschriften vond op de meest onwaarschijnlijke plaatsen, bijvoorbeeld boven op metershoge kasten in Sint-Petersburg. Die handschriften kunnen dus ver van huis terecht komen, maar toch heb je nog altijd de meeste kans ze te vinden op de plek waar ze eigenlijk thuishoren: in bibliotheken, archieven en musea. Soms moet je dan een nietsvermoedende bibliothecaris overtuigen: de autograaf (het eigenhandig geschreven manuscript) van de zestiende-eeuwse kleermaker Willem Weydts werd opgedoken in een schoolbibliotheek in de

buurt van Gent, nadat de bibliothecaris verzekerd had dat bij hem geen enkel 'oud manuscript' te vinden was.

Vanaf de zestiende eeuw werden veel middeleeuwse perkamenten handschriften zonder pardon in stukken geknipt om boekbanden mee te verstevigen. Vaak werden bladen samengeplakt om de nodige stevigheid te verkrijgen. In 1972 werd op die manier een nog onbekend fragment van de *Reynaert* ontdekt in Monaco. Het ligt nu in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.

Het meest recente spannende verhaal is het volgende: in 2008 werd, verstoppt in de boekband van Mechelse stadsrekeningen uit de vijftiende eeuw, een (verknijpte) perkamenten boekrol ontdekt. De rol was anderhalve meter lang en wordt omstreeks 1325 gedateerd. Er staat een wonderlijk gedicht van een tweehonderdtal verzen op, met allerlei erotische dubbelzinnigheden in de vorm van raadsels en verder politieke allusies op de Duitse keizer en de Franse koning. Van de ridderroman *Jonathas ende Rosafiere*, een vreemde middeleeuwse incestaffaire, vond men op dezelfde plaats papieren bladen met 400 verzen die waarschijnlijk bijna een eeuw ouder zijn dan het tot nog toe oudst bekende fragment in de universiteitsbibliotheek in Amsterdam.

Hoe dan ook, middeleeuwse auteurs werden lange tijd niet meer gelezen. De Middeleeuwen zelf waren voor de schrijvers en denkers van de Renaissance een duistere middentijd die hen scheidde van de glorie van de klassieken. Het wachten was op de dichters en taalkundigen uit de Romantiek, die hun tijdgenoten de ogen openen voor het belang en de charme van het middeleeuwse erfgoed. Een van de herontdekkers van het Middelnederlands was een Duitser.

In het voorjaar van 1821 reisde een langharige Duitse jongeman, met een kapitaal van vier louis d'or op zak, een ransel en een wandelstok, zonder paspoort naar Nederland. De grenspost tussen Kleef en Nijmegen passeerde hij door zich te verstoppen in een wagen. De reiziger was Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874), een student klassieke letteren die door een ontmoeting met de taalkundige en sprookjesverzamelaar Jacob Grimm was bekeerd tot de germanistiek.

In Duitsland was de studie van de oude taal en letteren, hand in hand met de romantische liefde voor het verleden, veel verder gevorderd dan in de Nederlanden. De taal- en letterkundigen die Hoffmann in Utrecht en Leiden bezocht, begrepen daardoor maar weinig van de passie waarmee deze Duitser naar middeleeuwse Nederlandse handschriften en oude drukken speurde.

Ook buiten de kring van geleerden vond Hoffmann weinig gehoor. Een gezelschap van Leidse meisjes dweept met zijn Duitse liederen, maar barstte in lachen uit toen hij het vers aanhief over de twee koningskinderen die malkander zo lief hadden, maar 'bi malkander' niet komen konden, want het water was veel te diep. Hoffmann gaf de moed niet op en vereerde een van de meisjes met een quasi-Middelnederlands afscheidsgedicht: 'Vaer wel, vaer wel, mijn soete lief.' Hij liet het ook aan de dichter Bilderdijk zien, die zich net als hij voor taalstudie interesseerde, en vroeg hem hoe oud het kon zijn. 'Vijftiende-eeuws?' 'Minstens!' antwoordde de dichter.

Uit bewondering voor de middeleeuwse poëzie schreef Hoffmann meer van deze versjes, die hij als studentikoze grap sa-

men met echte middeleeuwse teksten uitgaf in zijn serie *Horae Belgicae*. Daarin verschenen voor het eerst sinds de Middeleeuwen weer verhalen die nu niet meer weg te denken zijn uit de literatuurgeschiedenis, zoals de romans *Floris ende Blancefloer* en *Karel ende Elegast*. Hoffmann, die bevriend was met Nederlandse en Vlaamse taalkundigen, stimuleerde met zijn uitgaven de studie van de Nederlandse literatuur en taal uit de Middeleeuwen. Maar door een ironie die schrijvers wel vaker treft, zijn juist zijn minder belangrijke schepingen bij een groot publiek het bekendst geworden. Hoffmann is namelijk óók de schrijver van de Duitse hymne ‘Deutschland über alles’ en van de kinderklassiekers over het groen, groen, groen, groen knollen-knollenland en ‘Toen onze mop een mopje was’ (‘Als unser Mops ein Möpschen war’).

De oudste Middelnederlandse geschriften die ontsnapt zijn aan de muizen, het vuur en het vandalisme, zijn literair: liefdesliedjes, fragmenten van ridderromans en van een heiligenleven. Registers, rekeningen, verordeningen en andere ambtelijke stukken in de volkstaal zijn van latere datum. De vroegste literaire fragmenten stammen uit het gebied van Limburg en de Nederrijn, waar Hendrik van Veldeke (circa 1140-1200) de eerste Nederlandse dichter van wie we de naam kennen, omstreeks 1170 het leven van Sint-Servaas beschreef.

Servaas is de beschermheilige van Maastricht, de stad die Hendrik van Veldeke als stadsdichter in het hart sloot – zijn standbeeld staat achter de Sint-Servaaskerk. Maastricht was al in de twaalfde eeuw een internationaal ontmoetingspunt. De stad lag, schrijft Van Veldeke in zijn *Servaeslegende*, ‘aan een openbare weg die van Engeland

naar Hongarije voert, naar Keulen en naar Tongeren, en ook van Saksen naar Frankrijk en per schip [...] naar Denemarken en Noorwegen; al deze wegen kruisen elkaar daar.’ In het twaalfde-eeuwse Maasland ontmoetten ook de Franse en de Duitse hoofse cultuur elkaar; Hendrik van Veldeke zelf is een van de traits d’unions. Hij dichtte zijn klassieke ridderroman *Eneas* naar een Frans voorbeeld, de *Roman d’Eneas*, en zong zijn hoofse minneliederen naar de wijs van de Franse troubadours.

Hendrik van Veldeke was ook in Duitsland beroemd. Liefhebbers van zijn werk trokken hem zijn manuscripten als het ware uit handen. Toen hij op het huwelijksfeest van gravin Margaretha van Kleef zijn onvoltooide *Eneas* uitleende aan de bruid, werd het boek gestolen door ene graaf Hendrik, die het naar zijn geboortestreek Thüringen stuurde. Pas negen jaar later zag de dichter het boek terug en kon hij het voltooiën, toen landgraaf Herman van Thüringen hem uitnodigde aan zijn hof. Toenmalige vorsten traden niet alleen op als mecenas voor hoofse dichters, maar sommigen mochten ook zelf graag een versje schrijven. Zo zong hertog Jan I van Brabant een eeuw na Hendrik van Veldeke over ‘een schoon boomgaardekijn’ met drie jonkvrouwen, met wie hij het uitjubelde in het refrein: ‘Harba lorifa, harba, harba lorifa, harba lorifa!’

Hendrik van Veldeke staat aan het begin van de Nederlandse en van de Duitse poëzie. Duitse dichters roemden hem al in zijn eigen tijd. De moedertaal van de dichter was het Limburgs, maar zijn werk is zowel in meer ‘Duits’ als in meer ‘Nederlands’ gekleurde manuscripten overgeleverd; het grootste deel wel alleen in het Middelhoogduits. Op grond daarvan heb-

ben zowel Duitsers als Nederlanders Hendrik van Veldeke geclaimd als ‘hun’ dichter. Veldeke sprak tot de harten van Nederlanders en Duitsers – hoewel die aanduidingen eigenlijk anachronistisch zijn, want beide cultuurgebieden waren nog niet duidelijk gescheiden.

Maar in het Middelnederlands werd niet alleen literatuur geschreven. Het was ook de dagelijkse taal waarin onze voorouders in de Lage Landen met elkaar spraken en schreven. En die schreven wel niet zo vaak als wij nu, maar toch wel meer dan alleen literatuur. Toch zijn de oudste ons bekende teksten in het Middelnederlands literaire.

Had Hendrik van Veldeke collega’s in andere gewesten van de Lage Landen? Als ze geleefd hebben, kennen we ze niet: voor het midden van de dertiende eeuw is er buiten Limburg en het aangrenzende Neder-Rijngebied nog geen literaire tekst aan te wijzen. Toch is de literaire traditie buiten dit gebied waarschijnlijk wat ouder dan de geboortedata van de bewaard gebleven teksten.

De oudste literatuur uit Brabant, onder andere fragmenten van het *Nibelungenlied*, is overgeleverd vanaf 1260, een eeuw later dus dan Hendrik van Veldekes *Servaeslegende*. Uit dezelfde tijd stammen twee *Brugse minneliederen*. Van de Vlaamse schrijver Jacob van Maerlant is het werk vanaf 1285 overgeleverd. Uit Holland stamt slechts één werk van voor 1300, de fragmenten van de ridderroman *Perchevael*.

Alles bij elkaar zijn er acht teksten bekend uit het Limburgse, zeven uit Brabant, vier uit Vlaanderen en één uit Holland. Daaronder zijn complete handschriften en series bladzijden, maar ook vodjes perkament vol wormgaten. Waar alleen fragmenten resten,

zullen andere teksten in hun geheel zijn verdwenen. Het is bovendien moeilijk voorstelbaar dat Jacob van Maerlant (1235-1291?) in Vlaanderen en de mystieke dichteres Hadewych (1200-1269) in Brabant zichzelf in een volkomen isolement tot auteur hebben ontwikkeld en geen enkele collega hebben gehad; toch ontbreken literaire tijdgenoten uit hun gewest grotendeels of (in het geval van Hadewych) geheel. Ook Hendrik van Veldeke zal niet de enige Dietse dichter van de twaalfde eeuw zijn geweest.

Literaire teksten die in het oosten van de Lage Landen zijn overgeschreven, maar die daar niet zijn ontstaan, zoals de Limburgse *Reynaert*-fragmenten, wijzen eveneens op het bestaan van een literaire traditie in het westen die ouder is dan de oudste teksten die we kennen. Toch is het opvallend dat de lijst met werken naar het einde van de dertiende eeuw toe aangroeit. Vóór die tijd was er geen publiek voor literatuur in de volkstaal. Hoe komt dat?

De oudste literatuur, veelal ridderromans en minneliederen naar Franse voorbeelden, werd in de eerste plaats geschreven voor edellieden. De Limburgse adel had eerder behoefte aan uit het Frans in de moedertaal bewerkte teksten dan de Vlaamse. In Vlaanderen, dat in tegenstelling tot de overige gewesten niet tot het Duitse Rijk behoorde, maar een leen was van Frankrijk, was de adel namelijk meer met het Frans vertrouwd, en dat verhinderde de ontplooiing van een ridderlijke literatuur in de volkstaal. De graven van Vlaanderen, die overigens allemaal Fransen of Walen waren, boden gastvrijheid aan beroemde Franstalige dichters als Chrétien de Troyes, de schrijver van Arthur-romans, die in 1170 aan het hof van graaf Filips van de Elzas werd onthaald.

Pas toen in de loop van de dertiende eeuw Vlaamse steden als Brugge, Gent en Ieper economisch tot bloei gekomen waren, kregen de stedelijke patriciërs behoefte aan literatuur in hun eigen taal: een ridderliteratuur, maar vooral een literatuur die het aangename met het nuttige wist te verenigen, waarin stoere verhalen over heldendaden werden afgewisseld met wetenswaardigheden over verre landen en de geschiedenis van de wereld. Daardoor ontstond in Vlaanderen vanaf het einde van de dertiende eeuw een omvangrijke burgerlijk-didactische literatuur in de volkstaal.

Van een 'Nederlandse' literatuur kunnen we in deze periode nog niet spreken, en we moeten daarom ook voorzichtig zijn met het veronderstellen van een traditie die het lokale te boven gaat. Het cultuurcentrum waar Hendrik van Veldeke zijn *Servaeslegende* schreef, behoorde in de dertiende eeuw tot het Rijn-Maasgebied, met steden als Keulen, Aken en Maastricht aan de Germaanse en Luik aan de Romaanse kant van de taalgrens. Daar werd waarschijnlijk al vroeg, in de Karolingische tijd, literatuur in de volkstaal geschreven.

Pas tegen het einde van de dertiende eeuw, toen de volkstalige literatuur in het graafschap Vlaanderen floreerde, ontstonden er literaire contacten. Vlaanderen gaf de toon aan en beïnvloedde de literatuur van de oostelijke gebieden. Met de literatuur reisden westelijke klanken, woorden en zinsconstructies naar het oosten. Zo ontstond gaandeweg een 'Nederlands' taal- en literatuurlandschap.

Literaire teksten

De dertiende eeuw

De literatuur zoals die ons uit de dertiende eeuw is overgeleverd, komt – en dat hoeft dus niet meer te verbazen – vooral uit Vlaanderen en ook Brabant. Ze is wat genres betreft heel rijk geschakeerd en heeft enkele meesterwerken opgeleverd.

De ridder- en Arthur-romans waren Brits-Keltisch van traditie, maar de bewerking in het Nederlands vond meestal naar Franse voorbeelden plaats. De auteurs van *Renout van Montalbaen*, *Ferguut*, *Walewein* en de *Lancelot*-compilatie (een tiental kleinere Arthur-verhalen) kennen we niet, maar ze hebben ons het bewijs van hun literair talent geleverd en getoond dat het omzetten van teksten in het Nederlands geen enkel probleem opleverde.

Franse leenwoorden die onder meer via ridderromans in onze taal kwamen

Militaire terminologie: kamp, prooi, harnas, kasteel, soldij

De huiselijke sfeer: tapijt, meubel, lamp, habijt, purper

Kookkunst: fazant, taart, pastei, fruit, amandel, citroen

Kunsten: rijm, muziek, klavier, orgel

Administratie: klerk, kanselier, baljuw

Handel en nijverheid: klant, balans, uur, horloge

Algemene termen: jolijt, spijt, fijn

Jacob van Maerlants Der Naturen Bloeme is het oudste natuurwetenschappelijke geschrift in onze taal. Het afgebeelde handschrift dateert waarschijnlijk uit 1287.

Een geval apart is Jacob van Maerlant, een Vlaamse dichter die al lang vóór Vestdijk sneller schreef dan God kan lezen. Deze encyclopedische geest, ‘de vader der Dietse dichteren algader’, werd in 1235 geboren in het Brugse Vrije (het platteland rondom Brugge). Tien jaar lang vervulde hij het ambt van koster in het plaatsje Maerlant bij Den Briel, voor hij terugkeerde naar Vlaanderen, wellicht naar Damme, destijds de havenstad van Brugge, dat hem eert met een standbeeld voor het stadhuis.

Helaas is maar een deel van zijn originele teksten bewaard gebleven en sommige van de kopieën kunnen we alleen in een meer oostelijk getinte taal lezen. Maerlant begon als auteur van ridderromans (*Alexanders Yeesten, Historie van Troyen, Merlijn, Torec*), maar na enige tijd kreeg zijn belerende inslag, die ook al in zijn historische romans en ridderromans op de voorgrond trad, de overhand. Hij schreef toen vooral nog didactische, encyclopedische werken, zoals *Der Naturen Bloeme, Spiegel Historiae* en *Rijmbijbel*. Hij richtte zich daarmee tot de burgerlijke markt van de weetgierige poorters uit de snel groeiende Vlaamse en andere steden. Ook als beoefenaar van lyriek was Maerlant actief, zoals blijkt uit *Strophische Gedichten, Der Kercken Claghe* en *Vanden Lande van Oversee*. De *Rijmbijbel* was de eerste Nederlandse bijbelbewerking, en dat was een onderneming die niet zonder risico’s was. In een discussie over de Wyclifbijbel werd in Oxford rond 1400 het voorbeeld aangehaald van een Vlaming ‘his name was James

Merland’ die ‘*translatid al the Bibel into Flemmyche*’ en daarvoor door de paus op het matje werd geroepen. Hij ging echter vrijuit, zo werd bericht.

Als vertaler en bewerker van Franse en Latijnse bestsellers vergrootte Jacob van Maerlant niet alleen de kennis van zijn publiek, maar ook de taalschat. *Der Naturen Bloeme*, bijvoorbeeld, is de oudste vindplaats voor woorden als *gehoefd, behoorn, geklauwd* en *gepluimd*, namen van dieren als *bison* en *boa*, van de *cyclopen* (‘die maer met enen oghe

sijn’) en de *Brabmanen* (‘*Daer sijn liede [...] over Ganghes die riviere, die die letteren heten Braghmanne...*’).

Er verschenen ook mystieke teksten in de dertiende eeuw, vooral in Brabant. Voorbeelden zijn het prozawerk van Beatrijs van Nazareth en vooral het werk van Hadewych. Zij getuigde zowel in vers als in proza (visioenen en brieven) van haar mystieke denken en haar vaardigheid in het hanteren van de Nederlandse taal. Het verhaal *Beatrijs* ontstond waarschijnlijk in het kloostermilieu, maar het was vrijwel zeker ook, of vooral, voor het publiek buiten de kloostermuren bedoeld.

Een werk dat op een twaalfde-eeuwse traditie berust, maar dat in de versie van ‘Willem’ het onbetwistbare literaire meesterwerk van de dertiende eeuw is, is *Vanden Vos Reynaerde*. Dit dierenepos, naar de inhoud weliswaar gedeeltelijk met een Frans voorbeeld verwant, was toch een origineel werk. Hij schreef het in het Oost-Vlaamse Land van Waas in de vroege dertiende eeuw. Het overtreft voorlopers en navolgers ruim in kwaliteit en volgens velen is dit het sterkste stuk literatuur dat ooit in het Nederlands is geschreven. Van de auteur kennen we alleen de naam: Willem, en die wordt dan nog door sommigen betwist. We mogen aannemen dat hij al andere dingen vóór de Reynaert geschreven heeft, zoals misschien zijn verloren gegane roman *Madoc*.

Het Vlaams van Willem – om hem zo maar te noemen – is een volgroeide literaire taal, een scherp instrument voor een dich-

‘*Van dichten comt mi cleime baete...*’, de eerste verzen van Beatrijs

ter met oog voor de zwakheden van mens en dier. Zijn taal is nu eens subtiel, dan weer direct, vol cabareteske woordspelingen en snelle satirische portretten, zoals dat van het hondje Cortoys, een scharminkeltje dat met veel poeha in het Frans zijn beklag doet over de diefstal van een worst. En wanneer Bruin de beer door toedoen van Reynaert gescalpeerd is, spreekt deze hem treiterend beleefd toe in het Frans, alsof hij, met zijn verse tonsuur, tot priester gewijd zou zijn: ‘*Sire priester, Dieu vos saut*’ – ‘Heer priester, God beware u.’

Willem kan een scène in klare taal vertellen en een eenvoudige dialoog schrijven, zoals deze samenspraak tussen vos en kater:

‘Eene vette muus?’ sprac Reinaert,
‘Soete Tibeert, wat secht di?’
Hier woent noch een pape bi,
Een scure staet an sijn huus,
Daer in es meneghe vette muus.’

Hij kan ook zijn lust tot hekelen botvieren in een stroom van aardse beelden. Als Tibeert in doodsnoed de bovengenoemde pastoor van een van zijn testikels heeft beroofd, zegt Reynaert tegen de pastoorsvrouw: al heeft uw heer een van zijn klepels verloren, des te meer zal hij zijn best doen. Schei uit met klagen: als de pastoor beter wordt, is het geen schande dat hij nog maar één klok luidt.

Op de hofdag, waarop alle dieren bij koning Nobel klagen over de streken van Reynaert, jammert de wolf Ysengrijn dat de vos, ‘den fellen metten roden baerde’, hem zoveel heeft aangedaan dat hij het niet zou kunnen opschrijven

Al ware al tlaken paerkement
Dat men maket nu te Ghent.

Willem had zoveel perkament niet nodig. Hij kon zijn aanklacht tegen huichelende pastoors, flemende hofjonkers en zwakke, op geld beluste vorsten opschrijven in een kleine 3500 versregels, die na acht eeuwen nog niets van hun scherpte en frisheid hebben verloren.

Willem was net als Jacob van Maerlant een Vlaming. Beide auteurs – de ene uit het noordwestelijke, de andere uit het noordoostelijke deel van het graafschap – heb-

ben ertoe bijgedragen dat wij nu over goede bronnen voor de kennis van het dertiende-eeuwse Vlaams beschikken. En ze hebben er zeker ook voor gezorgd dat deze taal uitgroeide tot hét model van de Middelnederlandse literaire taal, niet alleen in de dertiende eeuw, maar ook nog lang daarna.

Zo’n min of meer bovenregionale schrijftaal was dan ook dringend nodig, want we mogen er niet van uitgaan dat in de dertiende eeuw de verschillende schrijfdialecten in de Nederlanden zonder meer begrijpelijk waren voor lezers uit andere streken. Daarop wijst bijvoorbeeld het feit dat de monniken van het West-Vlaamse klooster Ter Doest, in de buurt van Brugge, de Brusselaar Jan van Ruusbroec vroegen hun een Latijnse vertaling te sturen van zijn beroemde werk *Chierheit der gbesteliker Brulocht*. Of dat inderdaad was omdat ze dat beter zouden begrijpen dan Ruusbroecs volgens tijdgenoten in ‘zuiver Brussels Nederlands’ geschreven boek is natuurlijk niet zeker, maar Ruusbroec zelf dacht wel dat het daarom ging. Uit zijn brief blijken twee interessante dingen: enerzijds dat hij het normaal vond dat ze van zijn tekst door het verschil tussen Vlaams en Brabants (*flandriae brabantique ydiomatum dissonantium*) niet helemaal konden genieten, anderzijds dat er taalverwantschap (*loquale vicinitatem*) tussen Brussel en Brugge werd aangenomen. Maar met Ruusbroec zitten we dan al in de veertiende eeuw.

De veertiende eeuw

In de literatuur van de veertiende eeuw zien we de voortzetting van de didactische, beleurende tendens die Maerlant had ingezet en

*De Mechelse perkamenten boekrol (ca. 1325),
een van de vroegste literaire rollen die we kennen*

die tegemoet bleek te komen aan de weetgierigheid en de leeslust van de poorters. In de cultuur en in de politiek is het de eeuw van de verburgerlijking, de toenemende invloed en macht van de niet-edelen. Maar de twee andere standen, de adel en de geestelijkheid, waren daarom niet ineens afgeschreven en oefenden verder invloed uit op de culturele ontwikkeling in de Nederlanden. Het gaat om een duidelijk merkbare accentverschuiving, niet om een revolutie.

Op het politieke vlak was de Gulden sporeslag (1302), tegenwoordig nog altijd Vlaanderens officiële feestdag, een hevige uiting van verzet tegen de overheersing door Frankrijk en de pro-Franse adel. In dezelfde lijn lagen de pogingen om een unie tussen Brabant en Limburg te smeden, en om Vlaanderen en Brabant dichter bij elkaar

te brengen, onder meer door middel van de pro-Engelse politiek van de Gentse patricier Jacob van Artevelde. Holland en de rest van de Noordelijke Nederlanden bleven voorlopig nog buiten de verenigingstendenzen, die zich vooral uitten op de plaatsen waar de economische en culturele opbloei het grootst en de drang naar politieke macht het hevigst waren.

Het literair-didactisch werk kreeg een vervolg met de *Rijmkroniek van Vlaanderen* (van meerdere auteurs) en de *Brabantse Yeesten* van Jan van Boendale, die overigens meer gewaardeerd wordt voor zijn *Der Leken Spieghel*, een dichtwerk van meer dan 20.000 verzen. Toch verscheen ook Holland op het literair-didactische toneel met de *Rijmkroniek van Holland*, die door Melis Stoke in 1305 werd voltooid.

oraifon

Misereere met den
Werde met den
Die in vanden doe
hebe verlieten insonder eijne

1. **M**isereere met den
2. **M**isereere met den
3. **M**isereere met den
4. **M**isereere met den
5. **M**isereere met den
6. **M**isereere met den
7. **M**isereere met den
8. **M**isereere met den
9. **M**isereere met den
10. **M**isereere met den
11. **M**isereere met den
12. **M**isereere met den
13. **M**isereere met den
14. **M**isereere met den
15. **M**isereere met den
16. **M**isereere met den
17. **M**isereere met den
18. **M**isereere met den
19. **M**isereere met den
20. **M**isereere met den
21. **M**isereere met den
22. **M**isereere met den
23. **M**isereere met den
24. **M**isereere met den
25. **M**isereere met den
26. **M**isereere met den
27. **M**isereere met den
28. **M**isereere met den
29. **M**isereere met den
30. **M**isereere met den

1. **M**isereere met den
2. **M**isereere met den
3. **M**isereere met den
4. **M**isereere met den
5. **M**isereere met den
6. **M**isereere met den
7. **M**isereere met den
8. **M**isereere met den
9. **M**isereere met den
10. **M**isereere met den
11. **M**isereere met den
12. **M**isereere met den
13. **M**isereere met den
14. **M**isereere met den
15. **M**isereere met den
16. **M**isereere met den
17. **M**isereere met den
18. **M**isereere met den
19. **M**isereere met den
20. **M**isereere met den
21. **M**isereere met den
22. **M**isereere met den
23. **M**isereere met den
24. **M**isereere met den
25. **M**isereere met den
26. **M**isereere met den
27. **M**isereere met den
28. **M**isereere met den
29. **M**isereere met den
30. **M**isereere met den

Oraifon
1. **O**raifon
2. **O**raifon
3. **O**raifon
4. **O**raifon
5. **O**raifon
6. **O**raifon
7. **O**raifon
8. **O**raifon
9. **O**raifon
10. **O**raifon
11. **O**raifon
12. **O**raifon
13. **O**raifon
14. **O**raifon
15. **O**raifon
16. **O**raifon
17. **O**raifon
18. **O**raifon
19. **O**raifon
20. **O**raifon
21. **O**raifon
22. **O**raifon
23. **O**raifon
24. **O**raifon
25. **O**raifon
26. **O**raifon
27. **O**raifon
28. **O**raifon
29. **O**raifon
30. **O**raifon

Oraifon
1. **O**raifon
2. **O**raifon
3. **O**raifon
4. **O**raifon
5. **O**raifon
6. **O**raifon
7. **O**raifon
8. **O**raifon
9. **O**raifon
10. **O**raifon
11. **O**raifon
12. **O**raifon
13. **O**raifon
14. **O**raifon
15. **O**raifon
16. **O**raifon
17. **O**raifon
18. **O**raifon
19. **O**raifon
20. **O**raifon
21. **O**raifon
22. **O**raifon
23. **O**raifon
24. **O**raifon
25. **O**raifon
26. **O**raifon
27. **O**raifon
28. **O**raifon
29. **O**raifon
30. **O**raifon

Messire Loys de Bruges
Prince de Wincestr
en la Ville. S. Omer
d'Arragon Nauare
plus est en Vous.
Seign de la Gruythuyse
just esleu Chtr 1761
avec Don Jan Roy
ete
Meer is in V.

Pagina 2r van het Gruuthusehandschrift, dat werd aangekocht door de KB in Den Haag

De didactische literatuur vond ook andere uitingsvormen, zoals mystieke. De grootmeester van de veertiende-eeuwse mystiek was ongetwijfeld de al genoemde Brusselaar Jan van Ruusbroec, die poëzie, maar toch vooral proza schreef. Enkele door hem geïntroduceerde termen behoren nog altijd tot de (dagelijkse) woordenschat van onze taal, bijvoorbeeld *indruk*, *invloed*, *binnenste*, *neiging*, *wezenlijk*, *werkelijk*. Via Latijnse vertalingen van zijn werk oefende Ruusbroec grote invloed uit op de mystieke beweging in heel Europa.

Op het wereldlijke vlak echter scheerden poëzie en drama in de veertiende eeuw hoge toppen. Onze kennis ervan danken we vooral aan twee verzamelhandschriften: het *Gruuthusehandschrift* en het *Hulthemse handschrift*. Het eerste, dat ten behoeve van de Brugse Heren van Gruuthuse werd samengesteld, bevat vooral liederen, balladen en lyrische gedichten, waaronder het beroemde 'Egidius waer bestu bleven' (zie verderop) en het 'Kerelslied'. Bij de meeste gedichten werd ook de melodie in muziektekens meegegeven, waardoor we ook heel wat kunnen leren over de stand van de musicologie in de veertiende eeuw. Van de balladen in het *Gruuthusehandschrift* is vooral 'Heer Halewijn' bekend geworden. Het handschrift, dat tot voor kort nog in privéhanden was, werd in 2007 aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Het *Hulthemse handschrift* is voor onze kennis van de evolutie van het toneel belangrijk geweest. Het bevat vier abele spelen: *Esmoreit*, *Gloriant*, *Lanseloet van Dene-marken* en *Een abel spel vanden winter ende vanden somer*. Het zijn de vroegste voorbeelden van ernstig, wereldlijk toneel in de Europese literatuur. Wie de auteurs ervan zijn

is onbekend, maar ook hier blijken de Zuidelijke Nederlanden de bakermat te zijn van literaire vernieuwing in Europa.

De wereld van de abele spelen is die van koningen en edellieden, wat erop wijst dat het adellijke element in de veertiende eeuw zeker niet verdwenen was.

De vijftiende eeuw

De vijftiende eeuw was die van de Bourgondiërs. Nadat de hertog in 1383 graaf van Vlaanderen was geworden, zou het huis van Bourgondië erin slagen een halve eeuw later ongeveer de hele Nederlanden te regeren en voor het eerst samen te brengen. Op het einde van dit hoofdstuk zullen we het daar uitgebreid over hebben.

Het mag vreemd lijken, maar het was tijdens de regering van dit Franse geslacht dat literatuur en cultuur in de Nederlanden zich meer en meer van de Franse invloed bevrijdden en een grote originaliteit ontwikkelden. Geweldige meesters als Jan van Eyck, Rogier van der Weyden en Hans Memlinc bewandelden nieuwe wegen in de schilderkunst en ook in de architectuur (de gotiek van de Nederlanden) en de muziek (de polyfonie met onder anderen Johannes Ockeghem en Jacob Obrecht) ziet men interessante vernieuwingen. De Lage Landen waren op al deze gebieden toonaangevend in Europa. Ook in de literatuur bleef men niet achter. Het opvallendste kenmerk was de bloei van het wereldlijke theater, vooral door de rederijderskamers. De naam *Camer van Rhetorica* dook voor het eerst in 1441 in het Oost-Vlaamse Oudenaarde op, maar ook voordien waren er al dergelijke gezelschappen. Oorspronkelijk werden er

vooral religieuze stukken gespeeld, meestal gevolgd door luchtige *cluten* of *boerden*. Lidmaatschap van een rederijkerskamer verleende groot sociaal prestige. De interne organisatie lijkt van de gilden en ambachten te zijn afgekeken.

De onderlinge toneelwedstrijden van de rederijkerskamers, ‘landjuwelen’ genoemd, groeiden uit tot grote feesten die dagen en soms zelfs weken de bevolking beroerden van de steden waar ze plaatsvonden. De heretogen ondersteunden dit initiatief, omdat ze geloofden dat dergelijke samenkomsten van kamers uit het hele land de saamhorigheid onder de nog niet lang verenigde Nederlanden ten goede zou komen. Op het landjuweel van Antwerpen bijvoorbeeld dongen in 1498 niet minder dan 28 kamers om de prijzen, in een atmosfeer van volkskermis, banketten en groot jolijt.

Wat literaire kwaliteit betreft waren de prestaties van de verschillende kamers zeer ongelijk. De grootste aandacht ging naar de techniek (de spitsvondigheid), naar het spel met versvorm en taal, waarin ongekende hoogten werden bereikt, maar met vaak ook stroeve gekunsteldheid als resultaat. Het voldoen aan de (zeer hoge) theoretische vormeisen was meestal belangrijker dan de inspiratie van de kunstenaar, maar anderzijds werden in die omstandigheden ook twee meesterwerken van de Europese (toneel)literatuur geproduceerd: *Elckerlyc* en *Marikan van Nieuweghen*.

Mysteriespelen, mirakelspelen en moraliteiten waren de drie geliefde rederijkersgenres. Hoewel in de laatstgenoemde categorie over het algemeen de minste kwaliteit werd geproduceerd, behoort *Elckerlyc* (voluit *Den Spyghel der Salicheyt van Elckerlyc*) uitgerekend tot dit genre. Van de Brabantse auteur

ervan, Pieter van Diest, weten we niet meer dan zijn naam. Hij schreef het stuk omstreeks 1470. In 1485 kreeg *Elckerlyc* de eerste prijs op het landjuweel van Antwerpen en tien jaar later werd het voor het eerst gedrukt. Het kende in andere landen veel succes, werd al heel vlug in het Engels vertaald als *Everyman* en was vanaf dat moment, tot op de dag van vandaag, een geliefd thema in zo’n beetje de hele Europese literatuur.

Een mirakelspel dat het gewone niveau ver oversteeg, was *Marikan van Nieuweghen*, waarvan we de naam van de auteur niet eens kennen. Taalniveau, stijl, handeling en locatie zijn totaal anders en veel meer op het dagelijkse leven afgestemd dan in *Elckerlyc*, maar in beide gevallen is een rederijker aan het werk geweest die de kwaliteiten van zijn collega’s ruim overtrof.

Een uitzondering op de anonimiteit van de meeste auteurs van de rederijkerskamers is de Bruggeling Anthonis de Roovere (zelf noemde hij zich Antheonis), die in de tweede helft van de vijftiende eeuw veel van zich liet horen. Naast satirische spelen en gedichten schreef hij onder meer *Vander Moltenfeeste*, een *dance macabre* die hem beroemd heeft gemaakt.

Hoewel er ook in het Noorden rederijkerskamers actief waren, lag het centrum van hun activiteit en succes in het Zuiden, waar alles geschreven werd waar we het tot nu toe over hebben gehad. De literatuur in het Noorden was veel conservatiever en was veel dichter bij de veertiende-eeuwse traditie gebleven dan in het Zuiden. Ook het experimenteren met taal en vormgeving ontbrak vrijwel volkomen.

Tot slot moet hier vermeld worden dat de uitvinding van de boekdrukkunst in de tweede helft van de vijftiende eeuw (het eer-

In 1249 legden de schepenen van Boekhoutte de verkoop vast van een stuk land. Het document is de oudste bekende, oorspronkelijk in het Nederlands geschreven ambtelijke tekst.

ste Nederlandstalige gedrukte boek is de Delftse bijbel uit 1477) tot het drukken van heel wat volksboeken leidde, die bijna allemaal prozabewerkingen waren van vroegere ridderromans. Dat een van de eerste een *Historie van Reinaert de Vos* was, bewijst de populariteit die dat verhaal nog genoot. De Engelse drukker William Caxton vertaalde het volksboek (*The Historye of Reynart the Foxe*) en vergrootte daarmee de populariteit van het verhaal in heel Europa sterk.

Ambtelijke teksten

Middeleeuwse literaire teksten zijn dubieuze bronnen voor wie wil weten hoe de taal

er op zekere tijd en in een bepaalde plaats uitzag. Ten eerste zijn ze doorgaans niet van een datum en een plaats voorzien. Ten tweede hebben de manuscripten die we lezen zelden of nooit op de schrijftafel van de auteur gelegen. Het zijn bijna altijd kopieën van kopieën van kopieën. En omdat ‘kopiëren’ in de Middeleeuwen nog geen andere betekenis had dan ‘met de hand overschrijven’, zijn de woorden die wij lezen vaak niet precies de woorden die de auteur heeft opgeschreven.

Lastig voor de taalstudie is namelijk dat kopiïsten ook het dialect van de oorspronkelijke tekst aanpasten aan hun eigen tongval. Toch kunnen geleerden tijd en plaats vaak vrij nauwkeurig achterhalen door het hand-

schrift van de kopiïst en het papier of perkament te bestuderen en door te zoeken naar cultuurhistorische kenmerken en eigenaardigheden van het taalgebruik.

Rekeningen, oorkonden, politieverordeningen en andere ambtelijke teksten zijn in tegenstelling tot romans en liedjes doorgaans wél van een dagtekening voorzien. Ambtenaren begonnen zich later in de volkstaal uit te drukken dan dichters. De oudste ambtelijke tekst komt uit het Vlaamse Gent, waar omstreeks 1236 de Latijnse statuten van het gasthuis voor leprolijders werden vertaald in een Gents getint Nederlands.

Een van de meest gevreesde ziekten in de Middeleeuwen was lepra, ook melaatsheid en de Lazarusziekte genoemd, naar de man die Jezus opwekte uit de dood en van wie werd aangenomen dat hij aan lepra leed. De uitroep ‘Ben je belazerd!’ herinnert nog aan hem, net als *gelazer* en *oplazeren*. De deerlijk verminkte melaatsen die hun komst moesten aankondigen door met een ratel te kleppen, leven nog voort in het woord *klaploper*.

Het dertiende-eeuwse Gent verpleegde zijn melaatsen in een leprozerie. Rechten en plichten van de zieken waren vastgelegd in statuten, waarin onder meer is opgetekend hoeveel ze moesten betalen, voor welke vergrijpen iemand de toegang ontzegd werd en hoe vaak ze zich mochten laten aderlaten. (*‘Van den blotlatene. Elc die wille mach hem bloet laten ter adere ses warven int iaer.’*) Als laatste punt is vermeld dat de statuten drie keer per jaar moeten worden voorgelezen aan alle inwoners, met Pasen, Pinksteren en Kerstmis; ook nieuwelingen moeten ze bij hun intrede aanhoren. Met nadruk: ‘in Diedsch.’

Desen brief es sculdech in Diedsch telesene de-capelán van den bus of sin vicaris in de comste ens nieus broders ove suster; béde gandses ende siecs. Ende danne mot hebben delesere enen stop wins van den gonen in wies comste hine leset in Diedsch.

(Dit document dient in het Nederlands te worden voorgelezen door de huiskapelaan of zijn plaatsvervanger bij de komst van een nieuwe broeder of zuster, zowel een gezonde als een zieke. Daarvoor hoort de lezer twee liter wijn te krijgen van degene bij wiens komst hij dit in het Nederlands voorleest.)

De vertaler van de leprozeriestatuten was een belangrijke taalvernieuwer. Voorheen werden officiële stukken namelijk in het Latijn geschreven. Na een korte overgangstijd waarin Frans werd gebruikt, schakelde men in de loop van de dertiende eeuw over op de volkstaal. Dergelijke officiële stukken legden vaak de overdracht van goederen, geld of rechten vast, die door de schepenen werd bekrachtigd. Aanvankelijk verzochten vooral de grootgrondbezitters (vaak kerkelijke instellingen) om een geschreven akte bij een transactie, want goedkoop was zo’n document niet. Wat later kregen ook het patriciaat en ambachtslieden behoefte aan schriftelijke getuigenissen, zoals testamenten en gilderegels, en in diezelfde tijd ontstond er vraag naar ambtelijke stukken in de plaatselijke volkstaal, en niet langer in het Latijn of het Frans.

In de loop van de dertiende, maar vooral in de veertiende eeuw groeide het aantal leken dat kon schrijven. *Clericus*, *klerk*, oorspronkelijk een geestelijke, werd de naam voor een gerespecteerd beroep, en grote steden als Brugge, Ieper, Gent en Dordrecht

kregen al gauw een eigen klerk in dienst. Het ambtelijke schrijfwerk werd niet langer alleen op de grafelijke kanselarij verricht. Kloosters bleven het Latijn langer trouw; ze beschikten trouwens vaak zelf over monniken die konden schrijven.

Vlaamse ambtenaren gingen als eersten de volkstaal gebruiken. Na de statuten van de leprozerie volgde tussen 1237 en 1240 de vertaling van de Gentse stadskeuren en vanaf 1253 werden alle oorkonden in de volkstaal opgesteld. In 1249 volgde Boekhoute het voorbeeld van Gent: ‘de schepenbrief van Boekhoute’, over de verkoop van een stuk grond, is het oudste bekende document in de volkstaal dat geen vertaling is. In 1253 begonnen de klerken in Ieper Vlaams te schrijven, hoewel ook het Frans daar tot in de veertiende eeuw een officiële schrijftaal bleef. In 1262 volgde Brugge, waar in

korte tijd een enorme productie op gang kwam: met uitzondering van de stadsrekeningen, die tot 1302 (het jaar van de Guldensporenslag) in het Latijn werden gesteld, schreef men alles in de volkstaal. Kwantitatief laat Brugge al vrij snel Gent achter zich: ruim tweederde van alle Middelnederlandse ambtelijke teksten uit de dertiende eeuw is in Brugge geschreven. Deze enorme massa archief is te verklaren door de economische bloei van de stad, de rijkdom van zijn kerkelijke instellingen en ook door het feit dat de zetel van de uitgestrekte kasselrij van *het Vrije* er gevestigd was. Het Vrije, het platelandsgebied rond Brugge, was de grootste kasselrij van het graafschap Vlaanderen. De meeste leden van de hoge adel hadden er hun goederen en er woonden ook veel vrije grondbezitters.

Na Vlaanderen volgde het graafschap

De schepenen van Boekhoute groeten allen die dit lezen

Om een indruk te geven van ambtelijke teksten en gewestelijke taalvariatie volgen hier enkele openingsformules van schepenbrieven (in het Middelnederlands ‘letteren’ genoemd), beginnend met de oudst bekende schepenbrief, die van Boekhoute uit 1249. De eenheid is bij alle verscheidenheid in klank onmiskenbaar:

De scepenen van bouchouta quedden [groeten] alle degene die dese lettren sien selen in onsen here.

...allen den ghenen die dese lettren sullen sien iof horen lesen... (Brugge 1356)

...tallen den ghenen die dese letteren sien sullen ende horen lesen. (Biervliet, Zeeuws-Vlaanderen 1308)

...doen cond alle den ghenen de desen briefsolen sien... (Utrecht 1278)

...dat si oppenbare alle den ghenen die dese letteren sien selen ocht horen... (Waalwijk, Brabant 1308)

...doen cont allen den ghenen die desen brief sien soelen ochte horen lesen... (Beringen, Limburg 1349)

...doen cont alle den geynen di desen breyfsolen sien of horen leysen... (Gelre 1316)

...don kundich allen denghenen de desen bref sien iof horen lesen... (Groningen 1340)

Holland-Zeeland: Middelburg in 1254, de grafelijke kanselarij te Den Haag in 1267 en Dordrecht in 1278; de graven van Holland waren de enige vorsten in de Lage Landen die het gebruik van de volkstaal als schrijftaal aanwijsbaar bevorderd hebben. Brabant volgde als derde: als eerste stad Kortenberg in 1266, binnen tien jaar gevolgd door Breda, Mechelen en Grimbergen; Brussel en Leuven, de grote steden van Brabant, hielden tot in de veertiende eeuw aan het Latijn vast. Limburg handhaafde het Latijn ook tot halverwege de veertiende eeuw, op het goederenregister van Aldenbiezen (1280) en een oorkonde uit Tongeren (1277) na. Utrecht begon in 1270 Diets te schrijven, en het noordoosten bleef het langst aan het Latijn trouw.

Wat de 'Fachliteratuur' betreft (de taal van de wetenschappelijke traktaten), is het Limburg dat met de eer gaat strijken: de zogenoemde *Limburgse gezondheidsregels* werden in 1253 in het Noord-Limburgs in de marge van een Latijnse kalender geschreven.

Belangrijk om te onthouden is dat van de bijna 2100 documenten die vóór 1300 werden geschreven 70 procent Vlaams was, 15,5 procent Hollands, 10 procent Brabants, 1,5 procent Zeeuws en 1,3 procent Utrechts, terwijl de rest uit de overige gewesten kwam. Er kan geen twijfel over bestaan: de wieg van de Nederlandse schrijftaal stond in het Zuiden, om precies te zijn in Vlaanderen, en daar zou de taal ook opgroeien en volwassen worden.

In Vlaanderen en in mindere mate ook in Holland en Brabant hebben zich in een tamelijk korte tijd ambtelijke schrijftaaltradities ontwikkeld, die voor de langzaam groeiende eenheid in de volgende eeuwen een belangrijker impuls hebben gegeven dan de

literatuur van voor 1300; de Vlaamse schrijftaaltraditie heeft daarbij een pioniersrol vervuld.

Een spelling die de spreektaal volgt

Een van de eerste dingen die opvallen bij het lezen van een Middelnederlandse tekst, is dat de woorden zo opgeschreven lijken te zijn als ze werden uitgesproken. Allerlei woorden zijn aan elkaar geschreven: *segghic* wordt *segghic*, *dat swaert* wordt *tswaert*, *soude hi* wordt *soudi*. In de eerste regels van *Karel ende Elegast* ligt keizer Karel de Grote te slapen in zijn kasteel *tengelem*: te Ingelheim, waar hij bezoek krijgt van *dengel*: de engel. Als wij nog zo schreven, zouden we 'het doet er niet toe' kunnen spellen als *toeternietoe*.

Woordenboeken of Groene Boekjes waarin schrijvers de juiste spelling konden opzoeken, waren er nog niet. Iedere scribent moest op zijn eigen wijze zijn gesproken volkstaal zien neer te schrijven in een alfabet dat ontleend was aan een vreemde taal, het Latijn. Toch heerst er in middeleeuwse boeken geen spellinganarchie. Verschillen als tussen *woort* en *woord* of tussen *dair* en *daer* zijn te verwaarlozen in vergelijking met de grote mate van overeenstemming. Er was variatie: één auteur kon, zelfs op dezelfde pagina, hetzelfde woord op verschillende manieren spellen. Maar al vanaf de dertiende eeuw bestonden er vaste gewoonten in de spelling.

De manier waarop het Latijnse alfabet werd gebruikt, werd bovendien ook nog bepaald door de spelling van het Frans. Met een *b* tussen een *g* en een *i* of een *e* (*ghingen* en *gheven*) werd de lezer erop gewezen dat hij die woorden met een [g] moest uitspreken (de zachte zuidelijke [g], welteverstaan), en niet met de [zj] van *genre*. De dertiende-

eeuwse uitspraak van de eerste klank van *te-gegen* (ons huidige ‘tegen’) was vermoedelijk een soort [tsj], zoals in ‘Tsjaikovski’. De Oost-Vlaamse scribent van de schepenbrief van Boekhoude, die dat woord in 1249 aan het papier wilde toevertrouwen, koos voor de spelling *chegen*, en dat is alleen mogelijk wanneer hem de Franse spellingconventie voor ogen stond.

Maar een Algemeen Nederlands, dat in Ieper ongeveer hetzelfde klonk als in Dordrecht, Den Haag of Brussel, bestond in de Middeleeuwen nog niet. Er bestonden alleen dialecten. Ook zullen deze dialecten in werkelijkheid nog veel meer van elkaar verschillen dan uit de spelling blijkt. Ook middeleeuwse schrijvers probeerden niet alle verschillen in klank in de spelling tot uitdrukking te brengen. Er waren ongetwijfeld streken waar, zoals nu nog, *paard* als [pjeert] werd uitgesproken. Niemand probeerde dat echter in zijn spelling weer te geven. Alleen duidelijk ‘schrijfbaar’ verschillen zijn in de spelling terug te vinden; zo schreven Hollanders en Vlamingen *of* en *vier*, maar Brabanders en Limburgers *af* en *vuur*, de vormen die later tot de algemene verzorgde taal werden verheven. Consequentie was er niet altijd: in het westen zei men *weunen* en *veughel*, maar naast deze spellingen komen ook *wonen* en *voghel* voor. Een enkele keer drukt deze variatie een verschil in stand uit: in een Brugse kroniek uit de vijftiende eeuw wordt de kampioen van een schuttersvereniging *keuninck* genoemd, maar de vorst *coninck*.

Eggeric en z'n wijf

De dichter Willem vertelde in Vlaamse verzen over de streken van Reynaert de Vos.

Maar zijn verhaal is niet bedoeld, zegt hij zelf, voor boerenkinkels zonder gevoel voor poëzie, die ‘*te vele slachten [...] den raven*’. Hoe nu? Stond er bij Willems critici raaf op het menu? De zin betekent niets anders dan: ‘die erg veel lijken op de raaf’, en dat was volgens de dichter een eigenwijs beest. *Slachten* voor ‘gelijken op’ is tot vandaag in sommige (West-Vlaamse) dialecten blijven bestaan.

Sommige woorden hadden dus in de Middeleeuwen een heel andere betekenis dan nu. In *Karel ende Elegast* sluipt de dappere Elegast de slaapkamer van de boosaard Eggeric binnen. Eggeric ligt in bed met *sijn wijf*. Daar wil de schrijver niet mee zeggen dat zij even slecht is als haar echtgenoot (integendeel, ze staat aan de goede kant): een *wijf* is nog gewoon een ‘vrouw’, het woord kreeg pas later een negatieve betekenis. Een groot aantal andere woorden is volkomen verdwenen: *dwaen* ‘wassen’, *quedden* ‘groeten’, *stappans* ‘meteen’.

Hoe klonk het Middelnederlands? Veel daarvan is onzeker. Immers, het enige wat we hebben is tekst. Maar op grond van de spelling is er wel iets over te zeggen. De tweeklanken [ui] en [ij] bestonden nog niet: *muus* en *huus* zijn nog niet in *muis* en *huis* veranderd; *wijs* werd met een klank uitgesproken die we nu als *ie* schrijven. *Niet* werd waarschijnlijk ongeveer als [niët] uitgesproken, want *niet* rijmt nooit op *nijt* of *nijd*. Het rijm geeft taalkundigen belangrijke aanwijzingen over de uitspraak, net als de spelling.

De klinkers in *dat* en *daet* onderscheidden zich nog door een verschil in lengte en niet door een verschil in klank, zoals nu in hoofdzaak: korte klinkers waren kort en lange klinkers waren lang, meer niet. In woorden als *mensch* en *tusschen* was nog een [ch]

of een [k] te horen. De *ng* in *coninghen* werd uitgesproken als die in het Engelse *finger*.

Naast *du* 'jij' in het enkelvoud kwam *ghi* in het meervoud voor, hoewel *ghi* steeds meer in gebruik raakte in het enkelvoud. *U* werd nog uitsluitend als voorwerp gebruikt (*hi sach u*), dus nooit als onderwerp, zoals nu. *Zich* werd in het westen nog niet gebruikt: in plaats van 'zich schamen' zei men *bem scamen*, zoals nu nog in de meeste dialecten. In de vervoeging van het werkwoord valt de eerste persoon op: *ic blive* of *blijve* met een *-e* die nu nog als een fossiel te vinden is in de uitdrukking *zegge en schrijve*. Er waren nog veel meer sterke werkwoorden dan nu. De verleden tijd van *lachen* was *loech* in plaats van *lachte*, die van *maken* *miek*.

Mi lanct na di, gheselle mijn

Het Middelnederlands kende nog naamvalen, zoals het Latijn of het Duits, hoewel het naamvalssysteem in de loop der eeuwen al flink was afgesleten. Doordat aan de vorm van het zelfstandig naamwoord of van het lidwoord te zien was welke functie het in de zin vervulde, waren voorzetsels veel minder nodig dan nu: *gedenk mijner*, 'denk aan mij'. Omdat de vorm van het woord liet zien welk zinsdeel het was, was een vaste volgorde, met het onderwerp vooraan, niet nodig: *den coninc sach die rechtere* 'de rechter zag de koning'.

Werkwoorden die geen onderwerp bij zich hebben, kennen we nu nog (*mij dunkt...*, *mij lijkt...*), maar in de Middeleeuwen waren het er meer. Zoals in de tweede regel uit het beroemde *Egidiuslied*, een klacht om een gestorven vriend:

*Egidius, waer bestu bleven?
Mi lanct na di, gheselle mijn.*

Het werkwoord *lanct* 'verlangt' heeft geen onderwerp, bijvoorbeeld *ic*, maar in plaats daarvan een meewerkend voorwerp (*mi*). Verder wordt het vergezeld door een voorzetsel met een voornaamwoord (*na di* 'naar jou'). De betekenis is dus 'ik verlang naar jou'.

Er bestond nog een dubbele ontkenning (*ic en sal niet mogen gaen*), zoals nu nog in het Franse *ne...pas*. Het bijvoeglijk naamwoord kon nog achter het zelfstandig naamwoord staan (*die ridder goet* 'de goede ridder'), zoals nu nog in *Staten-Generaal* en *Daar was laatst een meisje loos* ('een slim meisje'). En voegwoorden, ten slotte, kwamen veel minder voor als introductie van een bijzin dan in later tijd (*ic denke hi comt* 'ik denk dat hij komt').

Talen veranderen voortdurend en het Middelnederlands is geen uitzondering op die regel. De net genoemde kenmerken passen beter bij het dertiende- dan bij het vijftiende-eeuwse Middelnederlands. Daarbij komt dat Vlamingen, Hollanders, Limburgers en Brabanders dialecten spraken die aanzienlijk van elkaar verschilden, zowel in klank als in woordenschat.

Een lappendeken van dialecten

Het christelijke *Kerst* werd overal gebruikt, maar in Vlaanderen ook nog het heidense woord *Midwinter*. De standaard-oppervlaktemaat voor percelen was in Limburg, Brabant en Oost-Vlaanderen de *bunder*, in West-Vlaanderen zeiden ze *gemet* of *imet* en in Holland en Utrecht *morgen*.

De Vlaming Jacob van Maerlant, die zijn

planten- en dierenboek *Der naturen bloeme* opdroeg aan de Zeeuwse edelman Nicolaas van Cats, schreef over de leeuw: '*Lewe es hi in Dietsche ghenant, ende liebaert beetmene* [noemt men hem] *hier int lant.*' Ook de egel en het varken hadden in Holland en Vlaanderen verschillende namen: '*Een egel beetment in Dietscher tale, in Vlaemsche een beerts*'; '*Aper domesticus in Latijn es in Dietsche een tam everswijn; een beer hetet in onser tale.*'

Een schrijver wil gehoord en gelezen worden. Hij zal daarom als dat nodig is zijn tekst aanpassen aan zijn publiek. Maerlant merkte over het handwerk van de dichter op dat hij omwille van het rijm soms moet '*soucken misselicke tonghe* [verschillende talen] *in boucken: Duuts, Dietsch, Brabants, Vlaams, Zeus, Walsch, Latijn, Griex ende Hebreuws.*' Daarmee bedoelde hij vooral dat een ander dialect uitkomst kon bieden bij het rijmen.

Ook het bereik van dialecten verschil-

de: een prestigieus dialect als dat van de rijke handelsstad Brugge kon men in ruimere kring lezen dan dat van het afgelegen Zwolle of Beringen. Bij de komst van Hoogduitsprekende Beierse vorsten passen omstreeks 1400 Hollandse hofdichters hun taalgebruik aan, want wiens brood men eet, diens woord men spreekt. In een mengtaal die als 'potjesmiddelhoogduits' is gekarakteriseerd, schreven zij hoofse minnepoëzie voor hun Duitse mecenas, vol *zuesen worden* ('zoete woorden'), *hertz* ('hart'), *ich, dich* en *mir*.

Het is overigens niet erg waarschijnlijk dat sprekers van verschillende dialecten geen enkele moeite hadden om elkaar te verstaan: anders zouden auteurs van religieuze teksten het niet nodig hebben gevonden later, in de zestiende eeuw, een algemeen verstaanbare taal te smeden. En als het origineel de opdrachtgever voor een kopie geen problemen zou hebben bezorgd, waarom zou de klerk

Op de vismarkt

In het onderstaande uittreksel uit *Le livres des mestiers* (verzen 345-360) worden de namen van zeevissen toegelicht.

Vanden visschen moghedi horen

De name van eenighen

Vander zee comen ons

Die vetvischen ende meerswine

Cabeliau ende schelvisch

Rivisch ende pladijs

Witinc ende spierinc

Makereel ende herders

Braesmen ende elften

Setsen ende zestel

Harinc versch ende but

Harinc vivelo

Cake harinc

Harinc droghe

Stuer ende oestren

Musselen ende coccs.

Woordverklaring

Vetvischen: walvis. Een *meerswine* (meerzwijn) is een bruinvis. *Rivisch* (in de Franse tekst *Rivis*) staat voor rijnvvis, maar komt toch uit de zee. *Herders* zijn barbelen en *setsen en zestel* staan voor inktvis en zeeaal. *Vivelo* verwijst naar de Engelse haven Fivelai in Yorkshire (nu Filey). *Cake harinc* is geaakte haring, *cocs* zijn kokkels.

Bron: Cotman (1999).

zich dan zoveel moeite hebben getroost de taal aan zijn eigen dialect aan te passen?

De vroegste woordenboeken

De oudste Nederlandse woordenboeken stammen uit de Middeleeuwen. Echte woordenboeken waren het eigenlijk nog niet. De vroegste voorgangers van meneer Van Dale zijn de onbekende samenstellers van de woordenlijstjes waarmee middeleeuwse monniken en scholieren Latijn leerden. Dergelijke lijsten waren verzamelingen van glossen, verklaringen in de volkstaal van lastige woorden uit Latijnse teksten. Uit zulke glossaria ontstonden rond 1200 vocabularia, alfabetisch gerangschikte Latijnse woorden, onafhankelijk van bepaalde teksten, met een vertaling in de volkstaal eraan toegevoegd.

De eerste ‘woordenboeken’ waren dus tweetalig; ze hadden dan ook een didactisch doel, het leren van Latijn, net als de boekjes met eenvoudige tweetalige gesprekjes uit dezelfde tijd. Niet alleen scholieren maakten daar gebruik van; er bestonden ook Nederlands-Franse leerboekjes voor kooplieden. Deze boekjes zijn geordend naar onderwerp. Het zijn de voorlopers van onze taalgidsjes voor toeristen.

Een van de bekendste is *Le livres des mestiers/De bouc vanden Ambachten*, een conversatieboekje uit de veertiende eeuw (waarschijnlijk tussen 1367 en 1377), met naast elkaar teksten in Picardisch Frans en in Brugs Nederlands. De auteur is een verder onbekende ‘walsche scoelmeestere’ en de tekst is in Brugge ontstaan.

Op de Latijnse school leerden kinderen het Latijn ook als omgangstaal te gebruiken – ze

konden zelfs straf krijgen als ze met elkaar onder schooltijd in de volkstaal spraken. Dankzij Hermannus Torrentius, de rector van een school in Zwolle, kunnen we een gesprekje af luisteren tussen twee schooljongens, Syricus en Petrellus, omstreeks het jaar 1500:

- S: Unde venis, Petrelle?
Peterken wan comstu? [wan = van waar]
P: E templo, Syricse.
Uut die kerke.
S: Quid illic fecisti?
Wat hebstu daer ghedaen?
P: Turbinem circumegei.
Ick heb den bat ghedreven. [bat = tol]
S: Hoc facere in templo minime decet.
Dat en beteemt niet datment in die kerke doe.
P: Id ipsum nunc vapulando didici.
Dat heb ick nu oeck mit slage gheleerd.
S: Nihil mihi aliud novi aufers e templo?
Brendy ons anders nyet nywes uut der kerken?
P: Morio noster Heyno in sacrario fecit oletum.
Heyn, onse dwaes, heeft in die sacristij ghedreten. [= geschetten]
S: Id nasus resciscat tuus.
Dat moet u noese weten. [noese = neus]

Het beroemdste taalgidsje zou overigens verschijnen in de zestiende eeuw. Noël van Berlaimont, een schoolmeester uit Antwerpen, publiceerde in 1527 *Vocabulare*, een Frans-Nederlands gespreksboekje. Het werkje bleef meer dan tweehonderd jaar in druk: tussen 1527 en 1759 verschenen er ongeveer honderdvijftig drukken van, veelal bewerkingen. In 1616 verscheen bijvoorbeeld een zeventalige editie (Frans, Ne-

*Tollen in het kerkportaal, en andere kinderspelen
(detail van een schilderij van Pieter Bruegel)*

derlands, Italiaans, Spaans, Duits, Engels, Portugees) en in 1656 zelfs een achttalige, met Latijn als ingangstaal voor de woordenlijst. Frederik de Houtman, die in 1598 naar de Oost was gestuurd om er zo veel mogelijk lading te halen, en die tijdens zijn reis twee jaar gevangenzat in Atjeh, benutte zijn ‘vrije’ tijd door het werkje van Van Berlaumont tot een Maleis taalgidsje om te werken, dat in 1603 verscheen als *Spraeck ende woord-boeck inde Maleysche ende Madagaskarsche talen*.

Middelnederlandse dialecten

De dialecten van het Middelnederlands delen we in drie ‘landschappen’ in: Kust-Mid-

delnederlands, Zuidoost-Middelnederlands en Noordoost-Middelnederlands. Veel van de specifieke streekkenmerken, vooral op het gebied van de uitspraak, handhaafden zich tot onze tijd (zie hoofdstuk 2).

Het Noordoost-Middelnederlands werd gesproken in het tegenwoordige Gelderland, Overijssel, Drenthe en Groningen, het gebied dat oorspronkelijk tot het Nederduitse taallandschap behoorde, maar dat vanaf de veertiende eeuw langzamerhand tot het Nederlandse taalgebied gerekend kan worden. De invloed vanuit het westen drong erg langzaam door, met Utrecht als intermediair. In vergelijking met de kuststreek en het zuidoosten kwam de schrijftraditie in het noordoosten maar traag op gang. De meeste Middelnederlandse documenten zijn afkomstig uit Vlaanderen, Holland, Brabant en Limburg. Die streken krijgen hier daarom de meeste aandacht.

We hebben er al op gewezen dat de gebieden langs de kust, van Friesland tot Frans-Vlaanderen, en het Engelse gebied aan de overkant van de Noordzee taalkundig bij elkaar horen. Het Hollands, het Zeeuws en het Vlaams vertonen gemeenschappelijke kenmerken en worden daarom Kust-Middelnederlands genoemd. Een voorbeeld ervan is de [eu]-klank (geschreven als ue) in woorden als *bueter*, *vueghel* en *suele* (‘zool’), en de korte [u] in woorden als *up*, *busch* (‘bos’) en *wulf*. In naamparen als Antheunis-Anthonis, Deceuninck-Deconinck, Dewulf-Deewolf, Debuck-Debock, Vandenbussche-Vandenbossche, Vandepitte-Vandeputte komt die west-oosttegenstelling ook nu nog tot uiting. Ook in plaatsnamen: het West-Vlaamse *Meulebeke* is dezelfde naam als het Brusselse *Molenbeek*. Dat dit verschijnsel in het hele westen voorkwam, betekent niet

dat er geen variatie bestond: in Holland en Zeeland kwam *sumer* voor, maar in Vlaanderen alleen *somer*; en omgekeerd was *meulen* meer Vlaams dan Hollands.

Het dialect dat in de schrijftaal lange tijd de eerste rang bekleedde, was het Vlaams.

Vlaanderen

De eerste die het woord ‘Vlaams’ in de volkstaal gebruikte, was de Vlaming Jacob van Maerlant.

Het bekendste Vlaamse sjibbolet is de zwakke positie van de [h]. Die wordt weggelaten waar we hem verwachten (*ondert* en *ant*) en toegevoegd waar hij niet thuishoort (*besele* ‘ezel’ en *bu* ‘u’). Daarnaast maakt het Vlaams onderscheid tussen een korte [oe], gespeld als *ou* (*bouck*, *roupen*), en een lange [oe] die eindigt op een stomme [e], en dus eigenlijk een tweeklank is (*voet*, *boer*, uitgesproken als [voe-et] en [boe-er]).

Andere kenmerken verdwenen langzaam in de loop van de Middelnederlandse periode. Een goed voorbeeld is dat van de zoge-

Op naar de kroegen en de wijven

In het vijftiende-eeuwse Brugge werden, zo leren de stads- en schoutsrekeningen, hoeren en bordeelhouders vaak beboet. Zo vaak en met zulke geringe bedragen dat het eigenlijk om een verkapte prostitutiebelasting ging. Het leuke aan die rekeningen is dat vele prostituees en pooisters met naam opgevoerd worden. Je kon altijd – hoe kan het anders – in de *Quade Herberghe* terecht en keuze was er kennelijk te over.

Voor wie de afkomst belangrijk was, kon *Tannekin de Schottine* in aanmerking komen, of, dichterbij huis, *Calle van Muenekereede*. Omdat Francaïses begeerd waren zal *Margriet de Waelnede* (de Franse) wel een grote populariteit hebben genoten.

Maar ook het uitzicht bepaalt de keuze. Je zou denken dat *Trinne Metten Pockepitten* minder klanten trok dan *Marie Metten Sproeten*. *Marie Metter Muus*, dat wil zeggen ‘met de gespierde armen’, had allicht een bijzondere clientèle, en wie van grote borsten hield was bij *Griete Metten Tuten* aan het juiste adres.

Dat ook toen prostitutie soms als nevenberoep werd uitgeoefend moge blijken uit de beroepsnamen waarmee sommigen van de vrouwen werden aangeduid. *Calle de Melkeghe* (melkvrouw) spreekt voor zichzelf, maar wie het liever wat hartiger had kon beter bij *Lysbette de Biertappeghe* (biertapster) terecht. *Matte Stovejoncwijf* (dienstmeid in het badhuis) had vast ook in haar hoofdberoep al enige ervaring verzameld.

Velen werden ook aan de hand van een epitheton gekarakteriseerd. *Cleen Callekin* tegenover *Vette Losie* is een kwestie van smaak. Wie per se bij *Leepe Griete* of *Dulle Jenine* aan wilde kloppen was vooraf over het karakter van de meisjes geïnformeerd. Omdat donkerharigen als bijzonder wulps golden was het allicht ook bij *Zwarte Mine* goed toeven. En voor wie bang was van ziektes was er nog altijd *Proper Jehanekin*.

Bron: Dupont (2004).

noemde nasaaluitval. Dat wil zeggen dat een [m] of [n] tussen een korte klinker en een volgende spirant uitgestoten werd. De verbreiding daarvan blijkt ook binnen het Kust-Middelnederlandse gebied niet gelijk te zijn: de vormen *-muide* (mond), voorkomend in bijvoorbeeld *Ijfmuiden* en *Diksmuide*, en *goes* (gans), zoals in de stadsnaam *Goes* of in de *Goese pitstraat* in Brugge, bestonden vooral in plaatsnamen. Maar ook het voor-naamwoord *us* (ons) hield slechts in een klein deel van dat gebied stand.

Een interessant geval is het voorvoegsel van het voltooid deelwoord. Het voorvoegsel *ge-*, dat we nu kennen in bijvoorbeeld *gelopen* en *gewerkt*, bestond in het Noorden helemaal niet. En ook in een deel van Holland kwamen deelwoorden als *lopen*, *komen* vrij vaak zonder *ge-* voor. In het zuidelijke deel van het kustgebied daarentegen was in de oudste periode het voorvoegsel *e-* of *i-* heel gewoon. In de dertiende eeuw vond men in het Vlaams nog vaak deelwoorden als *idaen* (gedaan) of *ezeit* (gezeid) of zelfs zelfstandige naamwoorden als *imet* (gemet, een landmaat) of *ieselle* (gezel). Vanaf de veertiende eeuw werden die vormen teruggedrongen tot waar ze nu nog in de dialecten voorkomen: in het zuidwesten van West-Vlaanderen en in Frans-Vlaanderen.

Holland

Graaf Floris v, die de geschiedenis in is gegaan als beschermer van de boeren (*'der keerlen god'*), sprak Hollands. Typisch voor het Hollandse dialect zijn de verandering van de *a* in *e* (*sel* 'zal', *blet* 'blad'), verkleinwoorden op *-tgien* en *-tgiaen* (*kintgien*) en *ie* voor *ee* (*stien* 'steen', *vliesch* 'vlees'). Opmer-

kelijk is dat in Holland de combinatie *ft* niet veranderd is in *cht*, een overgang die zo kenmerkend is voor het Nederlands, in tegenstelling tot het Duits: *graft* 'gracht', *vercoft* 'verkocht'.

We kennen het Hollandse dialect uit de administratie van het gravenhuis, maar de dienaars van de Hollandse graven schreven niet alleen ambtelijk proza. In de eerste jaren van de vijftiende eeuw dichtte de diplomaat Dirc Potter *Der Minnen Loep* ('De ontwikkelingsgang van de liefde'), een boek vol verhalen en anekdoten over alle vormen die de liefde kan aannemen. Een eeuw eerder schreef Melis Stoke, een klerk op de grafelijke kanselarij, de *Rijmkroniek van Holland*, waarmee hij een nieuw genre in de volkstaal introduceerde: de geschiedschrijving. Een van de hoogtepunten in Stokes kroniek is de beruchte moord in 1296 op zijn heer graaf Floris. Floris werd door zijn ontvoerders op een paard meegevoerd, de handen gebonden, de mond gesnoerd met een handschoen. Toen Friezen en Gooilanders bij Muiderberg de graaf wilden ontzetten, gebeurde het:

Gheraert van Velsen

[...] trecte tswert, ende wilde slaan

Den Grave, de hem pijnde tontgaen.

Hi waende tpaerdekin springhen soude

Over den vliet, ende also houde

Viel dat paert metten Grave

Inden sloot. Gheraert sat ave,

Ghetrects sweerts, ende ghinkene slaen.

De Grave mochte niet ontgaen,

Want hi ant paert was ghebonden.

Daer stac hine ten selven stonden

Metten sweerde door den live,

Ende gaf hem wonden meer dan vive.

Oec stac hine int herte [...]

(Gerard van Velzen trok zijn zwaard en wilde de graaf doodslaan, die probeerde te ontkomen. Hij dacht dat het paardje over het water zou springen, maar al spoedig viel het paard met de graaf in de sloot. Gerard steeg af met getrokken zwaard en ging hem te lijf. De graaf kon niet ontkomen, want hij was aan het paard vastgebonden. Toen doorstak Gerard hem met zijn zwaard en bracht hem meer dan vijf wonden toe. Ook stak hij hem door het hart.)

Brabant en Limburg

Het Brabants is nauwer met het Limburgs verbonden dan met het Vlaams of het Hollands. Dialectgrenzen liepen en lopen in de Lage Landen zo dat er een veel grotere tegenstelling is tussen west en oost dan tussen noord en zuid. Heel wat in het Brabants voorkomende kenmerken worden ook in het Limburgs aangetroffen; samen vormen ze het zogenoemde Zuidoost-Middelnederlands.

De schrijftaal van Vlaanderen heeft echter een grote invloed uitgeoefend op de Brabantse scribenten, zodat ze, vooral in de dertiende en veertiende eeuw, een aantal kenmerken van hun eigen dialect weglaten. De umlaut van lange klinkers (bijvoorbeeld: [oe] wordt [uu]), die ook in het Duits voorkomt en daarin wordt weergegeven met een eigen teken (*grün*), zien we ook in het Limburgs en het Brabants: [gruun] (gespeld als *gruen*). Toch werd dit woord in Brabant ook wel als *groen* gespeld. De umlaut van de korte klinker *a* ([a] wordt [e]) wordt ook niet altijd in het schrift weergegeven (*mechtig*, *beckere* naast *machtig* en *backere*). Specifiek Brabants is het wegvallen van de *v* tussen

twee klinkers: *hoot* en *heet* in plaats van *hovet* 'hoofd' en *bevet* 'heeft'. Een opvallende Brabantse spellingeigenaardigheid ten slotte is de *i* achter een klinker om aan te geven dat deze lang is, zoals nu nog in de plaatsnamen *Oirschot* en *Goirle*.

Onderwijs aan Broeders des Ghemenen Levens (Keulen, 1507). Deze leesgierige beweging leverde een bijdrage aan het terugdringen van het analfabetisme.

De invloedrijke Brusselse mysticus Jan van Ruusbroec drukte zijn stempel op de ontwikkeling van de mystiek in Europa. In onze streken beïnvloedde hij de Moderne Devotie. Deze beweging, ontstaan in het gebied van de IJssel, was belangrijk voor het geestelijke leven in de Nederlanden. De verwante Broeders des Ghemenen Levens stichtten in het noorden scholen en produ-

ceerden vele boeken, waardoor zij een bijdrage leverden aan het oprukkende alfabetisme. Uit hun kring stamt de uitdrukking 'met een boekje in een hoekje'.

Specifiek Limburgse zijn de *o* in woorden als *yor* 'jaar', het ontbreken van de slot-*t* in woorden als *nach* 'nacht' en het voorkomen van de *i* in vervoegde werkwoorden als *sprict* 'spreekt'. In Limburgse en noordoostelijke dialecten komen woorden voor met een *ei* die elders een *ee* hebben (*stein*, *bein*). Andere oostelijke eigenaardigheden zijn *wir* in plaats van *wi*, *ich* voor *ic*, *oer* en *oen* voor *hem* en *haar*, net als *olde* in plaats van *oude*

De Bourgondische tijd

Politieke eenheid

Van de maatschappelijke invloeden die op het Middelnederlands hebben ingewerkt, was het aan de macht komen van het Huis van Bourgondië de belangrijkste. Die politieke wijziging, waardoor gaandeweg de Nederlanden ook politiek verenigd werden, zou de taal van de Lage Landen en de omstandigheden waarin die taal gebruikt kon en zou worden, ingrijpend veranderen. Die invloed was zowel in het Zuiden als in het Noorden merkbaar, maar had in het Zuiden de meest duurzame gevolgen.

Filips de Stoute, hertog van Bourgondië en zoon van de Franse koning, sloot in 1369 een voordelig huwelijk met Margaretha van Male, dochter van de Vlaamse graaf. In 1384 kon Filips zijn erfenis Vlaanderen in bezit nemen. Zijn kleinzoon, Filips de Goede (1396-1467) veroverde ook Holland, Zeeland, Brabant, Henegouwen, Namen en Luxemburg. Toen Vlaanderen

onder Bourgondië kwam, telden de Nederlanden ongeveer 2,5 miljoen inwoners. De grootste en belangrijkste steden, Gent en Brugge, lagen in Vlaanderen. Het economisch en culturele centrum verplaatste zich echter gaandeweg naar Brabant, onder meer door de verzanding van het Zwin waardoor Brugge moeilijker bereikbaar en zijn internationale betekenis dus kleiner werd. Antwerpen groeide uit tot de belangrijkste haven. Brussel werd in 1430 een van de residenties van de hertogen, Mechelen werd de zetel van de Hoge Raad en Leuven kreeg in 1425 de eerste universiteit in de Nederlanden.

Door de Bourgondische machtsovername ontstond een tweetalig rijk. Voor het gewone volk speelde de verandering van de macht geen grote rol: het bleef zijn eigen dialect spreken. En ook wat de adel betreft was er, zeker in Vlaanderen, geen echte verandering. De adel had voordien al met een Franse leenheer, een Franse graaf en het Franse hof te maken gehad en zich daar al verregaand aan aangepast. In 1299 was Holland onder invloed van het Frans-talige Henegouwse huis van Avesnes gekomen en vanaf dat moment had het Frans er een prominente plaats als adellijke omgangstaal. Het gebruik van het Frans aan het Hollandse hof zou duren tot 1890. Ook als bestuurstaal werd het gebruikt, al dienden toch nog heel wat teksten te worden vertaald, omdat de kennis van het Frans beperkt was.

Toen Antoon, de broer van de Bourgondische hertog, hertog van Brabant werd, was het in Brabant wel voor het eerst dat ze een Franstalige vorst hadden.

Wiens brood men eet...

Vóór de Bourgondische periode werd in de lokale administratie zowel in Vlaanderen als in Brabant sinds 1254 het Nederlands gebruikt. De vorstendommen en steden gebruikten ook onder elkaar Nederlands.

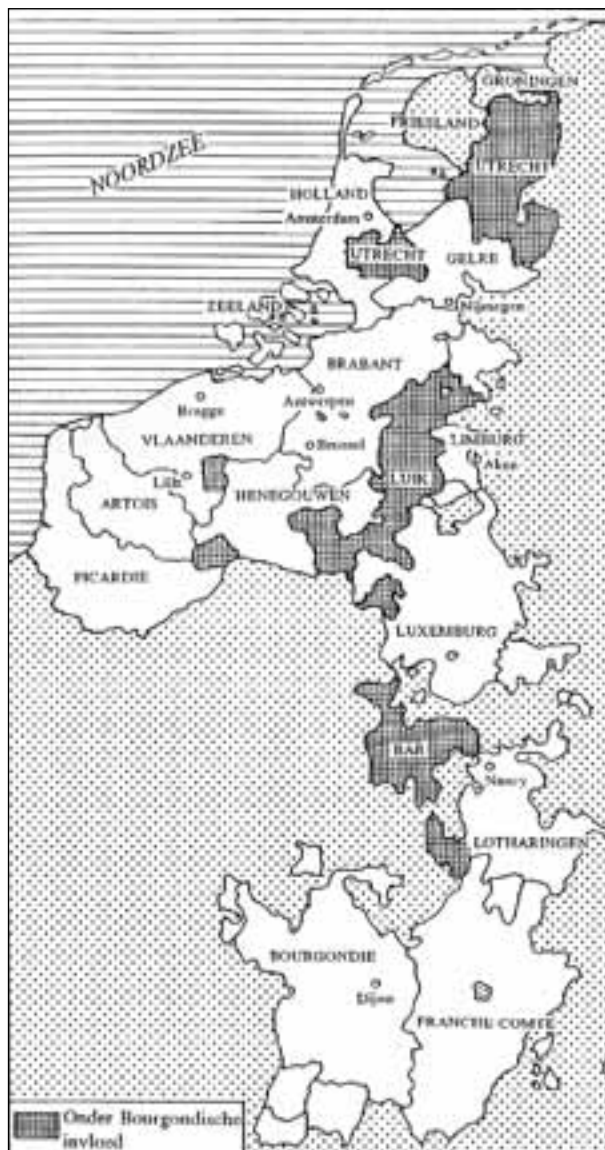
Dat in het graafschap Vlaanderen eerst een tijdlang Latijn door Frans werd vervangen moet op rekening geschreven worden van de Vlaamse graven van vreemde afkomst, hun (gedeeltelijk) verfranse grafelijke kanselarij en hun aristocratie. Ook de afhankelijkheid van de Franse kroon werkte de verfransing in de hand.

Graaf Gwijde van Dampierre, die Hendrik Conscience zo prees in zijn roman *De leeuw van Vlaanderen*, uit 1838, diens zoon Robrecht van Bethune en hun opvolger Lodewijk van Nevers spraken uitsluitend Frans. Ze kwamen, zoals hun naam ons leert, ook allemaal uit Franssprekende gebieden en eigenlijk heetten ze natuurlijk Guy de Dampière, Robert de Béthune en Louis de Nevers. Het ligt voor de hand dat hun entourage en hun ambtenaren in bestuurlijke documenten bijna uitsluitend Frans gebruikten. Ook toen de echte volkstaal zijn in-

200

trede deed, bleef Frans als bestuurstaal een belangrijke rol spelen en vele stukken (niet die voor lokaal gebruik) werden in de be-

langrijkste Vlaamse steden nog in het Frans geschreven. Vooral een groot deel van het schriftelijke verkeer tussen de graven en hun

Het Bourgondische Rijk

steden vond in beide richtingen plaats in het Frans. Want de graven waren niet alleen Fransen of Walen; ze hadden, aldus de filoloog L. Willems in 1913, 'het steeds beneden hunne waardigheid geacht, om de taal van de helft hunner onderdanen aan te leeren'. Vele auteurs wijzen er overigens op dat de introductie van de volkstaal als kanselarijtaal in Vlaanderen vaak samenvalt met democratische bewegingen waarbij 'volkstribunen' als Artevelde in Gent en Zannekin in Ieper richting gaven aan het verzet van de Vlaamse poorters tegen het grafelijke gezag.

Hoewel de Franse invloed in Vlaanderen vroeger en misschien ingrijpender is opgetreden dan in Holland, laafde men zich ook daar aan de Franse bron. De situatie in Brabant was totaal anders. De Brabantse hertogen waren feodaal van het Duitse Rijk afhankelijk en stonden veel losser van hun leenheren dan de Vlaamse graven van de hunne. Hierdoor alleen al had het Frans er een veel geringere functie. Het hertogdom, dat ongeveer met de huidige Nederlandse provincie Noord-Brabant en de drie huidige Belgische provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant en Waals-Brabant samenviel, was voor het overgrote deel louter Nederlands-sprekend en het Nederlands was er de bestuurstaal.

De Vlaamse graaf Lodewijk van Male verwierf in 1357 de Brabantse steden Antwerpen en Mechelen en lijfde ze bij Vlaanderen in. Al heel vlug verschenen ook daar Franstalige, ambtelijke documenten. Ironisch is dat wel, want Lodewijk van Male was de eerste graaf in een lange rij die wel Nederlands sprak. Maar Lodewijk van Male was het ook die in Vlaanderen een Franse schoonzoon binnen zou halen en daardoor Vlaanderen nog Fransers zou maken.

'Gheboren vlaminghe, vlaemsch sprekende ende verstaende'

Taalpolitiek zoals we dat nu kennen was er in de Nederlanden nooit geweest: politieke grenzen waren geen taalgrenzen en een streven naar politieke eenheid op grond van taalovereenkomst was er niet. Ook toen de Bourgondiërs kwamen was er van taalregulering geen sprake, alleen van praktische afspraken. De Bourgondische dynastie was Frans en het Frans was dan ook de hoftaal en de taal waarvan men zich voor contact met het centrale bestuur bediende. De ambtenaren behoorden tot de adel en de hogere burgerij. Het taalgebruik in de landen zelf bleef ongewijzigd. Geleidelijk aan zou dat veranderen. De hertogen, die meer en meer beseften dat hun macht in de Nederlanden lag, begonnen zich ook steeds meer als Nederlandse prinses te gedragen. Ze werden daar ook vaak toe gedwongen door de Nederlanders zelf die, in conflicten met de hertogen, steeds vaker aspecten van taalgebruik in het 'onderhandelingspakket' opnamen.

De 'taalkwestie' werd almaar meer gebruikt in conflicten tegen personen en in de voortdurende strijd van de Staten en de Steden tegen het centrale gezag. Zo werd bij de 'eis' om het bestuur vanuit Rijsel (Lille) naar het centrum van de Nederlanden over te brengen, het taalargument tegen de Franstalige stad en de Franstalige kanselier weliswaar gebruikt, maar was het Vlamingen en Brabanders toch veel meer om andere dingen te doen.

De taaleisen, die in 1405 bij het aantreden van Jan zonder Vrees werden gesteld, liepen vooruit op de nog strengere toegevingen die in 1477 van Maria van Bourgon-

dië zouden worden afgedwongen. Maar het zijn in beide gevallen vooral pogingen om het gezag stevig in de Nederlanden zelf te verankeren, onder de controle van de Staten en de Steden.

Van Maria van Bourgondië werd geëist – en verkregen – dat zij enkel nog ‘*gheboren vlaminghe, vlaensch sprekende ende verstaende*’ in openbare functies zou benoemen. De moedertaaleisen werden op die manier meer en meer een symbool van het verzet tegen het centralistische gezag. Het Frans werd geassocieerd met de buitenlandse, autocratische heerschappij. Wanneer de Nederlanders de nadruk wilden leggen op hun privileges blijkt dat niet alleen uit wat ze zeggen, maar ook uit hoe ze het zeggen, namelijk in het Nederlands in plaats van in het Frans. De hertogen zelf begrepen het ook zo: hun taalgebruik was, zo vatte L. Willems het treffend samen, ‘Vlaamsch als de vorst iets wilde verkrijgen en bang was voor eene weigering, Fransch als hij voelde dat hij de baas was, en maar te bevelen had’.

Het hevigst pleitte men voor de moedertaal wanneer een nieuwe hertog of hertogin werd geïnstalleerd, dus toen hun gezag nog niet stevig gevestigd was. Zo accepteerde Jan zonder Vrees in 1405 dat de correspondentie die met hem, in zijn functie van graaf van Vlaanderen, werd gevoerd, in het Nederlands zou zijn. In 1409, toen hij stevig genoeg in het zadel zat, trok hij die toevesting weer in. Hetzelfde gebeurde met de bestuurstaal. Dit was een typisch Bourgondische oplossing: volkstaal op regionaal niveau, Frans in het centrale gezag.

‘De Walsche tale lettelt oft niet en verstaet’

Om die voortdurende wijzigingen in spreek- en werktaal na te leven moet je natuurlijk je talen kennen. Er bestond dus beslist een tweetalige klasse van politici en (hogere) ambtenaren, of eigenlijk een drietalige, want ook kennis van het Latijn bleef noodzakelijk. Voor het soms vreemde door elkaar gebruiken van verschillende talen in bestuurlijke stukken was vaak de ambtenaar zelf verantwoordelijk.

Nergens geven de beschrijvingen van die tijd aan of tweetaligen alleen Nederlanders waren die ook Frans kenden, dan wel of ook het omgekeerde (vaak) voorkwam. We weten alleen dat de Vlaamse gewoonte brieven te schrijven in de taal van diegene voor wie ze bestemd waren in de Waalse gebiedsdelen niet werd gevolgd; daar schreven ze alleen Frans of Latijn. Verder zijn er geen aanduidingen over de mate van Nederlandstalig functioneren van anderstalige ambtenaren.

We weten wel dat heel wat Nederlandstaligen moeite met het Frans hadden. Uit een studie over molens blijkt dat veel Vlaamse belastingontvangers er problemen mee hadden hun rekeningen in het Frans op te stellen toen dat door de Rekenkamer verplicht werd gesteld. Zelfs de enkelen die behoorlijk Frans kenden, stonden voor een zware taak. De belastingontvangers kregen de rekeningen immers van timmerlieden en smeden die uitsluitend Nederlands spraken. En het was hun taak al die molenterminologie, waar ze niet mee vertrouwd waren, in het Frans om te zetten. Daar slaagden ze dus niet in, en het resultaat was in het beste geval een heel vreemde mengtaal. Wat ze schreven, was een bijzonder vermakelijk samenraapsel van Frans met vertaalde Neder-

landse zinswendingen en met molentermen in de plaatselijke dialecten.

Enkele voorbeelden van vertaalde Nederlandse molentermen

Wanneer in 1437 de ontvanger van Kruikeke schrijft dat ze drie *bendes a vent* hersmeden voor de Heimolen van Kruikeke, vertaalt hij de Vlaamse term *windebant* foutief in het Frans. Het eerste deel van het woord *windebant* heeft natuurlijk niets met 'wind' (vertaald als *vent*) te maken, maar komt van het werkwoord 'winden'...

Uit een rekening:

A Guillaume Stuer et Jaque de le Male, carpentiers, pour avoir ouvré de leur mestier au moulin de Monseigneur nommé le Woelputmolin et fait de nouviel les degrez et le *stert*, deux *wederleeste*; item *eenen pestel a une des verges*, refait le *rinchout* et le *gote*, de *heekene ende twindaez*.

Bron: Contant (1994).

Er was één ontvanger die zich onttrok aan de verplichting in het Frans te schrijven, en wel die van het nu in Frankrijk gelegen Belle. Hij verontschuldigde er zich voor dat hij de '*Walsche tale lettelt oft niet en verstaet*'. En hij zal zeker niet de enige ambtenaar zijn geweest die niet uit de voeten kon met de soms gecompliceerde Bourgondische taalreglementering.

Ruimte voor de streektaal

Wanneer er geen machtsstrijd aan te pas kwam, waren de hertogen vrij welwillend.

Jan zonder Vrees leerde zelf Nederlands en koos in die taal ook zijn motto ('Ik houd'). Al in 1394 schreef hij in een brief aan zijn vader, in wiens naam hij met de Vlamingen onderhandelde, dat hij hun 'zelfs in het Vlaams' het Bourgondische standpunt had uitgelegd. Ook een deel van het hofleven speelde zich voortaan in het Nederlands af, ook wanneer de hertog er zelf bij betrokken was. De hertog zorgde er verder voor dat zijn opvolgers, Filips de Goede en Karel de Stoute, een stevig in de Nederlanden verankerde opvoeding kregen en de taal goed leerden spreken.

Ook Karels opvolger, de latere Duitse keizer Maximiliaan van Oostenrijk, vond het belangrijk de twee talen van het rijk van zijn vrouw (Maria van Bourgondië) te leren. In een brief deelde hij mee dat hij lessen in het Vlaams kreeg van zijn schoonmoeder, de Engelse Margaretha van York, en dat hij na enige tijd een kennis van de taal had verworven die hem, dacht hij zelf, in zijn Vlaamse landen zeer populair maakte. Toen ze hem enkele jaren later in Brugge achter slot en grendel borgen begon hij daar misschien anders over te denken!

In elk geval dwongen de Nederlanden bij de kroning van zijn vrouw het *Groot Privilege* af, waarbij niet enkel heel wat stedelijke en regionale macht werd hersteld, maar ook uitdrukkelijk de streektaal tot officiële landstaal werd uitgeroepen. Tijdens de regering van Filips de Goede was het fysiek al niet meer mogelijk alle Nederlandse bestuursstukken te laten vertalen, zodat de centrale administratie wel gedwongen was met de originelen te werken: in sommige stukken vinden we af en toe in de marge de Franse vertaling van een woord. Bij de kroning van Filips de Schone tot hertog van

Brabant in 1494 werd aan de tekst van de Blijde Inkomst een passage toegevoegd om de taal van de Brabanders tegen de willekeur van de vorsten te beschermen:

Item dat alle Brieven, opene en beslotene, die men voortaan in de Raede van Brabandt van Syne voorsz. Majesteyts wegen verleenen ende uytzenden sal, het zij voor Syne voorsz. Majesteyt oft ten versueke maken, expedieren ende uytzenden sal, in sulcken Tale als men spreckt ter Plaetsen daar die gesonden worden.

Het is vooral dankzij deze bepaling dat de Staten van Brabant tot aan de Franse Revolutie in het Nederlands bleven werken.

Tweetaligheid werd dus bij het regeerwerk meer en meer de regel, en we zien zelfs dat de Nederlandstalige onderdanen op den duur ook de vreemde gewoonte van hun vorsten overnamen. Oppositie voeren in de Staten-Generaal gebeurde veelal in het Nederlands, terwijl men instemmende geluiden in het Frans naar voren bracht.

Toen in 1527 de prelaten van Brabant met de toenmalige regentes, Margaretha van Oostenrijk, overhooplagen wegens de fiscale aanspraken van de regering, schakelde de abt van Villers ineens van het Frans op het Nederlands over. Margaretha was daardoor dermate gechoqueerd dat ze gelijk de goederen van de Brabantse abdijen in beslag liet nemen.

In 1434 nog had de raadpensionaris in Brussel het privilege gekregen geen stukken te hoeven behandelen die in het Frans waren gesteld. Later was tweetaligheid echter een vereiste voor dat soort ambten. In een octrooi van Karel v in 1555 stond dat voor het bekleden van *officien* in Holland vereist was dat:

die geene die uyt die voorsz landen van herwaerts-over gebooren zijn, sullen die Duytsche sprake, die men in Hollant gebruyckt, kunnen verstaen ende spreecken.

Soms speelden de Staten ook onderling de taalkwestie uit. Toen in 1500 Brugge, tot Antwerpse nijld, de continuering van zijn stapelrechten kreeg van Filips de Schone, was de patentbrief in het Frans gesteld. De havenrivalen weigerden echter de brief te publiceren of er rekening mee te houden, omdat er geen Nederlandse vertaling was bijgevoegd en men in Antwerpen geen Frans begreep, aldus de motivering.

Dat de manier waarop de Bourgondiërs met de talen omgingen in de hoogste kringen invloed had, blijkt uit de feiten. Individuele Vlaamse, Brabantse of Hollandse ambtenaren die carrière maakten in de centrale regeringsorganen, pasten hun taalgebruik en soms zelfs hun naam aan. Het mechanisme van *upward social mobility* werkte dus volop. Het is die nalatigheid, volgens sommigen zelfs verachting tegenover het Nederlands, die L. Willems in 1913 tot de volgende pathetische uitroep inspireerde:

De Burgondiërs... zullen nu hun centralisatiewerk beginnen, en onze nationale eenheid tot stand brengen, waarvoor wij hun eeuwig dankbaar mogen zijn. Maar tegelijkertijd zullen zij hun vernielingswerk doorzetten ten opzichte van onze taal, waardoor al wie eene Vlaamsche ziel in het lijf heeft, hen eeuwig zal vervloeken.

Zo simpel was het, zoals we gezien hebben, echter niet.

Bevordering van de standaardisering van het Nederlands

De Bourgondische periode was er niet alleen een van verfransing, maar tegelijk ook een die de taaleenheid van het Nederlands bevorderde. Er ontstond immers een vrij aanzienlijke interne migratie en meer dan ooit ervoor kwamen Nederlandstaligen uit alle delen van het Nederlandse taalgebied met elkaar in spreekcontact, waardoor ze de diverse variëteiten van de taal leerden kennen.

De bevolkingsvermenging vond niet alleen in de hoogste sociale kringen plaats, maar ook bij de gewone bevolking. Brugge, in de vijftiende eeuw nog altijd de rijkste stad van de Nederlanden, betrok in die periode zijn bouwvakkers slechts voor 20 tot 25 procent uit het eigen graafschap Vlaanderen. 25 tot 30 procent waren gastarbeiders uit Brabant en een aanzienlijk percentage zelfs uit Zeeland, Holland, Gelre en Utrecht.

Omdat maatschappelijke factoren bij taalontwikkeling en standaardisering een grote rol spelen, bepaalden inwonersaantallen, rijkdom en andere economische factoren ook in de Bourgondische tijd hoe de taal eruit ging zien.

Vanaf 1477 – na de dood van Karel de Stoute in de slag bij Nancy – was het stamland Bourgondië definitief in Franse handen overgegaan en bleven alleen de Nederlanden Bourgondisch. Daar woonden zowat 2,5 miljoen mensen. Tweederde daarvan in het Nederlandstalige deel en bijna de helft

van hen in Vlaanderen. Uit dat graafschap kwam in 1445 al een kwart van de hertogelijke inkomsten, evenveel als uit Bourgondië en Franche-Comté samen. Holland-Zeeland en Brabant-Limburg leverden ongeveer 10 en 8 procent. Van de inkomsten uit de domeinen kwam zelfs 32 procent uit het graafschap Vlaanderen, dat dus duidelijk de economische ruggengraat van Bourgondië vormde. Belangrijk voor de standaardisering is ook de verstedelijking. Die bedroeg in Holland 45 procent, in Vlaanderen 36 procent en in Brabant 31 procent.

Laten we dit alles nu even samenvatten. In de Bourgondische tijd werd de institutionele en maatschappelijke tweetaligheid in de Nederlanden dus de regel, niet alleen bij de adel, maar ook in een brede klasse van functionarissen. De invloed en het gebruik van het Frans in het bestuur van Vlaanderen en Holland werden versterkt en in Brabant ingevoerd, maar tegelijk won na enige tijd ook het Nederlands als regerings- en hoftaal weer aan invloed. Het blijft wel een feit dat het prestige van het Frans – als de persoonlijke taal van de hertogen – aanzienlijk hoger was. Maar ook de uniformering en standaardisering van het Nederlands ging flink vooruit, zowel door het gebruik van die taal in de centrale administratie, als door het intensere politieke en bestuurlijke contact tussen de verschillende delen van de Nederlanden. Een grotere interne migratie zorgde voor een almaar toenemend persoonlijk contact onder Nederlandstaligen, bij de elite én bij de sociaal lagere klassen.

9 De doorbraak van de volkstaal

Nieuwnederlands in de zestiende eeuw

Toen de Middeleeuwen ten einde liepen, was de volkstaal goed genoeg voor ambtenaren en schrijvers. Hoog in aanzien stond die nog niet. De kerk en de wetenschap spraken Latijn en behandelden de taal van het volk als een traag neefje. Maar vier revoluties hebben de volkstaal toen opgetild en op gelijke hoogte geplaatst met de andere talen, de klassieke en de moderne.

In de eerste plaats was dat de uitvinding van de drukpers, de grootste taaltechnologische omwenteling sinds de uitvinding van het schrift. Al voor het jaar 1500 waren er in heel Europa zo'n 35.000 boeken gedrukt. De meeste in het Latijn, maar daar zou snel verandering in komen.

Ten tweede de Hervorming. Luther en Calvijn en hun volgelingen grepen de mogelijkheden van de drukpers met beide handen aan om een nieuwe kerk te stichten, die ieders taal sprak. Zij maakten van de drukpers een wapen tegen de macht van de moederkerk en lieten bij duizenden bijbels en pamfletten drukken in de taal van het volk.

De derde revolutie was die van de geleerden en kunstenaars die de cultuur van Romeinen en Grieken herontdekten. In hun wedijver met de klassieken betrokken ze ook de volkstaal, die ze wilden bevrijden van 'willekeur' en even rijk en regelmatig wilden maken als ze dachten dat de klassieke talen waren. Zestiende-eeuwse taalbouwers doopten de pen in de inkt om de eerste beschouwingen te schrijven over het taaien on-

gerief van de Nederlandse spelling, en de eerste grammatica's en woordenboeken.

Voor de wording van het Nederlands heeft niet alleen inkt gevloeid, maar ook bloed. De troebelen van de opstand tegen de Spaanse koning – de vierde revolutie – brachten de bewoners van de Lage Landen nader tot elkaar en joegen massa's Zuid-Nederlanders naar het noorden, naar Holland, dat de bakermat werd van de Nederlandse standaardtaal. Al die veranderingen voltrokken zich in de zestiende eeuw, die begon met de geboorte van een toekomstige keizer.

De Landen van Herwaarts Over

Tegen het einde van de vijftiende eeuw begint in West-Europa de Nieuwe Tijd. Op school leerden we er een jaartal bij: 1500, het jaar waarin op 13 maart te Gent Karel v wordt geboren, zoon van Filips de Schone en Johanna van Arragon, kleinzoon van Maria van Bourgondië en de Habsburger Maximiliaan van Oostenrijk. Hij komt in een gespreid bedje terecht: op zesjarige leeftijd mag hij zich al heer der Nederlanden en hertog van Bourgondië noemen, zijn erfenis van vaderszijde. In 1516 neemt hij als koning van Spanje zijn erfenis van moederszijde in ontvangst en in 1519 wordt hij gekozen tot keizer van het Duitse Rijk, zoals zijn grootvader voor hem. Karel was nu de

baas over een rijk waarin ‘de zon nooit onder zou gaan’.

Karel breidt zijn bezittingen in de Nederlanden uit met het gebied van de bischop van Utrecht (niet alleen het huidige Utrecht, maar ook Drenthe en Overijssel), Groningen en Ommelanden, Friesland, het hertogdom Gelre en Doornik. In 1548 worden de Nederlanden samengevoegd in de Bourgondische Kreits, zodat ze althans bestuurlijk één geheel vormden, iets wat vroeger nog nooit was gebeurd. Antwerpen groeit uit tot de belangrijkste haven van Europa. Brussel wordt de hoofdstad, Mechelen de residentie.

De belangrijkste handelsstad in de toenmalige Nederlanden was dus Antwerpen, dat tussen 1495 en 1520 uitgroeide tot de grootste handelsmetropool van het westen en ook op cultureel gebied de toon aangaf. Maar ook de rest van de Lage Landen bloeide. Erasmus schreef in 1525 dat er nergens zoveel mensen met een schoolopleiding te vinden waren als in de Lage Landen. Vincente Alvarez, een Spaanse edelman uit de entourage van Filips II, schreef in zijn dagboek dat bijna iedereen kon lezen en schrijven. De Italiaanse geschiedschrijver Lodovico Guicciardini, die lang in Antwerpen woonde, gaf in 1567 aan dat dit zelfs voor de plattelandsbewoners gold. Hij voegde eraan toe dat heel wat inwoners van de Nederlanden verschillende talen konden spreken, een niet-alledaags fenomeen en wellicht een van de eerste vermeldingen van de ‘talenknobbel’ waar Vlamingen en Nederlanders ook nu nog zo prat op gaan.

Keizer Karel moderniseert het bestuur. Naast de Staten-Generaal, de gezamenlijke vergadering van de Staten der afzonderlijke gewesten, sticht hij de Raad van State, waar

van de voorname edelen lid zijn, de machtige Geheime Raad, met juridisch geschoolde geestelijken en leken, en een Raad van Financiën. Zo tracht hij in korte tijd de zeventien ruziënde, rivaliserende gewesten in zijn ‘Landen van Herwaarts Over’ om te vormen tot een moderne, centraal bestuurd staat.

Tijdens zijn regering dringt de Reformatie door tot de Nederlanden. De ketterse denkbeelden van Luther en van de wederdopers, maar vooral die van Calvin, verspreiden zich snel, het eerst in het zuiden van Vlaanderen. De strijd tegen het protestantisme, waarin de rijksbestuurders een bedreiging voor de eenheid in de kerk én in de staat zien, heeft weinig succes; de gewesten Holland en Friesland trekken zich zelfs niets aan van de ‘bloedplakkaten’ die straffen tegen protestanten proclameren. De ketterjacht vervreemdt de plaatselijke machthebbers nog meer van de centrale regering. Ze wantrouwen hun heersers toch al, omdat ze de privileges dreigen te verliezen die ze de laatste eeuwen bevochten hebben.

Het politieke en religieuze bestel kraakt in zijn voegen en ook de economie staat onder druk. De wereldeconomie is gegroeid, maar met de traditionele textielindustrie in Vlaanderen gaat het minder goed. Goud en zilver uit Amerika drijven de inflatie op. De graanprijs stijgt. De bevolking groeit sterk. Al met al wordt de kloof tussen arm en rijk groot, vooral in Vlaanderen, waar het platteland verpaupert.

Dit samengebalde ongenoegen is de smeulende lont die onder Filips II, die zijn vader Karel V in 1555 was opgevolgd als heer der Nederlanden, het kruitvat bereikt. De oude adel en de steden staan op tegen het centrale gezag dat hun rechten beperkt. Protestanten rebelleren tegen de Inquisitie

en de wereldlijke macht die haar steunt. Armen die niets te verliezen hebben, sluiten zich bij de opstandelingen aan. Wat de rebellen verenigt is hun onvrede, hun gemeenschappelijke verzet tegen de als vreemd gevoelde inmenging – en aarzelend beginnen degenen die zichzelf in de eerste plaats zagen als Zeeuwen, Vlamingen, Amsterdammers, Friezen of Antwerpenaren, zich *Nederlanders* te voelen.

Klassieke schoonheid

Keizer Karel had niet veel op met de taal van zijn noordelijke onderdanen: er werd van hem gezegd dat hij ‘tegen mannen Frans sprak, tegen vrouwen Italiaans, Spaans tegen God en tegen paarden Duits’. Als dat al waar is, liep hij achter bij zijn tijd. In de zestiende eeuw eisten velen voor het Duits en het Nederlands – toen nog niet zo scherp van elkaar gescheiden als nu – gelijke rechten met andere talen. Overigens sprak Karel geen ‘Duits’; van het Nederlands kende hij de Brabantse variant: hoewel hij in Gent geboren was, werd hij in Mechelen opgevoed.

Het Nederlands werd volwassen: een taal om te spreken en te schrijven, om Gods lof te zingen en wetenschap in te bedrijven. Dichters en ambtenaren schreven al enige eeuwen in het Nederlands van hun stad of streek, zoals we hebben gezien. Maar de Europese lingua franca bleef het Latijn, de taal van wetenschap en beschaving. Een van de beroemdste Nederlanders aller tijden, de Rotterdammer Desiderius Erasmus (hij stierf in 1536), schreef zijn boeken in het Latijn. Toch gingen in heel Europa stemmen op die ervoor pleitten de taal van het volk in veel meer domeinen te gebruiken.

De eerste belangrijke ijveraar voor de Nederlandse volkstaal was de Antwerpenaar Jan Gymnich. Zijn wens, dat ‘*onse moederlike sprake [...] voortane meer en meer gheoeffent ende gheacht mach werden*’ (1541), geeft de wijs aan die velen hem na zullen zingen. Als humanist, vertaler van Livius en drukker is Gymnich de verpersoonlijking van de zestiende-eeuwers die de doorbraak van de volkstaal mogelijk maakten.

De zestiende eeuw is de bloeitijd van het humanisme, dat brak met een scholastieke traditie van eeuwen, de dwingelandij van de kerk van zich af schudde en terugkeerde naar de bronnen van de klassieke beschaving, een humanisme dat leidde tot een rationeel en bijbels christendom. De zestiende eeuw is ook de bloeitijd van de Renaissance in de kunst: schilders en beeldhouwers reisden naar Italië om de Griekse en Romeinse beelden te bewonderen; dichters maten hun krachten met Vergilius en Ovidius. Kunstenaars en intellectuelen koesterden een diep ontzag voor de talen van hun grote voorbeelden, het Latijn en het Grieks. In die verering deelde ook de taal van het Oude Testament, het Hebreeuws.

De klassieke talen waren, dachten ze, volmaakter dan alle levende talen. Dat alle talen fundamenteel gelijkwaardig zijn en dat de ene taal niet primitiever is dan de andere – de opvatting die tegenwoordig gemeengoed is onder taalkundigen – was in die tijd ondenkbaar. Maar wat te doen als er in de volkstaal geen meesterwerken verschenen die de vergelijking met de klassieken konden doorstaan (wat natuurlijk ook niet klopt, maar wel algemeen geaccepteerd werd)? Dan moest die volkstaal zelf verbeterd worden. En met overgave sloegen de taalliefhebbers aan het enten, snoeien,

schoffelen en veredelen. Sierlijkheid en geleerdheid, de twee meest bewonderde kwaliteiten van het Latijn, kon de volkstaal alleen verwerven door haar op Latijnse leest te schoeien. Het aangewezen middel hier toe was de vertaling van de volmaaktste modellen; Gymnich gaf als taalbouwer het goede voorbeeld met zijn Livius-vertaling. Dit heilige ontzag voor de klassieken zou in de loop der eeuwen de Nederlandse schrijftaal opzadelen met allerlei onhandige, verzonnen onderscheidingen zoals het verschil tussen *hun* en *hen*, maar gaf wel de stoot tot de verheffing van de volkstaal.

'Vreemde uutlantsche wilde barbaren'

Door de verbreiding van de boekdrukkunst konden niet meer telkens één, maar talloze exemplaren van een tekst worden gemaakt, al bleef het gedrukte boek vooreerst een relatieve zeldzaamheid. Het was een heel duur product, alleen toegankelijk voor wie het zich kon permitteren (een zeer kleine minderheid) en natuurlijk voor wie kon lezen (ook een minderheid). Toch was het gedrukte boek op vele gebieden een grote vooruitgang. Zo kwamen veel meer mensen dan ooit voorheen met geschreven Nederlands in aanraking en met teksten van Nederlandstaligen uit andere (dialect)gebieden. Weten hoe elders wordt geschreven, heeft een taalnormaliserend effect, evenals het feit dat veel meer mensen dan vroeger een boek in handen kregen, dus überhaupt met geschreven Nederlands werden geconfronteerd.

Drukkers liepen voorop bij de veredeling en uniformering van de moedertaal. Taalvormen waarvan men dacht dat ze te

regionaal waren om overal te worden begrepen, werden vervangen door andere waarmee men minder problemen verwachtte. De drukker werd dus niet alleen een verspreider, maar als het ware ook een 'maker' van een uniforme taal. Zo bijvoorbeeld de Antwerpse drukker Jan van Ghelen, die in 1562 een tekst van de Brugse rederijker Anthonis de Roovere uitgaf. Hij zorgde er niet alleen voor dat de West-Vlaamse taalkenmerken weggepoetst werden, maar ook dat er geen andere provincialismen voor in de plaats kwamen: ook voor brabantismen was er dus geen plaats en het is bijzonder boeiend te zien hoe bijna alle woorden die hij in plaats van De Rooveres Brugs gebruikte met het huidige Standaardnederlands overeenkomen (afgezien van de spelling natuurlijk). Enkele voorbeelden: *vul* en *pit* worden *vol* en *put*, *oe* en *souckt* werden *hoe* en *soeckt*, van *selver* maakte Van Ghelen *silver*, en *bringhen* werd *brenghen*.

Dat deden de drukkers natuurlijk niet alleen uit culturele bevoegenheid, maar ook om het gewin: hoe meer mensen dezelfde taal gebruikten, hoe groter de afzetmarkt. De Gentse drukker Joos Lambrecht nam de fakkel van Gymnich over en opende, in zijn rond het midden van de eeuw gepubliceerde *Naembouck*, de aanval op de bastaardwoorden. Hij gaf zelf het goede voorbeeld met een lijst '*van allen natuerlicken ende ongeschuumde* [zuivere] *Vlaamsche woorden*'. Woorden '*die in onse tale niet thuyts en behooren*', moeten eruit, viel Jan van den Werve hem bij, een Antwerpse jurist en schepen die zich ergerde aan het verfranse jargon van zijn vakbroeders. De strijd tegen de Franse woorden bleef de taalbouwers gedurende de gehele eeuw en nog lang erna obsederen.

Titelpagina van het Naembouck van allen natuerliken ende ongheschuimde vlaemsche woorden van Joos Lambrecht

In dezelfde jaren wond Thielman Susato, een musicus en (ook hij) drukker uit Antwerpen, zich op over de populariteit van liederen in het Latijn, Frans en Italiaans. Hij verzekerde zijn taalgenoten dat zij met evenveel *'konst ende soeticheit'* in hun moedertaal konden zingen. Sommige discussies zijn van alle tijden: ook nu wordt er nog wel getwist over de vraag of het Nederlands behalve een spreektaal ook een zangtaal is. 'Nil novi sub sole' zeiden de humanisten; 'niets nieuws onder de zon' als de puristen het voor het zeggen hadden.

Waar kwamen die verketterde Franse woorden vandaan? Het Franstalige hof in Brussel was één haard van bastaardwoorden, de poëzie van de rederijkers een nog grotere. Matthijs de Castelein verdedigde in zijn dichtershandboek, de *Const van Rhetoriken* (1555), het gebruik van vreemde woorden, omdat het *'een schoone oratie verlicht'* zoals de zon de dag en de maan de nacht. Maar er waren ook tegenstemmen. Jan van Mussem ging in zijn *Rhetorica* (1553) heftig tekeer tegen de dichters die zoveel Franse leenwoorden gebruikten, dat *'si meer schijnen vreemde uutlantsche wilde barbaren te wesen dan ingeboren Vlaminghen'*. Zijn vleiende verklaring voor die hang naar het uitheemse wordt ook nu wel gehoord: vreemde talen spreken gaat bewoners van de Lage Landen zó makkelijk af dat hun eigen taal erdoor *'menichfuldehyck gbecorrumpeert'* wordt.

Het is goed hier even te blijven stilstaan bij de vraag wat er dan wel met het Nederlands zo mis kan zijn geweest dat zovelen het nodig vonden het gebruik en het prestige ervan op te krikken. Eigenlijk was er niets aan de hand: het Nederlands was de taal van de Nederlanden, een van de belangrijkste, meest ontwikkelde en rijkste gebieden van Europa. Die taal ontwikkelde zich normaal en er is niets gebeurd wat die ontwikkeling zou hebben verstoord. De taal werd voor alle normale communicatieve noden van het dagelijkse leven in meerdere of mindere mate gebruikt en er waren literaire meesterwerken in geschreven. De afwezigheid van het Nederlands in de kerk, de wetenschappen, het onderwijs, enzovoort was niet anders dan voordien, maar niemand had zich daar in de vroegere eeuwen zorgen om gemaakt, laat staan er complexen aan overgehouden. Niets laat dus vermoeden waarom

de taal ineens ‘ongbeciert’ en verbasterd zou zijn geworden, zoals velen beweerden.

Adam en Eva spraken Nederlands

De humanisten hebben als allround wetenschappers veel voor de taal betekend. Aan de Brabander Justus Lipsius bijvoorbeeld is het te danken dat we over het Oudnederlands (de *Wachtendonckse psalmen*) zijn ingelicht (zie hoofdstuk 7). En kennis van het Krimgotisch, om maar iets te noemen, kregen we door de geschriften van de Vlaming Busbeek, die diplomaat was onder Karel v. De brieven die zij en anderen naar collega’s in binnen- en buitenland schreven, waren de voorlopers van onze wetenschappelijke tijdschriften.

Een volwassen taal is een taal waarin ook de wetenschap zich volwaardig kan uitdrukken. Artsen, plantkundigen en mathematici gingen meer en meer ook in het Nederlands schrijven en vernederlandsten hun vaktermen. De vroegste voorbeelden hiervan zijn te vinden in het *Cruijde Boeck* van de Mechelse plantkundige Rembert Dodoens (1554), andere in het *Medicynboek* (1589) en het *Handboek der Chirurgie* (1590) van de Gentse arts Carolus Baten.

De grootste taalvernieuwer van zijn tijd was de Brugse duizendkunstenaar Simon Stevin, wiskundige, musicoloog, zeilwagenbouwer, vestingarchitect, astronoom en nog veel meer. Hij schreef het merendeel van zijn wetenschappelijke werken in het Nederlands en was de eerste die aan de Leidse universiteit in zijn moedertaal les gaf, ook aan de genietroepen van prins Maurits. Stevin verzoonde zelf of verspreidde door zijn Leidse colleges en gezaghebbende boeken

Titelpagina van de Const van Rhetoriken van Matthijs de Castelein

nieuwe termen als *drieboek*, *hoogtelijn*, *rechtboek*, *optellen*, *afrekken*, *delen*, *evenaar* en het woord voor zijn eigen wetenschap, de *wiskonst* (dat in latere tijd *wiskunde* zou worden). Het is aan Stevin toe te schrijven dat het Nederlands een van de weinige talen is waarin de internationale mathematische terminologie nauwelijks wordt gebruikt.

Toch ont kwam ook hij niet aan het gebruikelijke lot van de taalzuiveraar: vele van zijn zelfgewrochte woorden waren eendagsvliegen. Had Stevin het voor het zeggen gehad, dan zeiden we niet *democratie* maar *ghemeenbeyt*, haalden we boeken niet uit de *bibliotheek* maar uit de *bouckcasse* en werd de

vloot gecommandeerd door een *wateroverst* in plaats van een *admiraal*.

Stevin kende geen kernachtiger taal dan het Nederlands: vergelijk de eenlettergrepige woorden *angst* en *kaas* maar met hun langere Latijnse tegenhangers *anxietas* en *caseus*. Stevin bewonderde ook het gemak waarmee zijn moedertaal woorden samenvoegt. Ene Jan, die hij in zijn *Dialectike ofte Bewysconst* (1585) met zijn vriend Pieter over de voortreffelijkheid van het Nederlands laat spreken, wijst erop dat hun taal één woord heeft voor ‘goed weer om te tolleren, als het koud is en de straten schoon en droog zijn’: *topweer* (een *top* is een tol). Hoeveel woorden zouden het Latijn en het Frans daar wel niet voor nodig hebben? ‘*Commodum tempus trocho ludendi*’ en ‘*temps commode à toupier*’, wat een omhaal van woorden. Jan kan zijn leedvermaak niet bedwingen: ‘*Ha ha ha ha! Ick beboire my te bedrouwen int verdriet dier armer spraecken, maer ick en can my niet onthouden van lachen.*’

Het koor van stemmen die de lof zongen van het Nederlands zwol aan en overstemde de bewonderaars van de klassieken. Het meest werd het Nederlands opgehemeld in de boeken van een arts uit het dorpje Gorp bij Hilvarenbeek, die zich naar de mode van zijn tijd Joannes Goropius Becanus noemde. In zijn *Origines Antwerpianae* (1569) roemde hij – in het Latijn, dat wel – het Nederlands als de taal die de klassieke talen ver achter zich liet. En dat niet alleen, want het was bovendien de oudste taal ter wereld: Adam en Eva spraken in het paradijs al Nederlands met elkaar. De naam zelf leverde het onomstotelijke bewijs: *Duyts* is (op z’n Brabants uitgesproken) immers *D’outs*, *de oudste*.

Was Becanus een zonderling? Niet in zijn

tijd. Ook in een anoniem boek dat in het begin van de zestiende eeuw in de Elzas verscheen werd al de mening verkondigd dat Adam in het paradijs ‘Duits’ sprak. Taalkenners als Stevin, de woordenboekschrijver Kiliaan en de grammaticus Spiegel zouden zich allemaal op Becanus beroepen. Dit dolzinnige taalchauvinisme maakte pas in de zeventiende eeuw plaats voor bezadigder meningen. De dichter Constantijn Huygens, die als talenwonder recht van spreken had (hij dichtte in het Nederlands, Frans, Engels, Spaans en Italiaans), schreef in zijn (Latijnse!) autobiografie: alle talen hebben wel iets bijzonders, waardoor zij uitmunten boven de rest. Ik durf te stellen dat er geen volk op aarde is dat gebukt gaat onder de armoede van zijn eigen taal.

De bijbel voor het volk

Niet alleen drukkers hadden belang bij een algemeen verstaanbaar Nederlands. De volgelingen van Luther en Calvijn, die hun opvattingen zo ruim mogelijk wilden verbreiden, legden er ook de nadruk op dat de gelovigen zelf de bijbel moesten bestuderen, dus een vertaling in de volkstaal nodig hadden.

De roep om bijbels in de volkstaal klonk al voor de Reformatie en in de veertiende en vijftiende eeuw al verschenen er vertalingen van delen van de bijbel. Het eerste Nederlandstalige gedrukte boek was overigens een bijbelvertaling, de zogenoemde Delftse bijbel uit 1477 (het Oude Testament, inclusief de apocriefe boeken, maar zonder de Psalmen). Maar de kerk verzette zich, uit angst dat leken die zonder begeleiding de bijbel lazen op ketterse dwaalsporen zouden ra-

ken. 'Als het aan mij lag,' schreef Erasmus, 'dan zouden de boer, de smid, de metselaar, ja zelfs de publieke vrouwen en ook de Turken de Schrift lezen.' Later zou hij daar door het optreden van Luther, die hij een gevaarlijke geestdrijver vond, van terugkomen.

De eerste Nederlandse vertalers van de evangeliën gebruikten de Latijnse vulgaatvertaling of de Hoogduitse van Luther. Bijbels vertalen en uitgeven was overigens niet van gevaar ontbloot. De Nederlandse bewerking van de Lutherbijbel door de Antwerpse drukker Jacob van Liesveldt kostte zijn maker zelfs het leven. Een van de aantekeningen in de marge luidde: '*dat de salicheydt der menschen alleen compt door Jesum Christum*'. De Inquisitie liet Van Liesveldt in 1545 onthoofden. De eerste officiële katholieke vertaling was van de Brabander Nicolaus van Winghe (1548).

We zien ook heel wat pogingen om de bijbel zo te vertalen dat die voor alle gewesten van de Nederlanden en het aangrenzende Nederduitse gebied verstaanbaar zou zijn. De meeste daarvan kenden een behoorlijk commercieel succes en zullen de taaleenheid inderdaad vooruit hebben geholpen. Interessant was in elk geval de poging van de vertaler van het Baseler of Deventer *Testament*, die al in 1525 zocht naar een taal die '*niet was heel Hollants ofte Brabants mer tuschen beyden*', een idioom dus dat men '*all Nederlant doer lichtelick solde mogen lesen ende volgen*'. Geen succes kende de drieste poging van Jan Utenhove, een Gentenaar die zich na lange omzwervingen in Emden vestigde als predikant van de vluchtelingengemeente en in zijn taal nadrukkelijk aansluiting zocht bij het Nederduits. In zijn *Nieuwe Testament* van 1556 schreef hij:

mids dem aver wy dezen onzen arbeyd ten nutte allen der Nederlanden anghewendt hebben, zo hebben wy onze schryven also ghematicht dat het allen den Nederlanden zal moghen nut en dienstigh zyn

(omdat wij met onze arbeid de hele Nederlanden willen bereiken, hebben wij ons taalgebruik zodanig aangepast dat het in de hele Nederlanden van nut zal kunnen zijn.)

Begrijpelijk was de poging van deze vertaler wel. De Nederduitse vertaling van Luthers bijbel werd ten oosten van Utrecht beter begrepen dan de Brabantse. De geschiedenis stelde Utenhove, die droomde van een taal die van Duinkerke tot Lübeck begrepen zou worden, echter in het ongelijk. Toen hij probeerde allerlei dialecten, maar vooral oostelijke, tot een eenheid te smeden, kon hij immers niet weten dat enkele tientallen jaren later Holland het politieke en economische middelpunt van de Lage Landen zou zijn, en het Hollands de basis voor de algemene taal.

Een bewerkte Liesveldtbijbel bleef in gebruik tot het midden van de zeventiende eeuw, tot de Statenbijbel voltooid was. Gezongen werden de Vlaams getinte psalmen van de Gentenaar Datheen, die ook de vertaler was van de in de prediking en het onderwijs gebruikte *Heidelbergse Catechismus*.

Door de Lutherbijbel, maar vooral door hervormingsgezinde schrijvers als de uit het oosten van de Lage Landen afkomstige Menno Simons, raakten in het westen allerlei woorden van oostelijke of noordelijke afkomst in gebruik, voorlopig alleen nog in de geschreven taal. Aan hen danken we het voornaamwoord *zich*: 'Hij wast zich', in plaats van 'Hij wast hem'. Toch gingen het

oosten en het noorden, vanouds meer georiënteerd op het Nederduitse gebied, geleidelijk deel uitmaken van het Nederlandse taallandschap.

Spelling

Het logische gevolg van de vele geschriften óver de taal was natuurlijk dat er ook publicaties kwamen die de taal zelf gingen beschrijven en vóórschrijven, verhandelingen over spelling, woordenschat en spraakkunst.

De zestiende eeuw is namelijk de eeuw waarin het gekibbel over de Nederlandse spelling begint, en... nooit meer zal ophouden. Een taal die wilde wedijveren met het Latijn en het Frans moest immers een doorzichtige spelling hebben. De eerste spellingregelaars namen hun eigen dialect als norm. Joos Lambrecht koos bewust voor het Gents in *Nederlandsche Spellinghe* (1550), zoals Antonius Sexagius voor het Brabantse dialect van Mechelen koos in *De orthographia linguæ belgicæ* (1576). Anderen probeerden de spelling los te maken van plaatselijke gewoonten.

De belangrijkste spellingdeskundige uit de zestiende eeuw was Pontus de Heuiter, die wel voor een algemeen Nederlands standpunt koos in zijn *Nederduitse Orthographie* (1581). Hij was geboren in Delft, volgde onderwijs in Leiden en Mechelen, bereisde Frankrijk en werd kanunnik in Gorkum en later in Deventer. De Heuiter wilde de platste klanken uit de dialecten weren en uit het fraaiste Brabants, Vlaams, Hollands, Gelders en Kleefs, streektaalen waar hij uit eigen ervaring mee vertrouwd was, een beschaafde volkstaal smeden. De spelling wilde hij uniformeren en waar nodig vereenvoudi-

gen: een enkele *e* en *o* in open lettergrepen (*benen*, *lopen*), een *t* aan het einde van woorden (*bant*) en geen overbodige letters (*dik* en niet *dick*, maar ook *b* in plaats van *ch*). De Heuiter maakte geen school, misschien omdat zijn uitspraaknormen ontleend waren aan een boven de dialecten gelegen ideaal en niet geworteld waren in de werkelijkheid van een gesproken dialect.

De eerste woordenars

De studie van moderne en oude talen maakte woordenboeken nodig. De eerste woordenboeken waren glossaria, lijsten met glossen bij bepaalde teksten, die al gauw verzameld werden tot alfabetisch geordende Latijns-Nederlandse, maar ook Nederlands-Latijnse woordenlijsten. Een voorloper is de *Teuthonista of Duytschlender* van Gert van der Schueren uit Kleef, in 1477 te Keulen gedrukt. De *Duytschlender* is het eerste tweetalige woordenboek in twee richtingen, Nederlands-Latijn en Latijn-Nederlands, en daardoor ook het eerste woordenboek dat een beschrijving geeft van de woordenschat van de volkstaal.

Dat was ook de bedoeling van Joos Lambrecht – zijn naam is al genoemd – in zijn rond 1550 verschenen *Naembouck van allen natuerlicken ende ongheschuimde vlaemsche woorden, ghestelt in ordene by a b c*, een boek waarmee overigens ook Frans te leren was, want de woorden waren voorzien van een Franse vertaling. Woordenboeken waren in de zestiende eeuw niet langer alleen maar bedoeld om Latijn mee te leren, zoals in de Middeleeuwen. Bovendien probeerden de lexicografen of ‘woordenars’ steeds meer alle woorden te verzamelen, en niet langer

alleen dat wat voor de praktijk van het onderwijs of een bepaald beroep nodig was.

De bekendste uitgever van woordenboeken was de Antwerpse meester-drukker Christoffel Plantijn. In 1561 gaf hij een *Tetraglotton* uit, een viertalig woordenboek: Latijn-Grieks-Frans-Nederlands. Zijn corrector, Cornelis Kiliaan (een latinisering van Corneel Kiel), was er hoogstwaarschijnlijk de samensteller van. Naast vocabularia, leerboekjes met dialogen in twee talen, en geordende terminologielijsten als het medische *Nomenclator omnium rerum* van Hadrianus Junius uit 1567, verscheen bij Plantijn in 1573 de *Thesaurus Theutonicae linguae, Schat der Nederduytscher Spraken*, een Nederlands-Latijn-Frans woordenboek met het Nederlands als brontaal. Kiliaan werkte eraan mee.

Het hoogtepunt van de zestiende-eeuwse lexicografie werd geschreven door Cornelis Kiliaan alleen. In 1574 verscheen bij Plantijn zijn *Dictionarium Teutonico-Latinum*, vooral bekend geworden onder de titel van de derde druk uit 1599: *Etymologicum Teutonicae linguae sive Dictionarium Teutonico-Latinum* ('Etymologisch woordenboek van het Nederlands of Nederlands-Latijns woordenboek'). De Brabander Kiliaan probeerde de gehele Nederlandse woordenschat te beschrijven, met vermelding van de herkomst en de dialectische variatie, gevolgd door vertalingen in het Duits en het Latijn. Het resultaat was het eerste wetenschappelijke woordenboek van de Nederlandse taal. Ook buiten de landsgrenzen was het een unicum: er bestond in Europa nog geen enkel woordenboek van de volkstaal met eenzelfde niveau.

Het boek is niet alleen van belang omdat het een schat aan informatie bevat over

Titelpagina van het *Dictionarium Teutonico-Latinum* van Kiliaan

de zestiende-eeuwse woordenschat in een groot aantal dialecten, maar ook omdat het zoveel eeuwen als voorbeeld voor bijna alle vertaalwoordenboeken diende (zie hoofdstuk 10).

In 1568 schreef Johan Radermacher, een Antwerpse koopman, die zoals enkele duizenden geloofsgenoten naar Londen was uitgeweken, in ballingschap het grammaticale traktaat *Voorreden vanden noodich ende nutticheit der Nederduytscher taalkunste*.

Hij wilde een bijdrage leveren aan wat het Nederlands nog ontbeerde: een grammatica waarin de regels voor correct taalgebruik waren vastgelegd, en die spelling, klankleer, woordvorming en zinsbouw zou omvatten. Hij heeft dat werk, zoals uit het later teruggevonden manuscript blijkt, nooit afgemaakt. Radermacher was minder bang voor bastaardwoorden dan de meeste taalbeschouwers uit zijn tijd en vroeg meer aan-

dacht voor het werkelijke taalgebruik.

De belangrijkste grammatica uit de zestiende eeuw, de *Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst*, verscheen in 1584 in Amsterdam. Inmiddels woedde de oorlog met de Spanjaarden en voltrok zich in het Zuiden een ramp die de ontwikkeling van het Nederlands diepgaander zou beïnvloeden dan al het bovenstaande.

Woordenaars en grammatici zouden eeuwenlang (tot de tweede helft van de twintigste eeuw) nauwelijks oog hebben voor variatie in taal en de gelaagdheid ervan (alleen Kiliaan informeerde zijn lezers – en ons – over dialectische variatie). Toch spraken ook vroeger de mensen naar gelang van de omstandigheden en van hun eigen opleiding en kunnen op een verschillende manier. Maar het is niet zo makkelijk teksten zodanig te analyseren dat ze ook zulke geheimen prijsgeven. Door de vele informatie die we hebben over het zestiende-eeuwse Brugge weten we dat er toen ten minste drie verschillende taallagen waren:

– *Ambtelijke taal*: waarin men wel niet echt probeert het Brugs door een meer algemene taal te vervangen, maar waaruit toch

blijkt dat de ambtenarentaal te stereotiep en te statisch is om de ontwikkelingen van de volkstaal nauwkeurig weer te geven. Wel vinden we ook in die taallaag alle grote, primaire kenmerken terug die al vanaf de dertiende eeuw tot vandaag het Brugs kleuren.

- De *taal van de rederijders* daarentegen klinkt al heel spontaan en heel volks, en dat is ook logisch: de rederijders wilden met hun toneelstukken als het ware direct op het bewustzijn van de Brugse toeschouwer inwerken.
- Ten slotte was er het echte *Brugse 'plat'*, de taal van de gewone man in de straat, die men maar zelden in geschreven vorm aantreft, maar waarvan we het aroma wel kunnen opsnuiven in de teksten van de Brugse kleermaker Willem Weydts.

De opstand

Filips II was in 1555 Karel V opgevolgd als heer der Nederlanden en een jaar later kreeg hij ook de heerschappij over diens Spaanse en Italiaanse bezittingen. Hij zette de politiek van zijn vader met nog meer verbetering voort: handhaving van een sterk centraal monarchaal gezag en bescherming van de rooms-katholieke kerk. Onder zijn be-

wind groeide de ontevredenheid in de Lage Landen geweldig.

Godsdienstige en sociaal-economische onvrede samen zouden de opstand tegen het gezag van Filips II, die regeerde van 1555 tot 1598, op gang brengen. Filips was een erg 'Spaanse' monarch, die in tegenstelling tot zijn vader en diens voorgangers nauwelijks bindingen met de Nederlanden had en zijn rijk vanuit Madrid bestuurde. Een deel van

zijn politiek bestond er overigens uit te proberen het bestuur in de Lage Landen te verspaansen, zowel wat functioneren als wat taalgebruik betreft. Zo werd de hofkringen in Brussel dwingend (maar vergeefs) verzocht over te schakelen op het Spaans ten koste van het Frans, dat op dat moment al lang bij leidende standen in gebruik was.

De Beeldenstorm, die in het Zuiden in 1566 van start ging, luidde de Tachtigjarige Oorlog in. De onvrede met het Spaanse bewind leidde op 10 augustus 1566 in (het nu Frans-Vlaamse) Steenvoorde tot een gewelddadige uitbarsting die als een wervelstorm door de zuidelijke en later ook de noordelijke gebieden trok. In enkele dagen tijds vonden er aanvallen plaats op kerken en kloosters in Poperinge, Ieper, Oudenaarde, Antwerpen, Gent, Middelburg, Veere, Den Bosch, Maastricht en Venlo. Korte tijd later kwamen Holland en Friesland aan de beurt.

Onder leiding van prins Willem van Oranje, stadhouder in naam des konings van Holland, Zeeland en Utrecht, werd de oppositie van de hoge adel, die nauwelijks meer invloed had op het centrale bestuur, gebundeld in de Liga der Groten. De landvoogdes van Filips, Margaretha van Parma, en haar adviseurs te Brussel toonden zich tegenover de Liga weinig tegemoetkomend. Algauw kwamen ook andere groeperingen in verzet. De lage adel verenigde zich in 1566 in het Verbond der Edelen. Filips zond een nieuwe landvoogd, de hertog van Alva met zijn Raad van Beroerten (de 'Bloedraad'). Alva liet in 1568 op de Grote Markt in Brussel twee medestanders van Oranje, graaf van Egmont, stadhouder van Vlaanderen, en graaf van Hoorn, stadhouder van Gelderland, onthoofden en hun afgeslagen hoofden drie uur lang op palen tentoonstel-

len. Oranje vluchtte naar het kasteel van zijn familie in Duitsland, en voorlopig had Alva het heft stevig in handen.

Op 1 april 1572 namen Watergeuzen, gevluchte protestanten die als kapers in hun onderhoud voorzagen en een guerrillaoorlog voerden tegen de koningsgezinden, onverhoeds de stad Den Briel in. Ook Willem van Oranje was verrast. Andere steden van Holland en Zeeland kwamen nu ook in opstand, geholpen door Watergeuzen. Het oproer breidde zich snel uit. In 1576 sloten de zeventien Nederlandse gewesten zich aaneen onder leiding van Oranje, maar al in 1579 onderwierpen het Franstalige Henegouwen en Artesië zich weer aan de koning in de Unie van Atrecht. De rest van de Nederlanden, waar Brabant en Vlaanderen spoedig van af zouden vallen, vormde daarop de Unie van Utrecht, en de scheiding van Noord en Zuid was een feit. Het Noorden werd een onafhankelijke staat, de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, toen in 1581 de koning werd afgezworen in het Plakkaet van Verlatinge. Enige jaren later, in 1584, loste Balthasar Gerards in Delft de dodelijke schoten op Willem van Oranje. Of diens beroemde laatste woorden, *'Mon Dieu, aie pitié de mon âme, et de ce pauvre peuple'*, meer zijn dan een vrome fictie, weten we niet. Dat ze Frans waren wel, want de vader des vaderlands was de taal van zijn 'arme volk' niet of nauwelijks machtig.

De geboorte van de republiek is een geschiedenis vol paradoxen en grillige wendingen. Het calvinisme dat onlosmakelijk verbonden lijkt met de Nederlandse Gouden Eeuw, had aanvankelijk zijn grootste aanhang in Vlaanderen, niet in Holland en Zeeland. Het politieke verzet begon in

De Spaanse Nederlanden

Brussel, niet in Amsterdam. Aan onafhankelijkheid dacht tot omstreeks 1579 bijna niemand, ook Oranje niet. De scheiding tussen noord en zuid, die de eerste tien jaar van de opstand door niemand gewenst werd, had echter diepgaande gevolgen. Het protestantisme verdween in het Zuiden en werd in het Noorden, waar het later dan in het Zuiden wortel schoot, de officieel aanvaarde godsdienst. In de scheiding werd na 1579 overigens opmerkelijk snel berust, vooral in het Noorden, dat zich in economisch opzicht spectaculair ontwikkelde en het Zuiden daarom niet meer nodig had, mogelijk zelfs duchtte. Door de blokkade van de Schelde werd de haven van Antwerpen langzaam gewurgd. De vroegere hoofdredacteur van *De Standaard*, Manu Ruys, beschrijft het als volgt: ‘De Hollandse reders en kooplieden maakten er gebruik van om de eigen expansie, met zeldzame taaiheid, te organiseren, zonder nog om te kijken naar de minder gelukkige stamgenoten.’

De grote uittocht

In de zomer van 1585 veroverde de Spaanse landvoogd Farnese na een maandenlang beleg Antwerpen en ontnam zo de opstandelingen hun belangrijkste haven. De volksverhuizing van Zuid-Nederlanders naar Engeland, Duitsland en Holland bereikte nu een hoogtepunt. De Scheldestad stroomde leeg: het aantal inwoners daalde in korte tijd van 100.000 tot 42.000. Gent verloor naar schatting 15.000 inwoners. Volgens de stadsmagistraat stonden in Brugge meer dan 3500 huizen leeg. Iedereen wil de stad verlaten, schreven ze, in de laatste drie dagen al meer dan 400 gezinnen. Tienduizenden

Vlamingen en Brabanders weken uit naar het Noorden, vooral naar Holland en Zeeland.

Zij verlieten hun geboorteplaatsen niet alleen om in vrijheid hun geloof te belijden. Op velen van hen zou nu het etiket ‘economische vluchteling’ worden geplakt. Hun akkers, boerderijen en werkplaatsen werden verwoest, hun vee en graanvoorraden geconfisqueerd door zwervende benden brandschattende soldaten. Misoogsten in de jaren tachtig en negentig dreven de voedselprijzen op. De blokkade van de Schelde door Hollandse en Zeeuwse schepen was de doodklap voor de Antwerpse handel, een gebeurtenis die het concurrerende Amsterdam geen windeieren legde.

De bevolking van Amsterdam zwol aan van 50.000 tot 100.000 aan het einde van de eeuw, en zelfs tot 150.000 rond 1650, mede dankzij de toevloed van Zuid-Nederlanders (zie het volgende hoofdstuk). De economie van het Noorden voer wel bij de komst van kooplui en ambachtslieden, die in hun nieuwe woonplaatsen hun nering voortzetten. Behalve kennis brachten de migranten kapitaal en handelsrelaties in het buitenland mee. In 1611 was de helft van de 310 belangrijkste kooplieden in Amsterdam afkomstig uit het Zuiden; Usselinckx, de stichter van de West-Indische Compagnie, was een zuiderling. Holland werd het economische en culturele hart, niet alleen van de Republiek, maar van Europa, in economisch opzicht zelfs enige decennia van de wereld. Maar de schittering van de Hollandse Gouden Eeuw werd voor een groot deel betaald met Vlaams en Brabants geld.

De massale migratie was ook een *brain drain*, die Zuid-Nederland van vooraanstaande predikanten, geleerden en kunste-

naars beroofde. De theoloog Gomarus, die een gewichtige rol zou spelen in de twisten tussen steile calvinisten en remonstranten, kwam uit het Zuiden. Net als Lieven de Key, de bouwmeester van Haarlem, de classicus Heinsius, verbonden aan de in 1575 gestichte Leidse universiteit, en Barlaeus, een andere befaamde classicus. De wiskundige Stevin was een Bruggeling, Marnix van Sint-Aldegonde, burgemeester van Antwerpen tijdens het Spaanse beleg en lange tijd gezien als de dichter van het *Wilhelmus*, werd in Brussel geboren. Joost van den Vondel kwam in Keulen ter wereld als zoon van doopsgezinde vluchtelingen uit Antwerpen. Ook in de luxenijverheid gaven de Zuid-Nederlanders decennialang de toon aan. Ongeveer 285 edelsmeden kwamen naar de Republiek en de belangrijke tapijtindustrie was tot circa 1650 geheel in Zuid-Nederlandse handen.

Veel uitwijkelingen waren mannen van het woord: predikanten, theologen, professoren, schrijvers en drukkers. Gemiddeld waren er ook meer immigranten die konden lezen en schrijven dan autochtonen, zodat door een gebrek aan schoolmeesters veel zuiderlingen emplooi vonden in het onderwijs, rond 1600 al meer dan 400.

De zuidelijke immigratie zou ook het religieuze gezicht van Nederland bepalen. Men heeft lang gedacht dat het grootste deel van de noordelijke bevolking zich al gauw na 1572 bij de calvinistische kerk aansloot. Het tegendeel is echter het geval. De Reformatie en de ‘calvinisering’ van de Republiek begon zijn zegetocht toen in de jaren tachtig tienduizenden ‘*wtheemsche* [uitheemse], *soo Brabanders als Vlamingen ende andere*’ zich bij de plaatselijke gemeenten als lidmaat

aanmeldden. Daardoor werd de Republiek de grote erfgenaam van de krachtige reformatorische beweging, zoals die in de tweede helft van de zestiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden gestalte had gekregen. In de periode van 1572 tot 1650 waren ten minste 223 predikanten uit het Zuiden afkomstig, van wie ongeveer 60 procent uit Vlaanderen en 30 procent uit Brabant. Tot de jaren twintig van de zeventiende eeuw leverde de immigratie ook het leeuwendeel van het protestantse kerkvolk, zegt de historicus Briels in zijn boek *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*, en hij concludeert: ‘[...] dat de grote cultuurvormende kracht, waardoor dit hinterland in een verwonderlijk korte spanne tijds over een buitengewoon rijke en veelzijdige culturele infrastructuur beschikte, grotendeels ontleend werd aan de immigratie vanuit de Zuidelijke Nederlanden’.

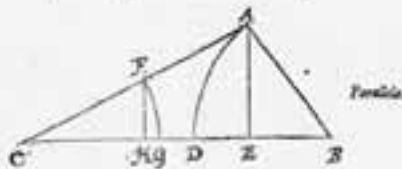
Het Nederlands op Latijnse leest geschoeid

De belangrijkste grammatica uit de zestiende eeuw is de *Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst, ofte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals*, die in 1584 werd uitgegeven door de Amsterdamse rederijkerskamer De Eglantier. De auteur is bijna zeker de Amsterdamse magistraat Hendrik Louwerisz. Spiegel. Het werk werd gedrukt bij Plantijn, die toen in Leiden woonde. Dat de auteur Amsterdammer was, laat hij merken ook. Omdat hij besefte dat er nog geen standaard bestond voor de spreektaal, beperkte hij zich in zijn beschrijving van de klanken tot het Amsterdams van de ontwikkelden, dus niet van het gemene volk: zijn

rechtshoekich op CB: Sghelijcx opt punt C als middelpunt, sy beschreven met CF even an AB als halfmiddellijn, den booch FG, diens hoockmaet FH oock rechtshoekich op C B is.

TREGHIERDE. Wy moeten bewijzen dat gelijk de rechterzijde AB, totte sinckerzijde AC, alsoo de sinckerhouck hoockmaet FH, totte rechtshouck hoockmaet AE.

TREWYS. Want inden driehooch ACE twee * ewewijdeghe sijt, als FH met AE, soo heeft AC sincker reden tot AE, ghelijcx FC tot FH. Maer AB is evenan FC door t'ghesheven, daerom
Ghelijcx AC tot AE, alsoo AB tot FH:
Ende deur * overanderde redten,
Ghelijcx AB tot AC, alsoo FH tot AE.

Propositio.

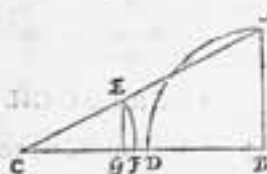
Etiam ratio.

2 Voorbeeld alwaer d'een der verlegen hoockmaten van een rechtshoek is.

TREGHIEVEN. Laet ABC een platte driehooch sijn, diens hooch B recht is, ende opt punt B als middelpunt, sy beschreven met AB als halfmiddellijn, den booch A D, diens hoockmaet sijn moet AB: Sghelijcx opt punt C als middelpunt, sy beschreven met CE even an AB als halfmiddellijn, den booch E F, diens hoockmaet EG.

TREGHIERDE. Wy moeten bewijzen dat ghelijcx de rechterzijde AB, totte sinckerzijde AC, alsoo de sinckerhouck hoockmaet EG tot de rechtshouck hoockmaet AB, alwaer te bedencken staet, dat een selve AB, hier voor sijde ende hoockmaet versteckt.

TREWYS. Want inden driehooch ABC twee * ewewijdeghe sijn, als EG met AB, soo seg ick
Ghelijcx AC tot AB, alsoo EC tot EG.
Maer AB is even an EC door t'ghesheven, daerom
Ghelijcx AC tot AB, alsoo AB tot EG.
Ende doot verkernde * redten:
Ghelijcx AB tot AC, alsoo EG tot AB.

Propositio.

Etiam ratio.

3 Voorbeeld alwaer d'een der verlegen hoockmaten van een plomphoek is.

TREGHIEVEN. Laet ABC een platte driehooch wesen, diens hoocken der verlegen hoockmaten sijn C, ende A B C, waer af den hooch A B C plomp is, ende opt punt B als * middelpunt, sy beschreven met AB als * halfmiddellijn, den booch A D, diens hoockmaet si AE, rechtshoekich op de voortghetrocken C B: Sghelijcx opt punt C als middelpunt, sy beschreven met CF even an AB als halfmiddellijn, den booch FG, diens hoockmaet FH oock rechtshoekich op CB omc. **TREGHIERDE.** Wy moeten bewijzen dat ghelijcx de rechterzijde AB, totte sinckerzijde AC, alsoo de sinckerhouck hoockmaet FH,

Corollarium.

N 3 totte

Pagina uit Stevins Wisconstighe ghedachtenissen (1608). Stevin gebruikte bij voorkeur Nederlandse termen als hoockmaet en middelpunt, in plaats van sinus en centrum.

norm is zijn eigen *'dagelyxe spraak'*.

Zoals Radermacher voor hem, zong ook Spiegel de lof van de volkstaal. Met Goropius Becanus noemde hij *'onze taal verre d'oudste ende ryckste'*. Dat die prachtige taal niet overal gebruikt werd, vond Spiegel treurig. Hij richtte zich tot het bestuur van de Leidse universiteit met de – ook nu weer actuele – aansporing in alle colleges Nederlands te gebruiken.

Het Nederlands kon echter nog verbeterd worden. Het was in de loop der tijden verbasterd. Pas als regelmaat de taal weer zou kenmerken, zou de luister van eertijds zijn hersteld. Spiegel wilde de woordvorming en de zinsbouw beregelen, met het Latijn als voorbeeld. Een taal was pas echt rijk als de woorden op vele manieren konden veranderen: aan de uitgang van zelfstandige naamwoorden en lidwoorden moest te zien zijn in welke naamval ze stonden en van welk geslacht ze waren – mannelijk, vrouwelijk of onzijdig. Dat hij 'taal' in de titel van zijn

boek mannelijk maakt is dan wel een ontsporing!

Tijdens de Gouden Eeuw blaakten de inwoners van de jonge Republiek van vertrouwen in zichzelf en in hun land. Aan de zo gewenste algemene cultuurtaal werd hard gewerkt en in de volgende eeuwen zou deze taal nog uitgebouwd en in grammatica's vastgelegd worden. Dat wordt in het nu volgende hoofdstuk besproken. De zuidelijke gewesten daarentegen werden geregeerd door vreemde overheersers. Zij profiteerden niet van de economische bloei in het Noorden en hadden tot in de negentiende eeuw nauwelijks deel aan de ontwikkeling van een Standaardnederlands. Het Zuiden had zijn beste krachten aan het Noorden geschonken en verdween in de volgende twee eeuwen grotendeels uit het verhaal van de Nederlandse taal. Toch werd de volkstaal er natuurlijk nog steeds gesproken en geschreven, zoals we in hoofdstuk 11 nog zullen zien.

10 Gouden Eeuw en pruikentijd

Het Nederlands in de zeventiende en achttiende eeuw in Nederland

In de zestiende eeuw had al een luide roep geklonken om te komen tot een overkoepelende, bovengewestelijke taal. Tot die tijd werden er in de Lage Landen uitsluitend dialecten gesproken, die slechts in een beperkt gebied gemakkelijk te begrijpen waren. Voor wetenschappelijke, religieuze en literaire doeleinden gebruikte men het Latijn, aan het hof was het Frans de aangewezen taal, en die taal werd ook gebruikt voor ambtelijke stukken, met name ten behoeve van de centrale overheid; zo werden tot 1582 de notulen en besluiten van de Staten-Generaal in het Frans geschreven. De Nieuwe Tijd, de Renaissance die in de eerste helft van de zestiende eeuw tot de Lage Landen doordrong, betekende onder andere de geboorte van het Standaardnederlands. Dit was te danken aan de maatschappelijke en politieke veranderingen die toen plaatsvonden. De mobiliteit nam enorm toe, doordat velen op de vlucht waren voor godsdienstvervolgingen of voor de oorlogshandelingen die het gevolg waren van de Spaanse overheersing. Dankzij de uitvinding van de boekdrukkunst werden er meer boeken geschreven en gelezen. En die boeken werden steeds vaker in het Nederlands geschreven in plaats van in het Latijn. Zo vervaardigden de hervormden diverse bijbelvertalingen in het Nederlands, zo bleek in het vorige hoofdstuk. Tegelijkertijd maakte de wetenschap in de zeventiende eeuw een enorme bloei door. Men ging zelf wetenschappelijk

onderzoek doen, en waarneming en experiment kwamen centraal te staan. De wetenschap werd bovendien gedemocratiseerd: terwijl in de Middeleeuwen wetenschap gebaseerd was op klassieke, dus Latijnstalige werken, kon in de Renaissance iedereen experimenten uitvoeren, ook mensen die het Latijn niet machtig waren. Beroemde voorbeelden van niet-universitair geschoolde wetenschappers zijn Antoni van Leeuwenhoek en Johannes Swammerdam. Het gevolg hiervan was dat wetenschappelijke werken steeds vaker in het Nederlands werden geschreven; het bekendste voorbeeld vormt natuurlijk het werk van Simon Stevin.

Het Nederlands, voorheen toch vooral een thuistaal, werd dus gebruikt op nieuwe terreinen, en moest voor dit gebruik geschikt gemaakt worden. De eerste spellinggidsen en woordenboeken voor het Nederlands verschenen vanaf 1550, terwijl de eerste gedrukte grammatica in 1584 het licht zag.

Na de dood van Willem van Oranje in 1582 slaagden zijn zonen Maurits en Frederik Hendrik erin het gebied van de Republiek uit te breiden en te consolideren. Bij de Vrede van Münster in 1648 werd de onafhankelijkheid erkend en kwam er een einde aan de oorlog met Spanje. De Republiek probeerde behoedzaam het politieke evenwicht in West-Europa te bewaren. Door oorlog te voeren, onder andere met Engeland, beschermde en vergrootte zij haar

De Zeventien Provincien (C.J. Vischer, begin zeventiende eeuw)

handelsbelangen overzee. Twee handelscompagnieën, de Oost-Indische (1602) en de West-Indische Compagnie (1621), bezaten het monopolie op de handel in Azië en Amerika. Amsterdam ontwikkelde zich tot de stapelmarkt van Europa. ‘Amstelredam’ was in de woorden van een van zijn hofdichters, Joost van den Vondel, ‘de hoofdstadt van Europe, gekroont tot keizerin’.

De Republiek was uitgroeid tot een economische en culturele wereldmacht. Kooplieden en stadsbesturen lieten door hun opdrachten de beeldende kunsten bloeien. Juristen als Hugo de Groot, classi-

ci als Heinsius en Vossius, natuurvorsers als Christiaan Huygens en Swammerdam, en – wat later op waarde geschat – de filosoof Spinoza, genoten buiten de grenzen grote faam. Buitenlanders als de filosofen Descartes en Locke en de classicus Scaliger verbleven enige tijd in het verdraagzame Holland. ‘Bestaat er enig land waar men groter vrijheid geniet?’ schreef de Fransman Descartes aan een vriend. Maar Descartes dacht ook dat de Hollanders het te druk hadden met geld verdienen en hem daarom niet lastigvielen.

Dankzij de gunstige economische en maatschappelijke omstandigheden in de Re-

publiek trokken grote aantallen migranten naar de Hollandse steden. Zuid-Nederlanders vluchtten erheen voor het Spaanse regime, maar in ieder geval voor Amsterdam geldt dat nog grotere aantallen migranten afkomstig waren uit de andere provincies van de Republiek. De Duitsers vormden in de hele Republiek, in alle lagen van de bevolking, zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw de grootste groep buitenlanders. De Republiek, en dan met name de grote Hollandse steden, vormde een multiculturele samenleving waarbij de huidige in het niet verdwijnt. Eind zestiende eeuw was er enige tijd sprake van een ‘Brabantse’ mode. Die betrof vooral de kleding, maar ook de taal. Al eind zestiende eeuw werden er echter ook allerlei negatieve opmerkingen over de Zuid-Nederlanders en hun taal gemaakt, waaruit blijkt dat die modegril kort moet zijn geweest. Zo bespotten Roemer Vischer in 1599 Amsterdamse jongedames die de Brabantse mode volgden in hun kleding en taalgebruik:

*Op z'n Brabants zeggen ze 'jae voorwaer'
Op z'n Brabants spreken ze allegaar [allemaal]
[...]
Amsterdamse dochters, doe mij bescheid [vertel
me],
Schaamt u zich voor de Hollandse bottigheid?*

Ongetwijfeld maakte de komst van de Zuid-Nederlanders aanvankelijk indruk, en hadden ze korte tijd veel prestige, maar dat verloren ze al snel. Doordat ze met zovelen kwamen, werden ze als een bedreiging beschouwd. Vanaf 1585 worden zuiderlingen systematisch uit bestuurscolleges geweerd: officieel mochten buitenlanders geen politieke ambten bekleden – of daaraan altijd de

hand werd gehouden, is natuurlijk de vraag. Vanaf begin zeventiende eeuw gingen de voormalige Zuid-Nederlandse vluchtelingen geleidelijk op in de Hollandse samenleving. Zij (of hun kinderen) lieten hun Zuid-Nederlandse taaleigenaardigheden vallen ten gunste van het beschaafde Hollands. Na 1630 zijn er in de literatuur nauwelijks meer negatieve uitlatingen over de zuiderlingen te vinden – die zijn overbodig geworden, omdat ze inmiddels niet meer opvielen in de noordelijke maatschappij. In een klucht uit 1619 wordt al van een Antwerpse vrouw gezegd: ‘*Sy spreeckt oock alries so plat Amsterdams, dat je se iens ginckt hooren, Je sout segghen, s'isser ewonnen en eboren*’ (‘Zij spreekt ook al zo plat Amsterdams dat je, als je haar eens hoorde, zou zeggen: ze is er geboren en getogen’).

Terwijl de eerste aanzetten tot standaardisering van de Nederlandse taal hadden plaatsgevonden in de zestiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden, nam Holland eind zestiende eeuw het stokje over. Hier kreeg het Standaardnederlands vorm: alle belangrijke spellinggidsen, woordenboeken en grammatica's verschenen in de Republiek en waren gebaseerd op het beschaafde Hollands. De toonaangevende literaire schrijvers woonden in de Republiek, en gebruikten en verbreidden dit beschaafde Hollands.

Plat en beschaafd

Hoe Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw precies spraken, weten we evenmin als we dat van de zestiende-eeuwse bewoners van de Lage Landen weten. Het beeld van de spreektaal is een onvolledige puzzel, waarvoor de stukjes te vinden zijn

TYPOGRAPHIA HARLEMI PRIMVM INVENTA
Circà Annum. 1440.

*Currat penna licet, tantum vix scribitur anno,
 Quantum uno reddunt praela Batava diei
 Addidit inventis aliquid Germania tantis?
 Hollandus capto Theuto peregit opus?*

*zaccodan
 1608.*

*veldt
 stulp.
 P. Scriverius?*

De drukkerij van Laurens Janszoon Coster te Haarlem (zeventiende-eeuwse gravure)

in opmerkingen van taalkundigen uit de tijd zelf en in de taal die schrijvers van kluchten en blijspelen hun personages in de mond legden.

Zeker is in ieder geval dat de dagelijkse spreektaal in de Lage Landen in de zeventiende eeuw minstens zoveel variatie kende als in de Middeleeuwen. Plattelandsbewoners bleven hun dialecten spreken, maar in de steden ontstonden dialecten die afwaken van die van het omringende platteland. De stadsdialecten verschilden ook onderling. Het viel de dichter Jacob Westerbaen in 1655 op

datmen in alle Nederduytsche steden geen eenderley tael en spreeckt [...] selfs oock in de steden van eene selve Provincie heeft men sodanige verandering. Inden Haegh seytmen ghewassen, en t'Amsterdam seytmen ghewossen: hier seytmen bleycken en te Haerlem seytmen bliccken. Inden Haegh seytmen boeck, snoeck etc. Te Delft seytmen boock, snoock etc.

Maar ook binnen een enkele stad sprak niet iedereen met dezelfde tongval: in de zeventiende eeuw ging de 'platte' taal van het gewone volk, die nog het meest leek op het dialect van de omliggende dorpen, afwijken van de 'beschaafde' omgangstaal der welgestelden.

Wie zijn klinkers nasaal uitsprak, liet zich voortaan kennen als onbeschaafd. Schrijvers die lieden uit het gewone volk laten optreden, spellen daarom wel *Frangs* en *hongt* in plaats van *Frans* en *bont*. Bredero roept ze voor ons op in zijn lied 'Boerengeselschap': de boeren uit de omgeving van Amsterdam, die naar Vinkeveen trokken voor een partijtje 'gansrijden' of 'ganstrekken', volksvermaak waarbij de deelnemers te paard on-

der een opgehangen – levende! – gans door reden en probeerden het dier de met vet of zeep ingesmeerde kop af te trekken.

*Arend Pieter Gijzen, met Mieuwes, Jaap en Leen,
En Klaasjen en Kloentjen, die trokken t'zamen
been
Na 't dorp van Vinkeveen;
Wangt ouwe Frangs, die gaf sen Gangs
Die worden of ereen.
(Want Ouwe Frans die gaf zijn gans, die
werd eraf gereden.)*

Op het toneel worden zulke neusklanken uitsluitend voortgebracht door het gewone volk, nooit door de welgestelden. Ook Zuid-Nederlandse, met name Brabantse eigenaardigheden werden op het toneel bespot. Er begon zich dus een norm voor beschaafde spraak af te tekenen. Die norm werd naar de woorden van Vondel in zijn *Aenleidinge ter Nederduytsche Dichtkunste* (1650) bepaald door de betere standen in Amsterdam, 'de magtigste koopstadt der weereit', en in Den Haag, 'de Raetkamer der Heeren Staten en het hof van bunnen Stedebouder'. Daar werd het Nederlands 'allervolmaeckst' gesproken – even afgezien dan van de 'onduitsche termen' waarmee de hovelingen en advocaten hun taal doorspekten. Deze taal onderscheidt hij nadrukkelijk van het dialect van de lagere standen, in een vaak geciteerde passage: 'Want out Amsterdamsch is te mal, en plat ['gewoon'] Antwerps te walgelijck.'

De uitspraak van de ontwikkelden in de verschillende steden groeide naar elkaar toe. De elite aanvaardde als norm het Algemeen Beschaafd Haags en Amsterdams. Dat betekent echter niet dat de gesproken taal een eenheid vormde: tot eind negentiende eeuw

bleef deze van streek tot streek verschillen, en niemand schaamde zich ervoor dat een ander kon horen in welke stad hij geboren was. De keuze voor een ‘beschaafde’ uitspraak betekende weliswaar niet het einde van regionale uitspraakverschillen, maar bevorderde wel een eenheidsspelling.

De spelling

Spelling heeft van oudsher de gemoederen zeer beziggehouden: al in de periode 1550 tot 1700 zijn maar liefst een kleine dertig werken verschenen waarin spelling centraal stond, en daarnaast hielden vooraanstaande auteurs, zoals Hooft en Vondel, zich met de spellingdiscussie bezig. Het onderwerp leefde!

In de Middeleeuwen spelde men voornamelijk op basis van de uitspraak, waardoor de spelling per regio verschilde – er was toen immers nog geen eenheidstaal. Wel was er een algemene(re) schrijftaal ontstaan, eerst in Vlaanderen en daarna in Brabant, en waren er Vlaamse, Brabantse en Hollandse schrijfcentra, waar een vrij uniforme spelling gehanteerd werd en die elkaar onderling beïnvloedden. In de loop van de zestiende eeuw werd de spellingvariatie steeds meer als bezwaar gezien. Men had behoefte aan een algemene schrijftaal en zocht naar een algemene norm voor de spelling, een algemene en systematische beregeling van de relatie tussen klank en teken.

In de Renaissance werden de drie spellingprincipes gedefinieerd die nog steeds gelden. Ten eerste verwierp men de fonetische spelling waarbij de regionale uitspraak bepalend was, maar koos men voor een eenheidsspelling die gebaseerd was op een bo-

venregionale, beschaafde taal. Ten tweede voerde men een nieuw beginsel in, namelijk dat van de gelijkvormigheid. Hierdoor bleef het woordbeeld constant: terwijl in de Middeleeuwen naast het meervoud *landen* het enkelvoud *lant* werd gespeld, ging men voortaan *land* spellen op grond van *landen*, en *rib* vanwege *ribben* (maar niet *huiz*, *glaz*, *duyv*, ondanks *huizen*, *glazen*, *duyven* – hier richtte men zich naar afleidingen zoals *huisje* of *huiselijk* en naar de ‘oude sleur’ – de traditie; voor *z* en *v* gelden dus andere regels dan voor *d* en *b*). Het derde beginsel dat in de Renaissance werd geïntroduceerd, is dat van de etymologie. Dit bepaalt onder andere dat er een spellingverschil bestaat tussen *rouw* en *rauw*, hoewel deze woorden tegenwoordig identiek worden uitgesproken: de oorsprong van deze woorden verschilt namelijk.

Hoewel de drie spellingbeginselen dus dateren uit de Renaissance, was in deze periode de spellingvariatie nog groot. De geschreven standaardtaal was in de Renaissance een ideaal dat hoogstens door een kleine kring hoogopgeleiden in de grote Hollandse steden, werkzaam bij de overheid, in de kerk, het onderwijs, de kunsten en de wetenschappen, bereikt werd. Later namen ook de hoogste kringen van de provinciesteden de standaardtaal over. In de achttiende eeuw werd de spellingvariatie steeds meer ingeperkt, en in de negentiende eeuw werd er een officiële spelling ingevoerd (zie hoofdstuk 13).

Het richtsnoer van de sprake

Vanaf 1584 verschenen er allerlei grammatica's waarin beschreven werd hoe het Alge-

meen Nederlands er in grammaticaal opzicht uit diende te zien. Deze grammatica's waren niet een complete beschrijving van de Nederlandse syntaxis, zoals moderne grammatica's zijn. Er werd slechts een aantal verschijnselen in beschreven, en men had voor lang niet alle taalveranderingen die op dat moment plaatsvonden oog – ook moderne taalwetenschappers hebben vaak moeite met het onderscheiden van taalveranderingen die onder hun ogen plaatsvinden. Veel aandacht ging in de Renaissance uit naar de naamvallen, die schrijnend genoeg in de spreektaal inmiddels grotendeels verdwenen waren. Het tweede belangrijkste topic vormde het woordgeslacht, dat met name blijkt uit het begeleidende lidwoord en uit de voornaamwoorden waarmee naar het zelfstandig naamwoord wordt verwezen. Wat betreft het bepaalde lidwoord bestaat er in de moderne Noord-Nederlandse spreektaal een tweedeling: er zijn [de]- en [het]-woorden, dus onzijdige en niet-onzijdige woorden. Die verandering was in de Renaissance opgetreden, maar in de grammatica's werd vastgehouden aan de oudere driedeling (*den, de en bet*), die inmiddels al uit de meeste Nederlandse dialecten – en zeker uit het beschaafde Hollands, dat nota bene als richtlijn gold! – was verdwenen. Al in de *Twe-spraak* uit 1584 van de Amsterdamse schrijver Hendrik Laurensz. Spiegel werd echter vastgesteld dat alle respectabele talen een grote rijkdom aan naamvallen en geslachten bezitten; het onderscheid in het woordgeslacht (mannelijk, vrouwelijk en onzijdig) en in de naamvallen moest daarom in het Nederlands gehandhaafd, of desnoods opnieuw ingevoerd worden.

Een rijk systeem van naamvallen en geslachten werd alom nagestreefd. Het ge-

Spiegels *Twe-spraak vande Nederduitsche Letterkunst* (1584) was de eerste gedrukte Nederlandse grammatica.

Hij schreef het boek in opdracht van de Amsterdamse rederijderskamer De Eglantier.

volg daarvan waren de beruchte geslachtlijsten uit de achttiende en negentiende eeuw – berucht omdat generaties leerlingen ze uit het hoofd moesten leren om ze correct te kunnen hanteren. *Regering* is vrouwelijk, *strijd* mannelijk – Noord-Nederlanders weten dat ook nu nog alleen doordat ze de regels (voor zover die er zijn) uit het hoofd hebben geleerd of een woordenboek raadplegen. Veel Vlamingen en inwoners van

beneden de grote rivieren bezitten een taal-intuïtie die hun vertelt dat stoelen mannelijk zijn en tafels vrouwelijk, en verwonderen zich over de noorderlingen die zelfs naar een koe met *bij* verwijzen. De tafel – ‘Heb je *bem* verkocht?’ vraagt de Randstadbewoner; ‘È j’ze verkocht?’ kan een dialectspreekende West-Vlaming zeggen. Maar vaak hebben ook Vlamingen het mis: het geslacht van een woord in hun dialect verschilt dikwijls van dat in het Standaardnederlands.

De grammatici verkozen in hun werken bepaalde varianten boven andere. De uitverkoren variant heette ‘beschaafd’ en ‘goed’; de afgewezen varianten heetten ‘onbeschaafd’ en ‘fout’. Hierdoor zijn sommige taalveranderingen die al in de Renaissance plaatsvonden tot op heden officieel tegengehouden, bijvoorbeeld de verbindingen *groter als*, *Jan z’n huis*, *de raad en haar leden*, *Amsterdam en haar grachten* e.d.

In andere gevallen slaagden de spraak-kunstenaars erin een (vaak kunstmatig) onderscheid te maken tussen bestaande vormen, een onderscheid dat niet berustte op de spreektaal, zoals bij *waarmee/met wie*, *liggen/leggen* en *kennen/kunnen*, en natuurlijk bij het nog steeds beruchtste struikelblok *hen/hun*. Dat laatste hebben we te ‘danken’ aan een van de belangrijkste grammatica’s uit die tijd, *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe* (1633) van Christiaan van Heule, wiskundige en vachtenploter (arbeider die schapenvellen van wol ontdoet).

Van Heule constateerde in zijn voorwoord dat het Nederlands nog nauwelijks was beschreven, en vooral dat een duidelijke norm voor verzorgd Nederlands ontbrak. De klassieke grammatici beschouwden het taalgebruik van de grote schrijvers als norm. Hier was Van Heule het in principe

mee eens. Hij baseerde de norm op drie uitgangspunten: het bestaande taalgebruik, de rede en het onderscheid van geslachten en naamvallen.

Het eerste uitgangspunt wordt nog steeds door menig grammaticus beleden, maar in het verleden werd er vaak een beperking aan toegevoegd die Van Heules tijdgenoot Ampzing zo fraai onder woorden bracht:

So en is dan de gewoonte van den gemeynen man niet enkelijk het richt-snoer van de sprake, nochtte hun mond de schatkamer van de suiverheyd derselve.

(Zo is alleen het taalgebruik van de gewone man niet het richtsnoer (d.i. het model) van de taal, en is zijn mond niet de schatkamer van de zuiverheid van de taal.)

Zeker niet! Niet het taalgebruik van de gewone man, maar dat van de geleerden en de grote schrijvers was de norm. Het beroep op de ratio in het tweede uitgangspunt vindt men ook al in middeleeuwse grammatica’s. Het is een nuttig uitgangspunt bij spellingregels: vernieuwingen zijn geoorloofd als ze logisch zijn. Alle drie zijn uitgangspunten kwamen Christiaan van Heule van pas om het kunstmatige verschil tussen *hun* voor de derde naamval meervoud en *ben* voor de vierde in te voeren, in navolging van het Latijn, dat ook dit verschil kent.

Zij zat uien en schilde

In de grammatica’s werden soms beslissingen genomen waarmee taalveranderingen die al eeuwen bezig waren in de standaardtaal definitief hun beslag kregen. Zo ver-

dween de dubbele ontkenning (*Ik en ken u niet* 'ik ken u niet') uit de standaardtaal, met het argument dat deze niet logisch was. Ook verdween de constructie uit de psalmregel *Ik lag en sliep gerust*, wat wil zeggen 'ik lag rustig te slapen'. De dichter Jacob Cats kon nog, al was dat ironisch, schrijven: 'Een waterlantsche Trijn sat eens ajuyn en schelde' ('zat eens uien te schillen'), maar uiteindelijk werden zinnen als *hij zat en las* overal vervangen door *hij zat te lezen*.

Hij leest meest werd *hij leest het meest*: de overtreffende trap kreeg een verplicht *het* bij zich. *Daar*, in: *de stad daar ik woon*, kreeg gezelschap van *waar*: *de stad waar ik woon*. *Waar* heeft *daar* inmiddels voorbijgestreefd: de laatste zin is nu de enige juiste. De vergelijkbare wedloop tussen *iets wat* en *iets dat* is nog onbeslist; *wat* en *dat* worden, vermaningen van schoolmeesters ten spijt, op schrift door elkaar gebruikt. In de spreektaal wordt *iets wat* nu het meest gehoord. Zulke veranderingen vinden nooit van de ene dag op de andere plaats, ze breiden zich geleidelijk aan over meerdere generaties uit: eerst gebruikt een minderheid van de mensen een bepaalde vorm, dan worden het er steeds meer, totdat met de dood van de laatste gebruiker ervan ook de oude vorm sterft en alleen de nieuwe overblijft.

In het begin van de zeventiende eeuw verdween *du* ('jij') voorgoed uit de schrijftaal. *Du* werd in de Middeleeuwen als vertrouwelijke en informele aanspreekvorm gebruikt, vergelijkbaar met het moderne *jij*. In de loop van de tijd kreeg het echter een vulgaire bijmaak en verving men het door *gij*, waarmee oorspronkelijk alleen meerdere personen aangesproken werden ('jullie'). Hierdoor werd *gij* de algemene aanspreekvorm voor een of meerdere personen. Al-

leen in bijbelvertalingen werd nog lange tijd de voorkeur gegeven aan *du* boven *gij*, onder invloed van de Duitse Lutherbijbel. Een belangrijke pleitbezorger voor *du* was Marnix van Sint-Aldegonde, die in 1580 een psalmvertaling publiceerde. De Statenvertaling uit 1637 koos echter voor *gij*. Voordat deze beslissing viel, voerden de theologen van de Dordtse Synode een vermoeiende discussie waarin alle voor- en nadelen van beide voornaamwoorden de revue passeerden. '*Vele toeboorders*,' schreef een zeventiende-eeuws historicus, '*lagten onder malkanderen, omdat men met sulck een deftigheit en eerbiedigheit redeneerde van 't du en gij*.'

In het begin van de zeventiende eeuw gingen mensen in Holland elkaar aanspreken met *jij* en *je*, zo blijkt uit teksten van bijvoorbeeld Bredero. De vormen *jij*, *je* ontstonden uit (*d*)*i*, de onbeklemtoonde vorm van *ghi* die aan het woord ervoor werd vast geschreven: *hebdi* ('hebt ge'), *suldy* ('zult ge'). Dankzij de *i* werd de *d* die ervoor stond, verzacht en meer voor in de mond uitgesproken. Zo werd *di* (via *dji*, *dzji*, *zji*) tot *ji*, wat onbeklemtoond *je* of beklemtoond *jij* opleverde. Maar de vormen *je*, *jij* golden nog lange tijd als onbeschaafd, en tot op heden zijn ze voor veel Vlamingen onnatuurlijk.

In deze periode kwam ook het beleefde voornaamwoord *u* op. Misschien is dit *u*, dat al het lijdend en meewerkend voorwerp van *gij* was (*gij loopt*, maar *ik zie u*, zoals nog te horen valt in Vlaanderen), ook in gebruik geraakt als onderwerp. Hetzelfde gebeurt nu met *hun* (*hun hebben gelijk*). Maar *u* kan ook ontstaan zijn uit de geschreven afkorting *U.E.* – *U Edele* of *Uwe Edelheid* –, die werd uitgesproken als [uwé], en later via [úwe] verkort tot [u]. *Uwé* werd in de negentiende eeuw nog gebruikt door de kleine

burgerij. Beets schreef in zijn *Camera Obscura* (1837) over ‘breiende huishoudsters, die *uwé* en *ik heeft* zeggen’. Net als *jij* werd *u* lange tijd alleen gebruikt in de spreektaal; in de schrijftaal had *gij* het primaat.

Jullie, een nieuw voornaamwoord voor het meervoud, stamt uit de achttiende eeuw, hoewel we het pas in het begin van de negentiende eeuw aantreffen in teksten. Het is een samensmelting van *jij* of *je* met *lui(den)* of *lie(den)*. Op dezelfde manier ontstonden *wullie*, *bullie* en *zullie*: *wijlieden*, *hunlieden* en *zijlieden*. Wie vandaag *zullie* zegt, spreekt volgens Van Dale onverzorgd of geeft te kennen dat hij lid is (geweest) van het Leidse studentencorps.

Sterk, maer hard en duyster

De grote schrijvers golden in de zeventiende en achttiende eeuw als voorbeeld voor grammatici: de regels die zij met betrekking tot woordgeslacht, naamvallen en syntaxis in praktijk brachten, werden bestudeerd en in grammatica’s vastgelegd voor het nageslacht. Daar kwam wel een probleem bij kijken: het taalgebruik van de ene schrijver kwam niet overeen met dat van de andere, en bovendien was er bij veel schrijvers sprake van voortschrijdend inzicht: geleidelijk ontstond een helderder inzicht in de ideale norm voor spelling, woordkeus, zinsbouw en verbuiging, en diverse auteurs, onder wie Vondel en Hooft, gaven ouder werk opnieuw uit nadat zij het taalkundig hadden herzien. Zo verwijderden vooraanstaande auteurs in de jaren dertig van de zeventiende eeuw uit ouder werk vormen met elisies van de *e* en *h*, zoals in *d’oghe* (‘de hoge’) – dergelijke zuidneerlandismen waren te zeer

in strijd met de Hollandse standaard. Zowel Hooft als Vondel ontwierp in de jaren veertig een regelmatige spelling waaraan ze zich vervolgens hielden. Hooft schreef in zijn oudste werken *groter* (e.d.) *als* – nog steeds een berucht struikelblok. In latere werken veranderde hij dat in *groter dan*.

Omstreeks 1615 verving Vondel, geboren in Duitsland en zoon van Brabantse ouders, de taalvormen die niet tot de standaardtaal behoorden en die te wijten waren aan zijn Zuid-Nederlandse of Duitse achtergrond, systematisch door ‘beschaafd’ Nederlands. Zo wijzigde hij *locht*, *meinde*, *sweert* in *lucht*, *meende*, *zwaard* en *grouwelen*, *schouwen* in *gruwelen*, *schuwen*. Voorts wijzigde hij Zuid-Nederlandse woorden in Noord-Nederlandse, zoals *aerselen* ‘achteruitgaan’ in *wijcken*, *dolligheyd* in *rasernij*, *grim* in *wrock*, *guyterij* in *schelmerij* en *poock* in *degen*. In het algemeen verving hij ‘spreektaalwoorden’ in ouder werk door stijvere schrijftaal: *omdat* werd *dewijl*, *maar* werd *doch*, *prijst* werd *looft*. Bovendien verving Vondel na 1625 *du* en *dy* in zijn werk door *ghy* en *u* ‘uw’.

Dit toont hoe de norm voor de algemene schrijftaal vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw geleidelijk steeds meer een realiteit werd, en hoe in deze schrijftaal, die in de dertiende en veertiende eeuw beïnvloed was door de vooraanstaande Vlaamse en Brabantse literatuur, het zuidelijke steeds meer werd geschrapt. Dit tezamen met het feit dat er in het Hollands diverse taalveranderingen plaatsvonden die niet of nog niet het zuiden bereikten – zoals de nieuwe voornaamwoorden *je*, *jij*, *u*, *jullie*, het tweeledige woordgeslacht met *de* en *het* – leidde ertoe dat de Hollandse literatuur voor Zuid-Nederlanders moeilijker toegankelijk werd; zo merkte de Zuid-Nederlandse toneel-

schrijver en dichter Michiel de Swaen omstreeks 1700 op over het werk van de door hem bewonderde Vondel dat het ‘sterk, maer hard [moeilijk] en duyster, onaengenaem door uytgesochte woorden, te hoogdravent tegen syne eygene regelen’ was.

Omtrent 60 personen aan hutspot geslagen

Het taalgebruik van de schrijvers kon als voorbeeld worden gezien, ondanks de tegenstrijdigheden daarin, maar dat gold niet voor hun stijl. De taal van Huygens was daarvoor te persoonlijk, te ongewoon, te vernuftig. Hooft, die zich met anderen, onder wie Vondel en de jurist en hebraïcus De Hubert, inspande om de regels voor de schrijftaal vast te stellen, verkoos zelf te veel de klassieke stijl van zijn bewonderde Tacitus om veel invloed te kunnen uitoefenen. Hoofts liefde voor het Latijn ging zo ver dat hij in een brief aan de dichter en classicus Heinsius schreef: ‘*Ik bidde om Latijnsche antwoordt, dat ick beter meen te verstaen als Duitsch [Nederlands] weet te schrijven.*’

De taal van Hoofts monumentale *Nederlandsche Historiën* (hij werkte eraan van 1628 tot zijn dood in 1647), het verhaal van de eerste jaren van de opstand tegen Spanje, is bondig tot het uiterste, op het gewrongene af. Een passage uit de inleiding luidt:

Ik gaa een werk aan, dat opgeleit [overladen] is van lotwissel en meenigerley geval; gruwzaam van veldslaagen, waaterstryden, beleegeringen; bitter van twist, warrigh van muitery; bekladt van moorddaad buiten de baan des kryghs; wrang van wreedtheit, zelfs in pais. Voorspoedt, teghens [tegenspoed], thans [dan weer] vrede met uyt-

beemschen. Strax [terstond] inwendighe partydigheit, en oorlogh daar uit ontsont. 'T zelve plotselyk gesmoort; en weder stilte, maar geterght. D'inboorling onder zweep gebraght, en gedreeven tot de waapenen. Voorts verstooren van steeden, scheuren van kerken, verwoesten van Landschappen [gewesten], zeeden en godsdienst.

De taal van Vondel, minder persoonlijk dan die van Huygens en Hooft, maar even levend en woordenrijk, heeft meer invloed gehad, tenminste op een aantal schrijvers en taalbeschouwers. Vondel spande zich in om alle uithoeken van de levende taal te leren kennen. Hij vroeg boeren uit over landbouwtermen en sprak met metselaars, zeelui en schilders over hun beroep.

Ook Huygens en Hooft, die, de een als diplomaat, de ander als drost van Muiden, toch in de hoogste kringen verkeerden, kenden de levende volkstaal; in tal van drama's en gedichten geven ze dialecten uitstekend weer. Hooft gebruikt in zijn klucht *Warenar plat Amsterdams*, Huygens laat in *Trijntje Cornelisdr.* een Zaanssprekende Hollandse vrouw verzeild raken in Antwerpen, waar ze het dialect niet kan verstaan.

Meer nog dan de anderen putte Bredero uit Hollandse dialecten. Bredero, die zichzelf bescheiden voordeed als een eenvoudige Amsterdammer die alleen op school een beetje Frans in zijn hoofd gestampt had en geen ander boek kende dan ‘het boek des gebruiks’, bediende zich trots van het Amsterdams uit de Nes en van de markten, en van de taal van de boeren uit de dorpen rond de stad. Hij propageerde als eerste literaire schrijver het gebruik van de echte Hollandse volkstaal in plaats van een op het Latijn geënt Nederlands.

Hoe de minder geletterden schreven, is

te zien in ongekleurde brieven zoals die van de natuurkundige Van Leeuwenhoek of in een reisbeschrijving als die van schipper Bontekoe. Een van de aangrijpendste passages uit diens dagboek is het verslag van de gebeurtenissen in Straat Soenda op 19 november 1619. De voorraad brandewijn heeft vlam gevat. Ondanks wanhopige pogingen van de bemanning om de brand te blussen en het kruit overboord te gooien, bereikt het vuur de vaten buskruit:

*Het schip sprongh aen hondert duysent stucken;
119 personen waren wy noch in 't schip doe 't
sprongh.
Ick stonde doe 't aengingh [gebeurde] by de
grootte hals [schoot van het grootzeil] boven
op 't schip en ontrent 60 personen stonden recht
voor de grootte mast, die 't water overnamen;
die worden al te samen wegh ghenomen en aen
butspot geslaghen, dat men niet en wist waer een
stuck bleef, als oock van alle de anderen. En ick,
Willem Ysbrantsz. Bontekoe, doe ter tijdt schip-
per, vloogh mede in de lucht; wiste niet beter of
ick most daermede sterven. Ick stack mijn banden
en armen na den hemel en riep: 'Daer vaer ick
been, o Heer! Weest my arme sondaer genadigh!'*

Van de bekende schrijvers uit de zeventiende eeuw is Jacob Cats het meest gelezen. Naar eigen zeggen streefde hij ernaar 'een openbare, eenvoudige, ronde en gans gemeene manier van seggen te gebruycken, deselve, meest overal gelijk makende met onze dagelickse maniere van spreken'. Door zijn werk in Den Haag – hij bracht het tot raadspensionaris van de Republiek – kwam deze Zeeuw in aanraking met het zich ontwikkelende beschaafde Hollands. In zijn gedichten hanteerde hij een taal die vergeleken met die van veel van zijn literaire tijdgenoten persoonlijk, onge-

kunsteld is, en daardoor heel toegankelijk. Hij schreef in gewone omgangstaal zonder vreemde of ongebruikelijke woorden. Ook in de Zuidelijke Nederlanden was Cats zeer populair, waarschijnlijk mede dankzij zijn enigszins Zeeuws gekleurd taalgebruik. Zijn populariteit zal ook bevorderd zijn door alle huiselijke raadgevingen die hij in zijn bestellers wist te verpakken. In de negentiende eeuw noemde de criticus Busken Huët Cats een 'godvrezende moneymaker' die met zijn 'leuterlievende vroomheid en keutelachtige poëzie' veel kwaad heeft gesticht. Maar in zijn eigen tijd stond het werk van Vadertje Cats bekend als de 'Tweede bijbel', en werd zijn populariteit als leverancier van levenswijsheden alleen overtroffen door die van de eerste bijbel: de Statenvertaling.

Gods woord in het Nederlands

De eerste teksten waarin nadrukkelijk gestreefd werd naar een algemeen begrijpelijke eenheidstaal waren bijbelvertalingen. De protestantse hervormers verkozen, anders dan de katholieken, in de godsdienstbeoefening de landstaal boven het Latijn. Zij wilden zo veel mogelijk mensen bereiken en hanteerden daarom een zo eenvoudig mogelijke taal. Vanaf 1524 verscheen dan ook een groot aantal Nederlandse bijbelvertalingen, die in grote oplagen werden verspreid.

Begin zeventiende eeuw besloot men tot de vervaardiging van één algemeen geaccepteerde bijbelvertaling ter vervanging van het grote aantal vertalingen dat op dat moment circuleerde. Tijdens een luwte in de oorlog met Spanje, het Twaalfjarig Bestand, riepen de Staten-Generaal in Dordrecht de Nationale Synode bijeen (1618-1619). Deze kerk-

vergadering moest een oplossing vinden voor het geschil over de predestinatie tussen remonstranten en contraremonstranten. Het theologisch geschil had geleid tot politieke twisten. Lokale overheden, vooral de Hollandse steden, onder leiding van Van Oldenbarnevelt, zetten contraremonstrantse predikanten af. Deze stichtten op hun beurt nieuwe kerken: niet de overheid, maar de kerk zelf bepaalde wat er geloofd moest worden. Deze contraremonstranten hadden vooral buiten Holland veel aanhang, waardoor Holland tegenover de andere gewesten kwam te staan.

Een burgeroorlog scheen onvermijdelijk, vooral toen Van Oldenbarnevelt erop aandrong dat de steden 'waardgelders' aanstelden, lokale militairen die niet onder het gezag van de Staten-Generaal (en de luitenant-generaal Maurits) vielen. Toen greep Maurits in: hij verzette de wet, verving Van Oldenbarnevelt-gezinde bestuurders en liet Van Oldenbarnevelt zelf gevangennemen. Een rechtbank bracht de grijsaard op het schavot. Het theologische geschil, ten slotte, moest worden beslecht door een nationale, en niet door een provinciale synode.

In 1619, het jaar dat Van Oldenbarnevelt onthoofd werd, gaf de Synode de opdracht tot een bijbelvertaling die gezaghebbend en algemeen bruikbaar moest zijn, dus geschreven in een taal die in het hele Nederlandse taalgebied kon worden verstaan. De nieuwe vertaling moest uitgaan van de Griekse en Hebreeuwse grondtekst – anders dan eerdere vertalingen, die gebaseerd waren op de Latijnse Vulgaattekst of de Duitse Lutherbijbel. Sterker nog, de vertaling diende zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke talen aan te sluiten, waarbij de manier van spreken in het Hebreeuws en

Grieks behouden moest blijven, voor zover het Nederlands dit toeliet. Deze regel zou beslissend zijn voor het hebraïserende taaleigen van de Statenvertaling. In aantekeningen in de marge moest een verklaring gegeven worden wanneer het karakter van de vertaling een bepaalde weergave niet toestond.

De vertalers en 'revisoren' werden uit alle gewesten van de Republiek gerekruteerd, zodat men er zeker van kon zijn dat de kerken uit alle streken zich aan de nieuwe vertaling committeerden. Voor het Oude Testament traden aan de Fries Bogerman, tevens voorzitter van de Synode, de in Engeland geboren Baudartius en de Zeeuw Bucerus; voor het Nieuwe Testament de Vlaming Walaeus, de Hollander Rolandus en de Fries Hommius.

Het werk van deze *oversetters* of *translatores* werd gecontroleerd door *oversieners* of *reviseurs*. De verschillende gewesten wazen er ieder een aan; de bekendsten zijn de dichter-predikant Revius uit Deventer en de hoogleraar Gomarus, geestelijk leider van de contraremonstranten. Alleen de provincie Drenthe moest zich excuseren: daar ontbraken mensen met de vereiste theologische opleiding en kennis van het Nederlands.

De vertalers verlieten hun post als predikant en verhuisden naar de universiteitsstad Leiden, waar hooggeleerde hulp en een uitstekende bibliotheek voorhanden waren. Voor ze hun werk aanvatten, overlegden de vertalers met elkaar over de te gebruiken spelling en over enkele grammaticale kwesties, en ze legden de gemaakte afspraken schriftelijk vast voor intern gebruik, om zo te komen tot eenheid in het werk.

Een enkel voorbeeld hiervan. In de meeste gevallen kozen ze voor *ee* (*rechtveerdich* in

plaats van *rechtvaardig*), maar niet altijd (*aerde*). De Vlaamse *j* werd verworpen ten gunste van de Hollandse *g*: *gunste*, en niet *jonste*. Voor de verleden tijd van *beginnen* waren er maar liefst vier mogelijkheden: *begon*, *begost*, *begonst* en *began*; ze kozen voor *begon*. Soms verkoos men regionale vormen; zo gaf men de voorkeur aan de Hollandse woorden *beurte*, *ophopen* of *ophogen* en *toon* in plaats van Zuid-Nederlands *geburte*, *optassen* en Vlaams *toogen*, maar weer wel aan de Zuid-Nederlandse woorden *gebuur*, *keten* in plaats van de Hollandse woorden *buur* en *ketting*. Voor vrouwelijke persoonsnamen gebruikte men uitsluitend de noordelijke vorm op *-esse*: *dienaresse*, *prophetesse*, niet een zuidelijke vorm. Sommige vormen doen ons momenteel Zuid-Nederlands aan, maar waren in die periode ook gebruikelijk in het Holland, bijvoorbeeld de verkleiningsvormen op *-ke* (*knechtken*, *sachtken*) en *bestieren*. *Bestieren* is tegenwoordig een verheven woord, *besturen* het gewone: God bestiert 's mensen lot en de chauffeur bestuurt zijn bus. De nieuwigheden die in de zeventiende eeuw in de taal opkwamen, zoals het verkleinwoord *-tje*, ontstonden vaak in Holland en ze breidden zich lang niet altijd uit naar de Zuid-Nederlandse dialecten, zodat daarin allerlei oudere vormen bewaard zijn gebleven.

Er komen regelmatig Duitse leenwoorden voor in de Statenvertaling. Dat was ook logisch, want een van de opdrachten aan de vertalers was om niet onnodig af te wijken van oudere bijbelvertalingen. Alle oudere protestantse bijbelvertalingen waren gebaseerd op de Duitse Lutherbijbel, en bevatte hierdoor veel Duitse leenwoorden. Ook in de Statenvertaling is er een groot aantal te vinden, die meestal al in eerdere bijbelvertalingen voorkwamen, zoals *beroemd*, *burger-*

recht, *dierbaar*, *diefstal*, *godzalig*, *hooglied*, *bui-chelaar*, *ijver*, *klaaglied*, *krijgsvolk*, *nieuweling*, *overreden*, *richtsnoer*, *schriftgeleerde*, *slachtoffer*, *vreemdeling*, *vrijstad*, *zuigeling*. Ook de vorm *zich* in plaats van *hem* of *haar* kwam uit het oosten.

Op het gebied van de spelling was de commissie behoudend; zo had zij een voorkeur voor een spelling met dubbele letters, en koos voor *gh* en *ck* in plaats van *g* en *k*. De vertalers probeerden door de spelling woorden van elkaar te onderscheiden die op dezelfde manier worden uitgesproken, zoals het werkwoord *zijn* en het bezittelijke voornaamwoord *sijn*, het bijvoeglijk naamwoord *doodt* en het zelfstandig naamwoord *doot*. Deze keuzes hebben geen navolging gekregen. De naamvallen van het zelfstandig naamwoord werden naar het voorbeeld van de grammatici in al hun luister opgenomen. 'Eert uwv en vader en uwv moeder', luidt het vijfde gebod volgens de Statenbijbel.

Hoewel de voorschriften voor de spelling vastlagen, hielden de vertalers, revisoren en zettters zich er niet altijd aan. Dikwijls komen er spellingvarianten voor in de tekst, waarbij vaak wel één spelling de overhand heeft. Zo komt ruim zestig keer de spelling *tarwe* voor, naast ruim tien keer *terwe*; ook *dubbel* en *dobbel* zijn door elkaar gebruikt. Dergelijke oneffenheden zijn in latere drukken, met name in de negentiende eeuw, gladgestreken.

Hun arbeid viel de vertalers zwaar. De 66-jarige Baudartius verzuchtte in een brief aan Revius: 'Ick en hebbe mijn leven lanck noyt so gebloekt als ick nu in mijne oude daeghen doen moet.' In 1635, terwijl in Leiden de pest woedde, kwam de vertaling gereed. De vertalers konden tijdens hun werk dagelijks de begrafenisstoeten voorbij zien trekken: aan

de ziekte overleden in dat jaar 20.000 Leidenaren. Het drukken vergde nog eens twee jaar, maar toen kon het eerste exemplaar, goud op snee en gebonden in paars fluweel, in het bijzijn van twee van de drie overlevende vertalers worden aangeboden aan de Staten-Generaal. Het was volbracht: God sprak Nederlands.

Maar niet accentloos: het Hebreeuws en Grieks van de aartsvaders, profeten en apostelen schemert aan alle kanten door het Nederlands heen. En al in het eerste hoofdstuk van Genesis staat de on-Nederlandse zin: ‘*En God zag het licht, dat het goed was*’, in plaats van bijvoorbeeld: ‘En God zag dat het licht goed was.’ In psalm 43 is sprake van ‘*de berg Uwer heiligheid*’ in plaats van ‘uw heilige berg’. De uitdrukking *zich niet onbetuigd laten* is een directe kopie uit het Grieks. Naar het voorbeeld van het Hebreeuws vormde men in het Nederlands een nieuwe, maar ook in het Latijn al gebruikelijke, overtreffende trap door omschrijvingen zoals *de God der goden, het heilige der heiligen, ijdelheid der ijdelheden, het lied der liederen*.

Een heilig boek

Sommige woorden van eigen makelij, zoals ‘vuurbrand’ (in 1637 gespeld als *vyer-brant*), zijn nooit gemeengoed geworden. Andere woorden en uitdrukkingen, gemunt door de Statenvertalers of overgenomen uit andere vertalingen maar verbreed door hun werk, werden een onvervreemdbaar deel van de taal: *te elfder ure* (Matt. 20:9-10), *een steen des aanstoets* (1 Petr. 2:7), *in het duister tasten* (Job 12:25), *niet van gisteren zijn* (Job 8:9), *de inwendige mens* (Romeinen 7:22), *zondebok*,

aanfluiting, slachtoffer, op twee gedachten binken en uit den boze.

Een vergelijking van de Statenbijbel met de oudere Deux-Aesbijbel, een bewerking van Luthers Duitse vertaling, maakt iets zichtbaar van de onnatuurlijkheid die ook zeventiende-eeuwse lezers moet hebben getroffen. In de Statenvertaling spreekt Jezus: ‘*Daer sal bitte zijn*’ (Lucas 12:55), waar hij in de Deux-Aesbijbel eenvoudig zegt: ‘*Het sal heet worden*.’ De vertalers hadden voorts een voorkeur voor plechtige, soms ook ouderwetse woorden op *-isse* en *-inge*, het voegwoord *ende* in plaats van het op dat moment al normale *en*, zelfstandige naamwoorden op *-e*, zoals *Heere*, en de dubbele ontkenning *en... niet* – een vorm die in de grammatica’s uit die periode al werd veroordeeld als onjuist taalgebruik.

Over de vraag hoe archaisch het taalgebruik van de Statenvertaling bij verschijnen was, zijn de geleerden het nog niet eens. Sinds 2008 is het wel mogelijk geworden om dat nader te onderzoeken, want vanaf dat jaar is de Statenvertaling dankzij het werk van meer dan honderd vrijwilligers op internet voor iedereen toegankelijk. Zeker is wel dat de Statenvertaling in de loop van de tijd archaisch en zelfs zeer archaisch werd. In 1657 verscheen een tweede druk, waarin vele ongerechtigheden uit de eerste druk verwijderd werden, met name in de spelling en de verwijzingen naar bijbelboeken. Hierna werd de tekst gefixeerd, en dat ging zelfs zo ver dat er maar liefst zestien jaar overleg nodig was voordat de Staten-Generaal in 1686 besloten dat een ontbrekend woord in Jozua 13:2 toegevoegd mocht worden (‘*Dit is ’t lant dat overgebleven is: alle [grensen] der Philistynen ende het gantsche Gesuri*’). In de vele volgende drukken bleef de tekst in principe ongewijzigd

(hierop zagen door de kerkenraad aangewezen correctoren toe), zodat het taalgebruik steeds verder af ging staan van de levende taal, zowel in spelling als in woordkeus.

Het archaïsche karakter dat de Statenvertaling zo kreeg, deed echter niets af aan het gezag ervan; integendeel, de archaïsche taal heeft deze bijbel mede een geur van heiligheid gegeven. Als voorbeeld geven we de eerste twee verzen uit hoofdstuk 13 van de eerste Brief van Paulus aan de Korintiërs:

Al waer't dat ick de talen der menschen ende der Engelen sprake, ende de liefde niet en hadde, soo ware ick een klinckende metael, of luydende schelle geworden.

Ende al waer't dat ick de [gave] der prophetie hadde, ende wiste alle de verborgentheden ende alle de wetenschap: ende al waer't dat ick alle het geloove hadde, so dat ick bergen versettede, ende de liefde niet en hadde, soo en waer ick niets.

De Statenvertaling was voor de gereformeerden heilig in de volle zin van het woord. Theologen moesten de gelovigen meer dan eens tot de orde roepen omdat ze niet alleen de grondtekst, maar ook de Statenvertaling als Gods hoogstpersoonlijke woord beschouwden en er goddelijk gezag aan toekenden. Een met zilver beslagen exemplaar van het boek kreeg een ereplaats in ieder gereformeerd huisgezin dat het zich kon permitteren. Op het schutblad van dit kostbare erfstuk werden generaties lang de geboorten, huwelijken en sterfdata bijgehouden, en doordat er dagelijks na de maaltijd uit werd voorgelezen kregen miljoenen Nederlanders de taal van de Statenbijbel letterlijk met de paplepel ingegoten. Uit eerbied lazen de gelovigen ook zonder publiek hardop en lieten ze ook de [ch] van *mensch*, de [ij] van *sterfelijk* en de [ei] van *heirscharen* luid en duidelijk horen.

'Daar hoort bidden te staan!'

Nog was de verhitte discussie over 'Heere' dan wel 'Here' niet verstomd, of men kwam met de Nieuwe Vertaling op de proppen. Ook daar verzette mijn vader zich tegen met alle heftigheid die hem eigen was. Een van de argumenten tegen de Nieuwe Vertaling ontleende hij aan Genesis 24 vers 63. Daar staat in de Nieuwe Vertaling: 'Izaäk ging tegen het vallen van de avond uit om te peinzen in het veld.' In de Statenvertaling staat echter: 'Izaäk was uitgegaan om te bidden in het veld, tegen het naken van de avond.' Moet je zien, zei mijn vader steeds, hoe de verwereldlijking en vervlakking ook in de vertaling van het Woord voortschrijdt.

Eerst staat er bidden, nu staat er peinzen. Dat

is nogal een verschil. Zo wordt de Schrift verkracht en uitgehold. Zo wordt de Blijde Boodschap geknecht! Toen men hem voorhield dat de grondtekst ook te peinzen gaf, brandde hij pas goed los. 'Dacht je nou heus dat zo'n Izaäk daar 's avonds ging peinzen, die ging natuurlijk bidden. Dat hebben onze Vaders die de bijbel vertaalden onder invloed van de Heilige Geest zelf, heel goed begrepen. Nee, daar hoort bidden te staan, en niet peinzen.'

Maarten 't Hart, *Het roer kan nog zesmaal om*, Amsterdam, 1984, p. 206.

Geen wonder dat modernisering van de woordkeus, grammatica en spelling van de Statenbijbel op weerstand stuitte. Toch vonden er 'stieken' al in de zeventiende eeuw allerlei aanpassingen plaats. Nadat in 1796 de scheiding tussen kerk en staat officieel was geregeld, konden er in de negentiende eeuw ingrijpendere herzieningen worden doorgevoerd, waarbij niet alleen de spelling en de grammatica werden gemoderniseerd, maar ook woorden werden veranderd; zo werd het woord *wijf*, dat inmiddels een pejoratieve betekenis had gekregen, vervangen door het neutrale *vrouw*. Maar deze modernisering viel lang niet bij iedereen in goede aarde. Nog in 1964 klaagde een lezer van het christelijke weekblad *De Spiegel* over een dominee die 'de naam des Heeren' met één *e* schreef: 'Dat is een lamelijk gezicht en helemaal niet nodig. De thans gangbare spelling is heel lelijk. Maar dat men nu de Naam Heere ook nog moet besnoeien en er een letter afsnoept is wel zeer onbehoorlijk.'

Nieuwe woorden

Bijbelvertalingen als de Statenvertaling waren verantwoordelijk voor een groot aantal nieuwe woorden. Maar ook de maatschappelijke ontwikkelingen zorgden voor een enorme groei van de Nederlandse woordenschat in de zeventiende en achttiende eeuw. Er werden nieuwe woorden gemaakt, vooral om leenwoorden te vervangen of te vermijden. Zoals Simon Stevin wiskundige termen verduidelijde, zo introduceerde de rechtsgeleerde Hugo de Groot onder andere *boedel*, *gemeenschap van goederen*, *roerende en onroerende goederen* en *huwelijkse voorwaarden*. Grammatici schieden termen als *naamval*, *geslacht* en *buiging*. Pogingen om vreemde

woorden door inheemse te vervangen werden echter niet altijd beloond. De grammatici hadden geen geluk met hun termen voor de naamvallen (*ghever* en *anklagher* in plaats van *dativus* en *accusativus*) en Hooft boeteerde tevergeefs *vernunfteling*, *pleitbof* en *bevoorhoofden* voor *ingenieur*, *parlement* en *confronteren*.

Ondanks het streven de taal van vreemde smetten vrij te houden, werden er ook veel woorden ontleend. Met vreemde zaken kwamen vreemde namen. Schepen voerden uit de Oost en de West *ananassen*, *tomaten* en *sinaasappelen* ('China's appels') aan, *tobak*, *sigaren*, *port*, *koffie* en *thee*. Het Spaans schonk *tango* en *bodega*; talen uit de Oost-Indische archipel gaven *kris*, *bakkeleien* en *soebatten*; het Duits leverde woorden via het krijgsbedrijf (*bezoldigen*, *schoft*) en via protestantse geschriften (*beraadslagen*, *dagloner*, *diefstal*, *heiland*, *overweldigen*). Meer voorbeelden zijn te vinden in hoofdstuk 4.

Ondanks de pogingen om Franse basistaardwoorden te weren, nam de invloed van het Frans, de taal van het diplomatieke verkeer, in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw zeker niet af. Integendeel, vele Franse woorden werden in de geschreven taal van de burgerij opgenomen, en aan het einde van de achttiende eeuw ook in de gesproken taal van de aanzienlijken, gewend als men er in die kringen aan raakte om in het Frans te converseren, ook in de huiselijke kring. Veel van deze woorden drongen in de algemene taal door, zoals *fabrikant*, *industrie*, *personeel*, *effectief*, *mankeement*, *accepteren*, *opereren*, *insect*, *pendule* en *moraal*.

De
Sendt-brief des Apostels

PAULI

9 B. n. n. c. omi.

f Aen / den

ROMEYNNEN.

Inhoudt van desjn Sendt-brief

Dese brieft behoort te vras den Apstelen Paulus van d' Colosseeren...
...den Apstelen Paulus van d' Colosseeren...
...den Apstelen Paulus van d' Colosseeren...

Het Ende Capitel.

Die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...

AULUS
rechter
boeken
VAN
CHRIS-
TUS, 'ern
ghewezen
Apstelen /
' of af-
geleiden
der, Cu-
angelium
Onde.

Die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...

...het den ' tabe Dachte ' na den kercken...
...die ' crachtich ' betreden is te
...die ' d'z' Ontze ' na den overte ber
...ber boeken || aanstik | Jhu Christu wesen
Deere :

1 Die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...

2 Die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...

3 Die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...

4 Die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...
...die u overtuigt dat dat heyl is...

1

1

1

1

1

1

1

1

1

1

1

1

1

1

De Statenvertaling, het boek dat tal van woorden en uitdrukkingen verbreedde, zoals zondebok en op twee gedachten hinken. Eerste druk, met verbeteringen in de marge (1637).

Kiliaans erfenis

De Nederlandse woordenschat werd voor het eerst wetenschappelijk en uitgebreid beschreven door Cornelis Kiliaan, corrector bij de beroemde Antwerpse uitgever Plantijn, met name in zijn *Etymologicum Teutonicae Linguae* uit 1599 (zie het vorige hoofdstuk). In de zeventiende eeuw werden er uitsluitend vertaalwoordenboeken uitgegeven. De aandacht verschoof van het Latijn naar het Frans, en soms ook naar het Engels: in 1648 publiceerde Hexham het eerste woordenboek Nederlands-Engels. Daarnaast verschenen allerlei puristische woordenboeken waarin voorstellen gedaan werden om vreemde woorden, met name Franse en Latijnse, te vervangen door eigen Nederlandse woorden.

In het begin van de achttiende eeuw vond er een opbloei plaats van lexicografische arbeid: er verscheen een groot aantal tweetalige woordenboeken die meer trefwoorden bevatten dan hun voorgangers en bovendien meer informatie per trefwoord. In deze woordenboeken is een aantal blijvende vernieuwingen te vinden. Zo voegde Willem Séwel in zijn *Groot woordenboek der Engelsche en Nederduytsche taalen* uit 1708 als eerste het geslacht van de zelfstandige naamwoorden toe. Men ging de verschillende betekenissen helder van elkaar onderscheiden, en dat gebeurde voor het eerst door de toevoeging van een Nederlandse definitie of een Nederlands synoniem, of door een samenstelling of voorbeeldzin; dit was een eerste stap op de weg naar een geheel eentalig Nederlands woordenboek. Séwel nam in genoemd woordenboek bijvoorbeeld op *buys* (*pyp*) en *buys* (*haering-buys*), en *schop* (*schup*), *schop* (*schop-tourw* [schommel]) en *schop* (*stoot*

met den voet). Verder werd veel aandacht besteed aan woordverbindingen; zo vermeldde Séwel: *een' schop in 't* [tegen zijn] *gat geeven*, *iemand den schop geeven* [ontslaan], *den schop krygen* [ontslag krijgen].

Ook nieuw was dat er aanduidingen gegeven werden van het stijlregister waartoe het trefwoord behoorde. Dit vinden we bijvoorbeeld in *Het groot Fransch en Nederduitsch woordenboek* van F. Halma (1708) en in het al genoemde woordenboek van Séwel. In totaal vermeldde Séwel een kleine honderd volkstaalwoorden, waaronder *breekebeen*, *brouwen* 'de r te sterk uitspreken', *drasbroek*, *dryten* 'poepen', *pekelzonden*, *pennelicker*, *pofzak* 'dikzak', *pruylpot* 'iemand die pruilt' en *zeyk*.

De trefwoordkeuze van alle tweetalige woordenboeken in de zeventiende en achttiende eeuw – waarvan de belangrijkste zijn de vertaalwoordenboeken van het Frans van Mellema, Van den Ende, D'Artsy, Halma en Marin, en de vertaalwoordenboeken van het Engels van Hexham en Séwel – was nog steeds gebaseerd op het *Etymologicum* van Kiliaan uit 1599. Wel voegde men steeds meer eigen informatie toe. De woordenboeken van Halma en Marin dienden als grondslag voor de negentiende-eeuwse tweetalige woordenboeken Frans van S.J.M. van Moock (verschenen tussen 1825 en 1846), waarvan het Nederlands-Franse deel op zijn beurt als basis diende voor het *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal* van de zwagers Calisch, het woordenboek dat bekend is geworden onder de naam van de bewerker van de tweede druk: Johan Hendrik van Dale, dat in het volgende hoofdstuk ter sprake komt. Zo heeft het woordenboek van Kiliaan grote invloed gehad op alle woordenboeken uit latere eeuwen. Nog in 1976 begon Kruyskamp zijn inleiding op de Dikke Van Dale met de

zin: 'Het woordenboek van Van Dale knoopt aan, zoals de meeste dergelijke werken, bij een lange traditie, die voor het Nederlands ten slotte teruggaat op het beroemde woordenboek van Cornelis Kiel of Kiliaan, *Ety-mologicum Teutonicae Linguae*.'

De wetten van de taal in de achttiende eeuw

De invloed van de zeventiende-eeuwse spraakkunsten op het daadwerkelijke taalgebruik was nog relatief gering, en betrof bovendien uitsluitend de schrijftaal. Pas in de achttiende eeuw golden de grammatica's voortaan als dwingend voorschrift. Bovendien gingen er stemmen op die een algemene gesproken taal verlangden, die gebaseerd was op de algemene geschreven taal. Vlak voor de eeuwwisseling, in 1699, verwoordde Petrus Francius uit Amsterdam het programma voor de achttiende eeuw:

Alle menschen kunnen geen Redenaars zijn, maar alle menschen kunnen, en behooren, goed Duitsch [Nederlands] te spreken, die inbooringen deezer landen zijn. In den gemeenen omme-gang kan men hier niet altoos op letten, en het riekt eenigszins naar neuswijsheid; maar wat onachtzaamheid is het, als men in 't openbaar óf schrijven óf spreken wil, hier geen acht op te slaan? Is het niet fraey, een Hollander te zijn, en geen Hollandsch te kennen? [...] Aen doorluchtige voorgangers hapert het niet. In plaats van deezem te volgen, volgt ieder zijn hoofd: Elk schikt het naar zijn begrip, elk heeft een taal op zijn handt, elk meent goed Hollands te spreken; en ondertus-schen spreekt men een taal, daar men zich over moet schaamen, en die nergens minder, dan naar Hollands, gelijk.

Aan het einde van de zeventiende eeuw werden taalbeschrijving en -beschouwing beïnvloed door Franse taalkundigen die logica en rechtlijnigheid aanbaden. Aan het taalgebruik werden andere eisen gesteld, waarvan eenvoud en regelmaat de belangrijkste zijn. Het hedendaagse grammaticaonderwijs vindt zijn oorsprong in deze tijd, waarin het inzicht rees dat de grammatica voortaan niet alleen de leidraad moest zijn voor schrijvers, maar ook voor de schrijftaal in het algemeen. Dat legde een dure plicht op de schouders van de onderwijzers.

Twee werken uit het begin van de eeuw hebben voor lange tijd de toon gezet, de *Nederduitsche Spraakkunst* uit 1706, een grammatica met duidelijke, voorschrijvende regels, van de predikant-dichter Arnold Moonen, en de *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden* uit 1700 van David van Hoogstraten. Het boek van Van Hoogstraten was een lijst met zelfstandige naamwoorden en hun geslacht, zoals hij ze had aangetroffen in de werken van Hooft en Vondel, dus met alle inconsequenties ook, een lijst die in de achttiende eeuw vele malen verbeterd en aangevuld zou worden.

Gedurende de hele achttiende eeuw was de reglementering van de Nederlandse taal het belangrijkste doel van de taalkundigen. Als norm voor correct taalgebruik golden het taalgebruik van de beschaafde sprekers en het *agtbare* gebruik van onze grote dichters Vondel en Hooft. Ook het taalgebruik uit het verleden – toen de taal nog minder verbasterd was – werd als voorbeeld genomen, onder anderen door de grootste Nederlandse taalkundige vóór de negentiende eeuw, Lambert ten Kate, in zijn monumentale *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* uit 1723.

Een afwijkende mening verkondigde Adriaen Verwer in zijn Latijnse *Idea* uit 1707. Hij beweerde dat de taal van de grote schrijvers, de *dialectus poetica*, gekenmerkt wordt door allerlei stijlfiguren die in de algemene taal niet voorkomen. Zowel de poëzie als het proza van Hooft en Vondel is niet geschikt om er taalregels op te baseren. De algemene taal was wel te vinden in de Statenbijbel, ‘*dit bewaerstuk onzer regelmatige Gemeenen-Lants-tale*’, zoals Verwer in een brief aan Van Hoogstraten schrijft. Deze bijbel zou volgens hem de taal van het verleden het best weergeven.

Ook Ten Kate zocht zijn taalregels, die hij

‘taalwetten’ noemde, in de algemene taal, het ‘*Gemeenlandsche Dialect*’, maar kon ze er toch niet altijd in vinden. Ten Kate nam dan zijn toevlucht tot het verleden van de taal, en tot het verleden van verwante talen als het Engels, het Duits – ja, zelfs uitgestorven talen als het Gotisch. Door dat wroeten in de taalhistorie ontdekte hij de regelmaat die de sterke werkwoorden beheerst. Het zoeken in het verleden naar taalwetten voor hedendaags gebruik was het begin van de historisch-vergelijkende taalkunde, die de grootste bloei zou kennen aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Lambert ten Kate is er de grondlegger van.

Lambert ten Kate onderscheidt in het Nederlands van de achttiende eeuw verschillende taallagen:

De Eerste [hij noemt hem ‘*De hoogdravende of Verhevene*’] zweemt na ‘t oude gebruik, als vervattende iet ongemeens, dat [...] hoewel van minder geoefenden, mits in Letterstoffe niet ten eenemaal onbedreven zijnde, nog wel verstaen kan worden.

De Tweede [hij noemt hem ‘*Deftige of Statige*’] komt iets nader aen de daegelijksse gewoonte, dog houd zig egter aen de volledige en regelmatige orde en deftigheid des gezegs [...].

De Laetste [hij noemt hem ‘*De Gemeenzame Stijl*’] [...] voegt zig, op een vrijer voet, na

de daeglijksche Taelvoering en Spreektrant, zonder te schroomen voor Inkortingen, zo de Ephonie (Welluidendheid) zulks verkiest; en zonder te naeuw gezet te zijn op de uiterste geregeldheid en opschik.

Maar naast het verouderde, het formele en het gemeenzame Nederlands onderscheidt Ten Kate nog een vierde laag, die hij niet in zijn telling opneemt. De derde laag, zo zegt hij, is dus wel iets lossier, maar toch ‘*verre nogtans van zoolos en ongeschikt te loopen, als die platte Spreeken Straet-tael*’, waarvan hij verder zegt dat die goed genoeg is ‘*voor ‘t onkundigste gemeen*’. Bron: *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, Amsterdam 1723, vol. 1, p. 334.

Een taaldespoet uit de pruijkentijd

Nog meer dan Ten Kate deed Balthazar Huydecoper, die door een latere taalkundige een ‘taaldespoet uit de pruijkentijd’ werd genoemd, een beroep op het taalverle-

den in zijn *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius* (1730). Huydecoper toonde aan hoe vaak zelfs een Vondel gezondigd had tegen de grammatica en de zuiverheid van de taal, en tikte de grote

schrijver als een schooljongen op de vingers voor fouten als *bun* en *meer als* in plaats van *ben* en *meer dan*. Wie denkt dat vroeger alles beter was in de taal, zal zich erover verwonderen dat ook Joost van den Vondel al schreef: *'de enige waarmede ik wens te trouwen'*, in plaats van *'... met wie ik wens te trouwen'*. Vondel was niet de enige auteur die zulke 'fouten' maakte. Ook Hooft liet, bijvoorbeeld, in één zin een woord mannelijk en vrouwelijk zijn: *'Den lof des dichters, ik ben ze u schuldig.'*

Huydecoper zocht de zuiverste vorm van de taal in voorbije eeuwen, onder het motto: *'Hoe nader aan den oorsprong, hoe verder van het bederf.'* Taalkundigen hadden tot taak in perioden van verval, die alle leven-

de talen doormaken, terug te keren naar het verleden, toen de taal het rijkst was en gekenmerkt werd door grote regelmaat – een romantische gedachte die we tot diep in de negentiende eeuw zullen aantreffen.

Grote schrijvers en het taalverleden bepaalden de norm, niet het gesproken Nederlands van een bepaalde groep. Een algemeen verzorgd gesproken Nederlands bestond nog niet, maar *'niettemin hebben we altoos een Gemeene Schrijftael gebruikt'*, aldus Ten Kate. De enkeling die een poging deed om zijn grammatica ook op de gesproken taal te baseren, zoals Séwel in zijn *Nederduytsche spraakkunst* (1708), vond dan ook geen bijval. De Dokkumer Hilarides, een dissident die, geheel in overeenstemming met de fei-

Schoenmakersknecht slacht koe

De essayist en columnist Justus van Effen (1684-1735) liet in zijn opinieblad *De Hollandische Spectator* in gefingeerde ingezonden brieven volkstypen aan het woord in hun eigen taal. In 1732 brengt de drankzuchtige schoenmakersknecht Thijs verslag uit van de slacht van een koe. Zijn vrouw geeft hem op zijn kop en vervloekt de koe: door de vrije dagen die Thijs genomen heeft voor de slacht, door zijn traktaties aan buurtbewoners en door alle drank om de gebeurtenis te vieren, is het vlees uiteindelijk duurder dan vlees van de markt.

[...] en nouw om dat ik deze hele week in de zuizing [roes] ben gebleven, en niet een steek gewerkt heb, komt men wyfen maakt en leven of ze bezeten is, 't vleesch, zaid de zottin, komt ons duurder te staan als of we 't in de hal gekogt hadden; want, zaid ze zo, zes gulden van de week verzuimt, en ruim vier aan drank ge-

consumeert, dat maakt tien en op weinig na de helft van 't geen de voet ons gekost heeft. 't Is ummers of de vrouwluiden de duivel in hebben, dat ze nooit vernoeft kunnen wezen. Want dat ik verzuimt en verteert heb, dat is althans 't beest zen schuld niet, dat ummers op allerlei manieren, boven wens gelukt is. Ze rekend voor niet al 't plezier dat ik 'er van gehad heb, de eer, die ik 'er deur heb behaalt, en wat al respect de heele waereld voor me getoont heeft, gelyk ook de spyt van onze afgunstige bureen. Ze durft evel [toch] zeggen, dat ze wouw dat ik met het beest aan de galg hong. Nouw wat my aangaat, dat heb ik meer van 'er gehoord, maar 't beest zyn repetatie moet ze ongeschonde laten. Zo j'er zulke parten [grillen] niet uit de kop praat, zel ik z'er met een endje houts uitkloppen, en om 'er te bruyen [plagen], nog een heele week geen hand aan 't werk steken, en me alle dagen vol zui-pen; want het beest geeft me overal crediet.

ten, niet wilde aannemen dat het Nederlands naamvallen kende, werd uitgemaakt voor ‘een botterik uit Friesland’. Ook in de literatuur verdwenen de dialectsprekende boeren en hoeren van Bredero en Huygens. Dialecten werden net als het gebroken Duits van hier verblijvende passanten hoogstens gebruikt om een komisch effect te bereiken, zoals de toneelschrijver Langendijk wel deed; alleen Justus van Effen gaf in zijn schetsen de volkstaal op realistische wijze weer.

Sara Burgerhart

De fixatie op regels leidde gemakkelijk tot onnatuurlijke taal. Dit werd echter enigszins ingetoomd doordat er ook schrijvers waren die het streven naar eenvoud, helderheid en zuiverheid van de Franse classicisten nastreefden en mogelijk ook de eenvoudige prozastijl van de Engelse spectatoriale geschriften, de voorlopers van onze opiniebladen. Het was de stijl van Justus van Effen, en zeker ook de stijl van de roman in briefvorm *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* door Betje Wolff en Aagje Deken uit 1782.

Alle personages uit deze burgerlijke zedenschets drukken zich uit in hun eigen taal. De bigotte mejuffrouw Cornelia Slimpslamp spreekt temerig en in verkleinwoorden. Slimpslamp herinnert zich hoe ze Saartje toen die klein was een pop heeft gegeven: ‘een popje [...], stemmigjes en nederigjes gekleed, zoals alle godvrezende mensjes doen moesten, inplaats van die zotjes en springertjes.’ De taal van Saartjes voogd Abraham Blankaart is rondborstig en vol kleurrijke krachttermen: ‘Wat hamer en wat spijkerdoos!’ En Saartje Burgerhart zelf schrijft de met Frans door-

spekte taal van een meisje uit de gegoede stand. Saartje vertelt aan haar vriendin Letje dat ze het bij haar godsdienstige en strenge tante niet langer uithoudt:

Douce et tendre Amie!

Je suis enragé op het oud wyf, – op myne tante; ik wil geen week langer blyven; ’t is of ik in de hel woon. Myne tante heeft zeer veel van zyn Satansche Majesteits karakter; en Brecht verdient wel een schoonen dienst in zyn onderaardsch ryk...

Ja! bons wat aan; ik zal ook niet open doen. Sus! daar hompelt zy, al grommende den trap weër af. Goeie reis naar beneden! Ik moet, ma chère, u eens een scène teekenen, die u niet zal uit de hand vallen [tegenvallen].

Woensdagvoormiddag raasde zy als een bezetene, omdat ik eenige nieuwe aria’s speelde. (Dat’s een wyf, ook?) Zy werd geholpen door haar botten-tot van een meid, die my dorst zeggen, dat zy ook danig ontsticht was. Met wordt er gebeld. Brecht, die volmaakt een zog [zeug] van een bollebuisjes-wyf [poffertjesbakster] gelykt, waggelde naar voren, en tante gaf my een verbruide oorveeg, omdat ik bleef spelen. ‘Juffrouw, daar is sinjeur Benjamin;’ – ‘Wel bede, laat broeder maar achter komen.’ Daar kwam broeder, een luie zuipzak van een kerel [...]

Alle inspanning ten spijt van schrijvers, grammatici en liefhebbers in dichtgenootschappen, in de Republiek zou nooit kunnen gebeuren wat in Frankrijk of Engeland wel kon: het algemeen voorschrijven van taal- en spellingregels. Dit zou pas mogelijk worden in de Franse tijd, toen er van het bestuurlijke provincialisme afscheid was genomen. Maar voor we de blik op de negentiende eeuw richten, schenken we aandacht aan het zuiden, waar het Nederlands in deze tijd heel andere problemen had.

11 Het Nederlands in de zeventiende en achttiende eeuw in Vlaanderen

De zeventiende eeuw: Contrareformatie

Na de moord op Willem de Zwijger werd het grondgebied van de Republiek nog uitgebreid. Maurits (1567-1625) veroverde het hele gebied ten noorden van de grote rivieren en Frederik Hendrik (1584-1647) kreeg Noord-Brabant, delen van Zeeuws-Vlaanderen en van Limburg in zijn bezit. Maar de Oranjes slaagden er niet in Antwerpen te bevrijden. Antwerpen telde in 1566 circa 2000 doopsgezinden, ongeveer 4000 lutheranen en zo'n 13.000 tot 14.000 calvinisten, samen ongeveer 25 procent van de bevolking. Doopsgezinden waren er ook in Gent, Kortrijk en Brugge. In Brussel gebruikten de lutheranen indertijd twee kerken.

De ontvolking en de politieke en religieuze onderdrukking brachten het eens zo welvarende Vlaanderen en Brabant in diep verval. Toch duurde het nog een tijdje vooraleer Antwerpen dat verval echt zou voelen. De stad bleef het belangrijkste handelscentrum van de Zuidelijke Nederlanden, al was de handel aanzienlijk gekrompen. De Schelde was ook niet helemaal dicht: Antwerpse producten werden naar Zeeland gebracht (en vandaar verder verscheept) met aken die terugkeerden met grondstoffen en levensmiddelen. Ook de wapenhandelaars bleven – zoals altijd – van de oorlog profiteren, en Antwerpse kooplui investeerden hun winst in projecten van buitenlandse collega's.

De kerk zorgde ervoor dat de stad werd

uitgebouwd tot de noordelijkste etalage van het katholicisme, en zo bleef het Antwerpen van Rubens en Van Dijk nog een tijdlang een cultureel centrum, waar de Barok bloeide. Maar de rederijderskamers (De Violier, de Goudbloem en de Olijftak) kenden moeilijke tijden en het literaire talent van hun bekendste dichter, Willem Ogier, verbleekte bij dat van zijn Hollandse Gouden Eeuwcollega's.

Maar na de Vrede van Münster werd in 1648, het jaar dat in Nederland als de officiële geboortedatum van het land wordt beschouwd, de Schelde definitief gesloten en toen ging ook in Antwerpen het licht uit. De al genoemde Manu Ruys, beschreef het zo: 'Geleidelijk trad een grote stilte in. De stilte van politieke machteloosheid, berusting, onverschilligheid, onmondigheid. De geestelijke spanning was gebroken'. De Contrareformatie, bedoeld om te tonen dat ook de roomse kerk voor *Aufschwung* kon zorgen, zette vooral een domper op de culturele creativiteit en openheid van geest.

Tijdens het bewind van Albrecht en Isabella (1598-1632), dat op Filips' tirannieke heerschappij volgde, genoot het Zuiden een schijn van onafhankelijkheid, maar na Isabella's dood vervielen de Zuidelijke Nederlanden weer aan Spanje en in de lethargie. De bestuursinstellingen uit de tijd van Karel v bleven theoretisch behouden, maar de Staten-Generaal werd tot 1632 zelden en daarna nooit meer bijeengeroepen, en de Raad

De Nederlanden in de zeventiende eeuw

van Vlaanderen, die onder meer de Raad van Financiën moest controleren, was in Madrid gevestigd.

Ook op de taal had dit alles zijn weerslag. De overgebleven adel verloor na de Opstand veel van zijn veren, maar bleef wel Frans spreken en droeg op die manier bij tot de verdere verfransing van de sociale elite. Het Nederlands verloor almaar meer functies: het werd nog wel in geschrifte gebruikt, maar als bestuurstaal toch bijna alleen nog

op lokaal niveau. Omdat er geen contact meer was met het Noorden, oefende het Zuiden geen invloed meer uit op de standaardtaal die daar verder werd uitgebouwd; het bleef langer ‘Middel-nederlands’. Over het algemeen bleven de auteurs proberen (zoals overigens ook nog in de achttiende eeuw) zich min of meer te houden aan de voorschriften van de, vooral noordelijke, ‘spraakkonstenars’. Dat heeft echter weinig invloed gehad op de gesproken taal en het kon de kloof tussen schrijf- en spreektaal alleen maar verbreden.

Vanaf 1585 stond de belangstelling voor taal en literatuur op een laag pitje. Dat had alles met de politieke en religieuze gebeurtenissen te maken, want na het sluiten van het Twaalfjarig Bestand (1609), waardoor het contact met het Noorden weer

makkelijker werd, kwam er een korte opleving. Vanaf 1613 nemen onder meer Brugse en Antwerpse kamers deel aan rederijkerswedstrijden in Amsterdam, Haarlem en Leiden, en een schrijver als Justus de Harduijn getuigt van een zekere literaire wederopleving. Het actiefst zijn de rederijkers, ook op het gebied van de ‘taalzuivering’ en zij zetten de zestiende-eeuwse traditie van verkettering van bastaardwoorden voort. Niets wijst erop dat zij de nieuwe politieke of religieuze situatie aanvoelden

als iets wat op den duur de taal zou veranderen. Ook zijn er nauwelijks aanwijzingen dat men zich meer of anders dan vroeger bezighield met de taalontwikkeling in Zuid en Noord.

De enige reactie die we in dat verband vinden, is de (poging tot) weerlegging, door enkele auteurs, van de kennelijk in het Noorden heersende opvatting dat Vlamingen en Brabanders een overmatig gebruik van ‘ongeschuimde’ woorden maakten, waarmee bastaardwoorden werden bedoeld. De enige afkeurende verwijzing naar het noordelijk taalgebruik vinden we bij de jezuïet F. Costerius, die naar aanleiding van de rol van het Latijn als taal van de mis in zijn *Catholieke Sermoenen* (Antwerpen, 1616) schreef:

‘Dat de moeders spraecke in ’t selve land seer verscheyden is; een iegelyck bemindt ende prijst syns moeders taele ende misprijst d’andere. Hoe salmen ’t maecken om alle man te contenteren? Een nieu duytsch dichten, soo onse Geusen beghinnen is te spaey ende en staet een iegelyck niet aen, die dit nieuw duytsch quaelyck verstaen kunnen.’

(De moedertaal is in ons land heel verschillend. Iedereen houdt van de eigen moedertaal en misprijst die van de anderen. Hoe kan men het dan iedereen naar de zin maken? Het is te laat om een nieuw soort Nederlands te gebruiken, zoals de Geuzen het willen, en bovendien is dat niet naar de zin van wie dit nieuw Nederlands maar moeilijk kan begrijpen.)

Dit was bijna zeker meer een religieuze dan een taalkundige oprisping, die een particularistische traditie inluidde die nog heel lang zou aanhouden en waarin religieuze facto-

ren bijna altijd het zwaarst wogen.

Na het Twaalfjarig Bestand ebde het culturele elan weer weg, om ten slotte bijna helemaal te verdwijnen. Het lijkt wel of de in het Zuiden ingetreden stilte ook de latere taalhistorici heeft beïnvloed. Ze hebben er bijna niets over geschreven, en dat is buitengewoon jammer, want juist in die tijd begon de ontwikkeling die voor de Nederlandse taal in het Zuiden de kwalijke gevolgen zou hebben die we in de achttiende en negentiende eeuw zouden zien.

Over het literaire leven in Brabant en Vlaanderen, waar we tot nog toe ook zo weinig over wisten, gaat het in 2008 verschenen boek van Porteman en Smits-Veldt. Het behandelt de zeventiende-eeuwse literatuur in Noord en Zuid, en omspant het gehele literaire bedrijf. Dus ook de provincie komt aan bod, ook de gecommmercialiseerde consumptie en ontspanning, ook het conventionele en het tegendraadse, de literaire wereld van predikanten en monniken, van vrouwen, van jongeren en bejaarden, van broodschrijvers en vertalers, liedjesmakers, reizigers en rijmende doctoren.

Dat literaire leven in Brabant en Vlaanderen wordt, zo zeggen de auteurs, beschreven met een alert oog voor de tegenstellingen en gelijkenissen met het Noorden. Het weinige wat daarvan in het collectief geheugen is blijven hangen betreft, vanuit een sombere perceptie, vooral verschillen. Zo is er bijvoorbeeld het verhaal van de Contra-reformatie, waarvan de doordachte en efficiënte uitbouw in de rest van katholiek Europa amper zijn weerga zou vinden: een strenge censuur, een scherp toezicht op de opnieuw gedoopte kamers, een absolute voorkeur voor didactisch-moraliserende literatuur die thematisch wordt gedomineerd door het re-

ligieuze; de literaire productie ligt voor het overgrote deel in de handen van de clerus en de kloosterorden. Het Noorden is een gevaar en polemisten als Coster, Verstegen en anderen willen zelfs de literaire taal met bastaardwoorden versieren, om die van die van de protestantse Hollandse puristen te onderscheiden. Het spreekwoordelijke klerikale Vlaanderen is met de Contrareformatie zijn lange geschiedenis begonnen: literair staat deze in het teken van priesterdichters als Justus de Harduijn, David Heemssen, Adriaan Poirters, Daniël Bellemans – auteurs van wie, zoals intussen is aangetoond, Guido Gezelle gretig en stilzwijgend gebruik zou maken.

Het boek van Porteman en Smits-Veldt heeft dit negatieve beeld op enkele punten gecorrigeerd en een aantal minder bekende aspecten van de Zuidelijke literatuur naar voren gehaald. Zo valt het op dat de Brabantse en Vlaamse literatuur zichzelf als een deel van de hele Nederlandse literatuur beschouwde en de vaak uitgesproken waardering voor de burens liep netjes in de Noordelijke pas: van Heinsius over de nooit tanende populariteit van Cats naar Huygens en Vondel. Er was literaire interactie in beide richtingen, dus ook van Zuid naar Noord. Deze uitte zich bijvoorbeeld in de literaire commercie rond en uitwisseling van toneelteksten, terwijl de mystiek en de confessioneel minder geladen religieuze liefdesemblematiek onder piëtistische literatoren als bijvoorbeeld Luyken en Lodenstein werden bewonderd en nagevolgd. Zo circuleerden ook in doopsgezinde kringen ongewijzigd vrome liedjes van inkeer van Leuvense jezuitische herkomst. Uiteraard met een aangepaste titel! De Zuid-Nederlandse (jezuïeten) emblematiek had een Europese impact die

ook in de andere kunsten en uiteraard vertalingen en bewerkingen waarneembaar is.

Het profane literaire leven uitte zich vooral op het toneel, dat ook in de Spaanse Nederlanden bij de tijd bleek te zijn. Zelfs gevarieerd bij de tijd, zoals in Antwerpen, waar achtereenvolgens maar ook soms tegelijk een eigen repertoire werd geschreven van zowel klassiek senecaanse stukken als pastorale tragikomедies op z'n Italiaans en Spaanse *comedias*. Brussel was creatief en bewerkend vooral op Spanje en Frankrijk georiënteerd. Niet weinige van deze stukken kwamen terecht in de Amsterdamse schouwburg, niet het minst door drukkerscontacten en na 1648 door toedoen van de Hollandse reizende toneelgezelschappen. De smaak en de blikken waren open. Opmerkelijk ook zijn de eigen accenten in de verschillende stedelijke literaire culturen. In Antwerpen en Brussel sloeg men ambitieus nieuwe wegen in; het westen ging zijn 'Vlaamse' gang, waarbij het traditioneel op het Noorden gerichte Brugge zich tegen het einde van de eeuw en wat tegen de Frans-classicistische tijdgeest in, vondeliaanse allures aanmat, tot ergernis van sommige burens.

De achttiende eeuw: de spaend'ren van de tael van Vlaend'ren

Wie geen François en kan en magh niet mede

De Zuidelijke Nederlanden bleven gedurende de hele zeventiende eeuw Spaans bezit. Na de dood van de kinderloze Spaanse koning Karel II in 1700 betwistten de Franse koning en de Duitse keizer elkaar de erfenis; het gevolg was een oorlog waarin bijna heel Europa betrokken raakte, de Spaanse

Successieoorlog (1701-1714). De Oostenrijkse Habsburgers sleepten uiteindelijk de Zuidelijke Nederlanden in de wacht.

Wanneer de Oostenrijkers in 1714 de Belgische provincies overnemen, erven ze een land dat nog altijd uit twee taalgebieden bestaat, een zo goed als eentalig Franstalig gebied (zonder het onafhankelijke prinsbisdom Luik) en een Nederlandstalig gebied waarvan de politieke, economische en culturele bovenlaag of verfranst is, of tenminste Frans kent. De Oostenrijkers blijken zeer snel de twee basisfactoren te snappen die voor hun regering belangrijk zijn, namelijk dat a) ondanks het feit dat Frans, ook in Vlaanderen, de prestigetaal is, de overgrote meerderheid van de bevolking deze taal niet machtig is, en b) Frans wel de taal van de elite in het héle land is.

Ze houden daar bij hun beleid rekening mee. In tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd is het niet zo dat ze helemaal geen taalpolitiek hebben of geen ideeën over wat er zou moeten gebeuren. In een Europa dat helemaal door de Franse cultuur werd overspoeld lagen die ideeën trouwens voor de hand. De taal van Voltaire, Montesquieu, Rousseau en anderen verovert Europa en wordt ook door de Oostenrijkse diplomatie gebruikt. Een logisch gevolg is dat de communicatie tussen Wenen en Brussel in het Frans plaatsvindt. Dat Wenen ook met de lokale besturen in de Lage Landen in het Frans correspondeert is een breuk met de traditie. Hoewel de meeste Vlaamse kanselarijen zelf in het Nederlands werken (de Staten van Vlaanderen en van Brabant, de lagere besturen enzovoort), gebruiken

ook zij in hun contacten met het centrale bestuur in Brussel en vooral met Wenen zelf in toenemende mate Frans. Geen enkel decreet verplichtte hen daartoe, maar de morele druk was kennelijk groot. Wenen communiceerde overigens ook met zijn Duitssprekende gebiedsdelen in Luxemburg in het Frans.

Het klimaat voor de landstaal is dus ongunstig, dat is het minste wat men zeggen kan. Hendrik van Boxtel, de verder onbekende auteur van *De Spiegel der Jonkheyd*, schrijft:

*Want men ziet het dagelijcx in Dorp en Stede
Wie geen François en kan en magh niet mede.*

De kwaliteit van het Nederlands lijdt daar ten zeerste onder, vindt – al is dat niet helemaal terecht – iedere tijdgenoot die over de taalsituatie in de Zuidelijke Nederlanden schrijft. In de *Kortrijksche Almanak* van 1783 klinkt dat als volgt:

*Wy zyn als bed'laers die de spaend'ren
Oprapen van de tael van Vlaend'ren.*

Toch treft de verfransing uiteraard slechts een relatief klein deel van de populatie, aanzien de overgrote meerderheid van de bevolking ook dan geen Frans kent. De hele achttiende eeuw door wordt zowel in Vlaanderen als in Brussel uitsluitend in het Nederlands gepreekt en de Nederlandstalige rederijderskamers spelen de hele tijd verder. Maar ze hebben wel af te rekenen met de concurrentie van Franstalig toneel, dat in de grootste steden permanent en in de kleinere via rondtrekkende gezelschappen te zien is. De Duinkerkenaar Michiel de Swaen schrijft beter dan de meeste andere rederij-

kers, maar in het volksleven blijven ze allemaal een vooraanstaande plaats bekleden.

Lekken gelyk een beir syn jong

Rederijders en 'spraakkonstenaars' tonen aan dat in de achttiende eeuw het Nederlands meer dan alleen op dialectniveau werd gebruikt, dat het ook toen een taal was die geschreven, gedrukt en gelezen werd. Maar ze laten ook het vermoeden toe dat er toch wel iets aan de hand was en dat het met de taal niet zo vreselijk goed ging.

De rederijders werkten en speelden met de taal, maar velen dachten ook over de taal na. Uitsluitend met die laatste taak houden zich de spraakkonstenaars bezig. Als we denken aan de wijdverbreide opvatting van verval van de moedertaal in de achttiende eeuw, dan waren er verrassend veel van hun soort. Een reden te meer om ons beeld van die achttiende eeuw gevoelig bij te stellen. Niet alleen de spraakkonstenaars, maar allen die zich in geschrifte van het Nederlands bedienden, beseften en betreurden het ontbreken van een gezaghebbende norm. Toch is er van enige eenheid in de grammaticale en spellingsystemen die ze voorstelden en aanprezen geen sprake. Het feit dat velen desondanks de noordelijke norm naar voren schuiven en Vondel als het taalvoorbeeld par excellence aanprijzen is daarom veeleer een erkenning van eigen onmacht dan een noordelijke of Groot-Nederlandse 'geloofsbe-kentenis'. In de praktijk kon men met dergelijke voorstellen alleszins niets aanvangen.

Een van de allereerste grammatici die zich in de achttiende eeuw laten horen is de auteur (slechts met zijn initialen E.C.P. bekend) van het in 1713 in Menen verschenen

Titelpagina van het uit 1714 daterende Nieuwen Nederlandschen Voorschriftboek van de Frans-Vlaming Andries Steven uit Kassel

Ontwerp van eene nederduytsche spraekkonst, waarvan Bilderdijk schreef dat het een ‘zeer goede, zeer verstandig geschrevene Nederduytsche Spraakkunst’ was. Commercieel succes was weggelegd voor het in 1714 verschenen *Nieuwen Nederlandschen Voorschriftboek* van de Frans-Vlaming Andries Steven uit Kassel. We moeten aan onze taal schaven, schrijft Steven en ‘haar lekken [likken] zoals een beir zijn jong’. In minder dan dertig jaar waren er zeven edities en ook later bleef het verschijnen, tot in 1833 toe.

In 1752 verschijnen in Antwerpen het *Oprecht Onderwys van de Letter-konst* van C.D. Niervaert en de *Woorden-schat oft letter-konst* van J.D. Verpoorten. Zowel zij als

vele van hun collega’s bewijzen bekend te zijn met de noordelijke spel- en taalvormen, maar achten het niet wenselijk of durven het niet aan ze te propageren of ook maar zelf te gebruiken.

In 1761 verschijnt, ook in Antwerpen, de *Nederduytsche spraek-konst* van de bekende Jan des Roches. Deze Hagenaar van oorsprong, die zich in Antwerpen als schoolmeester had gevestigd, zal in het taal- en letterleven van de tweede helft van de achttiende eeuw een grote rol spelen. Hij schopte het tot secretaris van de Theresiaanse Academie (voor Kunsten en Wetenschappen) en werd een van de voornaamste raadgevers van de Oostenrijkers voor onderwijs en taal. Hij verzilverde die positie overigens door het publiceren van talrijke school- en taalboekjes, waarvan de genoemde *Spraek-konst* de eerste was. In tegenstelling tot vele zuidelijke collega’s bleek hij minder geneigd de noordelijke taalgewoontes te prijzen en stond hij een uitgesproken particularistisch, zuidelijk gekleurd spelling- en taalgebruik voor. Zijn *Fransch-Nederduytsch Woordenboek* (1782) werd, net als zijn spraakkunst, van hogerhand bij het onderwijs ingevoerd. Hem werd ook een onderwijshervorming opgedragen, waarbij de landstaal tot grondslag diende, ook voor het aanleren der oude talen. Zijn voorstel werd in 1777 door de regering aanvaard, zodat het spellingstelsel van Des Roches driekwart eeuw lang in de (vooral Brabantse) scholen populair is geweest. Het is hoe dan ook de eerste door een regering officieel gesanctioneerde spelling in de hele Nederlanden.

Wanneer de West-Vlamingen weer van zich laten horen, blijken vreemd genoeg P.J. van Belleghem en D. Waterschoot in hun in 1773 in Brugge verschenen *Deure oft ingang*

tot de *Nederduytsche Taele* maar zelden voor de spreek- en schrijfgewoonten van hun West-Vlaamse streekgenoten te vinden te zijn. Omgekeerd stelt Balduinus Janssens zich in zijn in 1775 ook in Brugge gepubliceerde *Verbeterde vlaemsche spraek- en spel-konste* wel degelijk op een West-Vlaams standpunt. Hoewel de Hollanders en de Brabanders, zo zegt hij, ook allemaal ‘*de vlaemsche Tael spreken*’, hoeven de West-Vlamingen ze niet na te volgen: ‘*Aaengezien wy altyt de naem en daed hebben, van ons alderbest in de vlaemsche Tael uit te drukken.*’ Zo vindt ook zijn gouvengenooot L. van Boterdael, die in Kortrijk in 1776 zijn *Spelkonst* publiceert: ‘*zegd al de wereld niet dat de Bruggelingen, de Yperlingen, de Kortrykzaenen, de Harelbeeksche, en meer andere, zoo eene zoete en aengenaeme Tael spreken?*’ vraagt hij zich retorisch af.

Al had het contact tussen Noord en Zuid nogal geleden onder de oorlogen tussen

Frankrijk en Holland, die hun twisten vaak ten koste van de Zuidelijke Nederlanden beslechtten, toch blijft het besef van de culturele band en taalband met het Noorden bestaan. De noordelijke auteurs blijven niet alleen bekend, maar ook bemind: uit achttiende-eeuwse veilingcatalogi blijkt dat in haast alle (privé)bibliotheken uit de tweede helft van de achttiende eeuw Noord-Nederlandse literaire werken staan. Vele boeken werden in het Zuiden overigens her- of nagedrukt.

De twee belangrijkste documenten over de taaltoestand in het achttiende-eeuwse Zuiden zijn geen grammatica’s maar verhandelingen: van de koopman Willem Verhoeven, *Oordeelkundige Verhandelingen op de noodzaakelijkheid van het behouden der nederduytsche taele, en de noodige hervormingen in de schoolen* (1780), en van de advocaat J.B. Verlooy, *Verhandeling op d’onacht der moederlyke tael in de Nederlanden* (1788). Beiden klagen over de geringe aandacht voor de moedertaal en over de ‘*Franschdolheyd*’ (zij zijn allicht de eersten die dit woord gebruiken). De tot op de dag van vandaag bekend gebleven Verlooy wees als eerste op de taalband met het Noorden met de bedoeling het prestige van de taal in het Zuiden te bevorderen, een strategie die in de negentiende eeuw gemeengoed zou worden. De Nederlanders van Noord en Zuid zijn, zei Verlooy met Groot-Nederlandse geestdrift: ‘*het zelve volk, ’t zelve in tael, imborst, zeden en gebruyken. Laet ons gezamender-hand ons gevoegzaam Nederduytsch handhaven, eeren en versieren.*’ Verlooy bepleitte de oprichting van een Nederlandse Academie en van een voldoende aantal scholen waar les zou worden gegeven in de volkstaal. De overheid kende hij bij de bescherming van de eigen

Titelpagina van Verlooy's *Verhandeling op d'onacht der Moederlyke tael in de Nederlanden*

taal en cultuur een belangrijke taak toe. Een geluid dat een halve eeuw later, ten tijde van de Vlaamse Beweging, opnieuw zou worden gehoord.

De taal in het bestuur en het sociale leven

Niet wettelijke dwang of zelfs maar geplande intenties waren de motor van de voortschrijdende verfransing in het achttiende-eeuwse Vlaanderen, maar sociale druk. Maar die kon natuurlijk alleen maar zo groot worden omdat het door de Oostenrijkers gecreëerde klimaat dat heeft begunstigd.

Staatsstukken van algemeen belang werden vroeger in de Vlaamse gewesten altijd in het Nederlands afgekondigd. Tijdens de Oostenrijkse tijd werd daar voor het eerst regelmatig van afgeweken. Ook wat de correspondentie met de steden betreft wijken de Oostenrijkers van de traditie af en gebruiken Frans, wat dan vaak ook tot een antwoord in die taal aanleiding geeft.

De Staten beraadslaagden echter in het Nederlands en de correspondentie met de steden en tussen de Staten onderling vond plaats in het Nederlands. Alle processenverbaal van de Staten van Vlaanderen en de ondergeschikte besturen zijn in het Nederlands. In de Staten van Brabant spraken adel en geestelijkheid meestal Frans, maar de akten zijn de hele achttiende eeuw lang in het Nederlands opgesteld.

In alle lagere besturen was Nederlands de ambtstaal, zowel op het platteland als in de steden. In Brugge, Antwerpen, Mechelen en Leuven wordt uitsluitend Nederlands gebruikt. Zo ook in Brussel, dat echter in zijn verordeningen voor de bevolking beide talen gebruikt.

Hoe de bevolking zelf daarop reageerde, weten we natuurlijk niet, maar het kan afgeleid worden uit sommige reacties van kleinere, plaatselijke besturen. Op het platteland was men namelijk heel ongelukkig met een Frans bestuur en alle plaatselijke en gewestelijke besturen richtten zich altijd in het Nederlands tot de bevolking. Zolang het hun eigen documenten betrof was daarmee niets aan de hand, maar er ontstonden vaak problemen wanneer stukken van centrale besturen den volke kond moesten worden gedaan.

Het Oostenrijkse bewind liet zich dus, wat het gebruik van de talen in het bestuur betreft, in principe leiden door praktische overwegingen. Het was makkelijker en handiger indien alles in het Frans kon gebeuren en daar werd door het Oostenrijkse bestuur dus op aangedrongen, maar het werd nooit opgelegd. Het is de sociale factor die het verfransingsproces heeft bepaald en we zien hoe tijdens het tweede deel van de achttiende eeuw de klassentegenstellingen veeleer toe- dan afnamen, door een steeds groeiende verpaupering van de vooral agrarische bevolking en de stedelijke thuiswerkers. De hogere en (in mindere mate) de lagere bourgeoisie kon een vrij comfortabele levensstijl afdwingen, die hoog boven die van het volk verheven was, en vooral in die groepen vond dus navolging van de adellijke levensstijl plaats.

Het leven aan het hof van de Oostenrijkse gouverneurs werd in de Franse stijl gevoerd en was Franstalig. Het werd door de Brusselse grootadel nagevolgd en soms zelfs overtroffen. De mode en de omgangsvormen van de *haute société* waren zozeer op de Franse leest geschoeid en het gebruik van de

Franse taal werd als zo onlosmakelijk daarmee verbonden ervaren dat het gebruik van die taal als het ware onvermijdelijk werd.

Tegen het einde van de Oostenrijkse tijd was uiteraard ook bij de bourgeoisie het Frans ingeburgerd, maar minder algemeen

en minder diep dan bij de adel. De verfransing is vooral bij de vrouwen aanwijsbaar. Ze werden naar dezelfde Franstalige pensionaten gestuurd als de adellijke meisjes en door Frans te spreken voelden ze zich heel duidelijk superieur.

Smokkelaar zorgt voor nieuwe taalwetgeving!

Op het platteland was men, in tegenstelling tot in sommige steden, vrij ongelukkig met het Franstalige bestuur van de Oostenrijkers. Een voorbeeld van hardnekkig verzet komt uit het Land van Waas. Het hoofdcollege aldaar had in 1749 gemeld dat het slechts node een Franstalige ordonnantie had gepubliceerd en liet weten daartoe in de toekomst niet meer bereid te zijn. Andere districten sloten zich daarbij aan.

De protesterende districten kregen de steun van de Raad van Vlaanderen, die beloofde voortaan altijd voor vertalingen te zullen zorgen. Omdat dat kennelijk toch niet van een leien dakje ging, besloot het Land van Waas in 1755 dat het nu welletjes was en weigerde twee in het Frans opgestelde wetten te publiceren. De Raad van Vlaanderen beloofde opnieuw beterschap en maakte het dit keer ook echt waar, onder meer omdat er wegens de niet-publicatie een juridisch probleem was ontstaan.

Een smokkelaar die op grond van een van die Franstalige wetten voor de rechtbank moest verschijnen, werd van vervolging ontslagen omdat hij, zo gaf de Raad ruitelijk toe, een wet die in het Land van Waas nooit was afgekondigd onmogelijk kon kennen. Uiteindelijk gaf op 26 november 1761 keizerin Maria Theresia aan de Geheime Raad het bevel alle voor Vlaanderen bestemde ordonnanties vooraf te vertalen.

In het hertogdom Brabant werd een gelijksoortige strijd gevoerd en de Brabanders hadden zelfs meer rechtsmiddelen tot hun beschikking omdat ze konden steunen op artikel 8 van de Blijde Inkomst, dat Brabant ten eeuwigden dage bestuur in het Nederlands garandeerde.

Bron: Lenders (1987).

Nog doorslaggevend was de invloed van het Frans als taal van de Verlichting, de politiek, de wetenschappen en de kunst. De bourgeoisie was veel beter opgeleid dan de adel en kwam daardoor veel vaker met geschriften en kranten op al die gebieden in aanraking. En die geschriften waren, vooral ook door de neergang van het Latijn als taal van de wetenschappen in het Europa van de achttiende eeuw zo goed als uitsluitend in het Frans. Wie zich intellectueel en

wetenschappelijk verder wilde ontwikkelen, kon dat alleen door Franse vakliteratuur en kranten te lezen en te bestuderen. De Nederlandstalige pers staat op een laag pitje, ook in de tweede helft van de achttiende eeuw, wanneer er wel een Franstalige pers begint te bloeien, die overigens vaak door Franse journalisten op een kwaliteitsniveau wordt gebracht dat het gewone binnenlandse ver overschrijdt. De oprichting, in 1772, van de Theresiaanse Academie (Académie

Imperiale et Royale des Sciences et Belles-Lettres) heeft enorm tot de verbreiding van het Frans als de bijna exclusieve taal van wetenschap en kunst in de Oostenrijkse Nederlanden bijgedragen.

Het 'volk' leidde intussen een ellendig bestaan, zowel in de steden als op het platteland. Op de basisschool, die voor de volkskinderen in principe openstond, beperkte men zich meestal tot het geven van catechismuslessen en het aanleren van enige beroepsvaardigheden. Het aanbod van scholen was onvoldoende; weinigen gingen naar school en het aantal ongeletterden was dus bedroevend hoog. Wanneer gezegd wordt dat het Nederlands in de achttiende eeuw slechts in dialectvorm voortleefde, dan wordt daarbij vooral aan die lagere klasse gedacht, die geen opleiding had, nauwelijks ooit met iets anders in contact kwam en geografisch en sociaal geïsoleerd leefde. Zelfs van onderling dialectcontact was nauwelijks sprake. De kennis van het Frans was bij het volk niet-bestaand, en indien iemand uit een hogere klasse om beroeps- of andere redenen met hen in contact wilde treden, was het gebruik van plaatselijk dialect de enige mogelijkheid.

De geestelijkheid als groep vertoont een gespleten karakter, zowel wat taalgebruik als wat de motivering van dat taalgebruik betreft. Omdat de overgrote meerderheid van de gelovigen geen Frans kende, vonden preken en de rest van het kerkelijke leven bijna uitsluitend in het Nederlands plaats. De lagere geestelijkheid sprak dus vooral Nederlands, maar kende in principe ook Frans (en natuurlijk Latijn). De hogere geestelijkheid leunde heel nauw bij de adel aan en nam aan het daar gebruikelijke mondaine leven deel. Dat bisschoppen en kardinalen de taal van

het volk niet eens kenden was niet uitzonderlijk.

Usum non habet linguae flandricae

Onder de Oostenrijkers was de vorst degene die de prelaten benoemde, die dan achteraf van de paus de geestelijke investituur kregen. Uit benoemingsdocumenten kunnen we afleiden dat de Geheime Raad (het hoogste bestuurscollege) nu eens aan de kennis van de volkstaal belang hechtte (omwille van de contacten met de gelovigen), dan weer vooropstelde dat vooral het contact met de gegoede standen belangrijk was, en daar was geen Nederlands voor nodig. Meestal prevaleerde dat laatste, omdat de benoeming van bisschoppen de Habsburgers de gelegenheid bood de hoge adel aan zich te binden.

De Duitse graaf Frankenberg, die in 1759 kardinaal werd, leerde Nederlands, maar andere prelaten vonden dat niet nodig. Frankenbergs voorganger, kardinaal d'Alsace, moest op grote feesten in de kathedraal zelfs zijn hulpbisschop aan het woord laten, die opmerkte dat zijn baas '*usum non habet linguae flandricae*' (de Vlaamse taal niet beheerst).

Bron: Lenders (1987).

Taalcontact

Eén iets hadden alle Vlamingen, van hoog tot laag, gemeen, namelijk dat ze leefden in een taalcontactsituatie. Het taalgebruik en het taalgedrag van een relatief grote groep zouden daardoor worden beïnvloed. Door-slaggevend is natuurlijk de situatie in het onderwijs. In het lager onderwijs is het Nederlands de voertaal, maar het onderwijs is

er beroerd en de aandacht die aan de kwaliteit van de moedertaal wordt besteed onvoldoende. In het middelbaar en hoger onderwijs is die aandacht zelfs vrijwel non-existent. In het hoger onderwijs is de voertaal Latijn en het middelbaar onderwijs wil daar natuurlijk op voorbereiden, zodat daar de meeste aandacht naar uitgaat, niet alleen ten koste van het Nederlands, maar zelfs van het Frans.

In elk geval besteedden de Theresiaanse colleges (opgericht ter vervanging van de jezuïetenscholen, nadat die orde was verboden) meer aandacht aan het Frans dan de scholen van de augustijnen, die echter populairder bleken te zijn.

Die schoolsituatie had minder invloed op de adel dan op de bourgeoisie: de eerstgenoemden bezochten de meer Franstalige colleges en stuurden hun zonen achteraf nog naar Frankrijk. De burgerij had weliswaar ook oog voor het belang van het Frans, maar vooral voor het Latijn, dat nodig was voor de universitaire studies die zij, in tegenstelling tot de adel, nodig hadden om voor de voor hen relevante beroepen opgeleid te kunnen worden. Voor banen als bijvoorbeeld die van arts, advocaat, geestelijke of zelfs ambtenaar was Latijn nu eenmaal onontbeerlijk. Die nadruk op het Latijn tijdens de opleiding zette gedeeltelijk een rem op de verfransing van de bourgeoisie.

De lagere sociale klassen werden door de aanwezigheid van het Frans niet beïnvloed. Het feit dat ze er waren en de overgrote meerderheid van de bevolking uitmaakten, belemmerde echter de ongebreidelde invloed van het Frans in Vlaanderen.

Een 'gebrekkig taaltje'?

Het Nederlands dat in de achttiende eeuw in de Nederlanden werd geschreven heeft, zegt de Leuvense hoogleraar taalkunde Joop van der Horst, de naam een taal in verval te zijn. Hij heeft met zijn studenten de tekst van Verlooy's *Onacht* onderzocht en komt tot de conclusie: 'Geen Franse woorden, geen rare voorzetselverbindingen en af en toe een woordvolgorde die vermoedelijk heel anders geïnterpreteerd moet worden.' Deze analyse bevestigt wat uit andere bronnen al duidelijk was: het achttiende-eeuwse Zuid-Nederlands is niet het 'gebrekkige taaltje' waar onder meer Wils het voor hield. De kwaliteit van dat geschreven Nederlands, ook dat van de vroege negentiende eeuw, dat door ambtenaren, scribenten, magistraten en dergelijke werd gebruikt, sterkt het vermoeden dat de schoolopleiding in het Nederlands veel minder slecht was dan men vaak denkt.

12 De lange negentiende eeuw

Toen Hendrik Vandepitte in 1785 in Brugge werd geboren, was hij een onderdaan van de Oostenrijkse kroon, die op het hoofd van keizer Jozef II stond. In het doopregister werd hij als ‘Henricus, filius Jacobi’ ingeschreven. Meer was toen niet nodig.

Toen in 1805 zijn zoon Jacob geboren werd, was die, net als zijn vader, Fransman geworden; zijn vorst was een andere keizer. Jacob werd als ‘Jacobus’ in het doopregister en als ‘Jacques’ in het register van de burgerlijke stand (een uitvinding van de Fransen) opgenomen. Zijn familie en vrienden noemden hem ‘Ko’.

Ko’s zoon, die van zijn moeder de modieuze naam Henri had gekregen, werd door de ambtenaar van de burgerlijke stand in 1825 als ‘Hendrik’ ingeschreven en hij had de Nederlandse nationaliteit, net als zijn vader en zijn opa. Zijn vorst was koning Willem I.

Toen Hendrik jr. in 1845 op zijn beurt vader werd, noemde hij zijn zoon Jozef. De ambtenaar van de burgerlijke stand – net als de familie Vandepitte onder Leopold I intussen Belg geworden – schreef de nieuwe spruit weliswaar als ‘Joseph’ in, maar noteerde alle andere gegevens in het Nederlands. Zijn collega’s bij andere diensten op het Brugse stadhuis schreven de meeste van hun stukken in het Frans.

telkens in een ander land en onder een ander taalregime geboren, maar zonder ooit Brugge te verlaten. Ze bleven ook de hele tijd Vlaming, hun echte nationaliteit, die echter niet officieel bestond. Het zou nog wel een paar generaties duren voor de Vandepittes het zouden meemaken dat de gemeenteraad van hun geboortestad in het Nederlands zou vergaderen en ook alles in het stadhuis in die taal zou worden afgehandeld.

Zijzelf hadden overigens de hele tijd dezelfde taal gesproken: Brugs!

Die lange negentiende eeuw was dus een turbulente tijd waarin er, ook op taalgebied, veel zou gebeuren en veranderen. In wat nu volgt laten we dat alles gedetailleerd de revue passeren. We zullen het over de annexatie door Frankrijk, over de hereniging der Nederlanden onder koning Willem I en over de daaropvolgende Belgische afscheiding hebben. Daarna wordt over de Vlaamse Beweging geschreven en het hoofdstuk wordt afgerond met een overzicht van de discussie onder Vlamingen of ze een eigen soort Vlaamse standaardtaal zouden uitbouwen – zoals de ‘particularisten’ wilden – dan wel zoveel mogelijk het Noordelijke Algemeen Nederlands zouden overnemen, het standpunt van de ‘integrationisten’.

Kok of Cock?

Namen, we zeiden het al, leren ons heel wat over de geschiedenis van onze taal. Dat Vandenbussche uit het westen en Vandenbossche uit het oosten komt, bijvoorbeeld. Maar waarom heet een Vlaamse 'De Cock' in Nederland 'Kok' (behalve dan in *Baantjer* 'met c-o-c-k')? Het heeft met de Fransen te maken.

Toen die in 1795 Vlaanderen inlijfden, werd de burgerlijke stand ingevoerd en werd iedereen met een voor- en een familienaam geregistreerd. De spelling was toen nog niet echt geregulariseerd en zo kwamen 'middeleeuws' gespelde namen, met soms veel 'overbodige' letters, zoals in 'Merckx', in de registers terecht. De Nederlanders leefden op dat moment nog zuinigjes zonder officiële familienaam verder. Toen ook zij onder Frans bestuur

kwamen werden, vanaf 1811, ook hun namen geregistreerd. Maar wel in de sinds 1804 officieel geworden Siegenbeek-spelling. Dus: 'Kok'.

De spellinghervormingen werden in Vlaanderen nooit op de familienamen toegepast en Claes bleef dus tot vandaag 'Claes', ook na Siegenbeek en na De Vries & Te Winkel. Op de gemeentenamen in Nederland ook niet: 'Den Bosch', 'Roozendaal' en 'Goirle' werden dus ongemoeid gelaten.

In Vlaanderen werd wel omgespeld en 'Laeken' werd 'Laken'. De Franstaligen trokken zich daar niets van aan en zo ziet men op de Brusselse, 'tweetalige' stationsbordjes in het Nederlands 'Schaarbeek' en in het Frans 'Schaerbeek'. Tweetaligheid hoeft dus niet altijd een probleem te zijn!

De Franse tijd

De Brabantse Omwenteling

Het België zoals we dat nu kennen, is dan wel in 1830 ontstaan, maar veertig jaar eerder was er al een poging tot onafhankelijkheid geweest. Die episode wordt in de schoolboeken 'de Brabantse Omwenteling' genoemd.

Keizer Jozef II, Maria-Theresia's zoon, wordt vaak een 'verlicht despoot' genoemd. Hij was inderdaad nogal beïnvloed door de ideeën van de Verlichting en het kon dus niet anders of hij vond dat er in 'zijn' Nederlanden veel verouderde en achterlijke structuren bestonden die op de helling moesten. Dat hij voor een rigoureuze aanpak koos, verklaart het tweede deel van zijn bijnaam.

De lokale machthebbers, verenigd in de

Staten van Brabant en Vlaanderen, zagen Jozefs vernieuwingen niet zo zitten. Hun oppositie leidde tot de al genoemde Brabantse Omwenteling (1789-1790). Er waren twee uiteenlopende richtingen. Een progressieve minderheid, geleid door Jan Frans Vonck, was voorstander van de verlichtingsideeën en democratische hervormingen zoals die ook door de Franse filosofen werden voorgestaan. De andere richting, onder leiding van Hendrik van der Noot, was juist behoudend. De aanhangers ervan ('Statisten' genoemd) was het met name te doen om het behoud van de privileges van de adel, de geestelijkheid, de magistratuur en de lokale machthebbers. Vooral door de steun van die lokale machthebbers en de kerk wisten ze ook de medewerking van het onmondige volk af te dwingen. Van der Noot had dus de grootste aanhang.

De beslissing van Jozef II om de Staten van Brabant te hervormen, gooide de lont in het kruitvat. De Staten weigerden de beslissing te registreren en als reactie hierop werden ze door de keizer ontbonden. En Jozef hief gelijk ook de keure der Blijde Inkomst uit 1356 op, waarin de belofte was gedaan de landen nooit te scheiden en Brabant altijd in het Nederlands te besturen. Een legertje van de Staten versloeg de schaarse troepen van de keizer, die op dat moment in Oostenrijk problemen had met de Turken en dus niet direct terug kon slaan. Met de afzetting van Jozef II door de opstandelingen en met hun militaire zege verdween de band die de provincies tezamen hield. Om praktische redenen verenigden ze zich nog wel in een confederatie: de 'Vereenigde Nederlandsche Staeten' (in het Frans: États Belghiques Unis), maar eigenlijk wilden ze verder niets met elkaar te maken hebben.

De conservatieve en weinig inspirerende politiek van Van der Noot zorgde voor hevige teleurstelling en onvrede bij de Vonckisten. Onder meer door die verdeeldheid ging de Belgische federatie kort daarop roemloos ten onder. Eind 1790 werd het Oostenrijkse gezag hersteld, maar dat zou niet lang duren. Eind 1792 werden de Oostenrijkse Nederlanden (zonder Luxemburg) door de Fransen bezet en na een tweede herstel van Oostenrijk kwam de definitieve Franse terugkeer met de zege bij Fleurus in juni 1794. De Zuidelijke Nederlanden werden door Frankrijk geannexeerd. Een nieuwe periode brak aan.

Hoewel taaloverwegingen in de opstand geen rol hebben gespeeld, interesseert het ons natuurlijk wel hoe de talen functioneerden tijdens het 'Belgische' intermezzo. Hen-

drik van der Noot (1731-1827) kwam uit een Brusselse, vooral Franssprekende adellijke familie. Hij schreef en gebruikte meestal Frans, maar met sommigen van zijn medewerkers correspondeerde hij in het Nederlands. Jan Frans Vonck (1743-1792) kwam uit het Oost-Vlaamse Baardegem. Hij was in het Nederlands opgevoed en schreef het grootste deel van zijn geschriften ook in die taal, hoewel hij als advocaat in Brussel gevestigd was. Als hij brieven naar Van der Noot schreef, deed hij dat (onder meer) in het Nederlands.

Brugse jakobijnen

Een bijzonder interessant voorbeeld dat waarschuwt voor een al te snelle gelijkstelling van Frans en Franstalig is het volgende. Toen aanhangers van de ideeën van de Franse Revolutie in 1792 in Brugge een dynamische en invloedrijke jakobijnse club stichtten, werd die 'Het genootschap der Vrienden van Eendragt, Vryheid en Gelijkheid' genoemd. Dit genootschap bestond uit kooplieden, ondernemers en jonge intellectuelen – vooral advocaten –, maar ook adellijke renteniers, en enkele jongeren uit het ambachtsmilieu. Hoewel de initiatiefnemers uit de Société Littéraire kwamen, had hun jakobijnse club dus niet alleen een Nederlandse naam, maar men werkte ook in het Nederlands. Dat belette de leden ervan overigens niet om op 25 februari 1793 de annexatie van Brugge bij Frankrijk uit te roepen. Verlooy, de grote verdediger van het Nederlands tijdens de Oostenrijkse periode, dacht en handelde even paradoxaal: tijdens het Franse bewind zou hij *maire* van Brussel worden.

Bron: Van den Berghe (1972).

In het algemeen blijkt dat het gebruik van het Nederlands in de jaren van de Brabantse Omwenteling minder aan een bepaalde fractie gebonden was dan men gewoonlijk aanneemt, maar dat de sterkste verdediging van de taal toch uit de kringen van de democraten kwam. Zeker is verder dat de onderlinge correspondentie tussen de opstandelingen en hun geschriften en proclamaties aantonen dat de rol die het Nederlands speelde, ook in openbare aangelegenheden en als schrijftaal, zeker niet marginaal was.

In 1790 schakelde de Leuvense universiteit voor haar correspondentie over van het Latijn en het Frans op het Nederlands. En in Brussel zagen vijf Nederlandstalige kranten het licht, waar er tot dan toe geen enkele had bestaan.

'Je kunt ze beter Frans leren dan alles te vertalen'

In de loop der eeuwen zijn op het grondgebied van de Lage Landen vele oorlogen uitgevochten. Toch werden ze, door het binnenvallen van de Franse troepen, voor de eerste keer in de geschiedenis echt gewapenderhand veroverd. Het was de Fransen niet in de eerste plaats om de Nederlanden te doen: de Franse Republiek had als het ware heel Europa de oorlog verklaard. Pruisen en Oostenrijk waren de eerste belangrijke vijanden en het stuk Oostenrijk dat direct aan Frankrijk grensde, was natuurlijk een van de eerste doelwitten. De Nederlanden als speelbal in de strijd tussen de grote Europese mogendheden – dat was niet nieuw. De annexatie van de Zuidelijke Nederlanden, die op 1 oktober 1795 samen met die van het prinsbisdom Luik plaatsvond, was dat wel.

De Zuidelijke Nederlanden werden van-

uit Parijs bestuurd en waren volledig op Franse leest geschoeid. Ook de lokale bestuursfuncties waren in handen van Fransen, die alle sleutelposities bezetten. Op taalgebied zou dat natuurlijk zo zijn consequenties hebben, want er kan geen twijfel over bestaan dat de Fransen wel degelijk taalpolitieke bedoelingen hadden, al waren die niet met het oog op de Belgische situatie ontworpen. Meteen na hun revolutie waren ze uitgebreid aandacht gaan besteden aan iets wat voorheen ook al bestond, maar toen nauwelijks werd onderkend, namelijk dat Frankrijk een staat was met vele talen, dialecten en 'patois' en dat bovendien meer dan de helft van de onderdanen niet eens Frans kende. De revolutionaire leiders vonden dit een ongunstige situatie, die verholpen diende te worden. Een veralgemeende kennis van het Frans zou de politieke eenheid van het land bevorderen en – belangrijker nog – de idealen van de Franse Revolutie konden alleen in het Frans goed worden verklaard en gepropageerd. Het Frans was, had Talleyrand gezegd, de meest prestigieuze taal van Europa. En omdat Frankrijk geroepen was heel Europa te 'bevrijden', had iedereen er belang bij Frans te kennen en te gebruiken. 'Je kunt ze beter Frans leren dan alles te vertalen' (*Il vaut mieux instruire que traduire*) vond, in 1794, ook Barère, de rapporteur van het Comité de Salut Public, in verband met de Franse gebiedsdelen waar Frans niet de moedertaal was. Kort daarop, in juni 1794, leest Grégoire een rapport voor 'sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française' (over de noodzaak en de manier om de dialecten uit te roeien en het Frans universeel te maken), waarin de zin staat die de revolutionaire ideologie in een notendop

samenvat: *'l'unité de l'idiome est une partie intégrante de la révolution'* (taaleenheid is een essentieel onderdeel van de revolutie).

Vooralsnog vond echter Barère noch Grégoire dat verfransingsmaatregelen onder dwang dienden te worden doorgevoerd. Tijdens het volgende revolutionaire stadium, bekend als de 'Terreur' zou hierin verandering komen: op grond van dezelfde ideologische overtuiging werd nu wél voor gedwongen verfransing gekozen. Tijdens het daaropvolgende 'Directoire' werden de dwangmaatregelen gelijk weer ingetrokken. Het zou tot Napoleon duren voor er weer verfransingsmaatregelen zouden komen.

In de vroegrevolutionaire tijd was er alleen voor de burgerlijke rechtspraak een algemeen verbod op het gebruik van het Nederlands. Voor de administratie en het gerecht waren er geen centrale bepalingen. Wie geen Frans kende, zou uit de overheidsdienst worden verbannen. Die maatregelen konden echter niet echt geïmplementeerd worden, en vanaf 1798 werd bovendien het gebruik van het Nederlands in een aantal gevallen weer toegestaan (bijvoorbeeld voor de registers van de burgerlijke stand). In Parijs zorgde voortaan een centrale dienst voor de Nederlandse vertaling van de wetteksten; op voorstel van de Frans-Vlaamse afgevaardigde F.J. Bouchette had de Assemblée Nationale immers beslist haar decreten in de *'différents idiomes'* te laten vertalen.

De revolutionaire periode was er dus een van *policy without planning*, dat wil zeggen dat er een heleboel intenties werden verkondigd, die echter maar zelden tot concrete maatregelen hebben geleid.

Napoleons taalpolitiek daarentegen wilde vooral pragmatisch zijn. Omdat in sommige delen van zijn rijk een andere taal dan Frans

werd gesproken, kon hij minder goed controleren wat daar aan de hand was, en in een totalitaire staat is dat onaanvaardbaar. Daarom diende het openbare leven in het Frans te verlopen. Daarvoor was het echter niet per se nodig alle burgers te verfransen: het staatsapparaat volstond. Bonaparte vaardigde dus maatregelen uit: alle officiële akten dienden vanaf 1804 in het Frans te worden opgesteld (eventueel met een vertaling). Later zou men vooral die wet verantwoordelijk achten voor de verfransing van Vlaanderen. In werkelijkheid was het verbod relatief beperkt en was het slechts gedurende acht jaar volledig van toepassing. Napoleons wet was minder verregaand dan de voorafgaande, maar werd beter geïmplementeerd. Er waren ook maatregelen tegen het Nederlands in pers en theater en pogingen om het straatbeeld te verfransen. Dat hij wilde verfransen is duidelijk en hij gaf bovendien de impliciete boodschap mee dat kennis van het Frans noodzakelijk was om carrière te maken.

Ook het gerecht wilden de Fransen, begrijpelijkerwijze, grondig hervormen en verfransen. Voor de magistraten en advocaten zal dat wel niet zo een klus geweest zijn. Maar voor de meesten die als aanklaagden, getuigen of anderszins bij rechtszittingen betrokken waren was het dat heel zeker wel. Vanaf 1794 mocht de rechtspraak in civiel recht alleen nog in het Frans geschieden: bij verhoor van personen die geen Frans kenden, moest een tolk worden gebruikt, alleen Franstalige stukken mochten als bewijsmateriaal dienen en het vonnis werd in het Frans bekendgemaakt.

Zelfs het uiterlijke aspect van de steden en grote gemeenten zou worden verfranst. Vanaf 1806 mochten op officiële gebouwen alleen nog Franse opschriften prijken. Die

van cafés en winkels mochten tweetalig zijn en zo ook de straatnaambordjes. Die zouden dat overigens tot in 1932 blijven! Maar in plaatsen waar, volgens de Fransen, voldoende kennis van het Frans aanwezig was, mocht zelfs die Nederlandse vertaling niet eens. Er werden ontstellend weinig Nederlandstalige boeken gepubliceerd en in december 1810 verbood de politieprefect van Antwerpen het drukken of herdrukken van Nederlandstalige boeken helemaal.

Taaldespotisme?

De in principe positieve instelling van een deel van de bevolking ten aanzien van het revolutionaire Frankrijk werd door de Fransen zelf als een gunstig uitgangspunt voor hun taal- en cultuurpolitiek beschouwd. In hun eigen opvatting was die immers niet van de revolutionaire ideologie te scheiden. Interessant is de volgende anekdote. Toen de 'Commissaris van de Conventie' het dorp Meerhout (in de provincie Antwerpen) bezocht, diende hij zijn kennis van het Latijn aan te wenden om door de burgemeester te worden begrepen. Uit de reactie van Publicola Chaussard, zo heette de man, bleek dat hij het 'despotisme' ervoor verantwoordelijk stelde 'deze verscheidenheid van taal in stand te hebben gehouden om de doorbraak van de nieuwe gedachten te verhinderen'!

Bron: Deneckere (1975).

Tegenover die verfransende maatregelen stond het feit dat het Nederlands hier en daar ook toegestaan werd, zoals in het bestuur, een deel van de rechtspraak en voor de vertaling der wetten. De principes van wat op dat moment onder 'goed bestuur' werd verstaan,

primeerden in deze gevallen boven de wil om te verfransen. Dat het Nederlands helemaal geen functies meer had, klopt niet. De principes waar de taalpolitiek van de Fransen op steunde hadden eigenlijk tot een veel rampzaligere taalpolitiek kunnen leiden.

Ook op onderwijsgebied waren er veel projecten, maar de meeste werden nooit uitgevoerd. De wet van 1795 op het lager onderwijs kon niet in de praktijk worden gebracht omdat er te weinig leerkrachten en leerlingen waren die Frans kenden. Ook Bonaparte legde het Frans als voertaal van het lager onderwijs weer op. Dat decreet had nauwelijks praktische consequenties. Bovendien was de situatie van het onderwijs zo beroerd dat de meeste kinderen helemaal geen les kregen, in welke taal dan ook: in 1789 ging 77 procent van de kinderen helemaal niet naar school. Het aantal analfabeten in de Nederlandstalige 'departementen' werd op 50 procent bij de mannen en op 70 procent bij de vrouwen geschat. In de steden echter, waar de adel en de hogere bourgeoisie al Frans kenden, kregen nu ook de lagere bourgeoisie en de ambachtlieden toegang tot Franstalig onderwijs. In het middelbaar onderwijs werd pas ten tijde van Napoleon Frans als vak opgenomen. In de vrije scholen werd ook voor het Nederlands tijd uitgetrokken en werd het Frans als vreemde taal aangeleerd. Op de universiteit werd Latijn door Frans vervangen en kennis van het Frans was dus een absolute noodzaak om hogere studies te kunnen aanvatten.

Tijdens de turbulente eerste decennia van de negentiende eeuw, toen het officiële taalgebruik en de kanselarijtaal vaak en soms vrij abrupt veranderden, valt onder meer op dat ambtenaren van gemeenten of justitie er niet alleen in slaagden van vandaag op mor-

gen van Nederlands op Frans over te schakelen en omgekeerd, maar bovendien dat ze Nederlands in geschrifte heel goed bleken te beheersen. Met wat vaak verteld wordt over de geringe aandacht die tijdens de schoolopleiding in de Oostenrijkse en Franse tijd aan het Nederlands werd besteed, kunnen we die hoge taalcompetentie niet goed verklaren. Je kunt dus stellen dat de situatie meestal te ongenueanceerd wordt voorgesteld.

Er zijn nog andere dingen die daarop wijzen. Uit recent bronnenonderzoek blijkt dat ook onze voorstelling van de verfransing van de hogere klassen sterk gerelativeerd moet worden. Het Brugse boogschuttersgilde Sint-Sebastiaan was al sinds de Middeleeuwen een van de meest prestigieuze verenigingen in Brugge, waar in de achttiende en negentiende eeuw de adel en de hogere bourgeoisie zij aan zij de bogen spanden. Uit hun archief blijkt nu dat tijdens de hele Oostenrijkse en Franse tijd alle documenten in het Nederlands werden opgesteld. Dat geldt zowel voor de interne stukken (reglementen, notulen, ledenlijsten enzovoort) als voor de externe stukken (bijvoorbeeld de correspondentie met soortgelijke gilden in Vlaanderen). Dat de hoogste sociale groepen zelfs in geschrifte in het Nederlands functioneerden staat haaks op wat daarover tot nog toe is gedacht en geschreven.

'De bekwaemste om door vaste gronden alle andere Taelen t'overschrijden'

De traditionele verdedigers van het Nederlands, de rederijders, hadden niet alleen met een groeiende desinteresse van het publiek en negatieve attitudes te kampen, maar ook met de Franse wet- en regelgeving. In sep-

tember 1794 werden bijna alle gilden en genootschappen opgeheven, ook de rederijderskamers. Sommige vormden zich tot *société* om en konden zo een tijdlang verder spelen. Er werd zelfs hier en daar nog een wedstrijd georganiseerd, die dan echter ook voor Franse inzendingen open diende te staan. Op een prijskamp van De Fonteyne in Gent behaalde Jan Frans Willems in 1812 de prijs voor dichtkunst.

Van de weinige rederijders die in die periode op de voorgrond treden, kennen we Pieter Joost de Borchgrave uit Wakken, die traditiegetrouw de grote Noord-Nederlandse dichters bewierookt; Pieter Johan Robijn, die hetzelfde doet en een 'uitgesproken Grootnederlandse visie' tentoonspreidt (zegt Smeyers) en Jan Baptist Hofman, die door zijn tijdgenoten 'de Kortrijkse Vondel' wordt genoemd.

De Ieperse arts Frans Donaat Van Daele gaf, onder zijn anagram Vaelande, gedurende twee jaar het taalkundige tijdschrift *Tydverdryf* uit. Hij verkondigt vooral (West-Vlaamse) particularistische inzichten. '*De suyvere vlaemsche Tael*' (lees: het West-Vlaams) is, zo zegt hij '*wel de bekwaemste om door vaste gronden alle andere Taelen t'overschrijden*'. De Leuenaar Victor Alexander Christiaan Le Plat daarentegen wil dat er '*zuyver Neder-duytsch*' geschreven wordt, dat in Noord en Zuid verstaanbaar is. Immers, zo vindt hij '*die jenige doolen, de welke meynen dat de Bataefsche of Hollandsche spraeke van onze Vlaemsche verschillig is*'.

Dat de aansporingen tot taaleenheid ten minste qua spelling enig gehoor vinden, blijkt onder meer daaruit dat op de al genoemde prijskamp van De Fonteyne in 1812 twintig van de 27 bekroonde teksten in de Siegenbeek-spelling zijn gesteld, die in

1804 in het Noorden van kracht werd, maar in het Zuiden toen geen enkele officiële erkenning genoot. Ook Weilands spraakkunst (1805) was bekend, zoals blijkt uit de *Nieuwe vlaemsche spraakkunst* (1815) van Frans Henckel: ‘geschied na de spelling der HH. Siegenbeek en Weiland’.

Er kan geen twijfel over bestaan dat de annexatie door Frankrijk, zelfs los van welke taalwetgeving ook, op den duur toch rampzalig zou zijn geworden voor het Nederlands in Vlaanderen, al was het maar omdat er één iets door verloren ging wat zowel voordien als nadien altijd voor de redding had gezorgd, namelijk de numerieke meerderheid van de Nederlandstaligen. Ingebed in het monolithische Franse rijk zouden op den duur zowel de Vlamingen als hun taal roemloos ten onder zijn gegaan, zoals het in Frans-Vlaanderen is gebeurd.

Het Verenigd Koninkrijk

‘Wy worden eyndelinge eene natie, naer zoo veel jaaren slaverny!’

Wat tijdens de Spaanse Successieoorlog niet was gelukt, gebeurde wel na Napoleons val: het Congres van Wenen besloot Noord en Zuid weer te herenigen. ‘De Vereniging moet zo innig en volledig zijn, dat beide landen tot één staat aaneengroeien’, zo stond in het Protocol van Londen (21 juni 1814). Een ‘*réunion intime et complète*’ heette het in de officiële, Franse tekst. Voorop stond het internationale doel het ‘Verenigd Koninkrijk der Nederlanden’ als ‘fort op de Franse noordgrens’ te installeren en zo in de toekomst avonturen als die van Bonaparte onmogelijk te maken.

Meteen na de aftocht van de Franse troepen kwam er in het Zuiden een voorlopig bestuur en op 23 februari 1815 maakte Willem, die in opdracht van de geallieerden de Zuidelijke Nederlanden als gouverneur-generaal bestuurdde, de vereniging bekend. Op 16 maart nam hij officieel de koningstitel aan. Als er al iemand met de hereniging in zijn nopjes was, dan wel koning Willem I zelf, die gelijk dezelfde dag in een rede voor de Staten-Generaal verklaarde: *‘Het is niet eene enkele strook lands, het zijn niet weinige districten, die aan het Vaderland worden toegevoegd. Een geheel volk, reeds vooraf door zijn zeden, taal en nijverheid en door zijn herinneringen met ons verbroederd, komt ons tegemoet.’*

De koning verwees dus uitdrukkelijk naar de vroegere eenheid der Nederlanden en naar de gemeenschappelijke taal, maar noch zijn onderdanen in het Noorden, noch de nieuwe die hem uit het Zuiden ‘tegemoet kwamen’ waren even enthousiast als de ‘koperen koning’, die zo werd genoemd omdat hij bij zijn intrede in Brussel vooral koperen in plaats van, zoals gebruikelijk, zilveren munten liet uitdelen. Toch had de *Gazette van Brugge* de hereniging in zijn editie van 27 februari 1815 als volgt begroet: *‘Het lot van ons Vaderland is bestlist [...] wy zyn vry en onafhangelyk; wy worden eyndelinge eene natie, naer zoo veel jaaren slaverny!’*

Voor de geschiedenis van het Nederlands is het belangrijk dat koning Willem vooral op de taaleenheid rekende om de ‘réunion intime et complète’ te realiseren. Hij was, in de geest van de tijd, een overtuigd voorstander van de Franse gedachte ‘één land, één taal’. En met het Duitse nationalisme van mensen als Herder deelde hij de opvatting dat het ene volk zich vooral door de taal van

Koning Willem I (1772-1843)

het andere onderscheidt. Maar toch was zijn taalpolitiek niet zomaar een doorslagje van de Franse. Dat blijkt onder meer uit het feit dat hij geen maatregelen nam om te proberen het Nederlands ook in Wallonië ingang te doen vinden. De ideologische basis van Willems taalpolitiek was dus een andere dan die van Napoleon, al hadden ze beiden ook wel pragmatische kantjes.

'Een heel bijzonder dialect'

In Willems rijk sprak ongeveer 75 procent van zijn 6.235.000 onderdanen Nederlands: 2.314.000 in het Noorden en 2.351.000 in Vlaanderen, dat zelf goed was voor 60 procent van de bevolking van de Belgische provincies. Er waren destijds dus meer Vlamingen dan Nederlanders, maar alle Limburgers werden op dat moment nog als Vlamingen geteld. Het is overigens een pikant detail dat Maastricht na Brussel als de tweede grootste 'verfransingshaard' van Vlaanderen kon worden beschouwd.

Maar die cijfers zeggen niet alles: bijna de hele sociale top in Vlaanderen en een deel van de subtop was verfranst; de rest sprak vooral dialecten; de meesten van hun noordelijke 'taalgenoten' overigens ook.

Toch zag de Vlaamse taalsituatie er veel minder zwart uit dan velen later zouden denken en ook dan enkele tijdgenoten, die het met Willems taalpolitiek niet zo eens waren, het graag lieten uitschijnen. De Bruggeling De Coninck van Outryve, van 1817 tot 1825 Willems minister van Binnenlandse Zaken, deelde de koning mee: *'Ik ben van oordeel, dat men in de allereerste plaats in deze provinciën de Nederduitsche taal moet doen leeren, omdat men die taal daar niet kent, ten minste zoo niet kent, dat van dezelve door verlichte mannen in eenige belangrijke beraadslagingen gebruik kan worden gemaakt.'*

En volgens de commissaris-generaal van Justitie kende de meerderheid van de rechters, parketmagistraten, advocaten, deurwaarders enzovoort ofwel helemaal geen Nederlands, ofwel waren ze niet in staat om zich er met enig gemak schriftelijk of mondeling in uit te drukken.

Heel gauw zou blijken dat dit pessimisme ongegrond was en dat men 'in deze provinciën' wel degelijk in staat was het land in het Nederlands te besturen, te onderwijzen en er recht te spreken.

Of en hoezeer het alledaagse taalgebruik in Noord en Zuid uiteenliep, weet eigenlijk niemand, want niemand heeft het ooit onderzocht. Maar ook in Nederland wordt sinds kort het taalgebruik van 'gewone mensen' in de achttiende eeuw onderzocht, en de negentiende zal allicht gauw volgen. Dan weten we meer!

Dat het taalverschil tussen Noord en Zuid voor de uitvoerders van de officiële taalpolitiek niet zo zwaar woog, blijkt uit de opmerking van Willems minister van Justitie, Van Maanen, die erop wees dat de 'in zuiver Nederlandsch' gestelde stukken in sommige noordelijke gewesten allicht ook 'onverstaanbaar' waren, aangezien 'de gewone volkstaal een geheel bijzonder dialect schijnt uit te maken'.

De taaltoestand in Noord en Zuid mag dan verschillend zijn geweest, het was zeker niet in de eerste plaats daaraan te wijten dat het experiment van het Verenigd Koninkrijk niet zou slagen. Dat het verzet tegen de taalpolitiek van Willem I een van de hoofdoorzaken van de mislukking van het Verenigd Koninkrijk zou zijn, is een hardnekkig fabeltje. Uit recent onderzoek, waarvoor tonnen nooit eerder gebruikt archiefmateriaal werden geëxcerpeerd, blijkt dat Willems

taalpolitiek prima uitgevoerd werd en goed is geslaagd.

'Verdere bepalingen zullen volgen'

Op 23 september 1814 werden alle Franse verbodsbepalingen in verband met pers en drukkerijen afgeschaft. De Franse troepen waren nog maar nauwelijks het land uit of de dekens van de Brusselse ambachten richtten een petitie tot de nieuwe gouverneur-generaal om het herstel van de moedertaal te vragen. De *Brugsche Gazette* en de *Gazette van Gent* namen hun vroegere naam, die ze van de Fransen hadden moeten vertalen, weer op en verschenen weer in het Nederlands. Een drietal andere kranten die door en voor de Franse bezetter waren opgericht, hield meteen op te bestaan. Toch zou de pers in Vlaanderen vooral Franstalig blijven, want vrijwel meteen zagen in Gent twee nieuwe Franstalige kranten het levenslicht: de *Catholiques des Pays-Bas* en de liberale *Journal de Gand*. De Nederlandstalige pers deed zowel kwalitatief als kwantitatief voor deze Franstalige kranten onder en de Franstalige pers werd het politieke wapen bij uitstek van de verfranste Vlaamse bourgeoisie.

Toen Willem gouverneur-generaal werd, vaardigde hij meteen dezelfde dag nog (1 oktober 1814) een taalbesluit uit dat in het Nederlands gestelde akten voortaan geregistreerd konden worden zonder dat er een Franse vertaling nodig was en dat de akten van de burgerlijke stand in de taal van de bevolking dienden te worden opgesteld. In artikel 3 stond: *'Verdere bepalingen zullen volgen'*. Dat was, achteraf bekeken, hét understatement van het jaar!

Op zichzelf is het bovenstaande niet we-

reldschokkend. In de inleidende paragraaf van het besluit liet Willem echter al wel een argument opnemen dat zijn verdere taalpolitiek motiveerde, namelijk dat het *'billijk is, dat het gebruik der Nederlandsche taal, welke de landtaal is, in alle die gedeelten van België hersteld worde, alwaar dezelve gebruikelijk is en algemeen verstaan wordt'*.

'De Nederlandsche taal, welke de landtaal is'

Willem heeft nog vier jaar over zijn taalbeleid nagedacht. Hij liet zich uitvoerig adviseren en trof uiteindelijk een besluit dat nog verder ging dan de meeste voorstanders van de vernederlandsing van Vlaanderen hadden gesuggereerd. Het Koninklijk Besluit van 15 september 1819 maakte van *'de taal des lands'*, het Nederlands dus, de verplichte taal voor het hele openbare leven in de Vlaamse provincies, en wel met ingang van 1 januari 1823, en enkele maanden later ook voor Brussel en het Vlaamse gedeelte van de provincie Zuid-Brabant. Met ingang van 1823 was dus het hele openbare leven in Vlaanderen officieel vernederlandst. Minister Van Maanen zag er nauwlettend op toe dat de taalbesluiten ook werden toegepast. Ten aanzien van Wallonië wilde men proberen de invloed en het prestige van het Nederlands op te krikken, maar er kwamen geen wettelijke of bestuurlijke bepalingen die het gebruik ervan voorschreven. Omdat het KB enkel gold in het gebied waar het Nederlands van oudsher de taal van de bevolking was, volstond een vierjarige overgangstijd ruimschoots.

Zowel in de administratie als in het gerecht bleek de toepassing vlot te verlopen. Tal van gemeenten schakelden al op het Ne-

derlands over vóór dat verplicht was. De grotere steden wachtten meestal tot 1823 vooraleer ze – probleemloos – de wet toe- pasten.

Een identiek beeld zien we bij Justitie. Bij de voorbereidende rondvraag vóór de toepassing in 1823 bleek al dat maar heel weinig magistraten niet aan de taaleisen konden voldoen. De enkelingen die dat echt niet konden, werden naar Wallonië overgeplaatst. Ook vele magistraten begonnen al Nederlands te gebruiken in de periode van taalvrijheid (1819-1822) en vanaf 1823 werd de wet overal stipt toegepast, ook in de Brusselse rechtbanken en soms ook heel abrupt: raadsheer Quertenmont van het Hooggerechtshof van Brussel zat in Gent een assisenzaak voor op de dag dat het taal-decreet verscheen. Ter zitting besliste hij het taalgebruik te veranderen en van de ene minuut op de andere de verhoren in het Nederlands in plaats van in het Frans te houden. Hij schreef achteraf aan Van Maanen: *'Ik verheuge mij, dat ik de eerste impulsie en exempel gegeven heb.'*

Waar ambtenaren en magistraten, na twintig jaar Franse annexatie, de competentie vandaan haalden om in het Nederlands te notuleren, te pleiten en te vonnissen is een van de nog onopgehelderde aspecten van de toenmalige situatie. Wij gokken erop dat ze die competentie ook onder de Oostenrijkers en de Fransen eigenlijk nooit kwijt zijn geraakt.

Een ander luik van de taalwetgeving had met onderwijs te maken en Willems regering besteedde daar enorm veel aandacht aan en niet alleen omdat men wist dat alleen het onderwijs voor de nodige taalkennis kon zorgen om de taalwetgeving te laten slagen. Willem ging er terecht van uit dat het hele

onderwijs in het Zuiden, van hoog tot laag, beroerd was en dat het voor het welzijn van zijn land en zijn onderdanen dringend nodig was daar iets aan te gaan doen.

In Luik, Leuven en Brussel werden rijksuniversiteiten opgericht, waar de voertaal echter het Latijn was. Door het ontbreken van een Nederlandse vooropleiding kon daar ook weinig voor het Nederlands worden gedaan. Alleen de oprichting, in alle drie, van een leerstoel Nederduitsche Letterkunde en Welsprekendheid was van enige betekenis. Er schreven zich echter nauwelijks studenten voor die studie in. Positieve resultaten waren er in het hoger onderwijs dus niet en in 1830 had het Nederlands in het Zuiden dan ook amper vooruitgang geboekt als taal van de wetenschap.

In het middelbaar onderwijs werden bij Koninklijk Besluit van 19 februari 1817 in een aantal steden athenea en colleges opgericht, waar de studie van de klassieke talen voorop stond, maar waar ook leraren Nederlands werden benoemd. De aanbeveling was dat de streektaal de voertaal van het onderwijs zou zijn. Maar de problemen waren talrijk. Eigenlijk ontbrak de hele infrastructuur en er was weinig tijd om daar iets aan te doen. Toch werd, volgens het taaldecreet, Nederlands vanaf 1823 de voertaal. De invoering ervan verliep trapsgewijs: elk jaar kwam er een jaarklas bij, zodat het doel in het schooljaar 1828-1829 in alle klassen in Vlaanderen en Brussel keurig was bereikt. De Franse leerboeken waren toen toch meestal door Nederlandse vervangen en het is uiteindelijk gebleken dat het geleidelijke invoeren van het Nederlands wel op moeilijkheden is gestuit maar nergens op onoverkomelijke.

De meeste hoop was gevestigd op de hervorming van het basisonderwijs. Daar werd altijd al in de volkstaal onderwezen. Maar meestal gebeurde dat slecht, en zo weinig kinderen gingen naar school dat het, ook los van enige taalpolitiek, al een heksentoor zou zijn geweest daar op korte termijn verbetering in te brengen. In Brugge was in de periode 1815-1830 54 procent van de bevolking analfabeet. Niet kunnen schrijven was natuurlijk sociaal bepaald: in de beroepsverenigingen van slagers, bakkers enzovoort kon 75 procent van de 'knechten' het niet. Bij de 'meesters' was dat maar 41 procent! Toch werden er meer dan eervolle resultaten bereikt, vooral dankzij twee uiterst bekwame en toegewijde mannen, die de politiek van koning Willem met hart en ziel steunden: hoofdinspecteur Adriaan van den Ende en directeur Bernard Schreuder van de kweekschool te Lier. Het oprichten van een kweek- of normaalschool was overigens een novum; in het Noorden kreeg Haarlem er ook een. Voordien waren er geen instellingen waar onderwijzers zich in hun vak konden bekwamen en een akte konden behalen.

In 1816 kreeg elke zuidelijke provincie twaalf onderwijzerssalarissen ter beschikking. Zo begon de uitbouw van een netwerk van lagere scholen, dat een van de belangrijkste en ook langst nawerkende resultaten van koning Willems beleid in de Zuidelijke Nederlanden zou worden. Ook een netwerk van zogenoemde armenscholen werd opgericht. En de (rijkere) zuiderlingen konden bovendien profiteren van de scholen die al heel vroeg voor de kinderen van in het Zuiden werkende noordelijke ambtenaren en militairen werden opgericht. Heel wat Vlaamse onderwijzers reisden voor een

stage af naar Holland, niet enkel om zich in hun vak te bekwamen, maar ook om er hun taal bij te schaven.

Voor het Frans was op de basisschool geen plaats meer, ook niet als leervak. Hoofdinspecteur Van den Ende meende immers: *'Niets bederft het ware doel van het lager onderwijs meer, dan op de scholen, daarvoor bestemd, tevens eene taal te doen onderwijzen den leerlingen onbekend.'* Tweetaligheid, zo vond hij, maakte de school *'veeleer tot een kwelplaats dan een uitlokkend bedrijf'*.

De taalmotivatie van de leerlingen werd nog meer gestimuleerd toen het Nederlands ook de voertaal in het middelbaar onderwijs werd. Er werd alles aan gedaan om voor een goede beheersing van de landstaal te zorgen. Een typisch voorbeeld is wat er met de voorbereidende klas op het einde van de lagere school gebeurde. Na 1823 werd die omgevormd tot een voorbereidende klas Nederlands en zo verzekerde men zich ervan dat iedereen de lessen in het Nederlands in de latere jaren zou kunnen volgen.

Vreemd genoeg werden er geen algemene maatregelen genomen om de taalbeheersing van de bevolking op te krikken. Ambtenaren, magistraten en advocaten die geacht werden vanaf 1823 in het Nederlands hun werk te doen, konden niet op overheidsinitiatieven rekenen om zich in het Nederlands te bekwamen. Dit is des te vreemder, omdat de overgangsjaren 1819-1823 daar eigenlijk voor waren bedoeld. Maar misschien merkte men toen al dat het niet zo nodig was.

Het enige echte taalplanningsinitiatief had met de spelling te maken. In het *Staatsblad* van 1821 werd er nog eens aan herinnerd dat de Siegenbeek-spelling in het hele rijk de officiële was voor alle officiële stukken en voor het onderwijs. Verder heeft de

regering haar belofte niet ingelost een uniforme vertaling van de wetboeken in het Nederlands te laten maken. Zo bleef men in Noord en Zuid van elkaar afwijkende Nederlandse vertalingen van de Code Napoléon gebruiken. Beide vertalingen waren tijdens de Franse tijd tot stand gekomen: de ene in en voor het Noorden, de andere voor het Zuiden in Parijs.

Of Willems taalpolitiek mislukt dan wel geslaagd is, daar liepen vroeger de meningen over uiteen, maar bijna iedereen vond van niet. De vele gegevens die we nu hebben tonen duidelijk dat zo goed als iedereen die erbij betrokken was over de nodige taalkennis beschikte om de taalwet uit te voeren en dat die inderdaad in alle domeinen (onderwijs, administratie, justitie) zonder noemenswaardige problemen werd toegepast (meer cijfers op het einde van dit hoofdstuk). Er bestaat geen twijfel over dat ook de uiteindelijke doelstelling, de 'ontfransing' van Vlaanderen werd bereikt: officieel Vlaanderen, openbaar Vlaanderen functioneerde in het Nederlands. In beide gevallen zijn dit opmerkelijke successen, vooral als men er rekening mee houdt hoe weinig tijd er voor de uitvaardiging en de implementatie van de taalwetgeving is geweest.

De koning, minister Van Maanen en hun medestanders hebben van de opvolging van het taaldecreet ook echt werk gemaakt. Om eventuele tegenwerking het hoofd te bieden, voerden ze een gerichte benoemings- en bevorderingspolitiek. In de ambtenarij en in het juridisch apparaat werd de taalkennis van de kandidaten nauwlettend in het oog gehouden. Benoemingen en bevorderingen vielen vooral ten deel aan wie niet alleen Nederlands kende, maar ook de nodige ijver aan den dag legde om het gebruik van die taal

werkelijk te bevorderen. Het Frans mocht dan nog wel de sociale omgangstaal zijn, het Nederlands was de officiële carrièretaal geworden. En dat begreep men heel gauw.

'Want by de Belgen is de echte wieg van het nederduytsch'

Het bezig zijn met taal kan in de Nederlanden, zoals we al hebben aangetoond, op een lange traditie bogen en ook tijdens het Verenigd Koninkrijk konden enkelingen het niet laten zich als 'spraakkonstenaars' te profileren. De meesten van hen, vooral West-Vlaamse particularisten, ontpopten zich als tegenstanders van het 'officiële' Nederlands.

De bekendste was Pieter Behaegel, een schoolmeester uit Torhout, die een *Nederduytsche Spraekkunst* (1817) publiceerde, waarin hij weliswaar de taalpolitiek van Willem loofde, maar tegelijkertijd ontkende dat Nederlands en Vlaams dezelfde taal zouden zijn. Voor de zuidelijke provincies, zo zei hij, was er een aparte taal nodig, gebaseerd op het West-Vlaams. De twee standaardwerken van het Nederlands, Weilands grammatica en Siegenbeeks spelling, waren hier niet bruikbaar. Zij baseren zich namelijk, zo schimpt hij, op een *'dialekt, de welke nu pas vyftig jaaren den naam van hollandsch heeft moogen draagen'*. Het is ondenkbaar dat *'het oude vlaamsch, dat eértyds evenzeér in de Noordelyke als in de Zuydelyke provinciën de wet gaf'*, daarvoor *'moet onderdoen'*. Wie in West- (en soms ook Oost-)Vlaanderen niet volgens Siegenbeek schreef, gebruikte meestal Behaegels systeem. Brabant vond meer in Des Roches.

Priester Leon de Foere verdedigde in zijn tijdschrift *Spectateur Belge* eveneens het

particularisme tegen de 'verhollandsing' en hij dreef de spot met de vele Franse leenwoorden die de Hollanders gebruikten. Zijn tijdschrift verscheen wel gedeeltelijk in het Frans...

Wat taalloyaliteit betreft voelden de meeste zuidelijke taalbeschouwers zich vooral onzeker en gespleten. Velen die onder de Franse bezetting voor de rechten van de moedertaal waren opgekomen, wilden van het 'Hollands' niets weten. Vele intellectuelen waren verfranst. Maar enkelen ook hadden er geen bezwaar tegen dat de Vlaamse dialecten door het 'Hollands' zouden worden vervangen – zo bijvoorbeeld de Gentse jurist Jozef B. Cannaert, ook auteur van wetenschappelijke werken over strafrecht. In *Iets over de Hollandsche Tael* (1823) maakte hij duidelijk met welke problemen diegenen te kampen hadden die zich wel voor het Nederlands inzetten en de officiële taalpolitiek een warm hart toedroegen. In 1823 wist hij nog niet dat het allemaal wel los zou lopen, maar het grootste probleem, zo vond ook Cannaert, waren de vele Franse leenwoorden (een eeuwenoud verwijt) en hij citeert een aantal termen die in het juridisch jargon kennelijk frequent werden gebruikt en waarvan hij hoopte dat onze taal er mettertijd van bevrijd zou worden:

actie, exceptie, reconventie, nulliteyt, incompetentie, compensatie, novatie, confusie, praescriptie, interlocutoir en definitief vonnis, défaut, oppositie, appèl, reformatie, cassatie, revisie, appellant, gecondamneerde, procureur, client, advies, salaris, sommatie, commandement, executie, référé, saisie.

Het is duidelijk dat veel van dat 'noordelijke Frans' ook vandaag de dag in het Zuiden nog heel gewoon is.

Ook heel wat minder vaktechnische termen bewezen de tand des tijds zonder al te veel moeite te kunnen doorstaan, ondanks de toenmalige bezwaren van puristen. Bekijk de volgende lijst uit het *Bewerping van Vlaemse Spellinghe* van P.J. de Neckere (1815):

concupybe, element, fabriek, firmament, in den fleur syn, beremijnt, hypocrijt, instrument, majesteyt, memorie, musyk, nature, paradijs, persoon, planet, poëte, poëtery, republijcke, retorijke, saslade, styl, tempel, testament, text, tiran.

Ook dat waren allemaal woorden waarvan men hoopte dat ze gauw weer zouden verdwijnen...

De twaalf W's

Op 26 september 1830 verscheen op Brusselse muren een vreemde graffiti, namelijk twaalf keer de letter *w*. Dat stond, zo wist toen iedereen, voor het subversieve, allitererende versje:

*Wij Willen Willem Wég
Wil Willem Wijzer Worden
Wij Willen Willem Weer*

Een dreigend begin, een goeie raad als middenstuk en een sussend einde, dat uiteindelijk niet is uitgekomen.

De intrigerende vraag bij dit 'versje', dat ook nog niet zo lang geleden op de basisschool in Vlaanderen nog geleerd werd, is: hoe wijs had Willem wel moeten worden vooraleer ze hem weer hadden genomen, en misschien vooral: op welke gebieden diende hij wijzer te worden?

Toen hij in 1829 de bui zag hangen, heeft Willem kennelijk gedacht dat een verzachting en later de volledige opheffing van de 'taaldwang' ervoor konden zorgen dat de zuiderlingen hem 'weer wilden'. Voor strafzaken werd in 1829 bij Koninklijk Besluit een systeem van faciliteiten voor Franstaligen ingevoerd. Een KB van 1830 stelde dat de rechtbanken op verzoek van de partijen het Frans mochten toelaten voor de rechtspleging, de pleidooien en het vonnis. Maar net als vele latere geschiedschrijvers heeft ook Willem zich daarin vergist. Van de 378 petitieën die tussen november 1828 en mei 1829 bij het bureau van de Tweede Kamer werden ingediend, werd slechts in een veertigtal taalvrijheid geëist. Het bleek uiteindelijk dat, behalve in Brussel, waar de oppositie tegen Willem het hevigst was, zo goed als niemand ooit om de toepassing van deze toegevendige maatregelen had gevraagd. Vlaanderen vond het toen al vanzelfsprekend dat Nederlands de officiële taal was en dat het land in de landstaal werd bestuurd. Dat de toegevendige besluiten Vlaanderen zouden hebben 'prijsgegeven aan de verfransing', blijkt dus niet te kloppen. En ook de opvatting als zou de taalpolitiek in het gerecht tot falen gedoemd zijn geweest, slaat nergens op, niet eens in Brussel: in 1829 vroegen daar 93 advocaten in een petitie om taalvrijheid. Nadat de koning beslist had dat ze allemaal de kans zouden krijgen om hun zaak te bepleiten, blijken slechts vijf van hen ook werkelijk een aanvraag te hebben ingediend.

Op 'taalvrijheid' zat men dus niet te wachten, maar aan andere 'vrijheden' was de Belgen wel iets gelegen. Die van meningsuiting en van drukpers bijvoorbeeld – dat is wat de liberalen wilden. De conservatie-

ve katholieken daarentegen wilden eigenlijk helemaal geen vrijheden, ook niet van godsdienst. Ze wilden gewoon het monopolie van de rooms-katholieke godsdienst herstellen, ook in het onderwijs. Bovendien aanzagen de geestelijken het 'Hollands' als een paard van Troje waarmee tersluiks het calvinisme werd binnengesmokkeld. Hoe Willem op dat gebied wijzer had kunnen worden is niet duidelijk, maar dat de clerus hem in geen geval 'weer' zou willen was dat wel. Het is overigens opmerkelijk hoe vanaf dan ook in het latere België de religieuze invloed niet meer zou ophouden het taaldebat te kruiden.

Hoe dan ook, de twee voornaamste politieke stromingen in België waren tegen de koning gekant. Dat die twee zich gevonden hebben in wat terecht een 'monsterverbond' werd genoemd, is een van die vele historische wonderen die weliswaar niet lang duren, maar op een gegeven moment wel doorslaggevend kunnen zijn. Volgens de historicus Wils was de unie 'een tactisch verbond om een parlementaire democratie af te dwingen', een eis die uitdrukkelijk bestreden werd door het Noorden, 'dat zich achter de absolutistische Oranjevorst schaarde en hem aanspoorde om niet toe te geven'. De breuk werd in december 1829 'onherstelbaar door toedoen van een koninklijke boodschap waarmee alle ambtenaren en magistraten hun instemming moesten betuigen op straffe van onmiddellijk ontslag'. Op dat moment was 'de scheuring van het rijk een voldongen feit', en dat had met de taalkwestie helemaal niets te maken.

Willem kreeg het, door die tegennatuurlijke coalitie, van twee kanten te verduren en dat bezegelde zijn lot, temeer omdat hij van zijn noordelijke landgenoten evenmin vol-

doende steun kreeg. 'Van zulk een Noorden', schrijft de belangrijkste historiograaf over die periode, A. de Jonghe, 'dat verstikt in zijn onuitputtelijke pedanterie en inderdaad tussen 1814 en 1830 een laagtepunt zijner historie bereikt heeft en te klein is om de grootte van een Willem I te begrijpen, kan geen aantrekkingskracht uitgaan.' Het is allicht daarom dat, ten onrechte, zo lang de overtuiging leefde dat Willems taalpolitiek zou zijn mislukt.

De opmerking van De Jonghe brengt ons bij een vraag die verbazend weinig gesteld wordt, namelijk hoe er in het Noorden op Willems taalpolitiek werd gereageerd. Bij zijn naaste medewerkers waren er voor- en tegenstanders, en vooral twee ministers, Van Maanen en Falck, hebben alles gedaan wat in hun macht lag om tot het slagen van Willems politiek bij te dragen. Maar voor de rest?

Het weinige deelonderzoek dat er is gedaan leert ons dat het de 'Hollanders' niet echt beroerde. Met Willems beleid in het Zuiden hielden ze zich pas na de segregatie van België bezig en ook toen kwam zijn taalbeleid in de discussie nauwelijks aan bod. In de na Willems troonsafstand in 1840 verschenen terugblikken wijdt men aan de taalpolitiek geen woord. Dat kan er in ieder geval op wijzen dat men ook daar niet geloofde dat het Zuiden vooral over de taalmaatregelen was gevallen.

Latere historici hebben daar weinig aan toegevoegd: vanuit historische hoek werd meer aandacht niet nodig geacht. Ze waren van mening dat het taal- of cultuurverschil bij de afscheiding van België niet meer dan een gelegenheidsargument was. En dat zal ook wel zo zijn geweest!

Van ons, taalhistorici, kan men met nog

meer recht verwachten dat we ons interesseren voor de enige monarch die zich ooit actief voor de verdediging van de taal der Nederlanden heeft ingezet. Uit de meeste taalgeschiedenissen, ook heel recente, blijkt daar echter heel weinig van! Toch leren we uit onlangs bekendgemaakte onderzoeksresultaten dat in de geschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederlands Willem I een belangrijk aandeel heeft gehad, en vooral ook dat de taalontwikkeling in Vlaanderen in de achttiende en negentiende eeuw de evolutie van de taal in het hele taalgebied grondig mee heeft beïnvloed. De geschiedenis van het Nederlands in België is immers, zoals de Nijmeegse taalhistoricus Gijsbert Rutten onlangs nog terecht opmerkte, ‘geen apart hoofdstuk, maar een integraal onderdeel van de geschiedenis van het Nederlands’.

In een periode van enkele eeuwen was, tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, Nederlands voor de eerste keer weer de bestuurstaal van het Vlaamse land en de taal van zijn justitie, zijn onderwijs en (tot op zekere hoogte) zijn vorst. De Vlamingen kwamen voor het eerst weer in contact met het Nederlands, vooral in geschrijfte, maar ook mondeling in hun omgang met de Nederlanders die in het Zuiden een functie kregen.

Voor velen zal dat inderdaad wel een schok zijn geweest, want de taal zoals die zich in het Noorden had gestandaardiseerd op basis van het Hollands, zal wel ver hebben afgestaan van de Vlaamse, Brabantse en Limburgse dialecten die men in Vlaanderen sprak. Voor sommigen heeft die schok heilzaam gewerkt. Een kleine groep intellectuelen die zich nauw verbonden voelde met de moedertaal en die, uit idealisme, uit eigenbelang of uit

een mengeling van beide, koning Willems taalpolitiek steunde, greep de mogelijkheid met beide handen aan om zich in het moderne Standaardnederlands te bekwamen. Van deze kleine groep ambtenaren, juristen en literatoren zou na de Belgische Omwenteling de impuls uitgaan die de Vlaamse Beweging op de rails zette, waarmee op termijn het hele (taal)uitzicht van Vlaanderen, België én Nederland veranderde.

België ontstaat en België barst

De Belgische afscheiding: een opera buffa

De directe aanleiding voor de afscheuring was een uitvoering van *La muette de Portici* in Brussel, een opera over een opstand in Napels. De tenor hief de aria ‘Amour sacré de la patrie’ aan en het publiek vatte dit op als het startsein voor opstootjes: de revolutie, in België ‘Omwenteling’ en in Nederland ‘Opstand’ genoemd, was uitgebroken.

In de verhalen die daarover bestaan wordt deze opstand heel verschillend voorgesteld: als het hoogtepunt van de eeuwenlange vrijheidsstrijd van de ‘Belgische natie’, maar ook als een illegale oproer van het ‘muitzieke rot der Belgen’, als een Franstalige opstand voor de Franse taal en cultuur of een Waalse revolte voor de progressieve idealen van de Verlichting. Soms zelfs als een proletarische ontvoeringsstrijd tegen kapitalisme en monarchie.

De Belgische Omwenteling was vooral het werk van de middenklasse. De onmondige lagere en vooral arme klassen kon men vrij makkelijk (met de hulp van de kerk) voor de eigen zaak winnen. De grondadel vond

dat zij onder Willem I onvoldoende aan zijn trekken was gekomen en de clerus was hoe dan ook blij de protestantse koning kwijt te zijn. Deze en nog andere belangenvermeningen deden het zogenoemde ‘monsterverbond’ tussen katholieken en liberalen ontstaan. Zo kon de opstand plaatsvinden. Eigenlijk ging het om straatgevechten, waarbij de rebellen steun van Franse troepen kregen en het leger van het Verenigd Koninkrijk zich terugtrok. Het was – zoals meestal in dergelijke gevallen – vooral de lagere bevolgingsklasse die op de gevaarlijke momenten op de barricades stond. Vooral door de besluiteloosheid, koppigheid en het gebrek aan inschattingsvermogen van koning Willem I ontstond een fait accompli dat ook door de geallieerden van de strijd tegen Napoleon na enige aarzeling werd aanvaard. Na enig getouwtrek liet men de ‘Belgen’ dus maar begaan. Toch vloeide er nog bloed. Op 5 februari 1831 gooide luitenant-ter-zee Van Speijk in de Antwerpse haven zijn sigaar in de kruutkamer van zijn kanonneerboot, die hij liever in de lucht liet vliegen dan hem over te geven aan de Belgen. Die ‘heldendaad’ leidde in Nederland tot patriottische uitbarstingen.

Na lang onderhandelen werd er ook iemand geschikt gevonden de eerste koning van de Belgen te worden. In 1831 legde Leopold, een Duitse prins uit de familie Sachsen-Coburg, de eed af.

Het zou nog tot in 1839 duren voor er een vredesverdrag werd ondertekend. Voordien had men nog Limburg ten oosten van de Maas (de huidige Nederlandse provincie Limburg) en het Duitstalige deel van Luxemburg uit het nieuwe land gelicht.

Vanuit het standpunt van de Nederlandse taal gezien, is het koninkrijk België niet on-

der een bijzonder gelukkig gesternte geboren. De eerste officiële poging sinds eeuwen om iets aan het prestige, het imago en de bruikbaarheid van de taal te doen, was net traumatisch geëindigd. Dat de ‘Belgen’ nu voor het eerst de zaak zelf in handen hadden, was zeker geen geruststelling. De vroegere, vreemde heersers hadden weliswaar zachte druk uitgeoefend en – vooral – het slechte voorbeeld gegeven, maar het waren de binnenlandse Franstaligen (Walen én verfranste Vlamingen) die uiteindelijk voor de achterstelling van het Nederlands verantwoordelijk waren. En die kregen het nu alleen voor het zeggen! Bovendien kwamen de verdedigers van de moedertaal politiek in een ongunstige positie te zitten. Hun inzet voor hun taal werd als een soort collaboratie met de vijand gebrandmerkt. Het Nederlands was inderdaad de taal van de koning, die bijna zonder slag of stoot zijn zuidelijke provinciën verloren had laten gaan.

De nieuwe leiders installeerden zich comfortabel aan de macht en men kon niets anders dan een zeer op het Frans gerichte politiek verwachten. Al in de eerste drie maanden na de gezagswisseling in 1830 werden er maatregelen genomen om de verfransing van het land door te voeren. In een decreet van het voorlopig bewind van 26 oktober 1830 (artikel 3) werd bijvoorbeeld vastgesteld: ‘Frans is de meest verbreide taal in België [sic] en is daarom de enige die voor bevelen [in het leger] zal worden gebruikt’. Een maand later, op 26 november 1830, verhief men het Frans tot enige officiële taal, ook van Vlaanderen. Bijzonder verhelderend is de drogreden die aanvaardbaar moet maken waarom het Nederlands en het Duits uit de boot vielen: het Nederlands en het Duits, talen die door de inwoners van som-

mige provincies worden gebruikt, verschillen van provincie tot provincie en soms van district tot district. Het is dus duidelijk dat het onmogelijk is een officiële wet- of decreettekst in het Nederlands of het Duits uit te vaardigen.

De kwade bedoelingen blijken alleen al daaruit dat men in het officiële besluit de meerderheidstaal een taal noemde die ‘door de inwoners van sommige provincies wordt gebruikt’. De toen voor zijn tijd als zeer liberaal beschouwde Belgische grondwet van 1831 deed de taalkwestie met enkele woorden af. Artikel 23 luidde (de oorspronkelijke tekst was natuurlijk in het Frans): ‘Het gebruik van de in België gesproken talen is vrij; het kan niet geregeld worden dan door de wet en alleen voor handelingen van het openbaar gezag en voor gerechtszaken.’ Met die formulering kon men alle kanten uit, maar het is duidelijk dat een zo groot mogelijke taalvrijheid de overheersing van

het Frans versterkte. Het was immers een vrijheid die toeliet dat de rechter de taal van zijn ‘klanten’ niet verstond of verwaarloosde, dat de ambtenaar de taal van de burgers niet kende of wilde gebruiken, dat men als ambtenaar kon worden aangesteld (ook in Vlaamse gemeenten) zonder de taal van het volk te kennen, dat in het onderwijs (behalve op de lagere school) alleen in het Frans werd gegeven, en dat in het leger alleen Frans werd gebruikt. In het leger kon het bovendien nauwelijks anders, want onder de 2700 officieren en onderofficieren waren er in 1831 nog geen 150 Belgen. De anderen waren Franse staatsburgers. Dat gemeenten en provincies ‘vrij’ werden gelaten de taal te gebruiken die ze wilden klinkt, net als het grondwetsartikel, edelmoedig, maar was voor de situatie van het Nederlands als kanselarijtaal allerminst voordelig, zoals we later nog zullen aantonen. Dat een bepaalde taal door de ‘ondergeschikte besturen’

‘Geen Vlaams, geen zaken’: zegels voor het terugsturen van Franstalige post

mág worden gebruikt, maakt ze natuurlijk niet tot een officiële taal. Die status heeft alleen de taal waarin de regering functioneert en waarin de wettelijk geldige wetsteksten worden gepubliceerd, dat wil zeggen het Frans. Het Nederlands zou die status pas in 1898 verwerven. Dat dit alles mogelijk was, komt vooral doordat in dit België, ondanks de als liberaal bestempelde grondwet, een heel klein groepje het voor het zeggen had. Van de 3,5 miljoen inwoners waren er maar 46.000 stemgerechtigd. Maar dat waren wel de rijksten en de machtigsten, dus de groep die vooral uit Franssprekenden bestond.

De Vlaamse Beweging

Het verzet dat tegen dit alles is gerezen, eerst aarzelend, maar daarna steeds krachtiger en krachtiger, wordt met een verzamelnaam de ‘Vlaamse Beweging’ genoemd.

Het is opvallend dat wetenschappers de Vlaamse Beweging pas sinds zo’n vijftien jaar ook vanuit linguïstisch oogpunt zijn gaan onderzoeken en de volgende vragen hebben gesteld: welke taalplanningsstrategieën en -mechanismen had de Vlaamse Beweging? Wat werd daarvan wanneer en hoe gerealiseerd? Wat waren de stappen die daaruit voortvloeiden? Van het antwoord op die vragen proberen we hier de essentie weer te geven.

Hoe kort de herenigingsperiode ook is geweest, toch werd in die vijftien jaar de kiem gelegd voor de verheffing van het Nederlands in Vlaanderen. Zonder deze kortstondige familiereünie was België wellicht een Franstalige staat geworden, zoals ook de noordwesthoek in Frankrijk, Frans-Vlaanderen, verfranst is. De pioniers van de

Vlaamse Beweging zijn gevormd in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Omdat de Vlaamse Beweging aanvankelijk zo weinig invloed had, hoefden de politici met de opvattingen van de Vlaamsgezinden geen rekening te houden. Bovendien hadden die redenen genoeg om eerst hun wonden te likken, zich te bezinnen op wat ze wilden en hoe ze dat zouden aanleggen, en zich ervan te laten doordringen dat de scheiding tussen Noord en Zuid definitief was.

We zullen de ontwikkeling van de Vlaamse Beweging, een beetje onconventioneel, in vier perioden indelen.

- 1 In de eerste periode ijverden vooral literatoren en ‘taalminnaars’ op een vrij romantische manier en zonder populaire aanhang voor het goede recht van de Vlamingen hun moedertaal te gebruiken en die gerespecteerd te weten.
- 2 Tijdens de tweede periode staat de strijd centraal voor de goedkeuring van de eerste taalwetten, die in Vlaanderen een systeem van tweetaligheid willen invoeren dat het officiële gebruik van het Nederlands (naast het Frans) mogelijk moest maken.
- 3 In de derde periode werd voor het eerst de structuur van het hele land veranderd. De taalwetten van de jaren dertig van de twintigste eeuw legden de eentaligheid van Vlaanderen en Wallonië op basis van het territorialiteitsprincipe principieel vast. Die van de jaren zestig bakenden die territoria metterdaad af. De taalgrens werd in de grondwet vastgelegd en dus vrijwel onaantastbaar gemaakt.
- 4 In de vierde periode maken opeenvolgende grondwetswijzigingen van België een heuse federale staat.

5 Of met de dramatische regeringsvorming in 2007 een vijfde periode van start ging (die van de confederale staat of zelfs een onafhankelijk Vlaanderen) is nog niet te zeggen.

De eerste periode: 'schöne Blume, wie umstricket dich die welsche Spinne doch'

De eerste voorvechters van de Vlaamse Beweging waren een klein groepje intellectuelen, met weinig impact op de bevolking en zo goed als geen politieke invloed en achterban. Hun idealen leefden ze uit op papier, in

een onstuitbare stroom pamfletten, strijddichten en romans. Hoezeer ze zich ook tegen het Frans weerden, ze stonden nog helemaal onder Franstalige invloed.

Hoffmann von Fallersleben, die in 1836 bij Jan Frans Willems op bezoek was, verzuchtte bij de aanblik van het kleine Gentse groepje en hun vreemde taalgebruik: *'schöne Blume, wie umstricket dich die welsche Spinne doch'* (Mooie bloem, hoe word je toch door die Franse spin verstrikt). Maar ze hunkerden naar een toekomst die even stralend was als het verleden waarin ze hun inspira-

De schrijver Hendrik Conscience richtte in zijn roman De leeuw van Vlaanderen een monument op voor de Vlaamse helden uit de Middeleeuwen

tie zochten, toen Vlaanderen machtig en het Vlaams een cultuurtaal van belang was. Willems verzorgde uitgaven van middeleeuwse literatuur.

De op 24-jarige leeftijd gestorven Roese-laarse dichter Albrecht Rodenbach, onder meer ook de inspirator van de zogenoemde 'Blauwvoeterij', een verzetsbeweging van scholieren en studenten tegen het Franstalige onderwijsestablishment, gaf mede vorm aan die nostalgie. In zijn bekende en archaïserend geschreven gedicht 'Klokke Roeland', dat later door de stad Gent tot volkslied werd genomen, bezingt hij niet alleen Vlaanderens majestueuze verleden ('O pracht en macht van vroeger' dagen') en Vlaanderens verdriet om het teloorgaan daarvan ('k weet uw bedied en ik versta 't verwijtend klagen'). Hij vertolkt ook zijn hoop en overtuiging dat het allemaal weer goed komt: 'maar wees getroost, zie 't Oosten bloost en Vlaandrens zonne gaat aan 't dagen!'

Hét monument voor het glorieuze Vlaamse verleden was Hendrik Conscience's *De leeuw van Vlaanderen* (1838), de roman over de Guldensporenslag, het hoogtepunt uit de Vlaamse Middeleeuwen. Conscience was ook de man die, zoals de uitdrukking wil, 'zijn volk leerde lezen'. Maar of hij het ook Nederlands leerde lezen is de vraag. Conscience, zoon van een Franse vader en een Kempense moeder, kende Nederlands vooral uit de boeken. Zijn taal is zo doorspekt met gallicismen, dialectismen en archaïsmen dat *De leeuw van Vlaanderen* nu, anderhalve eeuw later, nog slechts met moeite te lezen is.

Heel geleidelijk slaagden de leiders van de Vlaamse Beweging erin een groter deel van de bevolking voor hun ideeën te winnen. In hun voordeel speelde dat vroeg of

laat bijna iedereen wel aan den lijve de nadelen ondervond van het leven in een staat die in het Frans werd bestuurd.

Een belangrijke Vlaamsgezinde gebeurtenis was het zogenoemde 'petitionnement' van 1840, een verzoekschrift dat door heel wat vooraanstaande Vlamingen, vooral uit de literaire wereld, ondertekend werd. De Waalse, liberale premier Rogier liet een 'tegenverslag' publiceren, waarin hij erop wees dat het eentalig Franse België een politieke noodzaak was.

Vlaamsgezinde verenigingen slaagden er beetje bij beetje in de positie van de Vlamingen in de politieke partijen te versterken, eerst in de liberale partij, daarna ook in de katholieke. Het Willemsfonds, de liberaal geïnspireerde Vlaamsgezinde culturele vereniging, bestond al sinds 1851. Het kreeg pas een katholieke tegenhanger in 1875 door de oprichting van het Davidsfonds.

Een politieke verandering in Antwerpen zorgde voor een eerste kentering. De daar opgerichte Meetingpartij, een ad-hoc-coalitie van flamingantische liberalen en katholieken, won de gemeenteraadsverkiezingen en kon dus vanaf 1866 Vlaanderens grootste stad gaan besturen. In het Nederlands! Als enige grote stad in Vlaanderen. Zes jaar later zou de Antwerpse provincieraad dat voorbeeld volgen. Bovendien kreeg de partij ook enkele Kamerzetels en Jan de Laet was de eerste die in het Belgische parlement in 1863 de grondwettelijke eed in het Nederlands aflegde. De basis werd gelegd voor de volgende periode, waarin voor het eerst een aantal Vlaamse grieven wettelijk gehonoreerd zouden worden.

Tijdens de eerste periode gebeurde er ook het een en ander met de taal zelf. Bij Koninklijk Besluit van 1 januari 1844 werd

een officiële spelling ingevoerd die op een paar details na met de in Nederland gangbare spelling overeenstemde (zie ook het volgende hoofdstuk). Spelling, zo dacht men toen, was de taal en het overnemen van het ‘Hollandse’ spellingsysteem had dus niet alleen een praktische, maar vooral ook een

heel belangrijke symbolische waarde. Een ander symbolisch teken van integrationisme was het eerste ‘Nederlandsch Tael- en Letterkundig Congres’, dat in 1849 in Gent plaatsvond, een eerste uiting van de Noord-Zuidsamenwerking en verbroedering na 1830. We komen er nog op terug.

Hier en aan de overkant

Van een van de bekendste slogans in de geschiedenis van de Vlaamse Beweging (en vooral de Groot-Nederlandse gedachte) ‘Hier, en aan den overkant, Daar en hier is Nederland’, is de oorsprong voor de meeste gebruikers onbekend, zo mochten we ervaren nadat we in *De Standaard* een zoekertje hadden geplaatst. Intussen is het ‘raadsel’ opgelost. De auteur is de Antwerpse volksdichter Theodoor van Ryswyck, die de versregels gebruikte in zijn in 1845 geschreven gedicht ‘De Nederlanden’. De laatste twee strofen luiden als volgt:

Schoon door 't lot van een gesneden,
Deelde zich de volksaard niet;

Hier en gindsch wordt God aanbeden,
In het roerend Neêrduitsch lied.
Hier, en aan den overkant,
Daar en hier is Nederland.

Broedren, gij moet allen weten,
Waar de Nederlanden zijn;
Aan de Lei en aan den Nethen,
Aan de Maas en aan den Rhijn:
En, zoo ver men onverbleekt,
Onverbasterd Neêrduitsch spreekt.

Volledige Werken van Theodoor van Ryswyck,
Antwerpen: J.-E. Buschmann; Antwerpen: Van
Mol-van Loy en Gent: Willem Rogghé, 1865.

De tweede periode: ‘een misdaad tegen de beschaving’

Tijdens de tweede periode werd voor het eerst een aantal taalwetten in het Belgische parlement goedgekeurd. Ze hadden alleen betrekking op Vlaanderen en bevatten enkele rechten voor de Vlamingen. Vlaanderen werd er een tweetaliger, maar geen Nederlandstalig geweest door.

In 1898 werd de zogenoemde Gelijheidswet goedgekeurd. Voor het eerst sinds het bestaan van België werd daardoor naast het Frans ook het Nederlands als officiële landstaal erkend. Die Gelijheidswet lever-

de de juridische grondslag voor alle latere taalwetten. Er waren enkele tekenen aan voorafgegaan die erop wezen dat de overheid zich erbij had neergelegd van België een tweetalig land te maken, althans in geschrifte. In 1885 werden de staatsobligaties tweetalig, in 1886 de muntstukken en in 1888 de bankbiljetten. De postzegels volgden in 1891 en in 1895 werd de *Moniteur Belge*, de staatscourant die *Belgisch Staatsblad* heette (en heet) tweetalig. In 1887 hield koning Leopold II voor het eerst een toespraak in het Nederlands en in 1888 viel in het parlement de eerste officiële rede in die

19 X Dec 1910
Propaganda-Commissie tot Vervlaamsching
der Gentsche Hoogeschool.

GROOTE VLAAMSCHE MEETING

OP

Maandag 19 December, om 6.30 u. 's avonds

IN DE

Zaal van het lokaal De Eendracht
NOORDSTRAAT, 33, LEDEBERG.

SPREKER :

M. LEONARD WILLEMS, Advocaat.

Gentenaars, stroomt in massa naar de meeting!
't Moet zooals de vorige Maandagen op de meetings van
de Koornmarkt en in St-Arnaut Vlamingen regenen.

Reeds TWEE DUIZEND hoogeschoolgediplomeerden
en **TWINTIG DUIZEND** andere Vlamingen hebben de
verzoekschriften geteekend, die de vervlaamsching
der Gentsche Hoogeschool eischen.

BELANGRIJK BERICHT. De Bewoners van de wijk Noordstraat
worden bij deze verwoittigd, dat afgevaardigden van de Propaganda-
Commissie zich van af Dinsdag tusschen 5 en 7 uur 's avonds bij hen
zullen aanbieden met het Algemeen verzoekschrift. — Op dit
Algemeen Verzoekschrift staat: Wij ondergeteekenden, eischen de
Vervlaamsching der Gentsche Hoogeschool. — Worden uitgenoodigd
te teekenen alle personen meer dan achttien jaar oud.

Strijd om de vernederlandsing van de Universiteit Gent

taal te horen. Vanaf datzelfde jaar konden de ambtenaren van de Belgische staat hun ambtseed in het Nederlands afleggen.

Het waren echter niet de hard bevochten, maar magere successen in het parlement die het gezicht van deze tweede fase bepaalden; dat deden sociaalpolitieke en culturele gebeurtenissen. De socialisten en de georganiseerde arbeidersbeweging slaagden er tegen het einde van de eeuw in het kiesrecht te laten uitbreiden en meteen werden ook de Vlaamse verzuchtingen van de 'kleine Vlaming' belangrijker.

De tegenstelling tussen klerikalen en antiklerikalen, die in de Belgische politiek ook vandaag de dag nog een rol speelt, werd gecompliceerder toen geprobeerd werd de vernederlandsing van het voortgezet onderwijs ook op het katholiek onderwijs toe te passen. Vele Vlaamsgezinde katholieken kozen de scholen voor hun kinderen vaak niet op grond van hun Vlaamse overtuiging, maar in overeenstemming met de wensen van het (reactionaire en franskiljonse) episcopaat. Er is een 'rangorde der waarden', zei de 'flamingantische' katholieke politicus Dosfel. En in die hiërarchie is het religieuze belangrijker dan het Vlaamse. Toen de wet-Franck-Seghers in 1910 ook de gedeeltelijke vernederlandsing van het katholieke, vrije onderwijs afdwong, gebeurde dat tegen het heftige verzet van het franskiljonse episcopaat en de hogere clerus in, geleid door kardinaal Mercier. Die had in 1906 nog in het openbaar verklaard dat Nederlands nooit een taal van de wetenschap en dus van het wetenschappelijk onderwijs kon zijn.

De Duitse bezetting in de Eerste Wereldoorlog sloeg een diepe kloof in de Vlaamse Beweging. Een belangrijk deel van de flaminganten (de zogenoemde Activisten)

vond de emancipatie van de Vlamingen belangrijker dan wat ook en had er geen bezwaar tegen die met hulp van de bezetters te realiseren.

Toen na de oorlog het enkelvoudig kiesrecht algemeen werd (dat wil zeggen, toen alle Belgische mannen mochten stemmen), kon een grote socialistische partij ontstaan. Die sloot onder invloed van voorman Camiel Huysmans het *Compromis des Belges*: Waalse en Vlaamse socialisten kwamen overeen dat zowel Walen als Vlamingen in eigen huis naar eigen inzicht konden handelen in taalzaken. Het verfranste deel van de Vlaamse bourgeoisie kon, met de steun van de meeste Waalse parlementsleden, het verzet tegen de vernederlandsing van de Gentse universiteit ('een misdaad tegen de beschaving', volgens een van de Franstalige hoogleraren) nog rekken tot 1930. Maar toen kreeg Vlaanderen zijn eerste Nederlandstalige universiteit.

Hoe ontevreden de Vlaamsgezinden meestal ook waren met de soms schamele resultaten, toch hebben de taalwetten uit de tweede periode bijgedragen tot het klimaat dat latere en radicalere hervormingen mogelijk maakte. De grote meerderheid eentaligen in Vlaanderen kon immers meer en meer gebruikmaken van de enige taal die zij kende, en dat smaakte naar meer. Steeds meer leden van de Vlaamse bourgeoisie en intellectuelen begrepen dat de vernederlandsing van het openbare leven heel wat betere beroepskansen bood. In de schaduw van de gegoede burgerij was er ook een mondigere, lagere middenklasse ontstaan die Nederlands sprak en nu ook naar de universiteit kon gaan. Uit die groepen werden nieuwe flaminganten gerekruteerd.

Extra zegel die op brieven werd geplakt om de Vlaamse eis kracht bij te zetten

De derde periode: het territorialiteitsprincipe

De taalwetten die het Belgische parlement in de periode 1932-1935 goedkeurde, luiden een nieuwe periode in, omdat ze de basis legden voor de opdeling van België en het latere federalisme. Ze luiden ook een ander taalbeleid in. Er werd niet langer tweetaligheid geëist, maar de eentaligheid van Vlaanderen. En die verkreeg men ook. Voor het eerst werden nu wettelijk de rechten van België's talen (het Nederlands én het Frans) voor het hele land, en niet meer alleen voor Vlaanderen, vastgelegd. De goedkeuring daarvan is een van de belangrijkste politieke beslissingen geweest die ooit in België zijn genomen, met de meest verre gaande en de meest langdurige consequenties. Ook de taalwetten van 1963 waren er het uitvloeisel van.

In het België van vóór 1932 was het personaliteitsprincipe van toepassing: de Vlamingen konden van het Frans gebruikmaken en de Walen van het Nederlands. De laatste mogelijkheid werd niet geduld, de eerste was zeer reëel.

De taalwetten van 1932-1935 veranderden zowel het type meertalige staat als het bestuursprincipe. België ontwikkelde zich tot een staat van het type Zwitserland en het taalgebruik werd door het territorialiteitsprincipe bepaald.

Toch zou de instelling van de Walen uiteindelijk de uitkomst bepalen. Van een systeem van nationale tweetaligheid wilden ze niets weten, want Nederlands leren wilden ze in geen geval. Ze zijn ook later altijd op dat standpunt blijven staan en een andere uitweg dan het territorialiteitsprincipe was er dus niet. De Walen aanvaardden het met een bezwaard gemoed, maar zorgden er eerst voor dat slechts een zo beperkt mogelijk aantal ambtenaren verplicht zou zijn de twee landstalen te kennen. Het is tekenend dat het tot 2001 zou duren vooraleer de federale regering ermee in zou stemmen dat van alle Belgische topambtenaren tenminste een 'functionele tweetaligheid' werd geëist.

De wet op het taalgebruik in bestuurszaken werd op 28 juni 1932 van kracht. De essentie ervan was dat de taal van de openbare besturen in Vlaanderen en Wallonië respectievelijk het Nederlands en het Frans was en dat de communicatie tussen de centrale overheid en de lagere overheden in de streektaal diende plaats te vinden. Zo zette het land een reuzenstap in de richting van het territorialiteitsprincipe. Alleen het sluitstuk ontbrak er nog aan, namelijk de officiële afbakening van de taalgebieden. Ook na 28 juni 1932 kon de grens nog altijd ver-

anderen, op grond van de tienjaarlijkse talentelling. Daarin zou pas in de jaren zestig verandering komen. Ook een regeling voor de kwestie-Brussel ontbrak nog, wat later de politici nog zuur zou opbreken.

De Vlamingen concentreerden zich vanaf nu vooral op de sociale component van de zogenoemde taalkwestie. Ze klaagden bijvoorbeeld hun achterstelling in unitair België aan: tegenover 60 procent van de bevolking stond voor de Vlamingen slechts 40 procent van de hogere functies en van de universiteitsstudenten. Dat interesseerde ook mensen die zich voordien niet zo met de Vlaamse Beweging hadden beziggehouden. Hun deelname zorgde er vervolgens voor dat de eisen van de Vlaamse Beweging anders werden geformuleerd.

Doorslaggevend bleek uiteindelijk de verschuiving van het economische zwaartepunt te zijn. Van oudsher waren in België de industrie en de daarmee gepaard gaande rijkdom en invloed vooral in het zuidelijke, Franstalige landsgedeelte gelokaliseerd. In de periode na de Tweede Wereldoorlog begonnen bijna gelijktijdig twee verschillende ontwikkelingen: het teloorgaan van de zware industrie in Wallonië en het ontstaan van nieuwe industrie en het aantrekken van vele nieuwe (vooral buitenlandse) investeringen in Vlaanderen. Daardoor bloeiden de Vlaamse provincies veel meer dan de Waalse, met hun verouderde infrastructuur gebaseerd op onrendabel geworden kolonmijnen. In een paar decennia tijd verhuisde daardoor het economische zwaartepunt van het zuiden van het land naar het noorden.

Nieuwe ‘communautaire’ veranderingen konden niet uitblijven. In 1961 keurde men, ondanks hevig tegenspel van Franstalige zijde, uiteindelijk de zogenoemde ‘Herto-

ginnedal-wetten’ goed, die de bekroning waren van alles wat de Vlaamse Beweging voordien had geëist.

In 1963 werd België definitief in vier taalgebieden verdeeld: een Nederlands, een Frans en een Duits gebied, en het tweetalige Brussel. Om de eentaligheid van de taalgebieden te verzekeren waren grenscorrecties nodig, die, net als het zogenaamde faciliteitenstelsel, later nog voor veel narigheid zouden zorgen.

Voor de uitvoering van een aantal beslissingen was een grondwetswijziging nodig. De eerste zou er in 1970 komen, gevolgd door (voorlopig) nog drie verdere herzieningen in 1980, 1988 en 1993.

De vierde periode: ‘België is een federale staat’
De situatie bleef explosief. Ze zou ontploffen naar aanleiding van de ‘kwestie-Leuven’. De in heel Europa optredende sociale onlusten, bekend als ‘mei ’68’, waar telkens de studenten intensief bij betrokken waren, spitsten zich in België onder meer op die kwestie toe. Waar ging het over? De wetten op het taalgebruik in het onderwijs hadden het principe ‘streektaal = onderwijstaal’ overal ingevoerd, maar ze werden in het universitair onderwijs niet geïmplementeerd.

Omdat de Walen niet weg wilden, ook in Leuven in het Frans bestuurd wilden worden en bovendien plannen bekendmaken om de Franstalige universiteit te spreiden over Brussel en een bijkomend deel van Vlaams-Brabant, ontstond een uiterst gespannen politieke situatie. Ook in Brussel bestond het probleem van de splitsing van de unitaire, tweetalige universiteit. In dit passionele debat stonden niet langer politieke partijen tegenover elkaar, maar konden in elke partij afzonderlijk Vlamingen en

Walen niet meer met elkaar overweg. Toen de regering in september 1968 de beslissing nam dat de Franstalige universiteit Leuven naar Wallonië zou verhuizen en dat in Brussel een Vrije Universiteit Brussel (VUB) en een Université Libre de Bruxelles (ULB) de plaats van de unitaire universiteit zou-

den innemen, spatten de traditionele Belgische partijstructuren uiteen. De CVP opende de rij met de oprichting van een autonome Vlaamse en een Waalse christendemocratische partij, en ook de liberalen en socialisten gingen uiteen en stichtten kort daarop elk hun eigen partij.

Enkele van de belangrijkste Belgische taalwetten

- 17 augustus 1873: wet-Coremans: het taalgebruik in strafrechtzaken
- 22 mei 1878: wet-De Laet: het taalgebruik in bestuurszaken
- 15 juni 1883: wet-Coremans-De Vigne: taalgebruik in het Rijksmiddelbaar onderwijs
- 3 mei 1889: wet-Coremans-De Vigne: het taalgebruik in strafrechtzaken
- 18 april 1898: wet op het taalgebruik in officiële wetteksten, Gelijkheidswet
- 4 mei 1910: wet-Franck-Segers: het taalgebruik in het middelbaar onderwijs
- 19 mei 1914: wet-Pouillet op het lager onderwijs, artikel 15: de onderwijstaal moet de moedertaal of de gebruikelijke taal van het kind zijn
- 5 april 1930: wet op de vernederlandsing van de Rijksuniversiteit Gent
- 28 juni 1932: wet op het taalgebruik in bestuurszaken
- 8 november 1962: wet op de vastlegging van de taalgrens
- 2 augustus 1963: wet op het taalgebruik in bestuurszaken
- 28 mei 1970: wet op de rechtspersoonlijkheid van de Katholieke Universiteit Leuven en de Vrije Universiteit Brussel

Een nieuwe grondwet

In december 1970 keurde het parlement een nieuwe grondwet goed. Die maakte een einde aan het unitaire België, zonder meteen een federale staat in te stellen – een typisch Belgisch compromis, waaraan later nog een paar keer geknutseld zou worden. België werd in drie gewesten ingedeeld: Vlaanderen, Wallonië (beide uiteraard eentalig) en (het tweetalige) Brussel.

Na nog twee wijzigingen ontstond in 1993 een ‘nieuw’ land. Artikel 1 verkondigt: ‘België is een federale staat, samengesteld uit de gemeenschappen en de gewesten’. De federale staat stond eindelijk expliciet in de

grondwet. De artikelen 2 tot 5 verduidelijken dat België opgedeeld is in een Vlaamse, een Franse en een Duitstalige ‘gemeenschap’; een Vlaams, een Waals en een Brussels ‘gewest’; een Nederlands, een Frans, een tweetalig (Brussel-Hoofdstad) en een Duits ‘taalgebied’. De provincie Brabant werd gesplitst in een provincie Vlaams-Brabant en een provincie Waals-Brabant.

Ten aanzien van Brussel was het de Fransstalige visie die het haalde: het werd een derde gewest, met dezelfde bevoegdheden als het Vlaamse en het Waalse. Als compensatie kregen de Vlamingen hetzelfde soort veto-recht dat de Walen in België hebben.

DE GRONDWET

TITEL I

HET FEDERALE BELGIË, ZIJN SAMENSTELLING EN ZIJN GRONDGEBIED

Artikel 1

België is een federale Staat, samengesteld uit de gemeenschappen en de gewesten.

Art. 2

België omvat drie gemeenschappen : de Vlaamse Gemeenschap, de Franse Gemeenschap en de Duitstalige Gemeenschap.

Art. 3

België omvat drie gewesten : het Vlaamse Gewest, het Waalse Gewest en het Brussels Gewest.

Art. 4

België omvat vier taalgebieden : het Nederlandse taalgebied, het Franse taalgebied, het tweetalige gebied Brussel-Hoofdstad en het Duitse taalgebied. Elke gemeente van het Rijk maakt deel uit van een van deze taalgebieden. De grenzen van de vier taalgebieden kunnen niet worden gewijzigd of gecorrigeerd dan bij een wet, aangenomen met de meerderheid van de stemmen in elke taalgroep van elke Kamer, op voorwaarde dat de meerderheid van de leden van elke taalgroep aanwezig is en voor zover het totaal van de ja-stemmen in beide taalgroepen twee derden van de uitgebrachte stemmen bereikt.

De eerste bladzijde van de Belgische grondwet van 1993

Uiteraard waren ook daarmee de problemen nog niet allemaal opgelost. Nieuwe communautaire onderhandelingen leidden in de zomer van 2001 tot de goedkeuring van het zogeheten ‘Lambermontakkoord’. Een groter deel van de belastingen werd door de deelstaten geïnd en besteed, wat ze een grotere autonomie gaf. Ook de voogdij over provincies en gemeenten werd een ‘gewestbevoegdheid’.

Vooraf in Vlaanderen bleef de roep om meer bevoegdheden voor de gewesten, ten

koste van de federale staat, luid klinken en de verkiezingen van 2007 maakten duidelijk dat alle Vlaamse partijen daarvoor en alle Waalse partijen ertegen waren. Daarom zijn op het moment van schrijven, na een regeringscrisis van negen maanden, heel moeilijke ‘communautaire’ onderhandelingen aan de gang, die in principe tot nog weer een nieuwe grondwetswijziging moeten leiden. Dat die er heel vlug aan komt gelooft op dit moment niemand meer.

De voorlopige slotsom is dat België een vrij verregaande federale structuur heeft gekregen. Hoewel het allang niet meer uitsluitend over taalzaken gaat, is het goed te beseffen dat alle wijzigingen uiteindelijk op gang werden gebracht door de Vlaamse Beweging, door diegenen die vanaf het begin niet akkoord konden gaan met het feit dat België alleen in het Frans werd bestuurd. Ze zagen

gaandeweg in dat taalwetgeving alleen niet volstond om de rechten en plichten van de twee grote taalgemeenschappen af te bakenen en te verzekeren. De taalkwestie groeide uit tot een communautaire kwestie, die slechts een oplossing kon krijgen door een grondige hervorming van de structuren van de Belgische Staat. De taalwetten van de jaren dertig en zestig hebben door het aanvaarden en de uitwerking van het territorialiteitsprincipe de basis gelegd voor een federale staat en het Nederlands in een posi-

tie gebracht waar de *founding fathers* van de Vlaamse Beweging beslist nooit van hebben durven te dromen.

De Vlaamse Beweging is niet alleen doorslaggevend geweest voor hoe de Belgische staat eruit zou gaan zien, ook voor het Nederlands in Vlaanderen én Nederland is deze een van de belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis. Zowel extern (in de zin van wat er met de taal gebeurt) als intern (in de zin van wat er in de taal gebeurt) zou de ontwikkeling van het Nederlands totaal anders zijn verlopen zonder Jan Frans Willems en zijn geestverwanten. Misschien zou eenderde van de taalgemeenschap verloren zijn gegaan. Het herstellen van het Nederlands in België in alle functies die een moderne landstaal vervult, heeft niet alleen de ontwikkeling van die taal in België zelf, maar in het hele taalgebied beslissend beïnvloed. Een taal die maar in één enkel land wordt gesproken, evolueert anders dan een taal die in twee of meer landen wordt gebruikt; een taalgemeenschap van 22 miljoen gedraagt zich anders dan een van 16 miljoen. Alleen al daarom kan de Vlaamse Beweging niet als een louter Belgische aangelegenheid worden beschouwd.

Stappen in de staatshervorming

België is bij uitstek het land van de staatshervormingen. De eerste gebeurde in 1970.

1963: definitieve vastlegging van de taalgrens, waardoor België vier homogene taalgebieden krijgt: het Nederlandse, het Franse, het Duitse en het tweetalige gebied Brussel-Hoofdstad (met de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie).

1970: de eerste staatshervorming, met de oprichting van de cultuurgemeenschappen, exclusief bevoegd voor cultuur en – in beperkte mate nog – voor onderwijs en taalwetgeving. De parlementen van de cultuurgemeenschappen, de cultuurraden, bestaan uit de taalgroepen in het nationale parlement en beslissen via ‘decreten’.

1980: de tweede staatshervorming. Omvorming van de cultuurgemeenschappen tot volwaardige deelstaten – ‘gemeenschappen’ – en uitbreiding van hun bevoegdheden tot alle persoonsgebonden aangelegenheden (zoals gezondheidszorg, jeugd beleid, sport). Oprichting ook van twee gewesten, het Vlaamse en het Waalse, die in een volgende fase bevoegd worden voor plaatsgebonden aangelegenheden, vooral in de sociaal-economische sfeer: economie, werkgelegenheid, ruimtelijke ordening, leefmilieu en huisvesting. De gemeenschappen krijgen een eigen regering, ‘executieve’ genoemd, los van de nationale regering. Oprichting ook – voorlopig op papier – van het Arbitragehof, dat conflicten tussen de deelstaten zal oplossen.

1988-1989: de derde staatsher-

vorming. De gemeenschappen (Nederlandstalige en Franstalige) worden volledig bevoegd voor onderwijs. Oprichting ook van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest, als derde gewest. De bevoegdheden van het Arbitragehof worden uitgebreid.

1983: de vierde staatshervorming. Met het Sint-Michielsakkoord wordt België een federale staat. De bevoegdheden van de gemeenschappen en gewesten worden voort uitgebreid, onder meer met de bevoegdheid om internationale verdragen te sluiten. Rechtstreekse verkiezing van de gemeenschaps- en gewestraden, en afschaffing ook van het ‘dubbelmandaat’ waarbij parlementsliden zowel in het nationale als in het deelstaatparlement zitting hadden. Splijting van de provincie Brabant in Vlaams- en Waals-Brabant.

2001-2003: de vijfde staatshervorming (Lambermont-akkoord). De gewesten krijgen bevoegdheid over buitenlandse handel, landbouw en administratief toezicht op de provincie- en gemeentebesturen. De gemeenschappen en gewesten krijgen ook meer federaal geld en fiscale bevoegdheden. Het Arbitragehof wordt omgevormd tot een volwaardig Grondwettelijk Hof.

2007: zesde staatshervorming, met de splijting van het arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde en de overheveling van meer bevoegdheden naar de deelstaten? Of het einde van de federale staat België? (vg)

De Standaard, 12 november 2007

‘Hollandsch of Vlaamsch’? ‘Liever Hollandsch dan Fransch’!

Stemmen over de uitspraak

We hebben tot nu toe de meeste aandacht besteed aan de strijd van de Vlaamse Beweging om het Nederlands in België in zijn rechten te sterken. Daarmee vervlochten is een andere strijd, die dit keer binnen Vlaanderen en de Vlaamse Beweging werd gevoerd, die over de taal zelf.

Toen koning Willems taalbeleid na 1830 weer brutaal werd teruggeschoefd, zagen de leiders van de Vlaamse Beweging in dat het niet alleen bloed, zweet en tranen zou kosten om het recht te verkrijgen Nederlands te gebruiken, maar dat het ook moeite zou kosten de taal voor die verhoopte nieuwe taken klaar te stomen.

Over hoe dat het best kon gebeuren waren van aanvang aan de meningen verdeeld. Er waren twee grote stromingen: particularisten en integrationisten. De eersten waren voorstander van een soort interne standaardisering, op basis van de lokale dialecten. De integrationisten daarentegen wilden dat de Vlamingen zo veel mogelijk de standaardtaalnorm zouden overnemen zoals die in Nederland al bestond. Hun motivering werd – veel later, in 1899 – door de taalkundige Willem de Vreese als volgt onder woorden gebracht: ‘Ik zie alleen heil in een nauwe aansluiting bij het zoogenaamde Hollandsch [...] liever Hollandsch dan Fransch. Dat is mijne manier om flamingant te zijn.’ Dit citaat illustreert treffend de ideologische basis van het Vlaamse integrationistische streven naar taaleenheid met het Noorden.

De integrationisten waren zich ervan bewust dat ze omzichtig te werk moesten gaan.

Daarom werden hun argumenten veelal versluierd geformuleerd. Het uitgangspunt was altijd dat alleen in het Noorden de taal zich normaal had kunnen ontwikkelen. Het overnemen ervan was de efficiëntste en vlugste manier om ook in het Zuiden een verzorgde en goed functionerende algemene taal te hebben, die in staat was het tegen het Frans op te nemen. Wie die eenzijdigheid onrechtvaardig vond, kon zich troosten met de gedachte, al vroeg door Jan Frans Willems geformuleerd, dat het eigenlijk ging om ‘*een capitael, betwelke wy hun in vorige tyden verstrekt hebben*’. Het is ons eigendom dat nu teruggenomen wordt. Willems kreeg de steun van de beroemde Duitse taalkundige Jacob Grimm, die daar de volgende merkwaardige formulering voor koos: ‘*belgische und holländische grammatik müssen zusammen halten und sich gegenseitig festigen.*’

Meestal gaven de integrationisten toe dat hetgeen ze voorstelden een beetje onrechtvaardig was. Maar ze wezen er tegelijk op dat er geen alternatief bestond. Wat L. Vleeschouwer in 1856 zei is een exacte weergave van de situatie. De billijkste oplossing, zei hij, zou zijn dat Noord en Zuid wederzijds toegevingen zouden doen, zodat de uitspraak noch Hollands, noch Vlaams zou zijn, maar iets daartussenin. Maar de beschaafde uitspraak in het Noorden was intussen zo gestabiliseerd dat een wijziging in de richting van ‘*de wispelturigheid der vlaemsche uitspraak*’ volkomen uitgesloten was.

In plaats van dat debat op een zo wetenschappelijk mogelijke manier te voeren, stortten de Vlamingen zich in onvruchtbare discussies over de vraag of het ‘Hollands’ wel beter was dan het ‘Vlaams’, of beide niet dezelfde rechten hadden, en hoe beide gemeenschappen het compromis van een echt

gemeenschappelijke taal konden bereiken. Dat daar in het Noorden niemand op zat te wachten, ontging de taalplanners van de Vlaamse Beweging kennelijk. Ze wilden of konden ook niet inzien dat taalontwikkeling min of meer autonoom verloopt, maar gingen ervan uit dat men aan een conferentietafel kon beslissen hoe een taal eruit zou zien en door wie, waar en hoe die zou worden gesproken.

Toch oriënteerde de Vlaamse Beweging zich in de praktijk almaar meer op Nederland en de daar gangbare taal. Dat blijkt zowel uit de organisatie van het eerste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Gent in 1849 als uit de aanvaarding van de op Siegenbeeks systeem steunende Commissiespelling en later van de spelling-De Vries en Te Winkel. In de spellingstrijd legden de voorstanders van een eigen ontwikkeling van de taal in Vlaanderen, de particularisten, het duidelijk tegen de integrationisten af, en achteraf was spelling eigenlijk nooit meer een thema in het debat. Toen was ook al duidelijk dat het integrationisme ook op andere gebieden de overhand had behaald.

Dat neemt niet weg dat de problemen reeel waren en dat ze na de machtsovername van de 'Belgen' almaar erger werden. J.F.J. Heremans legde in een toespraak tot het Algemeen Nederlands Congres in Rotterdam in 1865 de vinger op de wonde:

Zijne onwetendheid is het natuurlijke gevolg der opvoeding die men aan de Nederlandsche bevolking van België sedert 1830 heeft gegeven; het Nederlandsch wordt nauwelijks in België bij het onderwijs gedoogd

De onenigheid tussen integrationisten en particularisten laaide hoog op in disputen

over de uitspraak. Dat daarbij de spelling vooropgesteld werd is wel begrijpelijk: men dacht immers dat 'goed spreken' betekende 'naar de letter spreken' – welke andere norm dan de 'letter' zouden de Vlamingen ook hebben gehad? Zo gezien is het inderdaad een verschil of je 'mensen' of 'menssen' schrijft, want de eerste spelling laat een uitspraak toe die toen in Vlaanderen nog gebruikelijk was, de tweede niet. Op dezelfde manier is ook het 'spellingverschil' tussen enerzijds *peerd* en *steert* en anderzijds *paard* en *staart* van belang.

Toch heeft de discussie iets onwerkelijks: verhitte debatten over de correcte uitspraak van het Nederlands in Vlaanderen, op een moment waarop die taal daar geen enkel prestige bezat, debatten die in hun felheid mensen tegen elkaar opzetten en vriendschappen vernietigden. Kennelijk beseften alleen de integrationisten dat Vlaanderen nooit invloed zou kunnen uitoefenen op de uitspraak van het Nederlands in het Noorden. Irreële voorstellen, bijvoorbeeld om per klank in Noord en Zuid bij meerderheid van stemmen te bepalen wat voortaan de norm zou zijn (alleen 'beschaafden' zouden stemrecht hebben, dat wel), hadden geen kans maar wekten, helaas, niet bij iedereen de lachlust op. Ieder redelijk alternatief voor de aanvaarding van de noordelijke norm ontbrak, maar de discussie blonk dan ook niet uit in redelijkheid.

Meer praktische zin kwam er pas toen voor iedereen duidelijk werd dat het debat over uitspraak er anders uit zou gaan zien als het onderwijs er een rol in zou spelen. En daar waren dan weer geschikte handboeken voor nodig. Het belangrijkste negentiende-eeuwse Vlaamse boekje over uitspraak is de *Beknopte Uitspraekleer der Nederduitsche Tael*

van de Wetterse onderwijzer K.L. Ternest (1860). In zijn inleiding zegt Ternest:

De beschaafde uitspraak onzer taal is dus niet meer uit de schrijfwijze en de voorname dialecten af te leiden en vast te stellen; zij bestaat: het is die, welke in Holland voor de algemeene Nederlandsche gehouden wordt, en daarbij ook in België met eenige lichte uitzonderingen, waarin het erkende betere en onzen luchtigeren landaard vanouds eigene wordt gehandhaafd, door de meeste lieden van gelouterden smaak als de richtige uit-

spraak wordt beschouwd. Wij mogen ze derhalve onzen [...] land- en taalgenuoten gerustelijk ter algemeene aanneming aanbevelen, en onze uitspraakleer volgens dezelve inrichten.

Ternests uitgangspunt en zijn uitspraakboekje hebben ervoor gezorgd dat het debat over de uitspraak al gauw luwde, en hij maakte de weg vrij voor een zuidelijke uitspraakconsensus die Blancquaert in 1934 in zijn *Practische uitspraakleer van de Nederlandse taal* vastlegde.

Ternest over de letter H

De letter *h* komt in nederduitsche woorden niet anders voor, dan van eenen klinker gevolgd: *hand, huis, hemel* [...] De *h* op zich zelve geeft slechts eene *aspiratie*, dat is, eenen schielijken ophef en eene scherpe aenblazing van adem vóór eenen klinker te kennen, zoo dat de klank, waer zij vóór staet, den hoorder als toegeblazen, of eerder, toegehijgd wordt.

Deze aspiratie wordt bijna geheel Zuid-Nederland door bij het spreken weggelaten, in voege dat men *haen, haes, hals, hecht, heer, hel, hof, hoog, hooren* als *aen, aes, als, echt, eer, el, of, oog, ooren* uitspreekt. De meesten zelfs

lezen zoo; dit is zeer verkeerd en kwetst een keurig Nederlandsch oor; maar vooral wordt het oor pijnlijk aengedaen door eene overdevene of verkeerde aspiratie, als: *lieve gemel* of *chemel, waerde geer* of *cheer, emel en haerde, goede hengel, in mijne harmen*, gelijk men al eens voor *lieve hemel, waerde heer, hemel en aerde, goede engel, in mijne armen* hoort opsnijden.

De *h* worde dan, waer zij voorkomt, steeds aengeblazen, maer zonder overdrijving, en niet veel meer dan noodig is om hare aanwezigheid merkbaar te maken.

De 'catholijke taal van de catholijke Vlamingen' versus de 'belgies-nederlandsche geuzentaal'

In de jaren zeventig van de negentiende eeuw dook een heel ander soort groep op, die meestal met de naam 'Tweede generatie West-Vlaamse Particularisten' wordt aangeduid. J. Nolet de Brauwere van Steeland (1874), die de benaming 'particularisten' ook had bedacht, karakteriseerde de taal die zij gebruikten en verdedigden als: 'Een bui-

ten West-Vlaanderen nauwelijks verstaanbare, hybride hutsput van goed Nederlands en Brugs dialect, gelaardeerd met archaïsmen en eigen uitvindingen.' Hij had het over het in 1874 gestichte Gilde van Sinte Luitgaarde, een vereniging die beweerde zich voor 'de rechten van het West-Vlaamsch' in een algemene Nederlandse taal te willen inzetten. Zij bestreden wat zij noemden 'het vlaamsch van 't gouvernement' en ze wilden deze 'belgies-nederlandsche geuzentaal'

tenminste voor West-Vlamingen vervangen zien door een ‘ware nederduitsche taal, de catholijke taal van de catholijke Vlamingen’, zoals de bekende dialectoloog L. de Bo (de auteur van het in 1873 verschenen *West-vlaamsch Idioticon*) het formuleerde. Dat zijn duidelijk andere doelstellingen dan die van de groepen die normaal met de term ‘particularisten’ worden aangeduid. Wat de religieuze motivering betreft waren ze wel erfenamen van de West-Vlamingen die onder Willem I het ‘Hollandsch’ bestreden.

Hoewel Guido Gezelle, die ze als hun meester beschouwden, geen lid was, deelden ze wel zijn opvattingen. Gezelle distantieerde zich van de Vlaamse Beweging en wees de verzuchtingen ervan brutaal van

de hand. Waar hij, met het gilde, waarvan meer dan 60 procent van de leden pastoor was, van droomde was logisch en consistent: voor lokaal, mondeling taalgebruik (en natuurlijk poëzie) West-Vlaams dialect, voor de bovenregionale en hogere taalfuncties Frans en, in godsnaam, geen algemene(re) Nederlandse of Vlaamse taal. Een dergelijke functieverdeling bood de beste garantie voor het behoud van de toenmalige taalsituatie die Gezelle en zijn medestanders, in tegenstelling tot de flaminganten, absoluut niet wilden zien veranderen. De groepering (onder wie De Bo) nam de woede van vele, inclusief katholieke, aanhangers van de Vlaamse Beweging probleemloos op de koop toe.

Leonardus de Bo: de catholijke taal van de catholijke Vlamingen

[...] de Waarheid en de Valschheid hebben noodwendiglijk elk hunne taal (...) Omdat het Protestantisme eene dwaalleer is en geene waarheid, daarom kon de predikatie van het Protestantisme [...] niet eenvoudig, niet natuurlijk, niet rechtzinnig zijn. Daaruit moest dan volgen – zoo 't met der daad gevolgd is – dat de taal van die predikatie belemmerd en stram wierd, verwrongen, gezocht, gekunsteld, hoogdravend, vol wind en declamatie. [...] En 't is bemerkenswaardig dat zij, die hier in Belgie die taal willen inbrengen, ook al lieden zijn die van de waarheid niet veel maken; zij gevoelen

instinctieflijk dat deze taal hunne taal is, de taal van de kwade trouw en van de verwaande en hooveerdige miswetendheid.

[...]

't Letterkundig hollandsch, dat zommigen hier trachten in te voeren, is kwâpenning [...] Die als redenaar wilt lukken, doe gelijk David: geen belemmerend geveerte, geene taal die dwingt en wringt; maar de taal die hem vrij, natuurlijk en eenvoudig uit het herte vloeit en van de tonge rolt, de ware nederduitsche taal, de catholijke taal van de catholijke Vlamingen.

Een situatie waarin het Frans de prestigevariëteit was en verder als cultuur-, school- en bestuurstaal zou leven en bloeien zou er namelijk voor zorgen dat de noodzaak van een standaardtalige variëteit van het ketterse Nederlands zich nooit zou laten gevoelen.

Wat Gezelle het ‘half joodsch, half heidensch Hoog-Hollandsch’ noemde, mocht geen kans krijgen. Bij het Gilde van Sinte Luitgaarde stond alles in het teken van het agressieve en fundamentalistische klerikalisme, ook dit zogenoemde particularisme dat,

toevallig, met taal te maken had. Het verdient daarom de voorkeur er niet de naam 'particularisme' voor te gebruiken.

Dat Gezelle heel goed wist dat hij de Vlamingen aan het belazeren was, blijkt uit het volgende citaat:

Geheel de Westvlaamsche beweging is in den grond en van eersten af een christelijke, ja ultramontaansche geweest. [...] Maar van 't hoogste belang is het, na mijn inzien, dat wij ons eigenlijk einddoel en priesterlijke inzichten voor den grooten hoop verborgen houden. Ik ben erin geslaagd om verscheidenen terug te winnen voor geloof en devotie onder voorwendsel van Vlaamsch, Italiaansch en zo voort.

Maar niet iedereen was zo cynisch. Er waren ook leden die er echt in geloofden, zoals dr. E. van Steenkiste, een prominent lid van het gilde, arts en gemeenteraadslid. In die laatste functie probeerde hij zijn collega's ertoe over te halen het Frans als kanselarijtaal in Brugge door het Nederlands te vervangen. Hoewel die, zoals Van Steenkiste zelf, tot de katholieke partij behoorden, wilden ze op die wens nooit ingaan.

'Onze taal opnieuw leeren bij hen die ze kunnen, d.i. bij de Hollanders'

Naar het einde van de negentiende eeuw toe werd taalzorg, met of zonder taalpolitiek, almaar belangrijker. Met vallen en opstaan leerden de Vlamingen weer de taal te hantieren waarvoor ze gelijke(re) rechten begonnen te krijgen. Gelijk op met de strijd voor de positie van het Nederlands werd daarom toenemend aandacht aan de zogenoemde 'taalzorg' besteed. De integrationistische

taalzorg voerde de boventoon en was gebaseerd op een uitgangspunt dat door een van haar belangrijkste beoefenaars, de late-re Leidse hoogleraar Willem de Vreese, als volgt werd geformuleerd: 'Wij Zuid-Nederlanders [hebben] [...] nagenoeg alle taalgevoel verloren, en ik meen dat wij, zoolang die toestand voortduurt, het best doen onze taal opnieuw te leeren bij hen die ze kunnen, d.i. bij de Hollanders.'

Opvallend is dat zelfs hier het aspect 'taalconflict' weer om de hoek komt kijken. Telkens weer blijkt immers dat de 'taalzorgers' het Frans en het maatschappelijke overwicht van die taal ook voor de zogenaamde 'corruptie' van het Nederlands verantwoordelijk hebben gemaakt. 'Zoo menige Fransche uitdrukking blijft ons in 't hoofd hangen, waar wij de Nederlandsche weerga niet van leerden kennen,' zo typeert Meert de situatie, 'dat wij ze onbewust vertalen.' Het is daarom geen toeval dat de belangrijkste publicaties zich vooral tegen gallicismen keerden, en dat zou eigenlijk nooit meer veranderen: tot op de dag van vandaag blijven de gallicismen de *bête noire* van de Vlaamse taalverzorgers en tot in Van Dale toe worden ze als de 'ergste' afwijkingen van de standaardtaal beschouwd.

De particularisten slaagden er op geen enkel moment in het Vlaamse culturele establishment van een integrationistische politiek af te houden. Daardoor werd de mening gangbaar dat de standaardisering van het Nederlands in België in overeenstemming diende te zijn met de ontwikkeling in Noord-Nederland. De onderliggende gedachte daarvan was een politieke, namelijk gebruik te maken van het prestige van het Nederlands als de officiële taal van Nederland in de strijd tegen het overheersen-

de Frans. De evolutie is daarom altijd in de richting van de Noord-Nederlandse standaardtaal blijven gaan, niet altijd uit overtuiging, maar vooral bij gebrek aan een efficiënt alternatief. Hoe meer de moderne communicatiemiddelen direct contact met het Noorden mogelijk maakten, hoe meer invloed het noordelijke taalgebruik op Vlaanderen uitoefende.

Achteraf bekeken blijkt alles inderdaad precies zo verlopen te zijn als men zich dat voorgesteld had. Men kan zelfs van een soort 'selffulfilling prophecy' spreken: hoe vaker en hoe langer men het gelijkheidsstandpunt herhaalde, hoe meer het ook met de realiteit ging overeenstemmen, tot er eindelijk een moment kwam waarop geen zinnig mens meer kon ontkennen dat de taal van Noord en Zuid inderdaad dezelfde was. De particularistische opvatting verdween in zijn extreme negentiende-eeuwse gedaante compleet van het toneel en maakte plaats voor een stroming die weliswaar 'het goede recht' van de Zuid-Nederlandse variant is blijven verdedigen, zonder echter op de taalontwikkeling veel invloed uit te oefenen. Het integrationisme had het grote voordeel te steunen op politieke motieven en aldus – zonder dat al te goed te beseffen – het dichtst van allemaal te komen bij de universele factor die inderdaad de taalontwikkeling het meest beïnvloedt. De eerste golf van taalplanning veranderde vooral de attitudes: de bevolking werd ervan overtuigd dezelfde taalvariëteit na te streven als de noorderburen. Pogingen om het effectieve taalgebruik bij die attitudes te laten aansluiten, begonnen eigenlijk pas vanaf 1930, het jaar van de vernederlandsing van de Gentse universiteit.

De effectieve overname van de noordelijke norm was een levensgroot praktisch pro-

bleem, omdat er onvoldoende direct contact met Nederlanders bestond. Daarom kwam het succes pas na de Tweede Wereldoorlog, vooral dankzij de popularisering van radio en daarna televisie. Een tweede en daarmee verbonden factor was de opkomst en bloei van de taalcolumns in de media, gecombineerd met een grote inzet van veel professionele Vlaamse linguïsten (zie hoofdstuk 2).

Het concrete taalgebruik

Jan met de pet

Een vraag die zich bij het lezen van al dat fraais opdringt is: in hoeverre heeft dat gekibbel Jan met de pet beroerd, hoe werd het dagelijks taalgebruik erdoor beïnvloed? Het dagelijkse taalgebruik in de negentiende eeuw is de laatste jaren vrij intensief onderzocht. Vroeger werd bijna uitsluitend over de voorlopers van de huidige Nederlandse standaardtaal iets gezegd en er werd niet bij stilgestaan dat juist die taalvorm toen slechts een vrij bescheiden rol speelde. De meest gebruikte taalvorm was het plaatselijke dialect, niet alleen in Vlaanderen, maar ook in Nederland. Vrijwel iedereen beheerste en/of verstond dialect. De talentellingen, die om de tien jaar samen met de volkstellingen plaatsvonden, leren ons dat slechts een verwaarloosbaar percentage van de inwoners van Vlaanderen geen 'Vlaams' sprak. Schrijven was iets anders: in 1880 nog was 48,2 procent van de Brugse bevolking analfabeet en het zal elders al niet veel beter zijn geweest. In het Noorden was het analfabetisme toen al bijna uitgeroeid.

Wie meer dan alleen dialect kende, kon in bepaalde omstandigheden natuurlijk ook een andere taalvorm gebruiken, bijvoor-

De Volkstelling

Vlamingen, weest op uw hoede

Op 15 December e.k. vangt de uitdelling aan van de tellingkaarten. De tellers bieden zich in de wooningen aan en vragen hoeveel inwoners in het gebouw bewonen. Voor elk inwoner wordt één gezinskaart (model A) afgegeven en daarenboven, voor ieder lid van het gezin een afzonderlijke « individuele kaart » (model A bis).

De gezinskaart, in te vullen en te ondertekenen door het gezinshoofd, is een tabel met 13 kolommen. Alle personen die deel uitmaken van het gezin moeten er worden op vermeld, met aanduiding van de verschillende kolommen van familienaam, voornamen, geslacht, geboorteplaats en datum, graad van verwantschap, burgerlijks stand, nationaliteit, beroep, enz. Zij is een oppervlakkige herhaling, een soort samenvatting van de individuele kaarten, waarvan er een door ieder gezinslid boven de 15 jaar zelf moet worden ingevuld en ondertekend, terwijl het voor de gezinsleden onder de 15 jaar het gezinshoofd is dat ondertekent. Deze individuele kaart bestaat 13 vakken, die meer uitgebreide inlichtingen vragen.

Zo komen er onder n° 6 in voor, de vragen voor de telling der gesproken talen. Zijn zijn opgesteld als volgt :

- 6) a) In te vullen alleen voor de personen van 2 jaar en ouder (geboren vóór 1-1-46).
Spreekt de gestede Frans (of Waals ?..... (ja of neen) ;
Nederlands (Vlaams) ?..... (ja of neen) ;
Duits ? (ja of neen).
Indien hij twee of de drie hierbovenvermelde landstalen zou spreken, welke taal gebruikt hij meestal ? (.....)

- b) enkel voor kinderen van minder dan 2 jaar in te vullen (geboren op 1-1-46 en daarna)
Welke is de landstaal welke men het kind aanleert om zich uit te drukken ?

De uitleg deszake in de onderrichtingen vervat in dit : De

landstalen zijn : het Frans (waarbij het Waals begrepen wordt), het Nederlands (Vlaams) en 't Duits.

De tellingplichtigen moeten bevestigend antwoorden tegenover elke landstaal die zij kunnen spreken.

De tellingplichtigen moeten niet aanduiden dat zij buiten de drie hogervermelde landstalen nog andere talen kunnen spreken.

Wordt beschouwd als een van deze talen machtig, diegene die er een voldoende kennis van bezit om zich in het-gewoon leven te kunnen doen verstaan.

De vreemdelingen die in het land verblijven en geen enkele landstaal kennen, zullen « neen » antwoorden tegenover elke taal.

De stommen worden gesocht de landstaal of de landstalen te spreken, waarvan zij zich gewoonlijk bedienen voor het uitdrukken van hun gedachten.

Voor de kinderen van minder dan 2 jaar (geboren op 1-1-46 en daarna) moet alleen op het laatste gedeelte van de vraag antwoord worden.

*

Vlamingen, opgepast ! Hier is waakzaamheid geboden !

Het Comité voor de Volkstelling van het Davidsfonds vestigt er de aandacht op van allen, die beweren Frans en Vlaams te spreken, dat bij het stellen van de tweede vraag : « welke taal gebruikt gij meestal ? » het niet gaat om de taal waarvan men zich bedient b.v. in handelszaken of op het werk, ook niet om deze waaraan men de voorkeur geeft of die men liefst zou willen gebruiken, maar wel om de taal : waarin men zich het gemakkelijkst, het meest ongedwongen uitdrukt in vriendenkring of in gezelschapsleven.

Het is te wijten aan de Vlamingen die beweerden de twee talen te spreken, dat in 1910 en in 1920 door de statistiek werd bezwaan : dat er in België meer getalden Frans kenden dan Vlaams !

Dat is de bedoeling die leidde tot het stellen der vragen in bovenstaande vorm !

beeld een min of meer gestandaardiseerd Nederlands of zelfs Frans. In bepaalde officiële of andere formele omstandigheden zal dialect spreken bovendien wel uit den boze zijn geweest. Wie niet kon omschakelen was dus de klos. Maar al met al waren er natuurlijk niet zoveel van zulke omstandigheden en zeker de gewone mensen kwamen maar zelden in dat soort situaties terecht.

In een notendop zag de situatie er als volgt uit. De meerderheid van de bevolking had – in het beste geval – een passieve kennis van de Nederlandse standaardtaal. De intellectuel(er)e middenklasse en de burgerij beheersten zowel het dialect als de (geïntendeerde) standaardtaal. De meesten van hen hadden ook een voldoende functionele kennis van het Frans. De hoogste klasse beheerste Frans en bediende zich ook graag van die taal in de sociale contacten met gelijken. Toch heeft ook die groep vaker en meer Nederlands gebruikt – vooral ook in geschrifte – dan tot nog toe meestal werd aangenomen. In het prestigieuze Brugse boogschuttersgilde St.-Sebastiaan, waar alleen de sociale toplaag de boog spande, werd tot omstreeks 1840 bijna uitsluitend en nog tot 1860-1870 veelvuldig Nederlands geschreven. Ook hier zijn het de ‘Belgische’ toestanden die het Nederlands deden verdwijnen (het zou overigens tot de jaren zestig van de twintigste eeuw duren voor het er terugkeerde). Of het met de beheersing van het gesproken of geschreven Standaardnederlands door de geprivilegieerde klasse, waarvan zo goed als iedereen ook het plaatselijke dialect kende, altijd even goed gesteld was, is daarmee natuurlijk niet gezegd. Vast staat wel dat het gebruik van deze drie variëteiten niet alleen van de gespreksomstandigheden, maar ook van de competentie en de ‘taalwil’

van de individuen afhing, dat wil zeggen van wat ze konden en van wat ze wilden.

Ook over de taal van de arbeidersklasse weten we nu veel meer dan vroeger. Uit teksten van ‘onderstandsmaatschappijen’, een soort voorlopers van de ziekenfondsen en sociale verzekeringen, blijkt dat hun taalbeheersing sterk uiteen kon lopen. Hun spelling mag dan een beetje vreemd overkomen, er zat wel een systeem in, al was dat niet het systeem waar particularisten en integrationisten zo hartstochtelijk over hadden getwist. Interessant is bovendien dat de ‘meesters’ identieke problemen met de schrijftaal bleken te hebben als de ‘knechten’. De kwaliteit van wat men schreef, hing vooral af van hoeveel onderwijs men had genoten en in het algemeen was foutloos schrijven zeker niet iets waar die mensen van wakker lagen. De meeste anderen overigens evenmin. Het gezegde van Milroy, dat ‘consequent spellen’ een begrip is dat pas na de achttiende eeuw populair is geworden, is ook op Vlaanderen van toepassing. Pikant is in ieder geval dat particularisten en integrationisten voortdurend expliciet een beroep deden op sociale en emancipatorische argumenten om hun tegenstrijdige opvattingen te verdedigen en nu blijkt dat voor het taalgebruik van de lagere klasse en de lagere middenklasse die discussie over normen volkomen irrelevant en, met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, ook totaal onbekend was.

Kanselarijtaal

Een weer heel ander licht op dit debat werpen de resultaten van uitvoerig en recent onderzoek naar de manier waarop ambtenaren op de gemeentekanselarijen met de taalvoorschriften van hun heersers zijn omgegaan. Napoleon of Willem of Leopold

kon dan wel (koninklijke) besluiten nemen, maar het was Piet Janssens van het gemeentehuis die ze moest uitvoeren. En dat leert ons heel wat. Als Piet Janssens van Napoleon te horen krijgt dat hij Frans moet schrijven, dan is de eerste vraag natuurlijk of hij Frans kón schrijven. De tweede of hij Frans wíld schrijven. Enkele jaren later krijgt hij van Willem te horen dat het uit moet zijn met dat Frans en dat er alleen nog Nederlands mag worden geschreven en eigenlijk het liefst in de spelling van Siegenbeek. En weer een paar jaar later wordt hem weliswaar niet gezegd dat het weer Frans moet zijn, maar geeft zijn burgemeester hem te verstaan dat het toch beter zou zijn. En de spelling van Siegenbeek kan hij wel helemaal vergeten. Er wordt dus heel wat van Piet Janssens verwacht. Of hij dat allemaal kon en wat hij daarvan terecht

heeft gebracht, dat weten we nu heel precies: we hebben exacte gegevens over de taal- en de spellingkeuze in niet minder dan tweehonderd Vlaamse gemeentehuizen.

In slechts één geval was er van veranderingen geen sprake: vanaf 1823 werden de akten van de burgerlijke stand altijd en overal in het Nederlands geschreven, en dat zou zo blijven tot op de dag van vandaag.

Aan de hand van enkele kaartjes en een grafiek zullen we nu kijken hoe het voor de rest in de gemeentehuizen gesteld was.

In 1819 (kaart 1), het jaar waarin het taalKB van Willem verscheen en vier jaar voor het in werking trad, was bijna alles nog zoals in de Franse tijd, namelijk voor 85,3 procent in het Frans.

1. Situatie 1819

Vier jaar later (kaart 2) blijkt dat Willem zijn zin heeft gekregen: zo goed als alles is in het Nederlands (95,8 procent) en heel wat gemeentebesturen hadden niet eens tot dan gewacht, maar waren al veel vroeger weer

hun moedertaal gaan gebruiken. Vanaf 1 januari 1823 is het Frans nagenoeg volledig uit de ambtelijke stukken verdwenen, ook in die kanselarijen waar voordien uitsluitend Frans was gebruikt.

2. *Situatie 1823*

In juni 1830, zo had Willem besloten, mocht iedereen weer schrijven in de taal die hem zinde. Zo goed als overal blijft men, zoals kaart 3 voor september 1830 toont, het Ne-

derlands trouw (92,6 procent van alle kanselarijen) zolang Willem nog koning is, en er zijn maar een paar gemeenten waar men – ook – Frans gebruikt.

3. *Situatie september 1830*

Hoe gauw ook dat weer kon veranderen en hoezeer dat door de politiek werd bepaald toont kaart 4. Amper een maand nadat de Belgische onafhankelijkheid was uitgeroepen zien we dat er in november 1830 weer heel anders werd geschreven. Hoewel het Voorlopig Bewind nog geen taalmaatregelen had afgekondigd, liet het wel duidelijk

zijn voorkeur voor het Frans blijken. Nogal wat kanselarijen gingen hierop in, want al maar meer burgemeesters gaven hun Piet Janssens de opdracht toch maar weer Frans te schrijven, ook in kleinere gemeenten. Kaart 4 toont dat al 32 procent van de gemeenten Frans gebruikt. In 1831 was dat al tot 40 procent gestegen.

4. Situatie november 1830

In 1840 bereikt de ‘fransdolheid’ een hoogtepunt: in 57 procent van de gemeenten is Frans weer de officiële schrijftaal (kaart 5). Maar dat wil ook zeggen dat nog 43 procent van de kanselarijen het Nederlands trouw blijft. En vanaf dan worden het er steeds meer. In 1839 was de Belgische onafhankelijkheid namelijk internationaal erkend en hadden België en Nederland de vrede getekend, nadat Willem nog het (huidige) Nederlands-Limburg van de Belgen had afge-

pakt. In 1866 is het aantal Nederlandstalige kanselarijen tot 56,5 procent gestegen. Symbolisch maar ook praktisch belangrijk is dat in dat jaar Vlaanderens grootste stad, Antwerpen, het Nederlands tot enige officiële taal had uitgeroepen. Dat komt doordat de zogeheten Meetingpartij, een kartel van katholieke en liberale Vlaamsgezinden, toen de gemeenteraadsverkiezingen had gewonnen.

5. *Situatie 1840*

De ook politiek sterker geworden Vlaamse Beweging was er intussen in geslaagd een aantal taalwetten in het parlement te laten goedkeuren en in 1898 middels de ‘Gelijkheidswet’ Nederlands en Frans tot de twee officiële landstalen te laten uitroepen. Ook in de gemeentehuizen had men dat begre-

pen, en met uitzondering van een aantal gemeenten in het Brusselse en vlak bij de taalgrens gebruikt men alleen nog maar Nederlands (kaart 6). Toen in 1914 de wereldoorlog uitbrak, was de rol van het Frans als administratieve taal in Vlaanderen uitgespeeld.

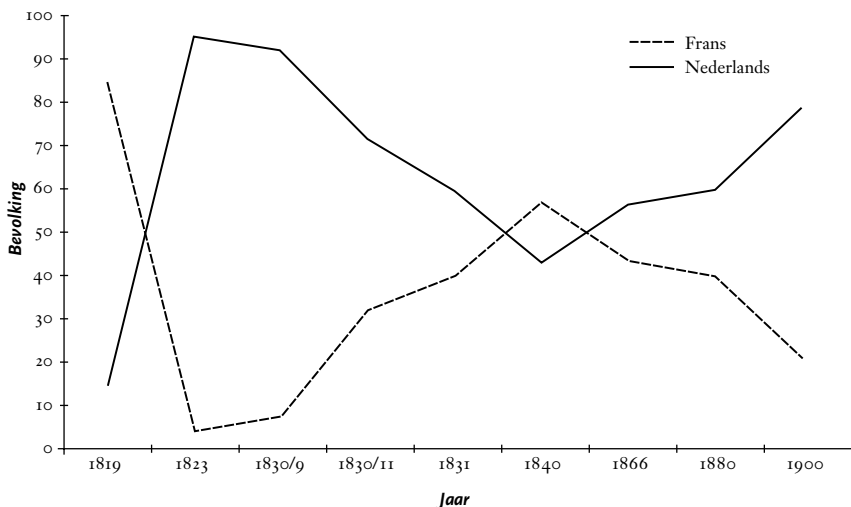

6. *Situatie 1900*

Waar we het meest van opkijken is dat uit de onderstaande grafiek blijkt dat er in de hele periode vanaf 1823 maar één ijkpunt is geweest waar de meerderheid van de ge-

meenten Frans hebben gebruikt. Dus met uitzondering van 1840 zijn er altijd meer Nederlands- dan Fransschrijvende kanselarijen geweest.

De taalkeuze in Vlaanderen van 1810 tot 1900

Maar cijfers verklaren niet alles. Wanneer het Antwerpse stadsbestuur het Frans door het Nederlands vervangt, is dat iets heel anders dan wanneer een klein dorp dat doet; maar uit de percentages blijkt dat nauwelijks. Antwerpen is ook de uitzondering: in bijna alle grotere Vlaamse steden voltrekt de vernederlandsing zich heel laat en het onderscheid stad-land heeft de hele lange negentiende eeuw door een belangrijke rol gespeeld.

Al in de Franse tijd onderscheidden de plattelandskanselarijen zich van die in de steden. De eerste volgden bijna onmiddellijk het Franse dictaat op, ook natuurlijk omdat zij makkelijker de nodige scribenten konden vinden die Frans kenden. Wanneer een stad tegenspartelde, zoals Gent, dan werden van-

uit Parijs Fransen gestuurd die het stadsbestuur overnamen. Pas tegen het einde van de Franse tijd was er ook in bijna iedere dorpskanselarij iemand die Frans kon schrijven.

Ten tijde van het Verenigd Koninkrijk waren het weer de kleine kanselarijen die Willems taalbesluit al voor de deadline toepasten. De grotere steden deden het vanaf 1 januari 1823, maar dan wel allemaal!

Het stad-landverschil wordt nog duidelijker na de Belgische onafhankelijkheid (4 oktober 1830). In alle grotere steden wordt bijna van de ene dag op de andere weer Frans geschreven en wel door dezelfde 'handen' die voordien uitsluitend Nederlands schreven. In veel kleine kanselarijen ging dat veel langzamer of helemaal niet. Tot de 43 procent gemeenten die zelfs in 1840 nog Ne-

derlands schreven, behoort geen enkele grotere stad.

En na 1839 waren het weer de plattelandskanselarijen die gauw en massaal het Frans weer lieten vallen. In Vlaanderens grote steden, met uitzondering van Antwerpen, zou dat pas tegen het einde van de eeuw gebeuren.

De regeringen legden niet alleen op welke taal de ambtenaren te schrijven hadden, soms vertelden ze er ook bij welke spelling ze daarvoor dienden te gebruiken. Wij Nederlandstaligen zijn een volkje dat graag op gezette tijden de spelling verandert of dat tenminste probeert. Dat was in de negentiende eeuw niet anders. De Bataafse Republiek had op 18 december 1804 bepaald dat Siegenbeeks spelling de enige officiële was voor de ambtenaren en de scholen. In het Zuiden werden toen nog vooral Des Roches of Behaegel gebruikt. In het Verenigd Koninkrijk was ook in het Zuiden Siegenbeek de norm, en we weten intussen dat men daar in de Zuidelijke provincies wel degelijk van op de hoogte was.

In 1844 beslist de Belgische regering, die zich officieel niet met het gebruik van de talen bemoeit, dat waar Nederlands officieel gebruikt wordt, dat dan wel in de nieuwe, zogenoemde Commissiespelling dient te gebeuren. En in 1864 ten slotte verklaart ze de ook in het Noorden gebruikte spelling van De Vries en Te Winkel tot enig aanvaardbare (zie het volgende hoofdstuk).

Uit het onderzoekscorpus van de tweehonderd gemeenten blijkt dat Piet Janssens in 1823 dus niet alleen in het Nederlands diende te schrijven, er werd hem ook opgelegd daar de Siegenbeek-spelling voor te gebruiken. Ook dat heeft hij zonder veel morren en vooral zonder veel problemen

gedaan. Het gebeurde meestal wel geleidelijk: eerst werd de *ae* door *aa* vervangen, daarna de *ey* door *ei*. Alleen de ‘Hollandse’ gestipte *ij* in plaats van Des Roches’ *y* werd nooit populair en zou overigens ook nog de Commissiespelling van 1844 overleven.

Wanneer we natrekken hoe politiek loyaal Piet Janssens en zijn collega’s waren, dan zien we dat in grote trekken de getrouwheid aan de vorst de boventoon voert, maar dat de eigen taalvoorkeur van de scribent (of van zijn baas, de burgemeester) bij tijd en wijle duidelijk op de voorgrond trad. Dat bijvoorbeeld koning Willems taalregeling in vele plaatsen al voor de deadline werd toegepast en het voordien heel lang had geduurd voor Napoleons taalwensen werden opgevolgd, laat een duidelijke voorkeur blijken.

Een bijzonder geval is het begin van het Belgische regime, waarbij verrassend snel van het Nederlands op het Frans werd overgeschakeld. Beter is het wellicht te zeggen: van de taal van de vroegere regering op die van de nieuwe, want daar kwam het op aan. De ondersteuning van het Nederlands was zo kenmerkend voor Willems beleid dat in het ‘revolutionaire’ klimaat het gebruik van die taal als politieke loyaliteit aan de vroegere koning kon worden uitgelegd, waar dus een geurtje van ‘landverraad’ aan kon hangen. Wanneer in 1840 de regering-Rogier aantreedt, die sterk anti-Vlaams is, neemt kort daarna het gebruik van het Nederlands toch weer toe, onder meer omdat door het vredesverdrag tussen Nederland en België het niet langer politiek verdacht was Nederlands te schrijven. Dat laatste gevoel wint het dus van de wensen van de premier en zijn regering.

13 Normen en regels

De standaardtaal in de negentiende en twintigste eeuw

In het voorafgaande hoofdstuk hebben we gezien hoe de Vlamingen er na veel moeilijkheden en vooral tegenkanting in waren geslaagd van Vlaanderen een in het Nederlands bestuurde staat te maken. In wat nu volgt spreken we niet zozeer over wat er met de taal, maar vooral over wat er in de taal is gebeurd. Aan het ontstaan en de uitbouw van wat eerst nog ‘ABN’ zou heten, hebben zowel Nederlanders als Vlamingen gewerkt, die laatsten vooral vanaf de twintigste eeuw. Dat verhaal wordt nu verteld.

‘Verlos ons van den preëktoon, Heer!’ schreef de dichter De Génestet in de negentiende eeuw. ‘Geef ons natuur en waarheid weêr!’ De Génestet wist waar hij het over had: hij was zelf predikant. In de negentiende eeuw wordt het verhaal van het Nederlands overheerst door de kloof tussen schrijftaal en spreektaal.

Nadat de geschreven standaardtaal in de zeventiende en achttiende eeuw door de elite in de grote Hollandse steden gedefinieerd was, werd er steeds minder in dialecten geschreven. De schrijftaal werd slechts door een kleine kring hoogopgeleiden gehanteerd. In de achttiende eeuw werd de geschreven standaardtaal geleidelijk aan ook gesproken vanaf de preekstoel en in redevoeringen en bij andere officiële gelegenheden. Die standaardspreektaal was voornamelijk voorgelezen geschreven taal. Het was ‘kanseltaal’, die het best tot zijn recht kwam

in grote ruimten met een goede akoestiek. Predikanten en juristen, misschien ook overheidsdienaren, bedienden zich er beroepshalve van. In het koffiehuis of op de markt waren er weinig kansen om deze plechtige taal te gebruiken.

De uitspraak liep in die periode sterker uiteen dan uit de spelling blijkt: het dialect dat de voertaal was, thuis, op het werk, maar ook in de gemeenteraad en bij andere formele bijeenkomsten, was in de uitspraak duidelijk te horen. Dat gold zelfs voor het taalgebruik van hoger opgeleiden, zo bleek pijnlijk tijdens de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek, de eerste gekozen volksvertegenwoordiging. Toen in 1796 afgevaardigden van de verschillende gewesten voor het eerst bijeenkwamen, bleek dat zij elkaar slechts met grote moeite konden verstaan. Spelling was altijd al een middel geweest om in de geschreven taal verschillen in de uitspraak te verdoezelen. Aan een *t* is niet te zien dat de Brabander die anders uitsprekt dan de Groninger met z’n [Marthithoorn]. Uit de *ij* valt ook niet op te maken of *lijken* uitgesproken wordt als [lieken], [leiken] of [laiken].

De Franse tijd

Voor na 1760 werd de roep om bindende, uniforme voorschriften voor de standaardtaal luider, maar dit bleef zonder effect: tij-

dens de Republiek was niemand bevoegd die te geven, pas in de Franse tijd werd taal een regeringszaak. Lodewijk Napoleon, die van 1806 tot 1810 het Koninkrijk Holland regeerde, ging het Nederlands zeer ter harte, en hij nam zelfs taallessen bij de dichter Bilderdijk, zodat hij zich aan zijn ministers kon voorstellen met de woorden: ‘Tek ben konijn van Olland.’

In 1807 verordonneerde Lodewijk Napoleon dat alle correspondentie, rapporten en berichten van officiële aard in het Nederlands geschreven dienden te worden. In hetzelfde jaar kwam er een wet die voor het eerst kopijrecht toekende aan auteurs. De Nederlandse taal bleef in het Koninkrijk Holland dus gehandhaafd als officiële taal naast het Frans. In 1808 richtte Lodewijk het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten (later Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) te Amsterdam op, en voorts het Rijksmuseum en de Nationale (later Koninklijke) Bibliotheek. In 1809 benoemde hij een commissie om voorstellen te doen bastaardwoorden door Nederlandse termen te vervangen. Hoewel zijn broer keizer Napoleon opdracht gaf de Franse *Code Civil*, het burgerlijk wetboek, in te voeren, deed Lodewijk Napoleon dat niet. Er kwam in 1809 een (Nederlandstalig) *Wetboek Napoleon*, ingericht voor het Koninkrijk Holland, dat weliswaar geïnspireerd was door het Franse voorbeeld, maar veel eigen vaderlandse wetgeving kende. In 1809 verscheen ook het *Wetboek van Koophandel*, dat eveneens een eigen vaderlands wetboek was. In het *Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging* van 1809 werden de rechterlijke organisatie en het procesrecht geregeld; de invoering hiervan werd echter verhin-

derd door de inlijving bij Frankrijk in 1810, toen de Franse wetgeving werd ingevoerd. In 1809 werd het metrieke stelsel in het Koninkrijk ingevoerd, met een geheel op het Frans geënte terminologie: *gram, kilogram, meter, centimeter, decagram, decaliter, decameter, decigram, deciliter, decimeter, hectare, hectogram, hectoliter, hectometer, liter, milligram* en *millimeter*. Daarmee verdwenen op termijn oudere termen zoals *duim, el, palm*, maar *ons* en *pond* bleven in Nederland in gebruik; in Vlaanderen wordt *pond* zelden gebruikt en *ons* alleen in uitdrukkingen als *hij heeft geen ons verstand*. De inwoners van Nederland moesten zich in 1811 bij de burgerlijke stand laten inschrijven. De inwoners van de Zuidelijke Nederlanden hadden dat al in 1795 moeten doen, wat de verschillen in spelling tussen Nederlandse en Belgische namen verklaart (zie het vorige hoofdstuk).

In de Franse tijd verschenen de eerste officiële regelingen voor de spelling en de grammatica, en er werd een aanzet gegeven tot de vervaardiging van het eerste wetenschappelijke beschrijvende woordenboek van het Nederlands: Lodewijk gaf het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten de opdracht een ‘Hollandsch woordenboek’ samen te stellen, een opdracht die overigens niet tot resultaat leidde.

Naar een eenheidsspelling

De taalbouwers uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw ontwierpen allerlei spellingsystemen, maar geen van hen had zo’n groot gezag dat het zijne door iedereen werd aanvaard. Weliswaar vertoonden de spelwijzen van verschillende auteurs veel

overeenkomsten, maar er bestonden veel dubbelvormen (*nummer, nommer, vulkaan, volkaan*), die teruggingen op een uitspraakverschil.

Het streven naar uniformiteit uit de Franse tijd leidde ertoe dat de Leidse hoogleraar Siegenbeek van de regering opdracht kreeg een officiële spelling te ontwerpen. *Verhandeling over de spelling der Nederduitse taal en bevordering van eenparigheid in derzelve* heette Siegenbeeks brochure uit 1804; de titel afficheert het streven naar eenheid. Siegenbeeks werk was gebaseerd op oudere werken over spelling, en hij hanteerde net als zijn voorgangers de grondregel dat de spelling de beschaafde Hollandse uitspraak moest weergeven ('Schrijf zoo als gij spreekt'). Vanaf dat moment geldt voor de spelling, als enige onderdeel van de Nederlandse taal, een officiële regeling – zij het dat alleen ambtenaren en onderwijzend personeel verplicht zijn deze te volgen, en dan nog wel zonder dat er sancties bestaan op overtreding van de regels. Juridisch is het een 'bloot voorschrift', waaraan de overheid zich bindt.

Populair is Siegenbeeks spelling, waarin ons vormen als *magt, kagchel, gooijen, muziek* en *blaauw* opvallen, niet geworden. Enkele Vlamingen zagen er een uitvloeisel in van Noord-Nederlandse expansiedrift en bemoeizucht, en velen in het Noorden verafschuwden de spelling als het product van de revolutionaire nivelleringsjiver uit de Franse tijd, dan wel het resultaat van een gebrek aan taalkundig inzicht.

Toen Nederland en België in 1814 werden herenigd, werd ook in België de spelling-Siegenbeek ingevoerd, maar de spelling van Des Roches uit 1777 (zie hoofdstuk 11), die daar tot dan werd gehanteerd, behield

veel aanhangers. Na de onafhankelijkheid van België in 1830 gold het hanteren van de spelling-Siegenbeek vrijwel als landverraad! In 1836 schreef de Belgische regering een prijsvraag uit en benoemde een commissie om de inzendingen te beoordelen. De grote strijdvraag was de mate van aansluiting bij noordelijke gebruiken. De strijdpunten waren eigenlijk slechts gering; de belangrijkste waren: *a* of *ae*, *oo* of *oó* en *ee* of *éé* (*boóg, beek*), *ei* of *ey*, *ui* of *uy*, *ambt* of *ampt*, *u* of *ue* (*gedurende*), en de werkwoordspelling (*gespeelt, bij word* of *gespeeld, bij wordt*). De commissie, onder leiding van Jan Frans Willems, de vader van de Vlaamse Beweging, die we al ontmoetten in het vorige hoofdstuk, was voor eenheid met het Noorden, keurde alle twaalf voorstellen af en ontwierp zelf een nieuwe spelling. Deze 'Willems-spelling' overwon de bezwaren en werd in 1844 bij Koninklijk Besluit bekrachtigd en voor de vertaling van wetten en besluiten verplicht gesteld. De nieuwe regels sloten nauw aan bij die van Siegenbeek, maar schreven *y* voor in plaats van *ij*, *ue* in plaats van *uu*, en in gesloten lettergrepen *ae* in plaats van *aa* (dus: *ryden, vuerig, kaes*). De taalbouwers vierden de aanvaarding in aanwezigheid van de Nederlandse gezant met een overwinningfeest op het Gentse 'taelcongres'. De acceptatie van de Willems-spelling maakte de weg vrij voor de spellingeenheid in Noord en Zuid op basis van de spelling die ontworpen werd door de Nederlanders De Vries en Te Winkel.

De Vries en Te Winkel

Matthias de Vries en Lambert Allard te Winkel, de eerste redacteurs van het grote *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT)

(zie hieronder), ontwierpen een spelling die een wetenschappelijk fundament had. Taalwetenschap werd in de negentiende eeuw historische taalwetenschap; de spelling moest daarom de geschiedenis van woorden, die taalkundigen in die tijd ontdekten, weerspiegelen. Bovendien had Siegenbeek het een en ander nog onvoldoende geregeld, zoals het al dan niet aaneenschrijven van samengestelde woorden.

In 1863 verscheen *De grondbeginselen der Nederlandsche spelling. Ontwerp der spelling, voor het aanstaande Nederlandsch Woordenboek*. Te Winkel was de auteur, maar hij schreef het in nauwe samenwerking met De Vries. Deze grondbeginselen worden nog steeds – zij het met enkele wijzigingen – toegepast in de officiële spelling voor Nederland en Vlaanderen.

Het belangrijkste principe van de spelling-De Vries en Te Winkel is de regel ‘der Beschaafde Uitspraak’:

Stel in uw schrift de beschaafde uitspraak voor; d.i. geef door letterteekens al de bestanddeelen op, die in een woord geboord worden, wanneer het door beschaafde lieden zuiver uitgesproken wordt; en kies in gevallen, waarin de juiste uitspraak niet voorgesteld kan worden, het naast bijkomende letterteeken.

Eigenlijk bracht hun hoofdregel niets nieuws. Ruim honderd jaar voor hen had de taalgeleerde Lambert ten Kate (bekend van de beroemde uitspraak: ‘*Spelkunst is quelkunst*’) hem al geformuleerd. Hij vormde ook de basis voor de spelling-Siegenbeek en verwoordde in feite de praktijk van eeuwenlang spellen. Op de hoofdregel waren een paar beperkingen van kracht, die eveneens

al sinds de Renaissance golden, zoals bleek in hoofdstuk 10. Om te beginnen de regel van de ‘gelijkvormigheid’, volgens welke *hoofd* met een *d* gespeld wordt, omdat het meervoud *hoofden* is, en *hoofddader* met twee *d*'s, hoewel we er slechts één horen, omdat het woord uit de delen *hoofd* en *dader* bestaat. Ten tweede de regel van de etymologie, die in de woorden van Te Winkel en De Vries luidde:

Bij de keus der gelijkkluidende letterteekens beslist de afleiding of de oudere vorm uit den tijd, toen de nu gelijk geworden klanken nog duidelijk onderscheiden konden worden.

De spelling moet *ei* en *ij* uit elkaar houden, hoewel beide op dezelfde wijze worden uitgesproken (in weerwil van Bilderdijs overtuiging dat *vlijt* en *beleid* evenmin op elkaar rijmen als *pompstok* en *inktkoker*). De reden is te vinden in de taalgeschiedenis. De *ei* is in oorsprong onder meer de tweeklank *ai*, maar de *ij* is in oorsprong de klank die in andere woorden wel als *ie* wordt gespeld. Dit verschil in spelling vond in de tijd van De Vries en Te Winkel – en vindt nog steeds – steun in vele dialecten, waarin *lijden* wordt uitgesproken als [lieden], maar *leiden* nooit zo klinkt.

Volgens dezelfde regel spelden De Vries en Te Winkel *hoopen* ‘opstapelen’ met twee *o*'s, omdat de klank teruggaat op de tweeklank [au], en *heelen* ‘heel maken, genezen’ met twee *e*'s, omdat die klank teruggaat op de tweeklank [ai]. Maar *hopen* ‘verwachten’ heeft maar één *o* en het criminele *belen* slechts één *e*, omdat deze klanken niet tot een tweeklank zijn terug te voeren. Ook dat verschil is in veel dialecten nog te horen. *Mensch* en *visch* moesten op *-sch* eindi-

gen, omdat het wordeinde in oorsprong *-sk* was. Volgens deze regel moesten ten slotte ook de naamvalsuitgangen geschreven worden, ook die uitgangen die al eeuwen niet meer werden uitgesproken.

Dit etymologische uitgangspunt is heftig aangevallen door latere spellinghervormers. Ook de derde en laatste beperkende regel van De Vries en Te Winkel vond geen genade in de ogen van de vereenvoudigers. Deze regel ‘der analogie’ luidt:

Waar de drie bovengenoemde algemeene spelregels zwijgen, handelt men overeenkomstig de Analogie; d.i. de woorden wier spelling noch door de uitspraak, noch door de gelijkvormigheid, noch door de afleiding wordt bepaald, worden op de zelfde wijze geschreven als andere, wier spelling met zekerheid bekend is en die oogenschijnlijk op overeenkomstige wijze gevormd zijn.

Volgens deze regel moet *hij vindt* met een *t* worden gespeld, omdat *hij wint* ook op een *t* eindigt. *Stationsstraat* krijgt een extra *s*, hoewel er slechts één *s* wordt uitgesproken, omdat *stationsweg* ook een *s* heeft tussen *station* en *weg*.

Het zou tot 1866 duren voordat de *Woor-denlijst der Nederlandsche taal* verscheen, een boekje – de titel zegt het al – dat een lijst met woorden bevat, zonder omschrijving van de betekenis, behalve bij homoniemen – *bei* (tusschenw.) en *bei* (werktuig) – en met minimale grammaticale informatie: de lijst geeft van ieder zelfstandig naamwoord het geslacht aan (mannelijk, vrouwelijk of onzijdig) en de meervoudsvormen, en voorts de vervoeging van werkwoorden.

De spelling van De Vries en Te Winkel werd in België onmiddellijk in 1864 ingevoerd en in Nederland door het onderwijs

in 1870, na een overgangstijd van vijf jaar. In 1882 erkende de Nederlandse regering haar stilzwijgend door haar te gebruiken in het nieuwe *Wetboek van Strafrecht*; in 1883 werd ze officieel ingevoerd bij de overheid. Een enkeling, zoals de criticus Busken Huet, bleef obstinaat volgens Siegenbeek spellen.

Weilands grammatica

In 1805, een jaar na de verschijning van de eerste officiële spellingregeling, verscheen de *Nederduitsche Spraakkunst* van predikant Petrus Weiland, ‘uitgegeven in naam en op last van het Staatsbestuur der Bataafsche Republiek’. Dit was de eerste en direct ook de laatste grammatica die in de Lage Landen van overheidswege werd uitgegeven. Weilands grammatica bleef zeker een halve eeuw invloedrijk, en er werden veel schoolboeken van afgeleid. De norm van de grammatica was het taalgebruik van beschaafde Hollanders.

De inhoud sloot aan bij de grammatica’s die sinds het einde van de zestiende eeuw waren verschenen. Net als deze volgde Weilands grammatica het voorbeeld van het Latijn. Het doel was om het Nederlands op hetzelfde niveau te brengen als het Latijn, dat met zijn vormenrijkdom als een ideale taal gold. Men wilde in de Nederlandse schrijftaal, net als in het Latijn, verschillende functies of betekenissen weergeven door verschillende vormen of naamvallen.

Vals antiek

Omdat de meeste naamvallen inmiddels uit de Nederlandse spreektaal waren verdwe-

nen, werd de kloof tussen de taal van de literaire schrijvers en de spreektaal almaar dieper. De schrijftaal zat voor een groot deel van de negentiende eeuw nog vastgesnoerd in een korset van buigings- en geslachtsregels. Er bestond een grote voorkeur voor ingewikkelde zinnen en plechtige of archaische woorden.

In het literaire proza overheerste lange tijd de klassieke stijl uit de achttiende eeuw, plechtig en saai als de verhandelingen van Siegenbeek, of retorisch als dat van de vierde kanselredenaar Van der Palm. Romantische schrijvers als Potgieter en Bosboom-Toussaint smukten hun historische verhalen ten bate van de couleur locale op met archaïsmen, woorden die soms niet eens oud waren. Tot dit zelfgefabriceerde antiek behoren het merkwaardige voornaamwoord *dij*, abusievelijk afgeleid uit aaneengeschreven woorden als *hoordi* (= *hoorde ghi*, 'hoorde je'), en het tot dan toe niet-bestaande deelwoord *darrende* 'durvend' op basis van het al lang verouderde werkwoord *darren* 'durven'.

Toch waren er ook in de eerste helft van de negentiende eeuw schrijvers die toenadering zochten tot de spreektaal, zoals de classicus Geel in zijn essays en de humoristen die in die tijd in drommen het dagelijks leven becommentarieerden, zoals Hildebrand (Nicolaas Beets) in zijn *Camera Obscura* (1839) en Klikspaan (J. Kneppelhou) in zijn *Studenten-typen* (1841). In *Studenten-typen* treffen we ook het voornaamwoord *jul-lie* aan, dat in de spreektaal natuurlijk al veel langer werd gebruikt, maar in de schrijftaal zelden of nooit voorkwam. Een fragment uit een van Klikspaans schetsen, waarin een gehaat hoogleraar wordt belaagd door dronken studenten voor zijn deur:

– *Professor Schol, je bent een verdomde smeerlap! Hoor je niet dat ik zeg dat je een smeerlap bent? Nou ben ik bezopen, maar 't eerst dat ik je tegenkom, al is het in de senaatskamer en met je toga om je beroerden, leelijken bast, zal ik je in je bek spoegen dat Boerhave en Scaliger [Leidse hoogleraren uit het verleden, wier portretten in de Senaatskamer hingen] het zien. Je moest allang afgezet zijn, ellendige schoft!*

Hier sidderde Professor en werd zoo bleek als een doek.

– *Als je nog ééns het hart hebt om een vriend van mij te laten druipen [zakken] omdat je niet wel bent met zijn oude, zal ik je in het water smijten, fielt dat je bent, en hals en ribben stuk slaan. Versta je 't wel daar boven in je bok? Het gouvernement moest je afzetten, hoor je, afzetten!*

Ook de romancier Jacob van Lennep probeerde de verstarde negentiende-eeuwse schrijftaal uit de plooi te helpen. In zijn eigen satirische grammatica, *De vermakelijke spraakkunst* (1865), nam hij de uitwassen van de boekentaal op de hak, die er volgens hem door alle naamvalsuitgangen uitzag 'als of men ze op een rekbed had uitgestrekt':

Mij ne dier ba re doch ter is met ha ren veel ge lief den echt ge noot en der zel ver veel be loo ven de kin de ren ee ne wan de linG gaan doen naar den naast bij ge le ge nen heu vel.

Van Lennep legde uit dat naamvallen ('een erfenis van 't Latijn, waar wij gerust voor hadden kunnen bedanken') in het Nederlands nauwelijks voorkomen:

Gekken blijven gekken, 't zij dat zij iets doen, 't zij dat men iets van hen krijgt of aan hen geeft, 't zij dat men hen de deur uit jaagt, 't zij dat men hen roept.

De tweede naamval bestaat nog wel, maar wordt meer geschreven dan gesproken, aldus Van Lennep. Niemand zegt: ‘de rotting *mijns* knorrigen *ooms*, de bezem *der* werkmeld, het huis *zijner* ouders’ – vreemd genoemd schreef hij wel over ‘den koning’:

Iedereen, van den koning af tot den schaarstiep toe, zal zeggen: ‘de rotting van m’n knorrigen oom; de bezem (of misschien wel “de bezem”) van de werkmeld; het huis van z’n ouders (of veeleer nog: “ouwers”).’

In de loop van de negentiende eeuw kreeg men er dus oog voor dat Nederlands niet een soort Latijn is, vooral toen de grammatica steeds meer een rol kreeg toebedeeld in het onderwijs. De grammatica moest op een andere leest worden geschoeid, niet langer op die van de woordsoortenleer waarin verbuigingen en vervoegingen centraal stonden. Er werd gezocht naar een ‘redkundige ontleding’, een geheel van begrippen dat gegrond is op logische onderscheidingen. Daarmee zouden de functies die woorden in de volzin hebben beter beschreven kunnen worden. Dit leidde ook tot een nieuwe terminologie: woorden waarvan voorheen gezegd werd dat ze in de eerste naamval stonden, heetten voortaan bijvoorbeeld, op basis van hun functie, het onderwerp van de zin.

In de grammatica van Weiland, uit 1805, vinden we hiervan nog niets, wel in de *Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden* (1814) van Nz. N. Anslin, een schoolmeester die zijn grootste roem verwierf met zijn door en door moralistische kinderboekjes over *De Brave Hendrik* en diens tegenhangster *De Brave Maria*. Maar Anslin vond niet meteen navolging: net als die van Weiland

zouden de grammatica’s uit de eerste helft van de negentiende eeuw op het klassieke model gebaseerd blijven: het zijn woordsoortengrammatica’s.

Inmiddels had de officiële taalwetenschap zich afgewend van de beschrijving van het hedendaagse taalgebruik, en dus ook van de schoolgrammatica. Taalwetenschap werd historische en vergelijkende taalwetenschap. Als eerste schreef W.G. Brill in 1846 een grammatica van de Nederlandse schrijftaal op historische grondslag, waarin hij veel verwijzingen opnam naar het Sanskriet, Gotisch, Hebreeuws, Grieks en Latijn. Tot ver in de twintigste eeuw zou aan de universiteiten dan ook slechts historische taalwetenschap worden onderwezen, waarbij het accent lag op de ontwikkelingen van de klanken en de woordvormen. Taalkundigen speurden naar klankwetten en Germaanse en Indo-Europese wortels. Aan de manier waarop de zinsbouw in de loop der eeuwen was veranderd, besteedden ze veel minder aandacht.

De uitspraak

Terwijl de algemene schrijftaal steeds uniformer werd, bleef de spreektaal, ook die van hoogopgeleiden, nog steeds per regio verschillen: er was nog geen sprake van een algemene omgangstaal. Ook hieraan wilde men in de Franse tijd een einde maken. Als remedie benoemde de overheid in 1796 de predikant Matthijs Siegenbeek – dezelfde die enkele jaren later de eerste officiële spellingregeling publiceerde – tot buitengewoon hoogleraar in de ‘Hollandse’ welsprekendheid te Leiden. De jonge hoogleraar hield in zijn oratie een publiek van juristen

en theologen voor dat zij alleen door de eigen klassieke schrijvers na te volgen en de regels der retorica te bestuderen de mogelijkheden van de taal ten volle konden benutten. Binnen enkele jaren beklommen ook in Amsterdam, Utrecht en Groningen hoogleraren met vergelijkbare leeropdrachten de katheders.

In de loop van de negentiende eeuw kreeg de uitspraak van de gegoede stand uit de Hollandse steden steeds meer gemeenschappelijke kenmerken. Er ontstond geleidelijk een gesproken standaardtaal, een verzorgde spreektaal, die zich noodzakelijkerwijs richtte op de schrijftaal, omdat er geen geluidsdragers bestonden (geen radio, televisie, bandrecorders), zodat men de gesproken standaardtaal zelden te horen kreeg. Het gevolg was dat de bovenlaag in de gesproken taal de spellinguitspraak volgde. Vandaar dat nog steeds als verzorgde uitspraak [houden] geldt in plaats van [houwe], [ik vind] in plaats van [ik vin] en [hij ligt] in plaats van [hij leit].

De algemeen verzorgde spreektaal ging geleidelijk ook buiten Holland de toon aangeven. Er verschenen voor het eerst uitspraakgidsen. De op de schrijftaal geënte plechtige spreektaal die door het onderwijs werd verspreid, was echter veel minder geaccepteerd dan de algemene geschreven taal. Hij klonk te stijf om met familie en vrienden te gebruiken. Thuis werd dialect gesproken; alleen in sommige ontwikkelde kringen koos men voor het algemeen verzorgde Nederlands.

Niet iedereen was er gelukkig mee dat de geschreven algemene taal als norm voor het gesproken Nederlands gold. Zo bekritiseerde de dichter-geschiedkundige-taalgeleerde Willem Bilderdijk zijn vroegere vriend Sie-

genbeek op uiterst felle wijze. Over spelling en uitspraak schreef Bilderdijk:

De regel der spelling is één: spel gelijk gij spreekt, en het was voor eene beneden het beestelijke afgezonden domheid bewaard, dat om te keeren en de spelling tot regel der uitspraak te nemen.

Bilderdijk noemde Siegenbeek en zijn aanhangers ‘buffels, niet in staat, ons Hollandsch uit te spreken’, en deed de retorische talenten waarmee Siegenbeek zijn leerstoel had verdiend af met: ‘Eer zal een trekschuitschipper stichter van een stoomvaartmaatschappij worden, dan Siegenbeek welsprekend.’

Desondanks breidde in de tweede helft van de negentiende eeuw de beschaafde spreektaal die onder de ontwikkelde burgers van de Randstad werd gecultiveerd zich steeds meer uit, ten koste van de dialecten. Eerst in Holland, later elders in Nederland en nog later in Vlaanderen. Belangrijk daarbij was dat in 1815 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd opgericht onder leiding van koning Willem 1, waardoor de autonomie van de aparte provincies werd doorbroken. Er was nu een eenheidsstaat, waarin ambtenaren telkens van post wisselden: dit leverde een belangrijke bijdrage aan de verbreiding van de standaardtaal. In hetzelfde jaar werd de nationale dienstplicht ingevoerd, waardoor mensen met verschillende dialecten bij elkaar gebracht werden. In 1830 scheidde België zich van Nederland af (zie het vorige hoofdstuk). Voor het taalgebruik in Nederland had dit weinig gevolgen.

Eveneens bevorderend voor de eenheidstaal waren de industrialisatie, die zorgde voor een grotere trek van het platteland

naar de steden, en de grotere mobiliteit over water en land. Van enorm belang was de reorganisatie van het onderwijs in Nederland: er werden nieuwe schooltypen opgericht, zoals de mulo (1857) en de hbs (1863), waar voor het eerst Nederlands als schoolvak zijn intrede deed. In 1876 werd het gymnasium opgericht en werd het Latijn afgeschaft als officiële voertaal aan de universiteiten. Nederlands werd een universitair hoofdvak. Ook het zangonderwijs hielp mee aan de verbreiding van de beschaafde uitspraak.

Vernieuwingen

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zetten zich twee bewegingen in gang die het moderne Nederlands zouden bepalen. In de eerste plaats breidde de groep die het algemeen verzorgde Hollands schreef en sprak, met z'n normen voor uitspraak, woordenschat, woordvormen en zinsbouw, zich uit. De algemene taal bezat het meeste prestige en werd gepropageerd in het onderwijs. Wie leerde lezen en schrijven, leerde de algemene verzorgde taal, en bijna iedereen leerde lezen en schrijven: tegen de eeuwwisseling was het analfabetisme in Nederland vrijwel verdwenen.

In de tweede plaats veranderde de schrijftaal van karakter, en dus ook de ervan afgeleide formele spreektaal die op school werd aangeleerd. Het geschreven Nederlands ging zich meer naar het gesproken Nederlands richten. Eind negentiende eeuw kwam er een sterke beweging op tegen de kloof die er was ontstaan tussen de spreektaal en de schrijftaal. In 1855 pleitte de oriëntalist T. Roorda er in een rede voor meer oog te hebben voor het levende Nederlands. En

in 1891 pleitte R.A. Kollewijn in een nog steeds beroemd artikel, getiteld 'Onze lastige spelling', voor spellingvereenvoudiging van woorden en buigingsuitgangen, en voor eenheid tussen schrijftaal en beschaafde spreektaal. Hierbij legde hij de nadruk op het beginsel van de uitspraak ('Taal is klank', 'Schrijf zoals je spreekt'). Zijn argument hiervoor was dat er in de schrijftaal geen onderscheidingen moeten voorkomen die niet bestaan in de spreektaal. De term Algemeen Beschaafd Nederlands (ABN) dook nu voor het eerst als zodanig op, en wel in de kolommen van het tijdschrift *Taal en Letteren*, dat verscheen van 1891 tot 1906 en waarvan Kollewijn een van de oprichters was. Hiermee trad het ABN voor het eerst op als afzonderlijke gesproken variant van de standaardtaal. Het ABN was een ideaal, dat in het begin van de twintigste eeuw omschreven werd als: 'Beschaafd spreekt degene aan wie men niet kan horen uit welke streek van het land hij afkomstig is.'

Ook schrijvers, zoals de Tachtigers, pleitten voor een geschreven taal die dichter bij de spreektaal lag, en gaven het goede voorbeeld. Eduard Douwes Dekker deed in *Woutertje Pieterse* onder het pseudoniem Multatuli de bekende uitspraak: 'Ik leg me toe op 't schryven van levend hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan.' In de eerste druk van zijn grote roman over de misstanden in Indië, *Max Havelaar* (1859), sloot Multatuli zich nog aan bij het heersende taalgebruik, hoe gevarieerd en levendig zijn stijl ook dan al is. Later vermeid hij schrijftaalwoorden, schreef hij *jij* en niet *gij*, *zei* en *weer* en niet *zeide* en *weder*, *omdat* en niet *wijl*, veelal *van de* en *van een* in plaats van *der* en *eener*. Hij negeerde de geslachtsregels en duidde dus een deur met *bij* aan (*bij staat open*)

en niet met *zij*, geheel naar Noord-Nederlands gebruik. Of, zoals hij schreef in zijn *Ideën*, een immense verzameling losse invallen, columns, een romanfeuilleton, essays en scheldpartijen die in afleveringen verscheen: ‘t Is *onwaarheid*, als ’n auteur iemand, van de zon sprekende, zeggen laat: *zy* gaat op.’ Multatuli vond veel spellingregels te ingewikkeld, zoals de twee *o*’s in *loopen* en de *ch* in *visch*. Zijn taalgebruik zou het proza van vele generaties schrijvers beïnvloeden.

Als gevolg van de vernieuwingsbewegingen verdween na 1900 het schrijftaalspreken grotendeels.

De spellingvereenvoudigers

Kollewijns baanbrekende artikel ‘Onze lastige spelling’ uit 1891 richtte zich met name tegen het etymologische beginsel dat De Vries en Te Winkel in de spellingregels hanteerden. Veel onderwijzers en taalgeleerden steunden hem hierin. De naamvallen en de spelling van een enkele of een dubbele *e* of *o* waren verantwoordelijk voor veel fouten. Onenigheid over de spelling van de zogenoemde bastaardwoorden (*critiek*, *qualiteit*, *rhythme*) was er in deze tijd nauwelijks; het gekrakeel hierover zou pas na 1950 losbarsten en duurt voort tot op de dag van vandaag.

Kollewijn – de spellingdissident Paardekooper noemde hem ‘de Luther van onze spellingsgeschiedenis’ – wilde het onderscheid tussen *ee* en *e*, en tussen *oo* en *o* niet langer handhaven en de alleen etymologisch te verantwoorden *-ch* in *mensch* en *visch* afschaffen. Hij stelde voor *-isch* te vervangen door *-ies* en *-lijk* door *-lik*, in overeenstemming met de uitspraak, en de naamvallen

niet langer kunstmatig in leven te houden.

Hierdoor zouden kinderen met minder moeite leren spellen – nog steeds een van de hoofdargumenten van vereenvoudigers. Later onderzoek heeft de opvatting dat een eenvoudiger spelling makkelijker aan te leren is inderdaad gestaafd. Maar merkwaardig genoeg is veel minder onderzocht of een eenvoudiger spelling ook makkelijker te lezen is, terwijl ieder mens – en dat geldt zelfs voor de grootste en productiefste schrijvers – in zijn leven meer leest dan schrijft. Lezers blijken gebaat bij een vast woordbeeld. Het gemak van de leerling (*paart* met een *t*, omdat die gehoord wordt) is niet gelijk aan het gemak van de lezer (*paard* met een *d*, precies als in *paarden*).

Kollewijn wilde niet alleen de spelling baseren op de beschaafde spreektaal, maar ook de schrijftaal stroomlijnen. Waarom zou iemand schrijven: ‘Gijlieden zult heden te één ure met den trein van hier vertrekken’ als hij kon volstaan met: ‘Vertrekt u met de trein van één uur’? De Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Spelling en Verbuiging die Kollewijn in 1893 oprichtte, werd dan ook in 1894 omgedoopt tot Vereniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal. Van alle kanten meldden zich leden aan, ook uit Vlaanderen. Zelfs in Indië had Kollewijn een schare aanhangers: in het begin van de twintigste eeuw werd daar het Nederlands-talig onderwijs aan de inheemse bevolking sterk uitgebreid, en een lastige spelling zou een onnodige hindernis zijn bij de verspreiding van de Nederlandse taal. In Zuid-Afrika nam men in 1917 de spellingregels van Kollewijn als grondslag voor de officiële Afrikaanse spellingregeling.

De klassieke schoolgrammatica van Den Hertog

De hervormers, onder wie veel leraren, bemoeiden zich ook met de Nederlandse grammatica. Hun doel was het taalonderwijs te hervormen. Kolléwijn en de Vlaming J. Vercoullie, die beiden redacteur waren van het tijdschrift *Taal en Letteren*, schreven grammatica's waarin zij niet meer alleen de schrijftaal, maar ook de beschaafde spreektaal als norm namen. Vercoullie was voorstander van aansluiting bij de Noord-Nederlandse norm.

De schoolgrammatica kreeg zijn definitieve vorm in de tweede helft van de negentiende eeuw, door de inspanningen van twee leraren aan een normaalschool – later kweekschool, nog later pedagogische academie geheten – en een hoofdonderwijzer. Hun grammatica's droegen alle drie dezelfde titel. In 1872 verscheen *Nederlandsche spraakkunst* van D. de Groot, in 1878 *Nederlandsche spraakkunst. Ten behoeve van inrichtingen van middelbaar onderwijs en tot opleiding van onderwijzers* van T. Terwey. Het beroemdste werk, van de hand van hoofdonderwijzer C.H. den Hertog, verscheen van 1892 tot 1896: *Nederlandsche spraakkunst. Handleiding ten dienste van aanstaande (taal)onderwijzers*. De spraakkunst van Den Hertog bestond uit drie delen: een over de enkelvoudige zin, een over de samengestelde zin, en een over de woordsoorten. Een vierde en een vijfde deel zijn nooit verschenen; ze hadden moeten gaan over de woordvorming en de woordbetekenis. Wel publiceerde Den Hertog in 1897 en 1898 *De Nederlandsche taal. Practische spraakkunst van het hedendaagsch Nederlands*, in twee delen.

Deze drie grammatici behandelden de

volzin volkomen anders dan men voor die tijd gewend was. De Groot omschreef het begrip *bepaling* nauwkeuriger: 'bepalingen' bij een zelfstandig naamwoord, bij een voor-naamwoord, bij een bijvoeglijk naamwoord en bij een werkwoord. Voor de laatste bepalingen voerde hij de term *voorwerp* in (in *de man ziet de vrouw is de vrouw* het voorwerp). Terwey gaf de grammatica alle nog steeds gebruikte namen voor de zinsdelen. U herinnert het zich nog wel uit de schoolbanken: in 'De pop is mooi' is 'de pop' het onderwerp en 'is mooi' het naamwoordelijk gezegde. Ook het werkwoordelijk gezegde ('Moeder heeft de pop gekocht') en het lijdend en meewerkend voorwerp stammen uit de grammatica van Terwey. Hier en daar werden verfijningen aangebracht en sommige termen zouden een andere naam krijgen, zoals 'object' voor 'voorwerp' en 'voorzetselvoorwerp' in plaats van 'oorzakelijk voorwerp'. Maar in het algemeen is dit de indeling waarmee vele generaties leerkrachten en leerlingen zijn opgegroeid.

Den Hertog, op wiens werk alle latere schoolgrammatica's zijn gebaseerd, probeerde als goed didacticus alle zinsdelen zo precies en zo eenvoudig mogelijk te omschrijven, waarbij hij zowel naar de betekenis als naar de vorm keek, en bovenal deed hij zijn best aan de hand van goed gekozen voorbeelden te laten zien waarom bepaalde onderscheidingen zinvol zijn. Deze werkwijze zou typerend worden voor de schrijvers van traditionele schoolgrammatica's. Een 'onderwerp' definiëren zij aan de ene kant ongeveer als 'de zelfstandigheid waaraan door wat het werkwoord uitdrukt een handelen, of het ondergaan van een handelen, of een toestand wordt toegekend'. Aan de andere kant merken zij op dat het onder-

Een pagina uit het Woordenboek der Nederlandsche Taal

werp altijd te herkennen is, doordat het enkelvoud of meervoud is, net als de persoonsvorm van het werkwoord (vergelijk *de man ziet* met *de mannen zien*). Door de grote hoeveelheid goed gekozen voorbeelden gaf de spraakunst van Den Hertog een uitvoerige

tieke verwickelingen tot niets. Er moest nog ruim een halve eeuw verstrijken voor de eerste afleveringen van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* van de drukpers rolden.

Het plan voor het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* – in de wandeling: het *WNT* –

beschrijving van de geschreven taal van zijn tijd. Daarbij ging hij, anders dan de Kollewiijners, nog steeds uit van de schrijftaal. Zijn werk was nog steeds normatief, maar wel gematigd.

De woordenschat

Sinds de Franse tijd waren er dus normen gedefinieerd voor de spelling, de grammatica en de uitspraak. Ook het laatste onderdeel van de standaardtaal, de Nederlandse woordenschat, werd in de negentiende eeuw voor het eerst wetenschappelijk vastgelegd en beschreven. Een eentalig, Nederlands-Nederlands woordenboek bestond nog niet. De eerste pogingen daartoe werden tegen het einde van de achttiende eeuw ondernomen. Toen voltooid de predikant Petrus Weiland een elfdelig *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek* (1799-1811), dat echter door zijn onvolledigheid en gebrekkige woordverklaringen geen algemene waardering kreeg. Ook de inspanningen van Lodewijk Napoleon leidden door de politieke verwickelingen tot niets. Er moest nog

werd geboren in 1849, op het eerste Taalen Letterkundig Congres in Gent, waar Nederlandse en Vlaamse geleerden zich na de scheiding van 1830 voor het eerst voornamen te streven naar ‘eenheid van taal in Noord en Zuid’. De Vlamingen, van wie de taal op dat moment in België geen officiële status had, zochten steun bij de Nederlanders, en het plan rees om een gemeenschappelijk woordenboek te vervaardigen. Op het derde congres, in 1851, presenteerde de Groningse hoogleraar Matthias de Vries het *Ontwerp van een Nederlandsch Woordenboek* en in 1852 vatte hij het werk aan, samen met Lambert Allard te Winkel, leraar Nederlands aan het gymnasium in Leiden, de stad waar De Vries een jaar later tot hoogleraar werd benoemd. Minister Thorbecke kende een subsidie toe van 500 gulden per jaar, waarmee het salaris van Te Winkel kon worden betaald. Ook van de Belgische regering kwam financiële steun. Het *WNT* bleef, het hele traject door, een onderneming die door beide landen werd betaald en door medewerkers uit beide landen werd geschreven.

Eerst moesten De Vries en Te Winkel de spelling van het woordenboek regelen. Het systeem dat zij ontwierpen, werd in België en later ook in Nederland aangenomen als officiële spelling, zo bleek hierboven. De eerste aflevering van het woordenboek kon pas in 1864 verschijnen, twaalf jaar na het ontwerp, het eerste deel (A-AJUIN) kwam uit in 1882. Deze trage start was koren op de molen van Van Vloten, de aartsvijand van De Vries.

In 1864 had De Vries namelijk verhinderd dat de theoloog en letterkundige Johannes van Vloten te Groningen hoogleraar Nederlands werd. Van Vloten zou het ‘ijdel kathedersboefje’ (De Vries was niet zo groot

van stuk) nog jarenlang met schimpscheuten achtervolgen. Met sardonisch genoegen richtte Van Vloten zijn pijlen op de ‘slakken-gang’ waarmee het *WNT* vorderde. Toen dan eindelijk het eerste deel het licht zag, dichtte hij:

*O, luid weerklink de lofbazuin!
Het Woordenboek kwam tot ajuin
In dertig jaren al; dat beet
Zijn tijd voorzeker welbesteed!
't Duurt nu geen dertig jaar gewis
Eer 't tot azijn genaderd is;
Stel voor elk verdre letter maar
Tweederde van die dertig jaar,
Dan staat al na een eeuw of vier
't Geheel gedrukt reeds op papier!*

Een Taalmuseum

Matthias de Vries wilde met zijn woordenboek een Taalmuseum stichten, schreef hij in de inleiding bij het eerste deel:

Alle woorden en spreekwijzen, die men in Nederlandsche geschriften aantreft in een tijdvak van nu zeven eeuwen, vinden daar hunne plaats; niets wat in eenig dorp of gebucht getuigenis geeft van den onuitputtelijken rijkdom onzer moedertaal, mag ongebruikt blijven; alles wat ooit of ergens Nederlandsch was, moet daar verzameld, gerangschikt en tot een volkomen geheel bearbeid worden.

Álles wat ooit of ergens Nederlands was? De Vries hinkte op twee gedachten: zijn woordenboek mocht geen rechter zijn die ‘vonnissen velde’ over het juiste gebruik van woorden, maar het moest óók een bron zijn ‘waaruit ieder begerige zich aan den le-

venden taalstroom kon laven'. In de praktijk beperkte De Vries zich tot 'de levende taal in haren beschaafden toestand'. Onneten woorden nam hij nauwelijks op, en verouderde of dialectwoorden alleen als hij ze in ere wilde herstellen. Hij had bovendien een sterke voorkeur voor literaire taal, zoals wel blijkt uit het grote aantal citaten van schrijvers als Vondel en Hooft in de eerste afleveringen. De opvoedkundige geestdrift van De Vries spreekt ook uit de motto's die hij meegaf aan het eerste deel: 'De taal is de ziel der natie, zij is de natie zelve' (Halbertsma) en het vermanende 'Bataven! kent uw spraak en heel haar overvloed' (Bilderdijk).

Van die overvloed werden ook vreemde woorden uitgesloten. Franse, Duitse en andere leenwoorden zijn in de vroege delen van het *wnt* stiefmoederlijk behandeld, niet alleen door De Vries, maar ook door zijn opvolgers. Op de rug van deel v (GLAASJE-HARSPLEISTER) staat het verkleinwoord *glaasje* alleen maar omdat het volgende woord *glacéhandschoen* was, en dát mocht niet op een woordenboek van het beschaafde Nederlands prijken. *Riant* mocht deel XIII (RIANT-RUZING) openen, maar wel met de snibbige toevoeging: 'Dit woord wordt vaak gedachteloos te pas en te onpas gebruikt.'

De levensgeschiedenis van Nederlandse woorden

Nadat redacteur Te Winkel al in 1868 was overleden, stierf Matthias de Vries, de vader van het *wnt*, in 1892. Het woordenboek had toen pas de tweede letter van het alfabet bereikt. Nu trad de tweede generatie redacteurs aan – redacteurs van het *wnt* worden in generaties geteld; er zijn er in totaal

vijf. Deze en latere generaties richtten hun aandacht niet alleen op het literaire taalgebruik. Bovendien verdween het romantische verlangen naar veredeling van de nationale taal naar de achtergrond: het woordenboek werd steeds duidelijker een beschrijvend historisch woordenboek van de volledige woordenschat.

De Vries had als beginpunt 1580 genomen, omdat toen zo ongeveer het moderne Nederlands begon, maar eind negentiende eeuw verschoven zijn opvolgers de begintijd naar 1500, zodat het *wnt* aansloot bij het *Middelnederlandsch Woordenboek* van E. Verwijs en J. Verdam. Een einddatum was er niet, totdat de jaarlijks aanwassende woordenschat de redacteurs boven het hoofd groeide en men begon te vermoeden dat het *wnt* pas in het midden van de eenentwintigste eeuw *zythum* ('een door gisting bereide drank') zou bereiken. Ontwikkelingen in de taalkunde en de lexicografie dreigden het woordenboek in te halen en al bij verschijning hopeloos verouderd te maken. Dit was een van de belangrijkste argumenten om uiteindelijk 1921 als einddatum te kiezen voor de materiaalverzameling. Als gevolg van die lange bewerkingsduur hanteerden de redacteurs tot en met de laatste aflevering omwille van de uniformiteit de spelling van *versche visch* en *grootte oogen*.

In 1969 kwam het *wnt* onder de hoede van het Belgisch-Nederlandse Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) in Leiden. Hoewel het *wnt*-project van tijd tot tijd bedreigd werd met intrekking van de subsidie, heeft de vijfde generatie van redacteurs het uiteindelijk afgemaakt: in december 1998 werd in het bijzijn van het Nederlandse en Belgische koningspaar de voltooiing gevierd, in 1999 werd de laatste aflevering ge-

Koningin Beatrix neemt het voltooide WNT in ontvangst,
1 december 1998

drukt. Het WNT is het woordenboek van de grote getallen: in 147 jaar bestudeerden de redacteuren 2,5 à 3 miljoen citaten, waarvan er 1,6 miljoen een plaats kregen in het boek. Het grootste woordenboek ter wereld omvat veertig kloeke banden, samen drie meter lang, met meer dan 90.000 kolommen verdeeld over ruim 45.000 bladzijden. Een woordenliefhebber die er op zijn twintigste een gewoonte van maakt voor het slapengaan twee pagina's WNT te lezen, zal in de tachtig zijn als hij de laatste kolom bereikt.

Hij heeft dan wel veel geleerd over zijn taal. Het WNT tekent de levensgeschiedenis van Nederlandse woorden op vanaf 1500.

Wanneer werd het woord voor het eerst gebruikt? Waar komt het vandaan? In welke streek was het gangbaar? In welke spreekwoorden komt het voor? Wat heeft het door de eeuwen heen betekend? Honderd jaar geleden, bijvoorbeeld, betekende *leuk* nog in de eerste plaats 'lauw, kalm, laconiek'.

Ieder artikel is rijk geïllustreerd met citaten uit de meest uiteenlopende geschriften: de staatsstukken van Thorbecke, de brieven van Antoni van Leeuwenhoek, het verzameld werk van Vondel, boeken over landbouw en mijnbouw. De *Bronnenlijsten* vermelden nauwkeurig de omstreeks tienduizend bronnen waaruit redacteuren, assistenten en behulpzame liefhebbers

woorden en citaten hebben gepeurd. Een lukrake greep: *Het vermakelijk ABC op rijm gesteld, door een liefhebber van gerijfelijke Juffers te Amsterdam* (± 1785); het blijspel *De Puiterveense Helleveeg, of beslikte Swaan-tje aan den tap* (1720); *De volmaakte schrijnwerker*, een handboek voor meubelmakers (1860); en een grote hoeveelheid andere woordenboeken, waaronder *De Boeventaal*, *Zakwoordenboekje van het Bargoensch* (1906).

Onder ieder trefwoord is in het WNT een stukje cultuurgeschiedenis te vinden. Nederlanders blijken zoveel spreekwoorden, zegswijzen en uitdrukkingen met *water* te kennen, dat het WNT 27 pagina's nodig

heeft om dat woord te beschrijven. Woorden die beginnen met *water-*vullen nog eens 215 pagina's. En dan staat *watermanagement* er nog niet eens in!

Ondanks de feestelijkheden van 1998 werd het werk aan het *WNT* niet gestaakt. De delen bestreken namelijk verschillende perioden: de delen van voor 1900 bevatten weinig materiaal uit de zestiende eeuw en natuurlijk niets uit de twintigste; de einddata voor de jongere delen variëren van 1921 tot 1976. In 2001 zijn drie delen met *Aanvullingen* verschenen, waardoor het hele woordenboek is aangevuld tot 1976. In de *Aanvullingen* zijn duizenden overgeslagen woorden opgenomen: technische termen, leenwoorden die niet strookten met de puristische idealen van de eerste redacties, woorden die pas gemunt of geleend werden na de voltooiing van de betreffende letter, zoals *baby*, *fascisme* en *motorpolitie*, en woorden die domweg over het hoofd zijn gezien, zoals *februari*, *Belg* en *oerwoud*.

Voor zo'n reusachtig woordenboek is het *WNT* lange tijd betrekkelijk onbekend geweest. Dat veranderde toen de tekst werd uitgegeven op een cd-rom (in 1995 voor zover het toen af was; na de voltooiing van het woordenboek volgde een nieuwe release met de complete tekst). In 2007 is het gehele woordenboek inclusief de *Aanvullingen* gepubliceerd op internet (wnt.inl.nl). Hier kan iedereen gratis grasduinen in het enorme bestand en bijvoorbeeld een woord opzoeken via de moderne spelling (het *WNT* is,

De titelpagina van de eerste druk van Van Dale (1872). Van Dale zelf heeft het voltooid werk niet meer in handen mogen houden.

als gezegd, nog gespeld volgens de spelling van De Vries en Te Winkel), of een woord in een definitie zoeken, of citaten uit een bepaalde periode. Bovendien zijn er koppelingen toegevoegd naar afbeeldingen, taalkaarten, etymologische en dialectwoordenboeken.

De Dikke van Dale

Het *WNT* was bestemd voor wetenschappers. Het algemene publiek en het onderwijs hadden echter ook behoefte aan een woordenboek waarin de Nederlandse woordenschat was beschreven. In de tweede helft van de negentiende eeuw verschenen nu voor het eerst diverse eentalige en eendelige handwoordenboeken, waarvan enkele een lange reeks van bewerkingen doormaakten en tot op heden verschijnen, namelijk Van Dale (eerste druk 1872) en Koenen (1897). Pas in 1930-1931 verscheen de Vlaamse tegenhanger van de hand van Jozef Verschueren, het *Modern woordenboek*. Deze woordenboeken waren van begin af aan geënt op het *WNT*, dat geldt als moederwoordenboek voor alle hedendaagse Nederlandse woordenboeken. Het *WNT* en Van Dale zijn bovendien familie doordat van 1950 tot 1999 alle redacteurs van de Dikke Van Dale ook (ex-) *WNT*-redacteur waren.

Ook Johan Hendrik van Dale, schoolmeester en stadsarchivaris in het Zeeuws-Vlaamse Sluis, is uitgenodigd om redacteur van het *WNT* te worden. Tot twee keer toe zelfs, maar hij sloeg het vererende aanbod steeds af, de eerste keer omdat De Vries hem niet naast zich op het titelblad duldde en later omdat hij zijn geliefde Sluis niet wilde verlaten of, aldus De Vries, ‘terughuiverde’ voor de taak. De erudiete woordenaar Van Dale was goedgevoelend autodidact: hij maakte zich op eigen kracht de geheimen van het Middelnederlands, Latijn en Gotisch eigen. De vruchten van die kennis zijn – behalve zijn woordenboek – een stapeltje schoolboeken en honderden artikelen, onder meer over taalkunde en over de geschiedenis van Sluis en Zeeuws-Vlaanderen.

Van Dale schreef en studeerde dag en nacht. ‘Soms stond hij in ’t midden van den winter als de thermometer vijftien à twintig graden beneden het nulpunt teekende, om vier of vijf uren op,’ schreef zijn leerling en kwekeling Jan Manhave in het Nabericht bij de eerste druk. ‘Studeeren,’ vertelde Manhave, ‘was in zijne jeugd, toen ziekte en ongesteldheid hem niet zelden aan zijne kamer kluisterden, zijne eenige uitspanning geweest en had hem zelfs in droevige en donkere oogenblikken menigmaal troost en opbeuring geschonken. Daarom had hij de studie liefgekegen en noemde hij zijne boeken zijne beste vrienden.’

Het schrijven van een Woordenboek is een on-dankbaar, een verdrietig werk. Is er veel, dat men heeft opgenomen of verbeterd, er is nog veel meer, dat men vergeten heeft, dat de aandacht ontsnapt is en alzoo onverbeterd is gebleven. Verzeerde mij een mijner letterkundige vrienden, dat hij, die zijn vader en moeder vermoord heeft, nog te goed was om een Woordenboek te schrijven, ik heb mijzelven vaak twijfelmoedig de vraag gedaan, of hij wel volkomen ongelijk had. Daarom hebben zij, dunkt mij, die zich aan zulk een arbeid wagen, aanspraak op eene welwillende beoordeling.

Met deze woorden besloot Van Dale het Voorbericht van zijn *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche taal*. In februari 1872 verschenen de eerste afleveringen van het *Nieuw Woordenboek*. Het restant heeft hij nooit onder ogen gekregen, want drie maanden later stierf Van Dale, 44 jaar oud, aan de pokken. Het schrijven van omvangrijke woordenboeken lijkt op het aanleggen van een boomgaard: boompje groot, plantertje dood. Van Dale is niet de enige lexicograaf die zijn arbeid niet beloond zag

Het standbeeld van Van Dale in Sluis

met een voltooid, gedrukt woordenboek.

Zijn beroemde achttiende-eeuwse collega uit Engeland, Samuel Johnson, omschreef de *lexicographer* als ‘a harmless drudge’, een onschadelijke ploeteraar. Weliswaar wordt dit moeizame geploeter enigszins verlicht doordat het altijd op het werk van voorgangers berust; volgens een kwaadwillige definitie is woordenboeken schrijven dan ook niets anders dan ‘plagiaat in alfabetische volgorde’. Ieder woordenboek is het werk van een man of vrouw die, zonder dat de gebruiker dat ziet, op een menselijke piramide van voorgangers staat. Ook voor Van Dale geldt dat, want terwijl hij niet meer dan een half woordenboek heeft ge-

maakt – het woordenboek is afgemaakt door zijn assistent en leerling Jan Manhave – is het woordenboek voor altijd verbonden aan zijn naam: de Dikke of Grote Van Dale is een begrip geworden. Slechts weinig mensen weten dat Van Dale niet meer was dan de tweede bewerker: uitgangspunt vormde het *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche taal* van de zwagers Calisch uit 1864. Van Dale corrigeerde hiervan de spelling, vulde de vreemde woorden aan en voegde van alles toe op het gebied van landbouw, natuur, plantennamen en scheikunde. In totaal vermeerderde hij het *Nieuw Woordenboek* met ruim 18.000 woorden.

Jan Manhave, die na de dood van Van Dale de ‘tweede’ druk uit 1872 al had afgemaakt, bezorgde in 1884 een nieuwe druk, de ‘derde’. In 1950 verscheen de zevende druk van C. Kruyskamp en F. de Tollenaere, beiden redacteur van het *WNT*, inmiddels onder de titel *Van Dale's Groot woordenboek der Nederlandsche taal*. Vanaf dit jaar werd het woordenboek de Grote, later ook Dikke Van Dale genoemd, en met recht, want het aantal trefwoorden was inmiddels de 150.000 gepasseerd. Het boek kostte in 1950 47,50 gulden (in 1872 nog 6,50 gulden, in die tijd een weekloon van een goed geschoold arbeider).

Met de achtste druk (1961) verloor de titel enkele letters: *Van Dale, Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Vanaf de achtste tot en met de tiende druk, de uitgave in twee banden uit 1976, was C. Kruyskamp (1911-1990) de enige redacteur, en daardoor de meest gezaghebbende taalkundige van het Nederlandse taalgebied. Want Van Dale was een wetboek geworden, hoewel Kruyskamp en zijn opvolgers zelf er meer dan eens op hebben gewezen dat het gezag van een

Het leesplankje, ingevoerd op alle lagere scholen in 1909, raakte pas in de jaren zestig in onbruik

woordenboek slechts zo groot is als het gezag dat de gebruikers eraan toekennen. Het is niet zo omdat het in Van Dale staat; omdat het zo is, staat het in Van Dale. De elfde druk uit 1984 bestond uit drie banden. In 1999 verscheen de dertiende druk, in 2005 de veertiende.

Van Dale bevat de woordenschat van ongeveer de laatste anderhalve eeuw; dichters als Staring (overleden in 1840) vindt men er nog net in geciteerd. Hoewel Van Dale niet zo ver terugreikt als het *wNT*, verraaft de opbouw van ieder artikel de schatplichtigheid aan de historische opzet van het grotere woordenboek: altijd wordt eerst de oudste betekenis gegeven. Die oudste betekenis is niet noodzakelijk de betekenis die tegenwoordig het meest voorkomt en kan zelfs bijna zijn verdwenen. Zo is *zelfkant* volgens Van Dale in de eerste plaats de buitenkant

of zijkant van een stuk textiel, en vervolgens pas een figuurlijke buitenrand: *leven aan de zelfkant van de maatschappij*.

Van Dale streeft net als het *wNT* naar volledigheid, al is de keuze bij het opnemen beperkt tot die woorden die gedurende enige tijd een zekere algemene verspreiding hebben. Van Dale is voorts van oorsprong een normatief woordenboek. Dat geldt eigenlijk voor alle taalkundige werken uit de negentiende eeuw – zelfs de Kollewijners streefden naar een norm, alleen een andere: de beschaafde spreektaal in plaats van de beschaafde schrijftaal.

De verbreiding van het *ABN* in de twintigste eeuw

In de eerste helft van de twintigste eeuw volgde iedereen lager onderwijs – in 1900

werd de leerplicht in Nederland ingevoerd, in 1914 in België – en velen volgden een vorm van voortgezet onderwijs. Daarnaast nam de mobiliteit toe dankzij de uitvinding en verbreiding van fiets, bromfiets, trein, bus en auto, en zorgde de industrialisatie voor grootschalige verhuizingen. In de tweede helft van de twintigste eeuw werden nieuwe communicatiemiddelen zoals telefoon, radio en televisie gemeengoed, waardoor gesproken taal niet meer plaatsgebonden was. Dit alles had een belangrijke invloed op de verbreiding van de geschreven en gesproken standaardtaal. In België koos men in de twintigste eeuw definitief voor de Noord-Nederlandse norm van de standaardtaal.

In het begin van de twintigste eeuw sprak alleen de bovenlaag in Nederland ABN, vooral geconcentreerd in de grote steden. Door contacten met mensen uit andere regio's gingen steeds meer mensen ABN spreken. Maar de verbreiding van het ABN ging heel geleidelijk: geografische verschillen waren in de jaren dertig van de twintigste eeuw nog goed hoorbaar in de spreektaal, zo blijkt uit oorgetuigenverslagen. Zo spraken hoogleraren van [ankomme], [gavve(n)] en zelfs [magge(n)] voor 'mogen'. Langzamerhand werd de beschaafde taal echter niet meer een ideaal, maar voor steeds grotere groepen sprekers in Nederland een realiteit. In 1935 bepleitte koningin Wilhelmina, op gezag van de regering, in haar troonrede 'dat de zuivere uitspraak van onze taal een voorwerp van regeringszorg zou worden'. Op de scholen werd speciale aandacht besteed aan een correcte uitspraak.

In het midden van de eeuw ging de sociale middenklasse zich van het ABN bedienen, omdat dit een middel was om sociaal hogerop te komen. Pas in de jaren zestig van

de twintigste eeuw werd de barrière tussen schrijf- en spreektaal grotendeels geslecht. In de jaren zeventig werd het ABN gedemocratiseerd, samen met de maatschappij – wanneer iedereen gelijk is, hoeft niemand zich meer door zijn gebruik van standaardtaal te onderscheiden. Taalverschijnselen van de lagere sociale milieus werden geaccepteerd, de norm werd verruimd, er was een toenemende tolerantie tegenover verschillen in uitspraak, woordkeus en dialectische variatie, en de taal werd informeler. Het verzet tegen het gevestigde gezag keerde zich bijvoorbeeld tegen het verzorgde en gekunstelde taalgebruik van de oudere generatie, zoals het uitspreken van de slot-*n* in *lezen*, *praten*, *mensen*: tegenwoordig wordt zelfs bij de omroepen de uitspraak [leze] enzovoort gewaardeerd boven die van [lezen].

De verbreiding van het ABN was dus vooral sociologisch bepaald en te danken aan de sociale integratie van de Nederlandse samenleving als geheel. Het gevolg is dat weliswaar veel meer mensen (al dan niet naast een dialect) ABN spreken, maar dat dit ABN veel meer variatie vertoont dan het in bijvoorbeeld de jaren dertig van de twintigste eeuw had. Althans in Nederland, want terwijl de uitspraakvariatie in Nederland toenam, bleef in België de uitspraak sinds de jaren dertig vrij stabiel (zie hieronder). In de jaren zeventig verving men, onder invloed van de nieuwste sociolinguïstische opvattingen, de benaming 'ABN' door 'standaardtaal', 'Standaardnederlands' of 'Algemeen Nederlands'.

De verbreiding van het ABN vond in België wat later plaats dan in Nederland (zie het vorige hoofdstuk). In 1913 werd de Vereeniging voor Beschaafde Omgangstaal (VBO) opgericht, ter verspreiding van de

'Spellingversoering'. Minister van Onderwijs Marchant, die in 1934 een spellingswijziging doorvoerde, stuurt de Nederlandse maagd terug naar de schoolbanken (tekening van L.J. Jordaans in De Groene Amsterdammer, 17 maart 1934)

Noord-Nederlandse norm; de Vereniging verdween in de twee wereldoorlogen, maar werd in 1932 en daarna in 1948 opnieuw opgericht. Na de Tweede Wereldoorlog werden er door media en onderwijs ABN-acties gehouden en ontstond een ware ABN-beweging. De Belgische radio en tv verspreidden de gesproken standaardtaal, en de bevolking keek en luisterde ook veelvuldig naar

Nederlandse zenders. Vanaf ongeveer 1960 breidde het gebruik van het Algemeen Nederlands zich ook hier uit van een kleine intellectuele elite over een grote groep, door de stijgende welvaart, de verhoging van het onderwijspeil, de toegenomen mobiliteit en de democratisering van de toegang tot het hoger onderwijs. Dat betekent dat vanaf de jaren zestig de standaardisering in Nederlandstalig België een brede sociologische basis kreeg. Vanaf dat moment verspreidde het standaardtaalgebruik zich geleidelijk over de hele taalgemeenschap, gedragen door een maatschappelijke elite.

De verbreiding van het ABN dichtte definitief de kloof tussen de schrijftaal en de spreektaal. Weliswaar bestaat er tot op heden tussen deze twee variëteiten een verschil, maar dit is nog slechts gering. In de eerste helft van de twintigste eeuw verdwenen eindelijk de naamvallen uit de taalvoorschriften. Dit gebeurde in de opeenvolgende spellingherzieningen, waarin ook aanpassingen van het woordgeslacht werden doorgevoerd. De twintigste-eeuwse spellingherzieningen vormen een curieus hoofdstuk uit de geschiedenis van de Nederlandse taal.

Het verschil tussen 'zeesluizen' en 'zes luizen'

Veertig jaar nadat de polemiek tussen de aanhangers van Kollèwijn en de tegenstan-

ders van vereenvoudigingen waren begonnen, boekten de kollewynianen hun eerste succes. In 1930 bepaalde minister van Onderwijs Terpstra dat scholieren de meeste naamvallen niet meer hoefden te schrijven; een uitzondering maakte hij voor de buigings-*n* in persoons- en diernamen (*Ik groet den man met den bond*). Dit was echter maar een ‘regeling’, dus geen dwingend voorgeschreven aanpassing van de spelling-De Vries en Te Winkel.

Tot aanpassingen kwam het wel in 1934. Minister van Onderwijs Marchant nam de meeste voorstellen van Kollewyn over, behalve *-lik* (*mogelik*) en *-ies* (*krities*). Met verve verweerde Marchant zich in de volksverteenwoordiging tegen zijn critici. Op de vraag waarom de spelling met twee *e*'s niet afgeschaft werd in woorden als *mee* en *zee*, antwoordde hij dat hij graag een onderscheid bleef maken ‘tussen *zeesluizen* en *zes luizen*’. Snedig, maar ook tekenend voor het niveau van het debat.

De minister voerde de wijzigingen in voor het onderwijs, hij schreef ze niet voor aan de rest van de maatschappij. Onderwijzers hoefden voortaan geen onderscheid meer te maken tussen *hoopen* en *hopen*, tussen *beelen* en *belen*, en tussen het bijvoeglijke naamwoord *dagelijksch* en het bijwoord *dagelijks*. Maar wat onderwijzers het belangrijkste vonden: ze hoefden de schoolkinderen al die ingewikkelde naamvallen niet meer te leren.

De tegenstand was fel. Velen voelden zich hoogstpersoonlijk benadeeld door het verlies van die *e*'s, *o*'s en *ch*'s. Vooral het Comité voor eenheid in de schrijfwijze van het Nederlandsch, opgericht in 1933, viel de voorstellen meedogenloos aan. Zoals de hervormers zich beriepen – en beroepen – op

Niet zoo maar zo, brochure uitgegeven ter gelegenheid van de spellingswijziging van 1934

het lot van de schoolkinderen en het principe ‘één foneem, één letter’, zijn ook de argumenten van de conservatieven tot op heden opvallend gelijkgebleven. Zij verweten de hervormers gebrek aan eerbied voor het Nederlandse culturele erfgoed en hamerden erop dat een nieuwe spelling oudere literatuur ontoegankelijk zou maken en veel geld zou kosten – allerlei teksten zouden immers herspeld en opnieuw gedrukt moeten worden. Iets is er wel veranderd, want later zouden nog maar weinigen beweren dat de voorstellen strijdig waren met de christelijke wereldbeschouwing of voortkwamen uit ‘verziect cultuurbolsjewisme van roode taalverpesters’. Orthodoxe protestanten en nationaalsocialisten behoorden tot de felste tegenstanders van spellingvereenvoudiging.

'Kindermatinee in het spellingscircuit'. Het paard dat zijn dresseur niet geboorzaamt is minister Slotemaker de Bruïne, die in 1936 de spellingwijziging van zijn voorganger Marchant weer ongedaan maakte (tekening van L.J. Jordaen in De Groene Amsterdammer, 20 november 1937).

In 1936 bracht minister Slotemaker de Bruïne in de voorstellen van zijn voorganger Marchant nog wat onduidelijke en ondeskundige wijzigingen aan, maar zonder effect. De spelling-Marchant, inmiddels op de scholen onderwezen, werd in België bijna ongewijzigd in 1946 bij regeringsbesluit en in Nederland in 1947 bij wet ingevoerd. Het besluit daartoe hadden de Nederlandse en Belgische regering genomen tijdens de ballingschap in Londen, op 20 maart 1944. Na tachtig jaar was de eerste aanpassing van de spelling-De Vries en Te Winkel een feit. De veelgehoorde klacht dat de Nederlandse spelling ‘voortdurend’ verandert, is dus onjuist.

In het geheel niet controversieel was de regel uit de vereenvoudigde spelling-Marchant die de naamvals-*n* bij mannelijke zelfstandige naamwoorden facultatief stelde; dit werd in het Groene Boekje van 1954 overgenomen, waarna er nooit meer iets van is vernomen.

Het Groene Boekje: de bessensap-spelling

Marchant mag dan de voorstellen tot aanpassing ingevoerd hebben bij het onderwijs, de voorstellen mogen dan in 1946 en 1947 een officiële status hebben gekregen, de gebruikers moesten tot 1954 wachten voordat ze hun spelling konden toetsen. In dat jaar verscheen het resultaat van vele jaren arbeid, de *Woordenlijst van de Nederlandse taal*, het zogeheten ‘Groene Boekje’, samengesteld in opdracht van de Belgische en de Nederlandse regering. De opdracht was al in de jaren dertig verstrekt aan een commissie, die behalve taalkundigen ook twee schrijvers

telde, de Nederlandse dichter Nijhoff en de Vlaamse romancier Teirlinck.

In twee opzichten zullen de samenstellers van de *Woordenlijst* de kritiek die ze kregen niet hebben voorzien. Het eerste struikelblok was de voornaamwoordelijke aanduiding: is het ‘de gemeenteraad en haar besluiten’ of ‘de gemeenteraad en zijn besluiten’? In het zuiden verwijst men met *zij* en *haar* naar het woord *deur*, in het noorden met *bij* en *hem*. De commissie stelde een simpel compromis voor: het geslacht van *deur* is v.(m.). Het woord is historisch vrouwelijk, in het Zuiden is het dat nog steeds (de deur: ‘Ze is dicht’), maar in het Noorden mag er ook naar verwezen worden met *bij*, *hem* en *zijn*. De taalgebruiker kan dus kiezen. Deze vrijheid leidde in het Noorden tot grote verwarring en fouten als het verwijzen met *zij* naar woorden als *raad* (*haar besluit*). De *baar*-ziekte, zoals dit verschijnsel wel wordt genoemd, verbreidde zich epidemisch.

In de tweede plaats ontstonden er problemen met bastaardwoorden. Marchant had al in 1934 beloofd dat de spelling van woorden als *critiek*, *qualiteit* en *rhythme* in de woordenlijst geregeld zou worden. Vooral Vlaamse commissieleden drongen erop aan het woordbeeld te vernederlandsen, dus *k* in plaats van *c* en *kw* in plaats van *qu*, om twee voorbeelden te geven. De Vlamingen koesterden vanouds een afkeer van de ‘Romaanse’ *c*; de Nederlanders wilden, met de oorlog nog vers in het geheugen, afstand nemen van de ‘Germaanse’ *k* van *Kultur*. De commissie besloot in veel gevallen de keuze weer over te laten aan de speller: *publikatie* kreeg de voorkeur, maar *publicatie* mocht ook; *colporteren* had de voorkeur, maar *kolporteren* was ook toegestaan. Of, zoals het in de lijst van 1954 stond: ‘*publikatie* (ook *publi-*

catie’ en ‘publicatie (zie publikatie)’. Nu eens had een *c*, dan weer een *k* de voorkeur.

Doordat nu eens het behoudende, dan weer het vooruitstrevende deel van de commissie zijn zin kreeg, domweg door onoplettendheid, of zelfs doordat over bepaalde woorden gestemd werd als leden van de ‘tegenpartij’ even naar het toilet waren, bleken de juiste vormen voor de gebruikers van het Groene Boekje uit 1954 moeilijk te voorspellen. *Kopie* had de voorkeur, de speller verwachtte nu ook *fotokopie*, maar de voorkeurspelling was *fotocopie*. *Shampoo* had maar één toegestane schrijfwijze, maar *shintoisme* mocht ook als *sjintoïsme* worden gespeld. *Kwalificatie* had de voorkeur, maar *qualificatie* en *kwalifikatie* mochten ook. *Enthousiasme* mocht op maar liefst drie andere manieren worden gespeld: als *entousiasme*, *entoesiasme* en *enthoesiasme*.

De commissie dacht dat op den duur het gebruik wel zou bepalen wat de gangbare vorm werd. Deze verwachting dat het allemaal vanzelf wel in orde zou komen, was faliekant mis. In Nederland werden alternatieve spellingen ongewenst geacht: leraren en ambtenaren moesten bij Koninklijk Besluit uit 1956 de ‘voorkeurspelling’ gebruiken. In België was dat ook zo, maar er bestond met name in de media een grote voorkeur voor de toegelaten spelling. Grote onzekerheid en veel fouten waren het gevolg.

Er ligt een ij in de wij

Opnieuw volgden er jaren van felle spellingdebatten – het mag dan een vergissing zijn te denken dat de Nederlandse spelling doorlopend verandert, er is sinds Kollewijn

wel voortdurend over geruzied. Voor velen gingen de maatregelen van Marchant en de uitwerking ervan in de *Woordenlijst* niet ver genoeg. Vooral het onderwijs verzette zich, met name tegen de keuzemogelijkheden van de voorkeurspelling en de ingewikkelde voorschriften voor de verbindings-*n*: *pruimeboom* naast *pruimentaart*.

In 1963 werd in een Bredaas cafeetje de Vereniging voor Wetenschappelijke Spelling (vws) opgericht door onder anderen de taalkundige P.C. Paardekooper, die radicale veranderingen wenste (‘één foneem, één letterteken’) en dus veel meer wilde dan een vernederlandsing van bastaardwoorden en eenvoudige regels voor de tussen-*n*. De aanvallen van dit hervormingsgenootschap (dat nog steeds bestaat, maar zich inmiddels, na een naamsverandering in Vereniging voor Wetensgappelijke Spelling, tooit met de naam Vereniging voor Wetenschappelijke Spelling) richtten zich vooral op de regels van de etymologie en de analogie: *spietsj* en *pluusj* in plaats van *speech* en *pluche*, *bij lade* in plaats van *bij laadde*.

De regeringen in België en Nederland meenden het verzet serieus te moeten nemen en stelden in 1963 de commissie-Pée/Wesselings in. De *Eindvoorstellen* die deze commissie zes jaar later publiceerde, ontlokten aan taalkundigen, schrijvers en anderen die zich bij de spelling betrokken voelden een storm van protest. De spellingkwestie groeide uit tot een allengs bredere maatschappelijke discussie.

De commissie-Pée/Wesselings wilde onder andere *bij vindt* in *bij vind* veranderen en de bastaardwoorden rigoureuus vernederlandsen: *kurioziteit*, *likwideren* en *klavesimbel*. Nog ingrijpender waren de voorstellen van de Aksiegroep Spellingvereenvoudiging

uit 1972, waarin de vws en een aantal onderwijorganisaties hun krachten bundelden. Zo wilde de Aksiegroep een *t* spellen aan het einde van een woord waar die wordt gehoord: *hij wort, gezont, zij heeft verdedigt*. De *ei* werd vervangen door *ij* en de *ou* door *au*: *er ligt een ij in de wij, hij bat het kaut, zij maakt een faut*. En op enkele uitzonderingen na werd een *ie* in open lettergrepen een *i*: *idereen zit te geniten*.

De ‘sitroen van de ginekoloog’-spelling

In de media barstte een spellingoorlog los toen de commissie-Pée/Wesselings haar voorstellen openbaar maakte. De plannen van de Aksiegroep goten olie op het vuur. De hervormers werden bedolven onder een stortvloed van artikelen en strijdschriften, het ene redelijker dan het andere. Zuiver emotioneel was de banvloek die de Vlaamse schrijver Maurice Gilliams uitsprak over de ‘foutieve spelling’ van bastaardwoorden: ‘Van een brave chauffeur een schobbejak van een sjofeur willen maken, vat ik op als de charlatannerie van iemand die aan spraakstoornissen lijdt.’

Het ahistorische van een nieuwe spelling woog voor velen zwaar. Het werd vergeleken met de sanering van oude stadswijken en de onleefbare doelmatigheid van de torenflats in de Amsterdamse Bijlmer. De spelling van De Vries en Te Winkel laat van veel woorden zien waar ze vandaan komen: *eau de cologne* is een Frans woord, dat ‘water van Keulen’ betekent. Aan *odeklonje* is die herkomst niet meer af te lezen. Harry Mulisch (voor één keer conservatief) vond dat zo’n wijziging ‘de geschiedenis in de vuilnisbak stopt’. Mulisch tilde er ook zwaar aan

dat spellingverandering op slag literatuur in de oude spelling er verouderd uit doet zien:

Toen ik mijn eerste gepubliceerde verhaal in de oude spelling in de krant zag staan, stond het mij onmiddellijk tegen. Het boek, dat vandaag door een twintigjarige wordt gepubliceerd, zal er binnen een paar jaar uitzien als een werk van Rhijnvis Feith.

Het verzet was niet de enige reden dat de voorstellen van de commissie-Pée/Wesselings in de ijskast belandden. Andere redenen waren kabinetscrises, de felheid van de Aksiegroep Spellingvereinoudiging uit 1972, die de afkeer van veranderingen alleen maar vergrootte, het gestarte wetenschappelijk onderzoek naar de wenselijkheid en de gevolgen van spellingveranderingen, dat tot terughoudendheid maande, en vooral het voornemen een Nederlandse Taalunie op te richten. Dit orgaan kreeg de allerm minst benijdenswaardige taak toebedeeld de spellingproblematiek op te lossen.

De Nederlandse Taalunie, gesticht in 1980 (zie ook hieronder), gaf een commissie ad hoc de opdracht na te gaan hoe de *Woor-denlijst* uit 1954 herzien zou kunnen worden; keuzemogelijkheden (*publikatie*, maar ook *publicatie*) moesten vermeden worden. De commissie kreeg de vrijheid andere problemen te inventariseren en voorstellen te doen. Bovendien moest onderzoek verricht worden naar de houding van de taalgebruikers tegenover spellingveranderingen. In 1988 verscheen het *Rapport van de Werkgroep ad hoc Spelling*.

Had de werkgroep zich maar beperkt tot de bastaardwoorden en de tussen-*n*, maar net als de commissie-Pée/Wesselings gingen ook deze adviseurs verder en deden al-

ternatieve voorstellen voor de spelling van de werkwoordsvormen. Ook deze publicatie wekte weerstand. Niet zo verwonderlijk, want het publieksonderzoek wees uit dat bijna niemand warmliiep voor ingrijpende veranderingen.

In 1990 gaf de Taalunie een tweede spellingcommissie – bekend geworden naar de voorzitter als de commissie-Geerts – de opdracht voor de volgende spellingonderdelen een consistente regeling te ontwerpen: ‘de bastaardwoorden, waarbij gestreefd dient te worden naar uitsluiting van dubbelspellingen; de verbindingsletters *-s-* en *-e(n)-*; en de diakritische tekens: de apostrof, het trema en het liggend streepje’. Alternatieve spellingen dienden dus te worden afgeschaft (óf *publikatie*, óf *publicatie*), er moesten duidelijke regels komen voor de tussen-*n* (óf *pruimeboom* en *pruimetaart*, óf *pruimenboom* en *pruimentaart*), en zo mogelijk moest een duidelijke oplossing gevonden worden voor bijzondere tekens (*Hooft's toneelwerken* of *Hoofts toneelwerken*).

De voorstellen van de commissie-Geerts werden door het Comité van Ministers verworpen nog voor ze hun democratische weg naar de parlementen hadden gevonden, doordat ze al tevoren gelekt waren naar de media, die bol stonden van voorbeelden als *adolescent*, *faze*, *feutus*, *ginekoloog*, *klakson*, *mite*, *sitroen*. Door alle commotie rond het voorstel werd nauwelijks aandacht geschonken aan de gehanteerde uitgangspunten, terwijl de commissie veel moeite had gedaan om zo veel mogelijk en op een consistente wijze regels te formuleren, die achteraf in de nieuwe *Woordenlijst* toegepast zouden kunnen worden. Kort daarop kreeg de Taaladviescommissie, een orgaan van de Taalunie, een nieuwe, beperkte opdracht: zij moesten

een nieuwe *Woordenlijst* maken, waarbij de dubbele spellingen zouden worden weggevoerd, liefst door een opwaardering van de voorkeurspelling uit de vorige lijst. Geen ‘progressieve’ spellingen meer zoals *fassist* en *sitroen*, en zonder spellingaanpassingen als *piano'tje* in plaats van *pianootje*. Al drie maanden later kwam de Taaladviescommissie met een uitvoerig advies. De ministers waren tevreden.

De pannenkoek-spelling

In 1995 verscheen het nieuwste Groene Boekje, onder de vertrouwde titel *Woordenlijst Nederlandse taal*, bezorgd door het Leidse Instituut voor Nederlandse Lexicologie. In drie opzichten werd de spelling gewijzigd.

De minst ingrijpende verandering was die in het gebruik van enkele tekens. In samenstellingen is het trema vervangen door een liggend streepje (geen *zeeëgel*, maar *zee-egel*). Dit streepje is nu ook voorgeschreven in afleidingen van geografische namen (niet *Zuidafrikaans*, maar *Zuid-Afrikaans*). Bovendien zijn enkele accenten in Franse leenwoorden geschrapt (*logee* verloor een accent aigu, *ragout* het dakje op de *u*). Daar werd niet tegen geprotesteerd.

De nieuwe lijst kende bijna geen dubbelspellingen meer, zoals de oude, waarin vaak een voorkeurspelling (*publikatie*) naast een toegestane spelling (*publicatie*) stond. Op 39 woorden na (onder meer *kroket*, *product* en *publicatie*) is in de nieuwe lijst gekozen voor de vormen die ook in het Groene Boekje van 1954 al de voorkeur hadden. De meeste progressieve spellingen (zoals *aksent* en *kommunikatie*) kwamen dus niet meer voor. Ook bepaalde inconsequenties werden geweg-

gewerkt: naast *kopie* werd voortaan ook *fotokopie* gespeld (was voorheen *fotocopie*). Opnieuw: geprotesteerd werd er nauwelijks. Dat is opmerkelijk, want juist deze verandering heeft ervoor gezorgd dat er voor het eerst een échte spellingeenheid tussen België en Nederland ontstond – tot die tijd zorgde de keuze voor de voorkeurspelling (Nederland) of voor de toegelaten spelling (België) voor een groot en herkenbaar verschil in de media. Voor de Belgische kranten was de omschakeling dan ook verstrekkend, anders dan voor de Nederlandse kranten.

De meest ingrijpende verandering was de regeling voor tussenletters in samenstellingen, *-s-* en vooral *-n-*. Vroeger was het: schrijf *-e-*, behalve in enkele gevallen. Nu werd het: schrijf *-en-*, behalve in enkele gevallen. De nieuwe regel was jammer genoeg niet zo eenvoudig als gewenst: de uitzonderingen waren ingewikkeld beregeld. Met *Koninginnedag* had iedereen wel vrede, evenals met *beregoed* en *papegaai*, die beide toch nauwelijks als samenstellingen kunnen worden beschouwd. Lastiger waren al gevallen als *paardebloem* (het eerste deel is een diernaam, maar het gehele woord duidt een plant aan) en *ruggespraak* (het eerste deel is een lichaamsdeel, maar het hele woord is niet meer als samenstelling herkenbaar, het is versteend).

De meeste moeilijkheden leverde een aanvulling op de hoofdregel: schrijf *-en-*, maar de woorden die in het enkelvoud op *-e* uitgaan (*gemeente*) krijgen alleen *-en-* als ze uitsluitend een meervoud op *-en* hebben. Dit geldt niet voor *gemeente*, want *gemeentes* komt ook voor, en dus is het *gemeentesecretaris*. De beregeling van de tussenletter *-n-* leidde weliswaar niet tot erg deskundige, maar wel gemakkelijke protesten, bijvoor-

beeld tegen *pannenkoek*, *kerkenraad* en *ruggengraat*.

Uitgeverij Van Dale besloot de paardebloem-regel naast zich neer te leggen, en in 1998 verscheen de *Spellingwijzer Onze Taal* van het Genootschap Onze Taal (in de wandelgangen het ‘Witte Boekje’ genoemd). Daarin werden de officiële regels gevolgd maar soms anders (vaak zelfs strikter) toegepast, en bovendien gaf de *Spellingwijzer* regels voor kwesties die in het Groene Boekje onbesproken bleven.

Een punt waar niemand kritiek op had, al ging het om een ingrijpende verandering, was de aanpassing van de aanduiding van het woordgeslacht: woorden waarbij in 1954 ‘v. (m.)’ had gestaan, zoals *tas*, kregen nog slechts de aanduiding ‘de’. In de *Leidraad* die voorafgaat aan de *Woordenlijst*, stond als uitleg:

Cartoon over jongste spellingswijziging
(Stefan Verwey)

Bij een aantal woorden is er verschil tussen het Noord-Nederlands en het Zuid-Nederlands. Sommige woorden die in Nederland een mannelijke verwijzing krijgen, hebben in Vlaanderen hun oorspronkelijk vrouwelijke verwijswoorden behouden. In Nederland zegt men: *de tas, hij ligt op de grond*; in Vlaanderen zegt men: *de tas, zij ligt op de grond*. Dergelijke woorden behoren tot de categorie ‘vrouwelijke en mannelijke woorden’. Deze krijgen de aanduiding ‘de’, zonder toevoeging van (v.) of (m.).

De ideeëloze paardenbloem-spelling

Na de spellingwijziging in 1995 meldde de Taalunie dat het Groene Boekje voortaan elke tien jaar zou worden geactualiseerd. Daarbij zou niet meer aan de inhoud van de regels worden gesleuteld: die zouden blijven zoals ze waren. In 2005 verscheen inderdaad een nieuw Groen Boekje, waarna de geschiedenis van tien jaar tevoren zich herhaalde. Veel commotie in de kranten, zeker nadat was gebleken dat er wel degelijk een regel was aangepast, namelijk de zogenoemde ‘paardenbloem-regel’. Deze verandering werd doorgevoerd vanwege de verwarring die erover bestond, en ook vanwege de commotie die juist de regeling van de tussenletters in samenstellingen tien jaar tevoren had opgeroepen. In 1995 werd bepaald dat samenstellingen met een dierennaam als eerste en een plantkundige aanduiding als tweede deel een uitzondering vormden op de regel van de tussen-*n*. Deze uitzonderingsregel, die bijvoorbeeld niet werd overgenomen door Van Dale, werd in 2005 geschrapt. Voortaan spelt men *paardenbloem*.

Andere spellingveranderingen kwamen voornamelijk voort uit inconsequenties in het vorige Groene Boekje of hadden te maken met een gewijzigd taalinzicht. Voorbeelden zijn het verdwijnen van accenttekens bij ingeburgerde woorden uit het Frans (*appèl* wordt *appel*), het verdwijnen of juist verschijnen van koppeltkens (*Tweede-Kamerlid* wordt *Tweede Kamerlid*), het toevoegen of afschaffen van spaties (*totstandkomen* wordt *tot stand komen*), het verdwijnen of verschijnen van de tussen-*n* (*ideeënloos* wordt *ideeëloos*) en een gewijzigde schrijfwijze van woorden uit het Engels (*lease-auto* wordt *leaseauto*). Voortaan schrijft men tijdperken zoals *middeleeuwen* en *renaissance* met een kleine letter, maar volgens de *Leidraad* kan van deze regel worden afgeweken in gespecialiseerde publicaties. Tot slot worden er soms spellingverschillen ingevoerd, bijvoorbeeld tussen *jood* (aanhanger van het joodse geloof) en *Ʒood* (als etnische aanduiding).

Omdat Suriname inmiddels geassocieerd lid is geworden van de Taalunie, zijn in de *Woordenlijst* Surinaams-Nederlandse woorden opgenomen, zoals *cambiobouder* ‘eigenaar van een wisselkantoor’, *cellenhuis* ‘arrestantenlokaal’ en *houwer* ‘kapmes’.

Het verzet van de media ging ditmaal verder dan in 1995, toen er weliswaar veel kritiek kwam, maar alle media zich uiteindelijk meer of minder schoorvoetend conformeerden aan de nieuwe spelling. Enkele kranten en tijdschriften besloten eind 2005 tot een spellingboycot. Wat later maakten zij bekend het Witte Boekje van Onze Taal te zullen volgen, dat in 2006 verscheen en dat – anders dan de *Spellingwijzer* uit 1998 – hier en daar spellingen opnam die afweken van het Groene Boekje. Het ging uit-

eindelijk om een klein aantal strijdpunten. Het belangrijkste was dat de witte spelling de regeling van de tussen-*n* overlaat aan de taalgebruiker, en daarmee de regels voor de tussen-*n* en die voor de tussen-*s* gelijkmaakt. Verder werden er andere keuzes gemaakt op het gebied van hoofdletters, streepjes, trema's en aaneenschrijven.

Alle woordenboekuitgevers die in hun nieuwe drukken uitgingen van de officiële spellingregels uit 2005, kregen van de Nederlandse Taalunie een zogenoemd Keurmerk Spelling. Het Witte Boekje, dat opnieuw door Onze Taal werd gepubliceerd, kreeg dit keurmerk uiteraard niet.

In juni 2008 maakte de Taalunie bekend dat er in 2015 geen spellingherziening zal plaatsvinden, maar uitsluitend nieuwe woorden en uitdrukkingen zullen worden toegevoegd. Daarmee lijkt voor het eerst sinds lange tijd weer rust op het spellingfront te komen.

Schrijffout doet oplichtster de das om

In Tongeren is een vrouw uit Peer veroordeeld tot 1 jaar cel en een boete van 550 euro wegens verregaande oplichting en valsheid in geschrifte. Ze werd schuldig bevonden aan het vervalsen van een arbeidscontract bij een fitnesscentrum. Ze stal ook de bankkaart van haar ouders. Daar nam ze geld mee op, maar ze gebruikte de kaart ook om volmachten op te stellen bij banken en telefoonoperatoren. De vrouw viel door de mand bij een schrijfftest, waarin ze 'vermeiden' in plaats van 'vermijden' schreef. Die schrijffout maakte de vrouw ook in twee brieven aan een bank.

Bron: VRT-Teletekst, 31 oktober 2007.

Gevoel versus verstand

Sinds de eerste officiële regeling is er over spelling vrijwel onafgebroken gebekvecht. Aanvankelijk vooral door taalkundigen en schrijvers, later ook door onderwijzers, en vanaf het begin van de twintigste eeuw, lijkt het wel, door iedereen. Hoe is nu te verklaren dat er al ruim twee eeuwen commotie bestaat rond de officiële spellingregels? De controverses zijn niet zozeer het gevolg van inhoudelijke keuzes, maar veeleer van de gehechtheid van taalgebruikers aan de spelling die ze in hun jeugd hebben geleerd. 'Tee smaakt mij niet,' schreef de essayiste Carry van Bruggen in de jaren twintig, 'en een *mens* vind ik een onmens.' De schrijfster zag zelf wel in dat ze geen enkel redelijk bezwaar had tegen *tee* en *mens*, maar moest iemand dan altijd redelijk zijn? 'Rijnwijn smaakt ons nu eenmaal niet uit soepborden gelepeld – tenzij het mode zou worden, dan zou het ons voortreffelijk smaken – en oesters eten we niet met ijslepeltjes.'

Carry van Bruggen was zich van haar onredelijkheid bewust. Dat zij een uitzondering was, is te zien aan de titels van pamfletten, boeken en brochures uit de spellingstrijd: *Het spellingvraagstuk. De vereenvoudigde en gevaar voor volk en stam* (1910); *De averechtse geestesrichting der zoogenaamde 'nieuwlichters' op allerlei gebied; in het bijzonder die der Kolluwijners en hun verderfelijke invloed op onderwijs, taal en volk* (1917); *De spellingkwesatie. Voor den adel der Nederlandsche taal* (1936); *Spellingsellende* (1964); *Sluipmoord op de spelling* (1972); *Spellingchaos* (1996); *De kleren van de nieuwe spelling: de tussen-n is een verzinsel!* (1998) en *Spellingcarroussel. Hoogte- en dieptepunten uit de spellinggeschiedenis van het Nederlands* (2005).

Twintigste-eeuwse grammatica's

Het dichten van de kloof tussen de spreektaal en de schrijftaal en de verbreiding van de standaardtaal in de twintigste eeuw vonden ook hun weerslag in de naslagwerken waarin die standaardtaal was vastgelegd. In de eerste helft van de twintigste eeuw waren de meeste grammatica's, ook de wetenschappelijke, normatief en prescriptief: ze schreven voor hoe het taalgebruik diende te zijn. In de loop van de twintigste eeuw kregen neutrale, descriptieve beschrijvingen van het hedendaagse Nederlands het overwicht, althans in de wetenschappelijke grammatica's – uiteraard niet in de schoolgrammatica's. Daarbij breidde ook het onderwerp van de beschrijving zich uit: men beschreef alle taalniveaus (schrijftaal, beschaafde spreektaal, platte spreektaal enzovoort). Zo ging G.S. Overdiep in zijn *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch* (1937) uit van de taaluitingen van literaire schrijvers en dialectsprekers uit allerlei periodes, en dus niet alleen van de standaardtaal. En de taalpoliticus en spellinghervormer P.C. Paardekooper gaat in zijn *Beknopte ABN-syntaxis*, waarvan de eerste druk verscheen in 1964, uitsluitend van de gesproken taalvormen uit, en hij zegt én schrijft bijvoorbeeld consequent 'groter als' en gebruikt ook in zijn boeken spreektaalvormen als 'Jan z'n boek' en 'ie' in plaats van 'hij'.

De publicatie van de eerste omvangrijke wetenschappelijke (traditionele) Nederlandse grammatica, de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS), vormt een voorlopig hoogtepunt in de grammaticale beschrijving van het Nederlands. Die eerste druk schipperde tussen normatief en descriptief.

De Van Dale voor de grammatica: de ANS

De ANS. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, geschreven door G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn, verscheen in 1984. In 1997 verscheen in het Belgische Deurne en het Nederlandse Groningen een tweede, geheel herziene druk, in twee kloekke banden met in totaal ruim 1900 bladzijden. Een vijfde auteur, K. Romijn uit Nederland, was aan het viertal van de eerste druk toegevoegd.

Het initiatief voor het schrijven van deze grammatica, die tot stand kwam dankzij de Nederlandse Taalunie, was uitgegaan van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek. In het buitenland bestond grote behoefte aan een moderne volledige beschrijving van het Nederlands, een hedendaagse Den Hertog dus. De ANS sluit aan bij de traditionele schoolgrammatica, maar de resultaten van modern taalkundig onderzoek, waaronder dat van Paardekooper, zijn erin verwerkt. In de inleiding schrijven de auteurs:

Het doel van de ANS is de gebruiker een praktisch hulpmiddel te verschaffen om zich een oordeel te vormen over de grammaticaleiteit en de aanvaardbaarheid van hedendaags Nederlands taalgebruik. Die gebruiker kan een anderstalige zijn die al enig Nederlands kent, iemand die als moedertaal een Nederlands dialect spreekt of een spreker van de standaardtaal die zijn eigen taalgebruik of dat van anderen wil toetsen aan een grammaticale beschrijving van het Nederlands.

Een zin als 'Hij is net teruggekeerd van een reis grote' is niet grammaticaal, niet volgens de Nederlandse taalregels. 'Hij wast z'n eigen' is wel grammaticaal, maar niet

aanvaardbaar in de Nederlandse standaardtaal.

Hoewel de *ANS* bovenal een beschrijvende grammatica wil zijn, is ze ook normatief. In de eerste plaats omdat wat geen Algemeen Nederlands is niet is opgenomen, of, als het wel is opgenomen, etiketten krijgt opgeplakt als ‘uitgesloten’ en ‘twijfelachtig’. Bovendien bevatten veel gebruikte toevoegingen als ‘archaisch’, ‘regionaal’, ‘spreektaal’, ‘schrijftaal’ en ‘vaktaal’ een normatieve bijbetekenis. In de tweede plaats is de *ANS* normatief, omdat er onherroepelijk gezag aan wordt toegekend, zoals ook de Dikke Van Dale een autoriteit is geworden die bij Kamerdebatten, scrabble en televisietaal-spelletjes uitkomst biedt, hoezeer de auteurs zich daar ook tegen verzetten.

Er is op de verschijning van de *ANS* in dit opzicht nogal tegenstrijdig gereageerd. Leken vinden de *ANS* veel te verdraagzaam, wat het boek de bijnaam ‘Ans Tolerans’ opleverde en leidde tot alarmerende en onzinnige krantenkoppen als: ‘Grenzen verschuiven binnen de grammatica.’ Sommige taalkundigen vinden juist dat de *ANS* te veel afkeurt en te weinig beschrijft.

De tweede editie van de *ANS* is ook op internet te raadplegen en deze digitale versie wordt regelmatig bijgewerkt. Dat is noodzakelijk, want inzichten in grammatica blijven zich verdiepen en ook de grammatica zelf en de oordelen van taalgebruikers over grammaticale verschijnselen veranderen. Zo werd de Croma-constructie (‘Houd je van vlees, braad je in Croma’, met weglating van ‘dan’; zie hieronder) in de eerste editie van de *ANS* nog afgewezen als fout taalgebruik. Vijftien jaar later bleek deze manier van zinnen bouwen onder jongeren al zo ingeburgerd dat de *ANS* hem ‘informeel’ noemt.

In de *ANS* wordt een overzicht gegeven van constructies die in het Nederlands voorkomen, en bij sommige daarvan wordt vermeld dat ze alleen of voornamelijk in de spreektaal voorkomen. In 2001 verscheen voor het eerst een grammatica die uitsluitend de spreektaal beschreef, *Onze Nederlandse spreektaal* van Jelle de Vries. Hierin somt de auteur enkele opvallende grammaticale verschillen tussen de schrijftaal en de spreektaal op, constructies zoals: ‘Derk die is voetballen’, ‘hun zeggen dat’, ‘kijk naar je eigen’, ‘ze zegt nooit geen verkeerd woord over je’, ‘dat is de vrouw waar ik op ga stemmen’, ‘zij is twee jaar jonger als ik’, ‘ken je nagaan!’, ‘weet jij wat of ze van plan is’, ‘doe jij dat even voor me checken’, ‘Jan z’n glas’. Met de verschijning van dit werk is definitief gebroken met het primaat van de schrijftaal in de grammatica’s, dat sinds begin negentiende eeuw – en eigenlijk al sinds de Renaissance – heeft gegolden.

Twintigste-eeuwse woordenboeken

De woordenboeken veranderden, net als de grammatica’s, in de twintigste eeuw van karakter. Dat is bijvoorbeeld te zien in de vele bewerkingen van de Van Dale. De eerste redacteuren waren nog steeds normatief. Zoals Kruyskamp het nog in de druk van 1976 formuleerde:

Gezag in taalzaken is niets anders dan de verantwoordelijke overeenstemming met het gevestigde gebruik. Verantwoord is die overeenstemming voor zover zij rekening houdt met bepaalde normen.

Kruyskamp vatte zijn verantwoordelijkheid ruim op en ventileerde bovendien zijn per-

soonlijke opvattingen over taal en maatschappij. *Boterberg* en *boerenmetworst* vond hij ‘onzinwoorden’ en nam hij dus niet op. Befaamd werd zijn definitie van *volleybal*:

door twee ploegen van zes spelers gespeeld balspel waarmee zelfs grote mensen zich wel vermaken, bestaande in het heen en weer slaan van een bal over een net.

Popmuziek omschreef hij als

benaming voor zekere, oorspr. op de rock-’n-roll gebaseerde, bij jeugdige en onrijpe personen in de smaak vallende hedendaagse amusementsmuziek.

Kruyskamp fulmineerde tegen de ‘verbale lintwormziekte’ waar woorden als *arbeids-tijdverkorting* het gevolg van waren en gaf als voorbeeld bij *verloedering*: ‘De verloedering van de taal door de “progressieve” spelling.’

Aanleiding tot veel kritiek waren toevoegingen als ‘gemeenzaam’, ‘verheven’, ‘dichterlijk’, ‘gewestelijk’ en vooral ‘Zuid-Nederlands’ (een label waarover al gesproken is in hoofdstuk 2). Op de kritiek op de laatste term, ‘Zuid-Nederlands’, reageerde Kruyskamp in 1976 dat hij hiermee bedoelde:

Niets anders dan de eenvoudige constatering dat een bepaald woord of een bepaalde betekenis van een woord niet of niet meer algemeen gangbaar, maar tot het Nederlandse spraakgebruik in een groter of kleiner deel van België beperkt is; zij houdt dus een waarschuwing in voor de Vlaamse taalgebruiker: bedenk dat dit woord of deze bijzondere betekenis van dit woord in Noord-Nederland niet begrepen of anders opgevat wordt. Er is geen sprake van afkeuring (tenzij het een gallicisme is); het is een eenvoudige constatering.

‘Eenvoudige constatering’ van de feiten leidde er ook toe dat het woord *jood* van Kruyskamp in zowel 1961 als 1970 de omschrijving van onder meer ‘woekeraar, afzetter, bedrieger’ kreeg. Een omschrijving die tot in de rechtszaal werd aangevochten, wat het gezag dat Van Dale zich in de loop der tijd verworven had duidelijk illustreert. In 1970 spande de joodse zakenman Herman Boekdrukker een kort geding aan tegen de uitgever van Van Dale, omdat hij zich door deze kwalificaties in zijn eer en goede naam aangetast voelde. Van de rechter kreeg hij geen gelijk, maar Van Dale paste wel de definitie aan. In 1976 luidde de betreffende passage van Kruyskamp:

met versch. toevoegsels voorheen als smaadnaam of scheldwoord gebezigd, en, met zinspeling op zekere eigenschappen die vaak aan joden worden toegeschreven, ook (evenals in vrijwel alle Europese talen) voor: afzetter of woekeraar; al te handige zakenman.

In latere edities werd hieraan zelfs toegevoegd dat deze eigenschappen ‘uit vooroordeel’ aan joden werden toegeschreven – de gebruikers mochten eens denken dat een woord als *jodenstreek* de uitkomst is van grootscheeps wetenschappelijk onderzoek naar het gedrag van joodse handelaars.

Vanaf de twaalfde editie, uit 1992, is aan een aantal kwetsende woorden en uitdrukkingen, zoals *vloeken als een Turk*, het label ‘beledigend’ toegevoegd. Dit in reactie op brieven en zelfs korte gedingen met het verzoek bepaalde woorden die als discriminerend worden ervaren te schrappen, zoals *neger*, *nikker*, *negerzoen*, *roetmop*, *jodenstreek*. Schrappen doet de redactie niet, want ‘een woordenboek moet vanuit een neu-

traal standpunt de taal beschrijven'. Woorden als *jodenfooi* en *turkenbaan* ('baan, betrekking met vuil, vies werk') komen, hoe kwetsend ook, voor in het Nederlands en ze zullen er niet uit verdwijnen als ze niet meer in het woordenboek staan. Maar om tegemoet te komen aan de verzoeken, wordt de waarschuwing 'beledigend' aan dergelijke trefwoorden toegevoegd. Het gevolg van het feit dat de redactie zich laat leiden door de mening van actiegroepen is dat er ongelijkheid optreedt: *jodenstreek* geldt als beledigend, maar *menistenstreek* niet – totdat de menisten zich gaan roeren natuurlijk. (Overigens blijkt bij nauwkeurig onderzoek de redactie van Van Dale toch niet erg standvastig: uit de editie-1992 werden stilzwijgend *jodenbet* ('onbevallige vrouw'), *jodenlawaaï* ('grote drukte om niets') en andere beledigende woorden geschaft.)

Samenstellers van woordenboeken als Van Dale zijn wel verantwoordelijk voor de formulering van definities en de selectie van voorbeeldzinnen. In dit licht is het begrijpelijk dat 'De zigeuners zijn sluw en diefachtig', in de tiende editie nog als voorbeeld gegeven bij *zigeuner*, in de elfde editie vervangen bleek door 'De nazi's hebben de zigeuners stelselmatig vervolgd'. Bij *afwas* gaf de tiende druk van Van Dale nog als voorbeeld: 'Zij is aan de afwas.' In de elfde druk is dit geworden: 'Hij is aan de afwas', en: 'Hij heeft de afwas weer laten staan.' Ook in de definitie van *kus* ging het woordenboek met zijn tijd mee: in 1961 was een kus voor meneer Van Dale nog: 'een druk met de lippen op de mond van een persoon *van het andere geslacht* als uiting van liefde'. Pas in de jaren tachtig werd het 'zulk een druk op *ie-mands* mond' (cursivering van ons).

Terwijl de generaties redacteuren tot en

met Kruyskamp bepaalde woorden uit het woordenboek werden of negatief omschreven, hebben woordenboeken deze normatieve houding sinds de jaren tachtig geheel laten varen. Het loslaten van de normatieve houding blijkt ook uit de publicatie van een enorm aantal woordenboeken waarin het taalgebruik van wat vroeger de onderkant van de maatschappij heette, is beschreven: Bargoense woordenboeken, woordenboeken van soldatenwoorden ('*kist met onweer: munitiekist*'), van vloeken en verwensingen, enzovoort. Dit past overigens binnen een groter kader: opvallend voor de gehele twintigste eeuw is de grote bloei die gespecialiseerde woordenboeken doormaakten. Er verschenen woordenboeken geheel gewijd aan neologismen, leenwoorden, uitspraak, bepaalde dialecten, afkortingen, spreekwoorden, citaten, vaktalen, namen, enzovoort.

Wetenschappelijke lexicografie

Daarnaast bloeide in het laatste kwart van de twintigste eeuw de wetenschappelijke lexicografie. De voltooiing van het *WNT* werd al gememoreerd. Op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie werden tevens het vierdelige *Vroegmiddelnederlandse woordenboek* en het *Oudnederlandse woordenboek* gepubliceerd. Bovendien is men bezig met de opvolger van het *WNT*: het *Algemeen Nederlands Woordenboek (ANW)*. Dit is een wetenschappelijk, elektronisch woordenboek van het eigentijdse Algemeen Nederlands in Nederland en Vlaanderen uit de periode 1970 tot 2018. Het zal het eerste woordenboek worden dat uitsluitend digitaal – op internet – verschijnt, en dat van

meet af aan als elektronisch woordenboek is opgezet, met nieuwe zoekmogelijkheden. Het ANW baseert zich op een eigen corpus van ruim 100 miljoen woorden. De eerste gedeeltes of modules zijn in 2009 op het net geplaatst.

Binnen het ANW wordt de gevestigde woordenschat beschreven door middel van sjablonen. Een deelproject binnen het ANW vormt het zogenoemde neologismenproject: de medewerkers van het ANW verzamelen nieuwe woorden op internet. Hiervan is een cumulatieve lijst gepubliceerd op de website van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie: de neologismen uit de periode 1 juni 2000 tot en met 31 december 2005. In totaal bevat de lijst 15.734 items. De neologismen zijn niet los, maar met hun context vastgelegd.

De lijst van verzamelde neologismen is voor het ANW een hulpmiddel om te bepalen welke woorden, verbindingen of uitdrukkingen beklijven. Alleen die neologismen zullen in het ANW worden opgenomen. Naar schatting 90 procent van de jaarlijks opgetekende neologismen zal uiteindelijk het woordenboek niet halen. Niettemin geven al die ‘eendagsvliegen’ een aardig tijdsbeeld en een globale indruk hoe de Nederlandse woordenschat zich door de jaren heen ontwikkeld heeft. Zo wordt *bobbycam* omschreven als ‘minicamera op de helm van een politieagent te fiets, waarmee overtredingen vastgelegd kunnen worden’, *manny* is ‘kinderoppas van het mannelijk geslacht; mannelijke nanny’ en *smirten* is ‘roken en tegelijkertijd flirten; een zogeheten “blend” van smoke+flirt’.

Gewijzigde opvattingen over taal en taalgebruik

De spellinggidsen, grammatica’s en woordenboeken beschreven tot de twintigste eeuw vooral het gewenste, het voorgeschreven taalgebruik. In de twintigste eeuw werden de werken descriptief: ze gingen objectief het beschaafde, verzorgde taalgebruik beschrijven, en keken daarbij naar het concrete taalgebruik. De lexicograaf Hans Heestermans, opvolger van Kruyskamp als redacteur van Van Dale, definieert de woordenschat van de standaardtaal als ‘dat deel van de woordenschat dat boven de dialecten, de vaktalen en de groepstalen door een grotere taalgemeenschap als model wordt geaccepteerd en dient voor de intercommunale communicatie’. Wil een woord tot de standaardtaal behoren, dan moet het volgens hem een hoge gebruiksfrequentie hebben, met name in de groep die cultureel en economisch de toon aangeeft, en die frequentie moet stabiel zijn, dus gedurende een bepaalde periode optreden.

Hiermee schetst Heestermans de praktijk die in woordenboeken, grammatica’s en uitspraakgidsen wordt gevolgd: men gaat ervan uit dat de norm bepaald wordt door het concrete (niet het ideale) taalgebruik van een omvangrijke groep taalgebruikers, de spraakmakende gemeente van Hooft, en niet meer, zoals vroeger, door het taalgebruik van een culturele elite. Men houdt rekening met de spreiding van een taalverschijnsel – wordt het door alle lagen van de bevolking gebruikt of slechts door een bepaalde groep – en de frequentie ervan.

Voor de opname en acceptatie van nieuwe grammaticale vormen in spraakkunsten wordt eveneens naar het taalgebruik ge-

keken. Ook veelgebruikte constructies die bij een deel van de taalgebruikers grote afkeer opwekken, zoals *bun zeggen* of *groter als*, worden opgenomen in de naslagwerken. Voorlopig wordt aan deze constructies de status van standaardtaal onthouden (Van Dale noemt bijvoorbeeld *bun hebben dat niet geweten* ‘volkstaal’), maar dat kan niet worden volgehouden wanneer ze maar vaak genoeg en lang genoeg door voldoende mensen gebruikt worden. ‘Taalnormen worden namelijk niet door enkele taalkundigen bepaald, zoals veel mensen denken, maar door de taalgemeenschap als geheel,’ aldus een van de redacteurs van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Veel taalgebruikers zijn erg ongelukkig over een dergelijk rekkelijk

standpunt. Zij verlangen terug naar de tijden dat taalkundigen woorden of constructies ferm als ‘goed’ dan wel ‘fout’ bestempelden.

Taaladviseurs

De naslagwerken voldeden in de loop van de twintigste eeuw steeds minder aan de behoefte van onderwijzers, uitgevers, schrijvers, journalisten, ambtenaren en een grote groep leken, die verlangden naar vastomschreven regels, informatie over ‘hoe het hoort’. Het gat in de markt dat hierdoor was ontstaan, werd gevuld door een stroom aan taaladviesboeken die in de gehele twintigste

De taalbeheersing van leerlingen

Leerkrachten klagen vaak over de gebrekkige taalbeheersing van leerlingen. En niet ten onrechte, blijkt uit een kleinschalig onderzoek uit 2008 van Valerie Van Vooren en Filip Devos van het departement Vertaalkunde van de Hogeschool Gent. Ze namen een grammaticatest af bij 359 laatstejaarsleerlingen van het secundair onderwijs, zowel in Vlaanderen als in Nederland. De meerderheid van de leerlingen haalde in de test niet het niveau dat vastgelegd is in de eindtermen. Alleen leerlingen die Latijn volgden, haalden de eindtermen vlot. Met de spelling van woorden hadden de leerlingen nog de minste moeilijkheden. Vlaamse en Nederlandse leerlingen maakten ongeveer dezelfde fouten. Die situeerden zich bij de *c/k/q* (wat onder meer blijkt uit het foutieve *confiskeren*), het liggende streepje (*chefkok*), de tussen-n (*groentensoep*) en verkleinwoorden. De meeste moeilijkheden deden zich voor bij

het benoemen van woordsoorten (werkwoorden, voorzetsels, voegwoorden, tussenwerpsels en bijwoorden) en vooral bij zinsontleding. Vlaamse leerlingen hadden het ook lastig met de vervoeging van Engelse werkwoorden (*Ik heb die brief gefaxed*), terwijl Nederlandse scholieren struikelden over vervoegingen in de tegenwoordige tijd (*Moeder breidt een trui*). Meisjes bleken het in de test iets beter te doen dan jongens, maar dat verschil was niet spectaculair. Over het algemeen waren de resultaten van Vlaamse leerlingen beter dan die van Nederlandse – die laatsten scoorden vooral slecht op zinsontleding. De onderzoekers concluderen dat het onderwijs te weinig aandacht besteedt aan grammatica en dat er misschien te veel aandacht gaat naar de ontwikkeling van de verbale communicatie van leerlingen.

Bron: *De Standaard*, 10 oktober 2008.

eeuw het licht zagen. Marktleider was aanvankelijk decennialang Charivarius' *Is dat goed Nederlands?* uit 1940, opgevolgd door de *Schrijfwijzer* van Jan Renkema uit 1979. Deze vraagbaak voor taalgebruikers bleek een duurzame bestseller, in dertig jaar goed voor meer dan 500.000 exemplaren. In de laatste decennia geeft bovendien vrijwel iedere zichzelf respecterende krant zijn eigen 'Stijlboek' uit. In de jaren tachtig en negentig werd bovendien een zeer groot aantal taaladviesbureaus of tekstbureaus opgericht.

In Vlaanderen voelden velen zich in de jaren zestig en zeventig geroepen als taaltuiniers op te treden: taalpedagogen die het onkruid uit de Vlaamse taaltuin probeerden te wieden. De belangrijkste Vlaamse kranten en tijdschriften begonnen met een taalrubriek, veelal van het type 'zeg niet dit maar zeg dat', en startten zo een offensief dat erop was gericht de Vlamingen te helpen een grotere vaardigheid in de standaardtaal te verkrijgen, die per slot van rekening – zoals ook voortdurend werd herhaald – hun eigen taal was. Dr. Jan Grauls beet in 1958 in *De Standaard* het spits af. Grauls heeft school gemaakt, want bijna alle kranten en heel wat tijdschriften begonnen ook met een dergelijke rubriek over taalverzorging. Van 1962 tot 1973 zond de BRT-televisie een taalprogramma uit van J. Florquin. Op de radio had Marc Galle sinds 1965 een rubriek 'Radio-taalwenken' onder de titel *Voor wie haar soms geweld aandoet*. Al die taalwenken werden ook als pocketboek uitgegeven.

Een opmerkelijk aspect van deze taalplanningscampagne is dat het in essentie om privé-initiatieven ging. Hoewel de integrationistische tendens van deze campagnes op de morele steun van het grootste deel van

het Vlaamse culturele establishment kon rekenen, was er van gouvernementele zijde nauwelijks een directe inbreng. Pas heel laat heeft de Belgische overheid zich een tijdlang ingespannen voor verbetering van de ambtelijke taal. Een vijftal officiële commissies zorgde voor de vertaling van wetteksten. Hun officiële Nederlandse versie van de Belgische grondwet werd op 4 juni 1959 (ruim 125 jaar na het ontstaan van België) unaniem door de Kamer aanvaard. Men zorgde ook voor een nieuwe Nederlandse tekst van het *Burgerlijk Wetboek*, het *Strafwetboek* en het *Wetboek van Strafvordering*. Het was de taak van een 'Terminologische Commissie' de Nederlandse bestuurlijke taal in België zo veel mogelijk bij die in Nederland te laten aansluiten. Een verder overheidsinitiatief was de installatie in 1970 van de Raad voor Taaladvies, waaraan particuliere personen en instellingen hun problemen inzake Nederlands taalgebruik konden voorleggen.

Al deze ombudsinstanties op het gebied van taal hebben in Vlaanderen bovenal het taalklimaat veranderd. Zij prezen immers voortdurend de normen aan van de verzorgde, bovengewestelijke standaardtaal. Omdat voor hen in de taal het Noorden de toon aangaf, hebben zij ertoe bijgedragen dat de Noordelijke standaardtaal het voorbeeld werd voor Vlaanderen. Toen vanaf ongeveer 1960 het gebruik van het Algemeen Nederlands zich in België van een kleine intellectuele elite geleidelijk aan uitbreidde over een grote groep, nam de behoefte aan taaltuiniers af. De omroepen hebben nog steeds een taaladviseur in dienst. Die van de VRT, Ruud Hendrickx (opvolger van de befaamde Eugène Berode), heeft een *Taalcharter* opgesteld met advies en richtlijnen voor het taal-

gebruik bij de vrt. De tekst wordt als volgt geïntroduceerd (cursivering van ons):

In dit document is vastgelegd aan welke criteria de taal van de omroep volgens de taaladviseur en de stuurgroep Taaladvies moet voldoen. Vijftieng jaar taalbeleid en taaladvies van Eugène Berode kunnen we bij het formuleren van die criteria zeker niet opzichschuiven. Dat hoeft ook niet, want de omroep wil nog steeds hetzelfde doel bereiken: een correcte en doeltreffende taal. *Alleen wil de vrt er meer dan in het verleden mee rekening houden dat de Nederlandse standaardtaal zoals ze in België gebruikt wordt, op een beperkt aantal punten kan verschillen van de in Nederland gebruikelijke variant van de Nederlandse standaardtaal.*

De vrt wil de norm voor de Belgische variant van de Nederlandse standaardtaal zijn en blijven. Hij hanteert daarom een aantrekkelijke, duidelijke en correcte standaardtaal die rekening houdt met en afgestemd is op de kijkers en de luisteraars.

Dit tekent de moderne tijd, waarin de standaardtaal in Nederland en België eigen trekken vertoont (zie hoofdstuk 2).

Toen de taalkundige tijdschriften zich in de jaren zeventig en tachtig nog slechts beperkten tot zware wetenschappelijke kost, zegde de grote groep onderwijzenden, uitgevers en geïnteresseerde leken massaal zijn abonnement op. Het populair-wetenschappelijke tijdschrift *Onze Taal* probeerde de kloof tussen de beschrijvende taalkundigen en de om normen vragende leken te dichten. De belangstelling voor taal, die onder leken in de jaren tachtig sterk toenam, had een verschillend effect voor de taalverenigingen in Nederland en Vlaanderen. Me-

Onze Taal, dat voor het eerst verscheen in 1932, ontwikkelde zich van een streng puristisch blad tot een algemeen tijdschrift voor taalliefhebbers

de door een behoudende koers namen in Vlaanderen het ledental van de Vereniging Algemeen Nederlands en de oplage van haar tijdschrift *Nederlands van Nu* gestaag af, van zo'n 10.000 naar 2000. In 2003 is het tijdschrift uiteindelijk als katern opgegaan in het tijdschrift *Neerlandia* van het Algemeen Nederlands Verbond. Dit heeft in 2008 een vaste oplage van 1300; bij bijzondere gelegenheden wordt de oplage verhoogd.

Na 1984 is in Nederland het Genootschap Onze Taal zich daarentegen gaan richten op professionalisering en modernisering van de vrijwilligersorganisatie. Met de oprichting van de Taaladviesdienst (1985), werving met advertenties, een uitgebreid se-

cretariaat met vast personeel, en met grote publiekscongressen kwam de vereniging tot een spectaculaire groei van 15.000 in 1984 tot 46.000 in 2001. Hoewel het aantal leden daarna weer daalde – in 2007 had het Genootschap Onze Taal 34.000 leden – blijven het websitebezoek en de media-aandacht toenemen. De adviesdienst beantwoordt per jaar duizenden telefoontjes, brieven en e-mails van Nederlanders die willen weten of de verleden tijd van *recyclen recyclede* of *recycelde* is, of *optimaal* een vergrotende trap heeft, of er een streepje moet staan in *dameslanglaufkampioenschappen* en hoe je nieuwe academische titels als *MSc* bij iemands naam vermeldt.

De Taalunie

Voor normen beroept men zich graag op een orgaan dat normen rechtvaardigt, zoals de Académie Française, een genootschap van veertig merendeels bejaarde literatoren, geleerden, geestelijken en maarschalcken (taalkundigen zijn nauwelijks vertegenwoordigd) dat regels en normen opstelt voor de Franse taalgemeenschap. Ook Nederlanders en Vlamingen roepen van tijd tot tijd om zo'n instituut, een Académie Néerlandaise; in 2008 was het de schrijver Benno Bernard die hiertoe in *NRC Handelsblad* en het Belgische *Knack* opriep. Bij velen, in Nederland maar zeker in Vlaanderen, leeft een onmiskenbaar verlangen naar een taalregime naar Frans model: strenge normen en een gezaghebbend lichaam dat elke taalgebruiker voorschrijft wat correct is. Daarbij vergeet men gemakshalve dat de Académie Française een leeuw zonder tanden is, of een wetgever zonder ordehand-

havers: haar aanbevelingen hebben geen wettelijke kracht en op overtredingen staan geen sancties, zelfs niet voor overheidsinstellingen.

De Nederlandse Taalunie, een intergouvernementele organisatie die werd opgericht in 1980 bij Verdrag tussen België en Nederland (sinds 2004 is Suriname geassocieerd lid), heeft een andere opvatting en doelstellingen dan de Académie Française. Aanvankelijk was het doel van de Taalunie 'integratie van Nederland en de Vlaamse gemeenschap in België op het gebied van de Nederlandse taal en letteren'.

Tegenwoordig wordt de nadruk meer gelegd op samenwerking dan op integratie. De aandacht van de Taalunie gaat ook niet meer alleen naar de taal als waarde op zich, maar tegelijk naar de behoeften van de taalgebruiker én naar het taalkundige en literaire erfgoed. Het idee is dat elke taalgebruiker het Nederlands in alle sociale situaties en voor elk doel moet kunnen gebruiken. 'Nederlands zonder drempels,' is de kernboodschap.

Het werkterrein van de Taalunie omvat de Nederlandse taal, het onderwijs van en in het Nederlands, en de Nederlandstalige literatuur en leescultuur. Ten aanzien van taal hebben Nederland en Vlaanderen geen apart beleid meer. De bevoegdheden en financiële middelen liggen bij de Taalunie. Dat geldt ook voor de ondersteuning van docentschappen Nederlands aan buitenlandse universiteiten; die ontvangen hun steun van Nederland en Vlaanderen nu via de Taalunie. Op het terrein van onderwijs binnen het taalgebied speelt de Taalunie een aanvullende rol op het beleid dat Nederland en Vlaanderen apart voeren. Dat geldt ook voor literatuur en leesbevordering.

De Taalunie ziet haar rol niet als die van een 'Académie Néerlandaise' die probeert taalveranderingen af te remmen of te sturen vanuit een centraal gezag. Normgeving is niet haar taak, maar ze ondersteunt wel normvorming door de gemeenschap van taalgebruikers. Daarom brengt ze bijvoorbeeld taaladviseurs samen die op basis van praktijkervaringen en onderzoek beschrijven wat tot de standaardtaal behoort in Nederland en/of Vlaanderen. Die adviezen stelt ze ter beschikking van de taalgebruiker zonder pressie uit te oefenen. Daarbij beschouwt de Taalunie nationale variëteiten als gelijkwaardig en erkent ze het onderscheid tussen standaardtaal en informele taal of dialect. Alleen op het gebied van de spelling speelt de Taalunie een regulerende rol, en strikt genomen betreft het dan alleen de spelling van de overheid en de spelling die op school wordt gebruikt en onderwezen.

Taalgebruik is slechts één aspect van de werking van de Taalunie. Daarnaast bundelt ze de inspanningen om het Nederlands mee te laten profiteren van ontwikkelingen in taal- en spraaktechnologie. Ze zorgt ervoor dat er geschreven en gesproken bestanden worden aangelegd die nodig zijn om software te ontwikkelen die met het Nederlands overweg kan. Ze financiert de samenstelling en publicatie van een grote literatuurgeschiedenis van de Lage Landen en van grote wetenschappelijke woordenboeken, van het *Oudnederlands Woordenboek* tot het *Algemeen Nederlands Woordenboek* van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Ze subsidieert de Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren, die belangrijke literaire en taalkundige teksten ter beschikking stelt via internet. Ze schrijft de Prijs der

Nederlandse Letteren uit, de Inktaap, de Taalunie Toneelschrijfprijs. Ze heeft een expertisecentrum opgericht dat bijscholing en steun geeft aan literair vertalers. Ten slotte stimuleert de Taalunie de studie van het Nederlands in de grensgebieden van ons taalgebied en aan universiteiten overal ter wereld.

De Taalunie heeft een speciale website in het leven geroepen (www.taalunieversum.org), waarop informatie over de Nederlandse taal en over de activiteiten van de Nederlandse Taalunie te vinden is. Ook wordt hier jaarlijks in het najaar een editie van *Taalpeil* gepubliceerd, een krant die de gezondheid van de Nederlandse taal opeet.

Hoewel de Taalunie dus veel doet voor taalgebruikers, stelt ze niet die normen vast waarnaar sommigen zo verlangen.

Affiche van de Bond tegen het Vloeken

Normen voor Nederlands van nu en veranderingen daarin

Hoe is dit verlangen van taalgebruikers naar normen nu te verklaren? En in welke concrete gevallen verlangen ze naar normen?

Hierboven kwam al ter sprake dat in de jaren zeventig de norm werd verruimd: de tolerantie tegenover verschillen in uitspraak, woordkeus en dialectische variatie nam toe en de taal werd informeler. Sommige taalgebruikers vinden deze veranderingen verontwaardigend; zij menen dat de taal verloedert. Ze houden vast aan de ideale uniforme norm die gold tussen de jaren dertig en zestig van de twintigste eeuw, meestal de tijd waarin zijzelf Nederlands leerden. Afwijkingen van wat ze toen geleerd hebben, beschouwen ze als verval. En ze vinden dat dit verval door een gezaghebbende instantie een halt moet worden toegevoerd.

Maar wat zijn die taalveranderingen die plaatsgevonden hebben sinds de jaren zeventig en die voor sommigen zo moeilijk te verteren zijn? Hieronder volgen de belangrijkste veranderingen. Ze gelden over het algemeen zowel voor Nederland als voor België. Sommige veranderingen zijn inmiddels algemeen geaccepteerd, andere zijn voornamelijk controversieel, waarbij de scheidslijn meestal door de generaties loopt: voor jongeren zijn ze geheel geaccepteerd, voor ouderen (nog) niet.

De uitspraak

Sinds de jaren zeventig trad er in Nederland, met name in de Randstad, een aantal opvallende uitspraakveranderingen op; ze kwamen al even ter sprake in hoofdstuk

2. Zo veranderde de [ij]-klank in [aai]. Met name jonge vrouwen gingen *tijd* uitspreken als [taaid], *buis* als [hous] en *koud* als [kaud]. De taalkundige Jan Stroop gaf dit verschijnsel de naam 'Poldernederlands'.

De *v*, *z* en *g* werden in Nederland stemlozer uitgesproken, ze zijn dichterbij de [f], [s] en [ch] gegaan en sommige sprekers laten ze samenvallen. Zo klinkt *van de zon genieten* bij sommigen als [fan de son chenieten]. Dat levert dan weer hypercorrecties op als [zoep] en [veitelijk].

De uitspraak van de *r* kent veel variatie: meer voor in de mond met de punt van de tong tegen het gehemelte achter de tanden (de tongpunt-*r*) of juist achter in de mond met de rug van de tong tegen het achterste gedeelte van het gehemelte (de huig-*r* of keel-*r*). In het Nederlands was de tongpunt-*r* oorspronkelijk, en de huig-*r* is misschien in de achttiende eeuw in Brusselse en Haagse hofkringen overgenomen uit het Frans. De huig-*r* rukt steeds meer op, ook in andere West-Europese landen, en wordt momenteel vaker dan de tongpunt-*r* in Nederland gebruikt. Recenter is de opmars van de zogenoemde Gooise [r], de enigszins klinkerachtige *r* die veel weg heeft van de Engelse *r* en die onder anderen door sommige nieuwslezers wordt gebruikt. Deze Gooise *r*, voor het eerst in 1938 door de dialectoloog P.J. Meertens gesignaleerd, komt alleen na een klinker voor, niet aan het begin van een woord. Daarnaast wordt de *r* steeds vaker minder rollend uitgesproken en soms verdwijnt hij zelfs helemaal in de uitspraak. Hierdoor wordt het verschil tussen bijvoorbeeld *groot* en *goot* kleiner. Na klinkers wordt de *r* door sommigen als [j] uitgesproken: *sport* klinkt als [spojt]. In de combinatie *schr* verdwijnt [ch] steeds vaker, waarschijn-

lijk vanwege het uitspreekgemak: [srijven], [sriksen], [sriфт]. Tot slot vindt er regelmatig een verschuiving van de klemtoon plaats, meestal naar de eerste lettergreep: *á l t e r n a t i e f, c ú l t u r e e l, m á s s a a l, ó n t v a n g s t, v á s t e l a n d, á b s o l u u t.*

De meeste van deze uitspraakveranderingen komen niet in België voor. In België bleef de uitspraak sinds de jaren dertig vrij stabiel, anders dan in Nederland. Daardoor groeiden de varianten uit elkaar. Er bestaat een eigen Vlaamse uitspraakvariant, de duidelijk omlinjnde norm van de Vlaamse Radio- en Televisieomroep (VRT). Deze VRT-norm bezit de volgende bijzonderheden: de *ee* en *oo* zijn zuivere eenklanken, de *v*, *z*, *g* worden niet als [f], [s], [ch] uitgesproken, en de *g* klinkt zacht.

Woordenschat

Het is een open deur om op te merken dat er sinds de jaren zeventig, of eigenlijk al sinds de Tweede Wereldoorlog, veel Engelse woorden in het Nederlands zijn doorgedrongen. Sommige mensen storen zich aan het gebruik van woorden of uitdrukkingen zoals *een snelle job hebben, een enorme output, overdone reageren, een running mate hebben, voor the time being* en ‘leenvertalingen’ als *ik zie je (see you), ophoesten (to cough up), ergens voor gaan (to go for it)*. Maar leenwoorden zijn van alle tijden, zo bleek in hoofdstuk 4.

Een opvallendere verandering is dat het vrij normaal geworden is om schuttingtaal te gebruiken. Het is nu moeilijk voorstelbaar dat een lezer van het blad *Onze Taal* zich in 1941 opwond over jongedames die het woord *rotjongen* in de mond namen. Nog in 1964 besloot de AVRO een literair televi-

sieprogramma niet uit te zenden, omdat de dichter Remco Campert tijdens de opnamen een gedicht over de bevrijding had voorgelezen, dat de volgende passage bevatte:

*Alles zoop en naaide,
beel Europa was één groot matras
en de hemel het plafond
van een derderangshotel.*

De meeste kranten wilden in hun berichtgeving het aanstootgevende woord niet overnemen. *De Volkskrant* sprak preuts van ‘een handeling waar wij het voortbestaan van de wereld aan te danken hebben’. Voor die handeling bestaat nog steeds geen woord dat niet voor de een overdreven eufemistisch en voor de ander stuitend plat klinkt, maar voor de meesten is het neutrale woord nu *vrijen*, voor velen ook *neuken*. Dat laatste woord maakte zijn televisiedebuut op 21 januari 1974, in de eerste aflevering van het VARA-programma over seksuele voorlichting *Open en Bloot*; de spreker was presentator Joop van Tijn. Voor vele jongeren in Vlaanderen en Nederland is *seksen* een term die de belaste woorden van vroeger moet vervangen.

En zo maakten meer woorden die voorheen alleen op straat te horen waren hun entree op meer verheven podia. In 1969 drukte *de Volkskrant* als eerste dagblad in een voetbalverslag het woord *hondelul* af (toen nog zonder tussen-n). En in het begin van de jaren tachtig sprak de PvdA-politica Wijnie Jabaaij als eerste in de Tweede Kamer een van de klassieke drieletterwoorden uit. Bij een debat over de uitzetting van zigeunerinnen, die vaginaal werden getoucheerd door ambtenaren die de paspoorten van deze vrouwen zochten, sprak Jabaaij haar mannelijke Kamerleden toe met de woorden:

Jijen en jouwen

Uit het toegenomen tutoyeren in situaties die vroeger om 'u' vroegen, blijkt dat de omgangsvormen informeler zijn geworden. Al in het begin van de twintigste eeuw stoorden sommige Nederlanders zich aan de ongelijke verdeling van 'u' en 'jij'. 'Een jong kind uit den hooger stand noemt zijne ouders *U*, maar veel oudere dienstboden, werklui, boeren enz. uit lageren stand *jij!*' schreef de taalkundige J.W. Muller verontwaardigd in 1926. 'Een stuitend erfstuk,' vond Muller.

Tegenwoordig is het juist omgekeerd: het is nu gepast om 'u' te zeggen tegen vreemden, ongeacht hun maatschappelijke positie, en bijna alle kinderen noemen hun ouders 'jij'. Uit taalkundige studies blijkt dat 'u'-zeggen tegen ouders in minder dan een eeuw grotendeels is verdwenen. Omstreeks 1987 spraken Nederlandse jongeren tussen de veertien en de zeventien hun ouders bijna allemaal aan met 'je' en 'jij'. Hun ouders hoorden ze echter overwegend 'u' zeggen tegen hun grootouders. Van de jongeren zei slechts 11 procent nog 'u', maar vooral in speciale situaties, bijvoorbeeld als er kennissen bij waren.

Deze trend stamt uit de hogere kringen: in het onderzoek uit 1986-1987 bleek het percentage 'jij'-zeggars op te lopen met het beroep van de vader. De latere en vooralsnog zwakkere trend van kinderen die hun ouders aanspreken met de voornaam is ook zo'n zinkend cultuurgoed. In 1986/1987 sprak zo'n vier procent van de jongeren tussen veertien en achttien hun ouders bij de voornaam aan. Dat is niet veel, maar van hun ouders deed bijna nie-

mand dat en van hun grootouders helemaal niemand.

Deze opvallende verschuiving in aanspreekvormen, in en buiten het gezin, lijkt een overduidelijk bewijs voor gelijkwaardiger verhoudingen. Maar dat is maar een deel van de waarheid; het is eerder zo dat de betekenis van de voornaamwoorden 'jij' en 'u' is veranderd. Iedereen binnen onze kring van familie, vrienden en collega's, iedereen met wie we ons solidair voelen, tutoyeren we, ongeacht leeftijd of gezagsverhouding – kinderen zeggen ook steeds vaker 'jij' tegen hun grootouders en tegen ouders van vriendjes. En iedereen buiten die intieme kring spreken we aan met 'u'; met dat woord drukken we de afstand uit die we voelen. Ook in formele situaties of tegen mensen met een hogere status is 'u' geëigend.

Met het voutsvoyeren ging ook een andere aanspreekgewoonte op de helling: met twee woorden spreken is uit. Bijna niemand zegt meer: 'Goedemorgen, mevrouw', of zelfs: 'Goedemorgen, meneer de professor.' De tweewoordengroet was in de jaren zeventig al op zijn retour en is nu zo goed als uitgestorven. In 1997 stond bij jongeren in Oost- en Zuid-Nederland 'Doei!' onbetwist boven aan de lijst van afscheidsgroeten, zo bleek uit een onderzoek onder studenten dat in dat jaar werd gepubliceerd. Daarna volgen 'dag', 'tot ziens', 'houdoe', 'hoi' en 'doeg'. Tieners zeiden vooral 'doei' en 'houdoe', dertigers 'dag', veertigers en vijftigers 'tot ziens' en zestigers weer 'dag'. Tegenwoordig wordt 'later' veel gebruikt, onder Engelse invloed.

344 'Jongens, jongens, denken jullie nou werkelijk dat het mogelijk is een paspoort in je kut te steken?'

Ook op andere terreinen is te merken dat het Nederlands minder vormelijk is geworden. De titulatuur verdween uit de aan-

hef van brieven: een eenvoudig *Geachte heer* is goed genoeg voor iemand die een halve eeuw geleden nog *hoogwelgeboren* of *weledelgestreng* was. Ambtenaren proberen meer en meer om ‘klantvriendelijk’ te schrijven. Op cursus leerden Nederlandse belastingbeambten bijvoorbeeld af om *onderwerpelijke* verzoeken te behandelen in *dezerzijdse* brieven. Tot de verleden tijd behoort ook negentiende-eeuws commiezenproza als: ‘De onderhavige aangelegenheid werd mijnerzijds reeds aan u medegedeeld.’ In de eenentwintigste eeuw schrijft de inspecteur gewoon: ‘Deze kwestie heb ik al met u besproken.’ Journalisten stelden zich vrijpostiger op tegenover bewindlieden, en in rouwadvertenties maakten vaste formules plaats voor persoonlijke ontboezemingen (‘Het was kort maar krachtig. Samen hebben we ervan genoten’).

Woordvorming

De afgelopen decennia brachten ons verschillende nieuwe manieren om woorden te maken. Het Nederlands kan om nieuwe woorden te bouwen bijvoorbeeld twee bestaande woorden koppelen (*braadboter*, *mankracht*) of voor- en achtervoegsels gebruiken, wat in de jaren negentig bijvoorbeeld *onthaasten*, *actieveling* en *stomerette* opleverde. Wanneer regels voor woordvorming die niet meer gebruikt werden nieuw leven ingeblazen wordt, is dat een aanwijzing dat de taal verandert. Dit is bijvoorbeeld gebeurd bij samengestelde werkwoorden die beginnen met een zelfstandig naamwoord (*doemdenken*, *voordeurdelen* en *rekeningrijden*) of met een werkwoord (*eetlezen*, een schepping van de Nederlandse schrijver Remco Cam-

pert: het genot van lezen onder het eten, of omgekeerd).

Het achtervoegsel *-ette* maakte carrière: eerst in Franse woorden als *maisonette* en *operette*, waarin het het basiswoord verkleint of specificceert, daarna in vrouwelijke persoonsnamen als *brunette*, *modinette*, en ten slotte in woorden als *wasserette*, *stomerette* en *boerderette* (‘nagebouwd boerderijtje’), die vaak niets meer met kleinheid of vrouw-zijn te maken hebben. Een ander achtervoegsel, *-baar*, bestond al veel langer, maar maakte de afgelopen tientallen jaren grote opgang: proza moest *leesbaar* zijn, toneelstukken *speelbaar*, broodbeleg *smeerbaar*, een nieuwe woonwijk *leefbaar* en de samenleving *maakbaar*.

Ook samenstellingen op basis van een bijvoeglijk naamwoord, zoals *kinderveilig*, *leef-tijdsafhankelijk*, *kindvriendelijk*, *gezinsvriendelijk*, *studentonvriendelijk*, *milieuvrijdig*, *vuurwapen-* en *vluchtgevaarlijk*, en *grijsrijden* namen toe in aantal.

Opvallende groei vertoonde ook de categorie bijvoeglijke naamwoorden gevormd uit een zelfstandig naamwoord en een voltooid deelwoord, zoals *computergestuurd* en *beursgenoteerd*. In het verleden werden deze woorden wel verketterd als germanismen en anglicismen, maar het woordvormingsprocedé is inmiddels geheel eigen aan het Nederlands. In tegenstelling tot uitspraakveranderingen is dit soort vernieuwingen ook in Vlaanderen zeer populair.

Deze manier van woorden maken is misschien populair door zijn efficiëntie: in plaats van ‘diploma’s die erkend zijn door het rijk’ zegt men kortweg *rijkserkende diploma’s*. Dit streven naar bondigheid is door taalkundigen meer dan eens genoemd als een typisch twintigste-eeuws verschijnsel. Het zou zich

bij uitstek manifesteren in de vele afkortingen en letterwoorden of acroniemen (zoals *Unicef*, *VARA* en *boreca*, van *hotel*, *restaurant*, *café*). Afkortingen werden ook in de negentiende eeuw al gebruikt, maar lijken vooral sinds de Tweede Wereldoorlog welig te tieren. Hoewel ze ontstaan zijn om schrijvers papier en moeite te besparen, zijn enkele ook doorgedrongen in de spreektaal, zoals *tee zet tee*, *es vee pee*, *aa uu bee*. Een voorlopig hoogtepunt in het gebruik van afkortingen is het jargon van e-mail, internet en weblogs (*RTFM: Read The Fucking Manual*, *faq: frequently asked questions*) en sms (*CV: see you*). Meer voorbeelden staan in hoofdstuk 3.

Grammatica

Ook de normen voor de grammatica veranderden. Vaak vallen taalveranderingen samen met fouten waar onderwijzers en ingezondenbrievenschrijvers al jaren over klagen. ‘Sanne is groter *als* Marijn’ is er een. Volgens de schoolboekjes moet dat ‘... *dan* Marijn’ zijn, en in de krant zal dit *als* nog steeds hoogstens per ongeluk terechtkomen. Toch wint ‘groter als’ terrein en zal het waarschijnlijk ooit de algemeen geaccepteerde vorm worden.

Ook bij de volgende zin grijpen onderwijzers naar hun rode potlood: ‘De man waar ik de beurs van gerold heb, was de echtgenoot van de weduwe, in het huis waarvan ik ben opgevoed.’ Fout, want *waarvan* mag niet naar personen verwijzen, alleen naar zaken. Meer dan een eeuw geleden al schreef Jacob van Lennep in zijn *Vermakelijke spraakkunst*, waaraan het voorbeeld is ontleend, dat dit ‘een van die regels [is], die hun oorsprong alleen vinden in een zucht van reglemen-

teeren en door het gebruik sedert eeuwen weersproken zijn’. Misschien zal een taalkundige in het jaar 2100 hetzelfde schrijven over ‘*Hun* hebben me geschopt’. Dat moet natuurlijk zijn: ‘Ze hebben me geschopt’, maar hoe lang nog? Sommige taalkundigen menen: niet lang meer; anderen wijzen echter op het feit dat die voorspelling al decennialang herhaald wordt, wat misschien betekent dat ze toch niet bewaarheid wordt. Het is net als met het verdwijnen van de dialecten: volgens de voorspellingen van bijvoorbeeld begin twintigste eeuw zouden die allang verdwenen moeten zijn, maar in werkelijkheid zijn ze er nog steeds (zij het in een andere vorm dan in het begin van de twintigste eeuw).

Minder schokkend, maar voor velen toch hoogst irritant, is het opdringen van de voorzetsels *van* en *naar*. De werkwoorden *denken* en *zeggen* worden steeds vaker vergezeld door het voorzetsel *van*: ‘En toen dacht ik *van*, nee, dat kan niet waar zijn.’ Met dit *van*, dat in 1977 voor het eerst werd gesignaleerd, worden citaten in de zin opgenomen, of anders gezegd: de directe rede en de indirecte rede met behulp van het voegwoord *dat* worden beide vermeden.

In dit geval heeft het gebruik van *van* nog een duidelijke functie. In zinnen als *ik heb dan zoiets van niet wéér steengrillen* is dat niet het geval, en verwacht kan worden dat dit gebruik nog lange tijd bestreden zal worden. De toename van zinnen met *zoiets van* inspireerde in 1990 een lezer van *de Volkskrant* tot de geërgerde vermaning: ‘Alleen wanneer iemand zegt: Kijk wat een mooi houten beeldje ik hier heb, kan je antwoorden: Ik heb zoiets van brons.’

Het nieuwe gebruik van *van* beperkt zich vooralsnog tot de spreektaal. *Naar* en *naar-*

toe zijn ook in de schrijftaal doorgedrongen als vervangers van *tegenover*, *jegens*, *voor* en andere voorzetsels: ‘Hoe communiceren we dit naar onze achterban toe?’ *Naar* en *naar-toe* benadrukken meer dan de voorzetsels die ze vervangen een relatie, en tieren dan ook welig in het taalgebruik van hen die van relaties hun werk hebben gemaakt, het personeel van de zachte sector: ‘Ik voel me onzeker naar Jan-Henk toe.’

Nog steeds ontstaan er nieuwe voorzetsels en verandert het gebruik: het zelfstandige naamwoord *richting* wordt nu ook gebruikt als voorzetsel dat concurreert met *naar*: ‘Ga richting het wonder, ga richting Jezus’, aldus een religieuze reclametekst.

Ook in de manier waarop we woorden aaneenrijgen tot zinnen zijn de afgelopen tientallen jaren subtiele veranderingen opgetreden. Zo wordt het voegwoord *om* steeds vaker gebruikt: ‘*Deze beslissing is moeilijk om te begrijpen*’ naast het oudere ‘*Deze beslissing is moeilijk te begrijpen*’. Vroeger was *om* alleen toegelaten in zinnen als ‘*Ik ga naar de dokter om beter te worden*’, dus in zinnen waarin de woordgroep die begint met *om* een doel aangeeft.

Het gebruik van complexe groepen met een zelfstandig naamwoord (‘de daardoor beschadigde sigaren’, ‘een nog eens goed te bestuderen paragraaf’) neemt toe, waarbij binnen de groep allerlei zinsbepalingen worden opgenomen (‘de door ook hem gepropageerde huisstijl’, ‘de *verreweg* hoogste uitgaven’).

Volgens een deel van de Nederlandstaligen kan in een zin als *boud je van vlees, dan braad je in boter* het woord *dan* niet wegge laten worden, omdat de zin begint met een voorwaarde. Hiervan trok een fabriek zich niets aan met de reclamezin *bou je van vlees,*

braad je in Croma (1987). Deze Croma-constructie (de naam die de ontdekker, de taalkundige Joop van der Horst, eraan gaf) klinkt vooral jongeren volstrekt niet ongrammaticaal in de oren: ‘Wil je iets drinken, pak je het zelf maar.’ Croma-zinnen kwamen al eeuwen voor in het Nederlands, maar hun doorbraak kwam pas in de jaren tachtig van de afgelopen eeuw. Sindsdien komen ze in groten getale voor in kranten, tijdschriften en gesproken taal. Een voorbeeld uit het *Algemeen Dagblad* van 3 november 2000: ‘De therapeutische boodschap van de auteur, die zelf na een depressie in psychoanalyse is geweest, ligt er wel erg dik bovenop: willen we rust vinden, moet eerst alles op tafel.’

Ten slotte komen ook zinnen van het type *Zuurkool ben ik niet zo dol op*, waarin het voorzetsel ‘achteraan blijft hangen’, steeds vaker voor. Volgens velen hoort het voorzetsel hier mee te verhuizen naar voren, als het zelfstandig naamwoord om het te benadrukken voorop wordt gezet: *ik ben niet zo dol op zuurkool* wordt op *zuurkool ben ik niet zo dol*. Hoewel deze constructie al sinds de zeventiende eeuw voorkomt in het Nederlands, klinkt hij velen nog in de oren als minder beschaafd. Kenmerkend is het gebruik dat de auteur Willem van Iependaal er in 1935 van maakt om een Rotterdams straatschoffie te typeren dat dol is op roomboterkoekjes: ‘Margarinebanket most levenslang op staan!’ Een halve eeuw later was de constructie sociaal al zo gestegen dat de hoogleeraar slavistiek Karel van het Reve een Russische schrijver kon prijzen met de woorden: ‘Landschapsbeschrijvingen was hij ook heel goed in.’ Ook dit is dus eerder een voorbeeld van normverandering dan van taalverandering.

14 De toekomst van het Nederlands

Het Nederlands in de eenentwintigste eeuw

Voorspellen is moeilijk, zegt het spreekwoord, vooral als het om de toekomst gaat. Als wij in dit hoofdstuk een blik in de toekomst werpen, past ons daarom bescheidenheid. Er zijn immers hele boeken gevuld met uitspraken van experts zoals deze, uit 1977: ‘Er is geen enkele reden waarom iemand thuis een computer zou willen hebben’ (directeur Kenneth Olson van Digital Equipment Corporation). Ook ten aanzien van toekomstige taalveranderingen heeft men in het verleden regelmatig de plank misgeslagen. Bijvoorbeeld over het verdwijnen van de dialecten. Omstreeks 1900 zag men het in Nederland somber in voor de dialecten. De standaardtaal kreeg steeds vastere voet aan de grond en steeds meer mensen bedienden zich ervan, en op termijn, binnen enkele tientallen jaren, voorzagen taalkundigen dan ook het einde van de dialecten. Toch staan die een eeuw later nog steeds sterk. Ze zijn weliswaar niet meer hetzelfde als de dialecten van een eeuw geleden, en naburige dialecten zijn dikwijls naar elkaar toe gegroeid, waardoor de onderlinge verschillen geringer zijn geworden. Maar ook de standaardtaal van nu verschilt fors van die van 1900. Essentieel is dat er nog steeds mensen zijn die dialecten spreken en – zij het wel steeds minder – die doorgeven aan hun kinderen. De auteurs van dit boek wagen zich dan ook niet aan een voorspelling over hoe lang de dialecten nog bewaard zullen blijven. En wie had honderd jaar ge-

leden ooit kunnen voorzien hoe de situatie van het Nederlands in België nu is geworden? Hoe het over honderd jaar zal zijn is allicht even moeilijk te voorspellen, ook al omdat we, om bij dit voorbeeld te blijven, niet eens weten of België dan nog bestaat.

Er zijn doemdenkers die verwachten dat het Nederlands binnen enkele decennia zal zijn verdwenen, opgeslokt door het Engels of door het Chinees, of een andere taal. Anderen denken dat het Nederlands binnenkort zo sterk veranderd zal zijn dat het voor de huidige sprekers onherkenbaar zal zijn geworden, met name door de invloed van allochtonen. Maar hoe reëel is de bedreiging van het Nederlands? Hoe sterk staat het Nederlands op dit moment eigenlijk?

De huidige positie van het Nederlands

Uit een in 2005 door de Nederlandse Taalunie gehouden ‘taalpeil’ blijkt het volgende: Nederlands is de moedertaal van ruim 22 miljoen mensen, voornamelijk in Nederland (16 miljoen) en in België (ruim 6 miljoen). In Nederland behoren Turks (met 192.000 sprekers), Marokkaans-Arabisch (met 100.000 sprekers), Papiaments (80.000), Indonesisch (45.000) en Sranan (circa 200.000) tot de allochtone minderheidstalen. In België vormen mensen met een Italiaanse achtergrond onder de talen van (voormalige) arbeidsmigran-

Asterix in het Twents

Asterix in het Limburgs

ten de grootste groep, met 280.000 sprekers. Verder wonen er zo'n 105.000 mensen met een Marokkaans-Arabisch taalachtergrond, zo'n 80.000 Portugezen en ongeveer 63.000 Turkstaligen. Van de gebieden buiten Europa waar vroeger Nederlands werd gesproken, zoals Indonesië, zijn alleen Suriname en de Nederlandse Antillen en Aruba overgebleven; zij zijn, met verschillende status, onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden. Op de Nederlandse Antillen en Aruba, met ongeveer 300.000 inwoners, is Nederlands de officiële taal. Sinds 2007 zijn op de Antillen naast het Nederlands de twee omgangstalen Papiaments en Engels erkend als officiële talen. In Suriname worden meer dan twintig talen gesproken. De officiële taal is het Nederlands. Juist doordat hier zo-

veel talen gesproken worden, vormt het Nederlands de bindende factor.

Tot voor kort was er over het Nederlands in Nederland in de grondwet niets bepaald. Wel waren er allerlei afspraken vastgelegd over het gebruik van het Fries (gesproken in de provincie Friesland) in het openbaar bestuur, de rechtsgang en op school. Het kabinet-Balkenende IV heeft echter begin 2007 een regeerakkoord gepubliceerd waarin voor het eerst het gebruik van het Nederlands is vastgelegd: 'De overheid bevordert het eenvoudig en zorgvuldig gebruik van het Nederlands als bestuurstaal en cultuur- en omgangstaal en legt daartoe het Nederlands vast in de Grondwet, onverminderd de wettelijke erkenning van (het gebruik van) de Friese taal.' In België bestaan, door de lang-

durige taalstrijd, al veel langer afspraken over het taalgebruik. Vanaf 1993 ligt in de grondwet bovendien vast dat België een federale staat is, samengesteld uit een Vlaams en een Waals gewest, en een tweetalig Brussels en een Duitstalig gebied. Volgens de grondwet moet het Standaardnederlands in Vlaanderen door iedereen gebruikt worden in drie domeinen van het maatschappelijke leven: het onderwijs, de overheid en de rechtspraak. Ongeveer 60 procent van de Belgische bevolking is Nederlandstalig.

De Nederlandse en Belgische regering hebben in 1980 de Nederlandse Taalunie opgericht, met als doel 'de integratie van Nederland en de Nederlandse gemeenschap in België inzake taal en letteren in de ruimste zin'. Suriname is in 2003 als geassocieerd lid toegetreden. Nederlands wordt onderwezen aan ruim 200 universiteiten buiten Nederland en Vlaanderen.

Zowel het Standaardnederlands als de dialecten leiden op internet en in de digitale wereld een bloeiend bestaan. Hoe sterk de positie van het Nederlands op internet is, kan en is op allerlei manieren berekend, en al deze berekeningen zijn zeer vluchtig, maar de uitkomst is telkens identiek: in de lijst van talen die wereldwijd gebruikt worden in internetdagboekjes (weblogs) en op websites staat het Nederlands telkens rond de tiende plaats of hoger. Je kunt Nederlands op internet leren, en er is enorm veel informatie over de Nederlandse taal, letteren en cultuur te vinden, en ook over de Nederlandse dialecten neemt de hoeveelheid informatie dagelijks toe.

Door de globalisering heeft de internationaal gehanteerde voertaal Engels invloed op het Nederlands. Het Engels dringt zich in sommige domeinen naast het Nederlands

als voertaal op, met name in delen van het hoger onderwijs en het internationaal georiënteerde bedrijfsleven. Het gebruik van het Engels als wetenschapstaal en in het bedrijfsleven heeft dus enig functieverlies van het Nederlands tot gevolg, maar is noodzakelijk om de aansluiting bij internationale ontwikkelingen te waarborgen. Sommigen zien hierin een gevaar voor het Nederlands en vrezen dat dit op termijn zal verdwijnen, maar die vrees lijkt voorsnog niet erg gegrond.

De positie van het Nederlands – maar ook van andere Europese talen – in Europa is sinds 2004 veranderd, toen het aantal lidstaten van de EU van 15 (in 1995) naar 25 steeg; enkele andere landen, waaronder Turkije en Kroatië, hopen in de toekomst toe te treden. Het aantal officiële Europese talen nam door de vergroting in 2004 toe van 11 naar 20, waaronder Maltees, Estisch, Lets en Litouws. Dat legt een zware druk op de tolken en vertalers van de EU. De werktalen zijn nu vooral Engels en Frans. Maar Duits heeft in Europa 100 miljoen moedertaalsprekers; onder de nieuwkomers uit 2004 spreken veel meer mensen Duits dan Frans. De Duitstalige landen willen dit natuurlijk gehonoreerd zien. Hoe dan ook, de taal van elke lidstaat van de EU is officieel erkend, alle officiële stukken worden in alle talen vertaald en bijna alle parlementsleden, ook de Nederlandstalige, gebruiken in de Europese instellingen vrij consequent hun eigen taal.

Er is dus geen reden om aan de 'kracht' van het Nederlands te twijfelen. Die is namelijk in de loop der tijden zeker niet afgenomen en onze taal is in staat zich tegen welk 'gevaar' dan ook te verdedigen. Een recent voorbeeld daarvan is dat Suriname erin slaagde het Nederlands te laten opnemen

als officiële taal van de Unie van Zuid-Amerikaanse staten, Unasur, naast het Spaans, Portugees en Engels.

Samengevat: nooit waren er in België en Nederland zoveel sprekers van de Nederlandse standaardtaal. Nooit waren er binnen het taalgebied zoveel allochtonen die het Nederlands als tweede taal gebruiken. Nooit waren er zoveel Franstalige Belgen die het Nederlands zo goed mogelijk leren beheersen. Nooit waren er zoveel buitenlandse studenten die in de gehele wereld cursussen in de Nederlandse taal, literatuur en cultuur volgen. De status en functie van het Nederlands in Nederland en België zijn dus sterk. Of toch niet?

De krant *De Standaard* heeft door 'Ivox online' tussen 23 februari en 2 maart 2009 een enquête laten uitvoeren naar het 'Europa-gevoel' van de Vlamingen. Aan 1047 van hen werd een reeks vragen en uitspraken voorgelegd, waaronder ook de volgende: 'De EU moet Engels als enige werktaal aannemen'.

Het resultaat: 47% van de Vlamingen zijn het daarmee eens, 46% oneens en 7% heeft geen mening. Anders gezegd: 54% van de Vlamingen zijn het er niet mee oneens!

Bron: *De Standaard*, 9 maart 2009, p. 2-3.

En de toekomstige positie?

Wij, de auteurs van dit boek, geloven niet dat de rol van de standaardtaal binnenkort zou zijn uitgespeeld, zoals sommige taalkundigen vrezen op grond van de vele schrijffouten en slordigheden in het taalgebruik.

Er is een groot aantal redenen om te veronderstellen dat de Nederlandse standaard-

taal blijft bestaan, in welke vorm dan ook. De standaardtaal is een verworven en noodzakelijk goed; zij diende en dient een duidelijk sociaal, maatschappelijk en cultureel doel, is voertaal in het openbare leven, het bestuur en de literatuur, is vastgelegd in woordenboeken en grammatica's, wordt in stand gehouden door onderwijs, media, uitgeverij, journalisten, schrijvers enzovoort, en last but not least: wordt gesteund door de Nederlandse en de Belgische overheid, en heeft ook binnen Europa een officiële status. Ieder jaar verschijnen er weer meer Nederlandstalige boeken. Nog nooit is de communicatie binnen het Nederlandse taalgebied zo intensief en direct geweest, dankzij de massamedia en internet. Nog nooit hebben zoveel mensen zoveel scholing ontvangen, en nog nooit hebben zoveel mensen Nederlands gesproken: de teller staat zoals gezegd op 22 miljoen. Dat alles zal in de toekomst niet minder, maar juist meer worden. De wens om door zo veel mogelijk mensen begrepen te worden – toch de reden voor het ontstaan van een bovengewestelijke standaardtaal – is sinds de Renaissance alleen maar sterker geworden.

Er bestaat een groot en sterk draagvlak voor het Standaardnederlands, zoals blijkt uit het grote aantal ingezonden brieven in dag- en weekbladen en in tijdschriften zoals *Onze Taal*, waarin voortdurend wordt gewaarschuwd tegen verloedering en verkrachting van het Nederlands. De grote afkeer die taalgidsen vinden, het grote aantal schrijfcursussen dat wordt gevolgd, en het grote aantal vragen – elk jaar een toenemend aantal! – dat gesteld wordt aan taaladviesdiensten bewijzen hoe geïnteresseerd taalgebruikers zijn in hun taalgebruik en hoeveel belang ze hechten aan 'correct' taal-

gebruik. Ook het ruimschoots voorkomen van hypercorrecties zoals *een vierkanten tafel* of *even groot dan jij* bewijst dat men zich bewust is van een norm en daarnaar streeft. Hoeveel kritiek er ook is op de spellingberekening, vrijwel niemand is ervoor deze maar helemaal af te schaffen. Sollicitatiebrieven met spelfouten of grammaticale fouten verdwijnen direct in de prullenbak. Ook de tolerantie tegenover uitspraakverschillen kent grenzen: wil je hogerop komen, dan moet je je dialect of allochtoonse accent thuislaten. Je Gooise r niet altijd.

Wel moet er onderscheid worden gemaakt tussen het gesproken en het geschreven Nederlands. De geschreven standaardtaal zal blijven bestaan, bij het gesproken Nederlands zien we dat het steeds meer variëteiten kent en zijn uniformiteit verliest.

Variatie in het taalgebruik

Het geschreven Standaardnederlands vertoont momenteel een hoge mate van homogeniteit: zo zijn de taalverschillen tussen Nederland en Vlaanderen zeer gering: de spelling is identiek, en in de woordenschat en de grammatica bestaan slechts kleine verschillen. De gesproken taal is echter gevarieerder, en die variatie neemt nog toe.

De uitspraak van het Algemeen Nederlands in Nederland en Vlaanderen groeit enigszins uit elkaar: terwijl in Vlaanderen wordt vastgehouden aan de (in Holland gedefinieerde) norm uit omstreeks 1930, vinden er in Nederland uitspraakveranderingen plaats die zich vanuit de Randstad verbreiden, zoals de stemloze uitspraak van *v* en *z*, Poldernederlandse klinkers en de Gooise *r*. De taalvariatie is in België groter dan

in Nederland. In België hanteert een lager percentage van de bevolking dan in Nederland dagelijks de standaardtaal, en hebben mensen er meer moeite mee deze te bereiken. Onder meer daardoor is er een tussentaal ontstaan, die het midden houdt tussen de dialecten en de standaardtaal, en die fungeert als informele bovengewestelijke omgangstaal. De afstand tussen de tussentaal en de standaardtaal is in België veel groter dan die tussen informeel Nederlands en de standaardtaal in Nederland. Het gevolg hiervan is dat de informele variëteiten in Nederland en België fors van elkaar verschillen. Ze groeien bovendien nog steeds uit elkaar, doordat het gebruik van de tussentaal in België almaar toeneemt, en er een autonome standaardisering plaatsvindt onder de tussentaalvariëteiten, uitgaande van het Brabants. In de jaren negentig van de twintigste eeuw ontstond er in België meer erkenning van de eigen kenmerken van het verzorgde Nederlands, en zag men in dat er ‘nationale variëteiten’ van de standaardtaal kunnen bestaan: talen kunnen in verschillende nationale staten als standaardtaal gebruikt worden, en daarbij tot op zekere hoogte toch van elkaar verschillen – vergelijk het Duits in Oostenrijk, Zwitserland en Duitsland.

In Nederland en België zijn nieuwe taalvariëteiten ontstaan door de naoorlogse immigratie, het zogenoemde etnisch Nederlands, het Nederlands zoals dat wordt gesproken door mensen met een andere etnische achtergrond en een andere of tweede moedertaal, zoals Turks, Italiaans, Marokkaans-Arabisch, Berbers, Papiaments, Koerdisch of een taal uit Suriname. De variëteiten bezitten enkele fonologische, grammaticale en lexicografische bijzonderheden waarin zij afwijken van het Standaardnederlands.

Het Zeeuwse tijdschrift Noe

Niet alleen verandert het Nederlands en ontstaan er meer variëteiten, ook de norm van de standaardtaal verandert. De norm is sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw duidelijk verruimd, zo bleek al in het vorige hoofdstuk: in de jaren zeventig werd het taalgebruik gedemocratiseerd, samen met de maatschappij. Taalverschijnselen van de lagere sociale milieus werden geaccepteerd, er was een toenemende tolerantie tegenover verschillen in uitspraak, woordkeus en dialectische variatie, en de taal werd informeler. Er is sprake van normvervaging, volgens degenen die pal staan voor het beschaafde, verzorgde taalgebruik, het Algemeen Beschaafde Nederlands, het ABN. De uniforme spreektaal valt dus uiteen in een heel scala aan geaccepteerde variëteiten.

Daarbij moeten we ons wel afvragen in hoeverre er ooit een uniforme spreektaal heeft bestaan en voor hoe lang. Er bestaat

pas een kleine eeuw een duidelijk gedefinieerde norm voor een uniforme spreektaal en die is altijd slechts door een deel van de bevolking in Nederland en Vlaanderen gehanteerd, en dan alleen nog in formele situaties. En laten we wel wezen: om hoeveel variëteiten in de uitspraak gaat het nu eigenlijk? De uitspraak van de *g*, *r* en *w* varieert, *z* en *v* worden in Nederland (niet in België) stemloos uitgesproken als [s] en [f], bepaalde spreektaalige grammaticale verschijnselen worden vaker gehanteerd dan voorheen.

Hoe ziet het toekomstige Nederlands eruit?

Onze ideeën over de bovenstaande vraag zijn evenveel waard als die van onze lezers. Het ziet er in ieder geval naar uit dat de uitspraakvariatie eerder zal toenemen dan af-

nemen, en dat dat bovendien algemener geaccepteerd zal worden, Poldernederlandse klinkers en de Gooise r zullen deel van de standaardtaal in Nederland gaan uitmaken, en in de grammatica zullen enkele vormen die nu als spreektaal of als fout gelden opgenomen worden, zoals *het boek wat ik lees, de man die de bal heb(t)*; deze constructies worden door een toenemend aantal taalgebruikers gehanteerd en ze passen goed binnen het Nederlandse taalsysteem. Hetzelfde geldt voor *hun hebben*, maar hiertegen bestaat bij een groot aantal taalgebruikers nog veel weerstand, dus het kan even duren voordat het ook in de geschreven taal geaccepteerd wordt, als dat al ooit gebeurt.

Het is denkbaar dat het aantal registers of variëteiten waarvan een en dezelfde persoon zich zal bedienen náást de standaardtaal, in de toekomst zal toenemen.

Dat zien we nu al: mensen gebruiken in e-mails en sms-berichten andere, informelere taal dan in een sollicitatiebrief. Daartegen is geen enkel bezwaar, sterker nog: uit onderzoek is gebleken dat naarmate mensen meer gevarieerd taalgebruik hanteren, ze ook beter zijn in Nederlands. Jongeren die tweetalig zijn of bijvoorbeeld straattaal hanteren, weten meestal heel goed wanneer ze beter Standaardnederlands kunnen gebruiken en schakelen dan snel om.

Factoren die de Nederlandse standaardtaal kunnen beïnvloeden, zijn voorts etnisch Nederlands en tussentalen. Wat hun concrete invloed zal zijn, valt niet te zeg-

*Commentaar Haagse Harry op erkenning
Limburgs als streektaal*

gen. Volgens sommige taalkundigen zal het Nederlands onder invloed van het etnisch Nederlands een aantal grammaticale veranderingen doormaken: veel scholen in de grote steden hebben immers meer allochtone dan autochtone leerlingen, en dat moet op den duur – volgens sommigen al binnen enkele decennia – invloed hebben op het Nederlands. Zo zou er nog maar één lidwoord overblijven (*de*), en zou het bijvoeglijk naamwoord altijd eindigen op een *-e*: *een mooie schilderij*, tegenover het bijwoord en naamwoordelijk deel van het gezegde zonder *-e*: *dat is mooi, mooi niet!* Wij betwijfelen echter of het etnisch Nederlands zoveel

invloed zal hebben. Ten eerste leert de geschiedenis dat een kleine, gezaghebbende groep taalgebruikers vernieuwingen lang kan tegenhouden: zo wordt *groter als* nu al drie eeuwen uit de schrijftaal geweerd. Ten tweede gaan steeds meer allochtonen steeds beter Nederlands spreken, waardoor het etnisch Nederlands eerder zal verdwijnen dan dat het de standaardtaal zal beïnvloeden. Een kleinschalig onderzoek heeft uitgewezen dat de generatie allochtone leerlingen die in Nederland is geboren of op jonge leeftijd met het Nederlands in aanraking is gekomen, de lidwoorden en bijvoeglijke naamwoorden op dezelfde manier hanteert als autochtonen, zelfs al doen hun ouders dat niet. Daar staat tegenover dat er ook een universeel allochtoons accent is geconstateerd dat zelfs door autochtone kinderen wordt overgenomen. De auteurs verwachten echter dat dit, net als het gebruik van straattaal, leeftijdgebonden zal blijken: dergelijk taalgebruik is op een bepaalde leeftijd stoer, maar wordt bij het volwassen-worden losgelaten.

En hoe zit het met de tussentalen? Zal op den duur de tussentaal in België de standaardtaal worden, of zullen de standaardtalen in België en Nederland identiek blijven?

Een Vlaamse norm?

De taalstrijd in België is uitgestreden! Natuurlijk zijn er nog taalschermseligen in Brussel en hier en daar langs de taalgrens, en die zullen vast nog wel een poosje verdergaan, maar zelfs de wildste verwachtingen van de pioniers van de Vlaamse Beweging zijn al lang ruim overtroffen. Vlaanderen is een eentalige deelstaat van een federaal België, het Nederlands is de officiële taal van

de meerderheid van de bevolking en van het meest voorspoedige en welvarende deel van het land. Wat in een meertalig gebied het prestige van een taal bepaalt, is allemaal in Vlaanderen te vinden en zolang dat niet verandert, kan ook niets de status, de functie en het prestige van het Nederlands in België bedreigen. Het zou verkeerd zijn te denken dat na het einde van de taalstrijd de betrekkingen tussen Walen en Vlamingen beter zijn geworden, maar dat velen niet samen door één deur kunnen, heeft nu nog nauwelijks iets met de taalkwestie te maken.

Het venijn van de bovengenoemde ‘voorspelling’ zit, zoals het hoort, in de staart. Nogal wat mensen hebben zich, aan het einde van het afgelopen millennium, vragen gesteld over de overlevingskansen van België. Op een wereldkaart die het nieuwsmagazine *Time* een aantal jaren geleden publiceerde werd België tot die gebieden gerekend waarvan het voortbestaan in het begin van de eenentwintigste eeuw zeer onzeker werd geacht. De vele nog altijd onopgeloste problemen na de moeilijke en lange regeringsvorming in 2007 deden bij veel meer Belgen dan vroeger de overtuiging postvatten dat het België zoals wij dat nu kennen geen lang leven meer is beschoren.

Stof voor Nostradamussen van allerlei slag, maar niet voor de auteurs van dit boek. Wij hebben geen flauw idee of en tot wanneer België zal voortbestaan of niet. We kunnen ook niet weten hoe de verdere evolutie van de Europese Unie de structuur van België – en overigens ook van andere lidstaten – uiteindelijk zal beïnvloeden. Dus wagen we ons niet aan voorspellingen!

En wat de Vlaamse tussentaal betreft: misschien is die niet zo nieuw als velen denken. Door de vloed van recente publica-

ties zou men bijna vergeten dat Brabantse invloed in de geïntendeerde standaard in Vlaanderen geen recent verschijnsel is en al lang bestond vóór de term ‘Verkavelingsvlaams’ was uitgevonden. Ook de kenmerken die in vele publicaties als typisch voor dat Verkavelingsvlaams worden aangehaald, zijn niet ‘nieuw’: ze hebben altijd al bestaan in allerlei variëteiten op de glijdende schaal tussen dialect en standaardtaal. Vroeger werd dit ‘dialectinterferentie’ genoemd. ‘Nieuw’ kan hooguit zijn dat dit soort taal nu gebruikt wordt in situaties waar dat vroeger (misschien) minder gebeurde. ‘Nieuw’ is misschien vooral de naam die eraan gegeven wordt, veel meer dan het fenomeen zelf.

Eén ding is zeker: de toekomst van het Nederlands – van iedere taal – ligt in han-

den van de sprekers. En die lijken grotendeels vertrouwen te hebben in het Nederlands. Dat blijkt uit een boek dat in 2008 is gepubliceerd door het toen 75-jarige Genootschap Onze Taal. Op verzoek van het jubilerende genootschap waagden honderden *Onze Taal*-lezers zich aan een voorspelling over de toekomst van het Nederlands. Ook taalwetenschappers en schrijvers keken voor dit project in de kristallen bol. Volgens 99 procent van de deelnemers aan een voor dit project gehouden internetpeiling is de kans niet groot dat het Nederlands binnen 75 jaar zal verdwijnen. Daar durven wij nog wel een schepje bovenop te doen: ook over 150 jaar zal het Nederlands nog groeien en bloeien! En er is geen reden om aan te nemen dat het daarna zou ophouden!

Literatuuropgave

De literatuuropgave bestaat uit twee delen: bibliografische aantekeningen bij ieder hoofdstuk (Noten) en een alfabetische lijst van titels (Bibliografie). De aantekeningen willen een verantwoording zijn van de gebruikte literatuur en een handreiking aan de geïnteresseerde lezer. De lijst maakt geen aanspraak op volledigheid; wie meer literatuur zoekt, zal in veel van de genoemde werken uitgebreide bibliografieën vinden.

Noten

I DE GRENZEN VAN HET NEDERLANDS

Over de vroegste benamingen ‘Vlaanderen’ en ‘Vlaams’: vooral Gysseling 1975. De latere betekenisevolatie en de benamingen voor het Nederlands worden in De Schrijver 1987 en De Vreese 1909 behandeld; van deze laatste zijn ook de meeste statistieken. De betekenisontwikkeling van ‘Hollands’ in Van der Sijs 2004 en 2006b.

Over de middeleeuwse taaltoestanden in het Nederlands-Duitse grensgebied leze men Niebaum 1985 en 1986, Peters 1980 en, bijzonder uitvoerig en met veel kaarten, Goossens 2008; over de recentere situatie de artikelen in Bister-Broosen 1998 en in de *Taal en Tongval* aflevering 1 van de 57ste jaargang (2005). Verder de studies van Mihm 1992, Baumann 1998 en Leys 1998. Over Nederlandse woorden in Krefeld Bister-Broosen 1998.

Over de verhouding Fries-Nederlands en de taalsituatie in Friesland: Pietersen 1969, Gorter 1983 en 1996, Gorter e.a. 1984, Boelens 1987, Van der Plank 1985 en Ytsma 1995. Boomsma 1998 verhaalt uitvoerig de gebeurtenissen rond *Kneppelfreed*. Een historisch overzicht van de Friese literatuur in Oppewal e.a. 2006.

Een volledig overzicht van het taalcontact rond de Germaans-Romaanse taalgrenzen in heel Europa in Treffers & Willemyns 2002. Gegevens over de vroegste geschiedenis van de taalgrenzen in Gysseling 1976 en Van Durme 2002. Een uitvoerige behandeling van de meeste aspecten van de situatie in Frans-Vlaanderen in Ryckeboer 1997. Een overzicht van zowat alle vroegere enquêtes en materiaalverzamelingen in Pée 1957. De meest uitvoerige, maar niet geanalyseerde informatie over de dialecten van Frans-Vlaanderen is

uiteraard te vinden in Pée 1946, d.w.z. deel 6 van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*.

Over de taalgrenzen in België is het recentste overzicht Willemyns 2002. Historische gegevens in Martens 1975, Verhulst, De Metsenaere & Deweerdt 1998 en Wils 1998. De Brusselse randgemeenten worden behandeld in De Witte 1975, Detant 1998 en Witte 1993a; over faciliteitengemeenten De Schrijver 1998 en Koppen, Distelmans & Janssens 2002. Voor het Land van Overmaas algemeen zie men Goossens 1998; specifiek voor het Duitssprekende gebied Nelde 1979 en Darquennes 2005; voor de Voerstreek Vandermeeren 1996.

Over Brussel is er in de laatste decennia enorm veel geschreven, vooral in *Taal en Sociale Integratie* en *Brusselse Thema's*, twee studiereeksen van de Vrije Universiteit te Brussel. In 1987 verscheen een eerste synthese: Witte & Baetens Beardsmore 1987. Daarin, over het linguïstische aspect, De Vriendt & Willemyns 1987. Latere overzichtsartikelen zijn Murphy 1988, Witte 1993, De Metsenaere 1998, Witte e.a. 1998 en Baetens Beardsmore 2000. Een recent uitvoerig overzicht over taal en bevolking in Janssens 2007.

De immigratiecijfers komen uit De Metsenaere & Witte 1990. Over de talentellingen in Brussel: Gubin 1978, Sieben 1986 en Witte & Van Velthoven 1998. De historische evolutie van de taalsituatie in het Brusselse onderwijs wordt geschetst door Van Velthoven 1981 en 1981a. De ontwikkeling na de ‘liberté du père de famille’ o.m. in D’hondt 1999; recentere cijfers in Van de Craen e.a. 2005; eerste conclusies over de resultaten qua taalkennis in Janssens 2008. Over meertalig onderwijs in Brussel: De Bleyser e.a. 2001 en Lochtmans e.a. 2007. Over de immer-

sie-experimenten in het Franstalige onderwijs De Man-de Vriendt & De Vriendt 2007; meer specifiek in Brussel Lecocq e.a. 2004 en Mettewie 2007. Over Brussels Frans Baetens Beardsmore 1971.

2 DE TAAL VAN VANDAAG

Over de definitie van Nederlandse dialecten zie men vooral Goossens 1968. Een overzicht van de indeling van de Nederlandse dialecten is te vinden in de handboeken van Weijnen 1966 en Goossens 1977, die ook informeren over oudere dialectatlassen en -woordenboeken. De hedendaagse worden besproken in een kader. Een alternatieve indeling (de 'pijljesmethode') geven Daan & Blok 1969. De oost-westtegenstelling wordt ook aanschouwelijk voorgesteld in Goossens 2008. De aangepaste kaart met de indeling Südniederfränkisch komt uit Goossens 1965, p. 83.

Voor de uiteenzetting over dialectverlies verwijzen we naar het overzicht in Willemyns 1997a. Voor alle hier vermelde gebieden, zowel in Nederland als in Vlaanderen, vindt men daar de relevante literatuuropgave. Nieuwe, opzienbarende gegevens daarover in Willemyns 2008.

De indeling van het continuüm tussen dialect en standaardtaal in Vlaanderen is gebaseerd op Willemyns 1987. Meer informatie over Polder-nederlands bij Stroop 1998, over Verkavelings-vlaams o.m. Van Istendael 2001, Goossens 2000, Taeldeman 2008 en Willemyns 2005.

De indeling van de zuidelijke woorden in categorieën is gebaseerd op Willemyns 1986. Vele voorbeelden van overname van 'zuidelijke' woorden in het noorden in Van der Sijs 2004a. De Clerck 1981 is een woordenboek van 'Zuid-nederlandse' woorden; Bakema e.a. 2003 noemt zich een 'Vlaams-Nederlands woordenboek'. Over de labels in Van Dale: Geeraerts 2000. Het citaat over de stratificationele visie aldaar op p. 21. Over het afnemend gebruik van gallicismen: Deygers & Van den Heede 2000. Lexicale convergentie en divergentie worden o.m. behandeld

in Geeraerts, Grondelaers & Speelman 1999 en Van Keymeulen 1997.

Pé Hawinkels over de zachte *g*: Hawinkels 1971, 55. Informatie over de evolutie van de uitspraak in Goossens 1973 en vooral Van de Velde 1996 en 2000. Van die laatste is de evaluatie van het *n-z*-uitspraakverschil als 'niet spectaculair groter geworden'. De evaluatie-enquête van de uitspraak onder studenten wordt uitvoerig beschreven in Van de Velde en Houtermans 1999. De vele 'r'-variëteiten binnen het Nederlandse taalgebied worden beschreven en geanalyseerd in Tops 2006; meer specifiek over de Gooise *r*, Van Bezooijen en Giesbers 2003.

De aanspreekvormen worden behandeld in Deprez & Geerts 1980; statistische gegevens over de heel recente situatie in Vandekerckhove 2005. Syntactische verschillen tussen Noord en Zuid in Braecke 1985, Van den Broeck 1977 en Hubers 1985. De invloed van de Vlaamse 'taaltuiniers' wordt aangetoond in Willemyns 1987. Een historisch overzicht van de discussies over allerlei -ismen en het al of niet overnemen van de noordelijke norm geeft Suffeleers 1979.

De theoretische fundering van taalverschil op grond van de begrippen interne en externe periferie is o.m. te vinden in Bister & Willemyns 1988.

3 VAN BARGOENS TOT DE TAALE KANAÄNS

Een toegankelijke inleiding over taalvariëteiten is Daan e.a. 1985; zie ook het oudere, nog steeds belangrijke, maar niet geheel betrouwbare Van Ginneken 1913-1914. Voor Bargoens voorts Endt 1972 en Moormann 2002, voor soldatentaal Salleveldt 1978, 1980, voor Jiddisch Beem 1974, 1975, Voorzanger & Polak 1974 en Van de Kamp & Van der Wijk 2006. Een impressie van het adelsdialect is Pauw van Wioldrecht 1985.

Turbotaal werd satirisch beschreven in Kuitenbrouwer 1987 en 1993, jongerentaal onder andere in Hoppenbrouwers 1991, dat meer op onderzoek berust. Voor straattaal zie o.a. Appel 1999a, 1999b, 2000; Nortier 2001; de hoofd-

stukken van Cornips en De Rooij, en van Nortier in Stroop (red.) 2003; en Oppier 2004. Voorbeelden van jongerentaal in Vlaanderen: *Het Nieuwsblad*, 24 juni 1997. Voor mannen- en vrouwen-taal: Brouwer e.a. 1978 en Verbiest 1990; Ingrid van Alphen wordt geciteerd naar Burger & De Jong 1991. Voor de tale Kanaïns: Van de Ketterij 1972, Van Delden 1990, Van Dalen-Oskam & Mooijaart 2000, en Van der Sijs (red.) 2005b.

4 KAT, SPIJT EN BOYCOT

Zie over taalcontact en oorzaken van ontlening: Van Coetsem 1988 en Van der Sijs 1996, 2de druk 2005. Uitvoerig wordt de geschiedenis van woorden behandeld in etymologische woordenboeken, zoals Franck, Van Wijk & Van Haerlingen 1976, Philippa e.a. 2003-, De Vries 1971, De Vries & De Tollenaere 2000, Van Veen & Van der Sijs 1997. Een overzicht levert het uitvoerige leenwoordenboek van Van der Sijs 1996, 2de druk 2005; een chronologisch overzicht van ontleningen per taal geeft Van der Sijs 2001; een Engelstalig overzicht in Van der Sijs 2009. Toegankelijke boekjes over leenwoorden in het Nederlands zijn Schippers (ed.) 1960 en Philippa 1987 (algemeen), 1989 (Arabische leenwoorden). Gegevens over gelatiniseerde familienamen verstrekt het populariserende *Rentenaar* 1990. Voor Latijnse leenwoorden: Van der Sijs & Engelsman 2000, voor Franse leenwoorden: Salverda de Grave 1906, voor Engelse: De Vooy 1956 en Koenen & Smits 1993, voor germanismen: Theissen 1978, voor Jiddische: Beem 1974, 1975, Voorzanger & Polak 1974 en Van de Kamp & Van der Wijk 2006, voor Indische: Mingaars e.a. 2005. Zie over het effect van purisme Van der Sijs 1999a. Een overzicht van purisme in een veertigtal andere talen biedt Van der Sijs (red.) 1999.

5 ONTEMBAAR, BAKBOORD EN KLAPSCHAATS

Zie over taalcontact, ontlening en creolisering: Appel & Muysken 1987 en Van Bree 1990. De Vries 1989 behandelt taalinvloeden als gevolg

van koloniale expansie. Toegankelijke boekjes over de invloed van het Nederlands op andere talen zijn Van der Sijs 1998 en 2006a. Studies over de Nederlandse koloniale taalpolitiek biedt Groeneboer (ed.) 1997. Over de Nederlandse taal in Japan Vos 1980 en Shoji 1984; over het Nederlands op Ceylon Hesseling 1979 en Sanasgala 1976. Groeneboer 1993, Grijns, De Vries & Santa Maria 1983, Jones (ed.) 2007 en De Vries 1988 behandelen het Nederlands in Indonesië. Roswitha Djajadiningrat wordt geciteerd naar Boersma 1984, waarin ook de anekdote over Luns en Sukarno staat (380-382 en 398). Zie voor Nederlandse leenwoorden in het Engels Bense 1939 (enigszins verouderd) en voor een chronologisch overzicht Van der Sijs 2001a; Nederlandse leenwoorden in het Frans Valkhoff 1931 (enigszins verouderd) en Willemys 1997, in het Duits Ponten 1968, in het Russisch Van der Meulen 1909, 1959. Onder leiding van Van der Sijs wordt al enkele jaren het materiaal van Nederlandse leenwoorden in andere talen in een omvangrijke database verzameld; deze database en de bronnen waarop hij is gebaseerd, zullen met steun van de Nederlandse Taalunie gepubliceerd worden in 2009/2010; het meeste materiaal voor dit hoofdstuk is afkomstig uit deze database.

6 DE NEDERLANDSE TAAL IN DEN VREEMDE

Een overzicht van het Nederlands overzee geven Berns & Van Marle (red.) 2000. Over talen in contact, pidgins en creooltalen: Appel & Muysken 1987 en Van Bree 1990. Over Berbice Nederlands: Kouwenberg 1991, over Skepi Nederlands: Robertson 1989, over Negerhollands: Hesseling 1905 (waaruit het dialoogje afkomstig is), Josselin de Jong 1924 en 1926, Den Besten (ed.) 1986a en Van Rossem en Van der Voort 1996. Over Maleis-Nederlandse mengtalen gaan Tahitu 1989, De Gruiter 1994, Van Rheeden 1994, en De Vries 1992, 1994, 1995.

Een overzicht van etnisch Nederlandse variëteiten geeft Van der Sijs (red.) 2005a. De Ruiter (red.) 1991 geeft een goed overzicht van talen die

behalve het Nederlands en het Fries in Nederland en Vlaanderen worden gesproken. Zie voorts Extra & Verhoeven (eds.) 1993, over Suriname, de Antillen, Aruba en Melaju-Sini over Moluks Maleis. Van der Zee 1982 beschrijft de geschiedenis van Nieuw-Nederland, meer over Nederlandse immigranten vertelt De Jong 1975; het Nederlands in Amerika behandelen Daan 1987, Van Loon 1938 (een zeer dubieuze bron), Van Marle 2001, Van Marle en Smits in Berns & Van Marle (red.) 2000, Webber 1988 en Van der Sijs 2009b. Voor Indisch Nederlands: Van den Toorn 1957 en Van den Berg 1991, en voor een overzicht van publicaties over Indisch Nederlands: De Vries 1992. Zie over de taalsituatie in Suriname en Suri-naams-Nederlands Gobardhan-Rambocus 2001 en Charry, Koefoed & Muysken (eds.) 1983. Van Donselaar 1989 en De Bies 2008 leggen de woordenschat van het Surinaams-Nederlands vast; zie ook Van Donselaar 1990. Over de invloed van Nederlands op Sranan gaat Van Doorne 1992. De informatie over het Curaçaos-Nederlands en Jiddisch-Nederlands komt uit Van der Sijs (red.) 2005a.

Over Afrikaans: Den Besten 1986b, Hofmeyr 1987, Ponelis in Van der Sijs (red.) 2005a, Scholtz 1980, Raidt 1983, Stell 2008 en Webb (ed.) 1992. Stoop 1995 is een populariserend overzicht. De anti-Engelse dichtregels en het citaat over 'Onse Liewe Heere' komen uit Maartense e.a. 1981, 129, 141.

7 VERRE HORIZONTEN

Een overzicht van de activiteiten op het gebied van het Oudnederlands staat in Schoonheim & Van der Sijs 2005. In Van der Sijs 2001 zijn voor het eerst 910 Nederlandse woorden gedateerd in de periode van het Oudnederlands, dat wil zeggen vóór 1200.

Vrijwel alle Oudnederlandse teksten staan in het Corpus Gysseling (1977-1987) van Nederlandse teksten tot 1300. Op de website van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (www.inl.nl) is informatie te vinden over de Oudne-

derlandse bronnen, en kunnen zowel het corpus Oudnederlands als het Oudnederlandse woordenboek digitaal worden geraadpleegd. Een eenvoudige maar betrouwbare editie van de *Wachtendonckse Psalmen* is die van Cowan 1957; die met het meest recente commentaar De Grauwe 1979. Over de Leidse Williram raadplege men Sanders 1971. Veel is geschreven over 'Hebban olla uogala...' Een bespreking van de verschillende opinies is te vinden in Caron 1963 en vooral in Kettenis & Meijer 1980. Onlangs zijn er weer diverse nieuwe theorieën gepopperd in De Grauwe 2004, Kwakkel 2005, Van Oostrom 2006, Louwen 2009. Zie over het zinnetje 'Tesi samanunga...' Goossens 1975a. Voor Oudnederlandse glossen en plaats- en persoonsnamen kan men terecht bij Buitenrust Hettema 1924, Gysseling 1960 en het opstel van Gysseling in Weijnen (ed.) 1965; een zeer uitvoerige en de meest recente behandeling is Tavernier-Vereecken 1968. Algemene beschouwingen over geschriften in het Oudnederlands vindt men verder bij Goossens 1982, Gysseling 1978 en Sanders 1972.

Naast de klassieke grammatica van het Oudfrankisch in het algemeen door Franck & Schützeichel 1971, bestaan er verder twee 'schetsen' van een Oudnederlandse grammatica, Gysseling 1961-1964 en Cowan 1961, samengevat in Van Loey 1970. In 2002 publiceerden Quak en Van der Horst een *Inleiding Oudnederlands*. Zie over de invloed van de Franken en het Frankisch op de opbouw van het Nederlands Weijnen 1965, met name de opstellen van Weijnen en Heeroma daarin. Verder Goossens 1985 en 2008. Van der Sijs 2005 geeft een overzicht van de interne geschiedenis van het Nederlands: de veranderingen die in de Nederlandse taal hebben plaatsgevonden van de Germaanse tijd tot heden.

De geschiedenis van het Indogermaans en het Germaans wordt in elk historisch overzicht van om het even welke Germaanse taal behandeld. Ons overzicht is gebaseerd op Van Coetsem 1970, Gysseling 1978 en Lehmann 1984. Zie over de bijzondere plaats van het Neder-

lands in het Germaans verder vooral Buccini 1995, Frings 1944, Goossens 1985 en Heeroma 1972. Een standaardwerk over de Indo-Europaanen is Mallory 1989; Stevenson (ed.) 1984 is een atlas van Europese talen; Beekes 1990 is het meest recente boek over historisch-vergelijkende taalwetenschap. De beginselen van het Gotisch zijn te vinden in De Vries 1982 en Van Bree 1987. Over de Gotische bijbelvertaling van Wulfila: De Bruin & Broeyer 1993. Hoofdstuk 2 van Van der Sijs 2004a handelt over de ideeën van de oorsprong van de verschillende talen en over voorgangers van Jones; zie ook Dekker 1999. Van der Sijs 2004b geeft een overzicht voor een algemeen publiek van algemene etymologische principes, aan de hand van Nederlandse voorbeelden. Over de substraat-talen zie Kuiper 1995, Beekes 1999 en voor een nadere uitwerking Philippa e.a. 2003-. Voor de invloed van het Latijn op het Nederlands zie Van der Sijs en Engelsman 2000. Van Bree 1995 handelt over de lotgevallen van de *Codex Argenteus*.

Over het ontstaan van de taalgrens, met een bespreking van de vroegere literatuur, Van Durme 2002.

8 DE TAAL VAN REYNAERT EN FLORIS V

Over het vinden en dateren van handschriften en codicologie in het algemeen: De Vreese 1962. De ontdekking en de inhoud van het in Mechelen in 2008 gevonden handschrift wordt beschreven in <http://tijlv.studentenweb.org/tmt/archives/2008/03/unieke-middelee-1.html>.

De gegevens over de literatuur in het Middelnederlands komen vooral uit Van Oostrom 2006 en Pleij 2007. De vertaling van het Ruusbroec-citaat is van Hellinga 1938. De Raaf 1943 beschrijft het leven van Hoffmann von Fallersleben; zie verder Karsten 1949 en Deprez 1993. De tekst van het Gruuthusehandschrift is nu, met editie en veel commentaar, te lezen op www.kb.nl/gruuthuse. Het Engelse citaat over Maerlant in Van Oostrom 2006, p. 540.

Over het ontstaan van de Middelnederlandse

schrijftraditie en de vroegste bronnen: Burgers 1999, Goossens 1982, Gysseling 1968 en 1971, De Hemptinne 1999, Koch 1960, Liefinck 1954 en Obreen & Van Loey 1934. Over het Rijn-Maaslandse taal- en cultuurlandschap Elmentaler 2000. Alle voor 1300 geschreven en bewaarde stukken in het Middelnederlands werden uitgegeven in het monumentale Corpus Gysseling 1977 vv. Mantou 1972 behandelt de praktijk van het (ambtelijk) Frans schrijven in Vlaanderen tijdens de Vroegmiddelnederlandse periode.

Van Loey 1980 (achtste editie) is 'de' specifieke Middelnederlandse spraakkunst überhaupt. Facetten van de Middelnederlandse grammatica worden behandeld in o.m. Overdiep 1946, Van den Berg 1971 en Duinhoven 1997-98 (syntaxis) en Goossens 1974 en Van Loon 1986 (klankleer). In de historische grammatica's van het Nederlands wordt natuurlijk ook uitvoerig over Middelnederlands gesproken en materiaal aangedragen. We vermelden het standaardwerk van Van Loey 1971, de zgn. Schönfeld en verder Van der Meer 1927 en Van Bree 1987. De historische ontwikkeling van het Nederlandse foneemstelsel wordt overzichtelijk en met taalkaarten voorgesteld in de FAND, d.w.z. in Goossens, Taeldeman & Verleyen 1999 vv.; morfologie en syntaxis respectievelijk in de MAND (De Schutter e.a. 2005) en de SAND (Barbiers e.a. 2005). Voor de woordenschat van het Middelnederlands: Verwijs, Verdam & Stoett (1885-1929); voor het Nederlands van de dertiende eeuw: het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (www.inl.nl).

Over de verschillende middeleeuwse dialectgebieden raadplege men o.m. Van Haverbeke 1955, Hoebeke 1968, Jacobs 1911, Vanacker 1963 en Willemyns 1971 voor het Vlaams; Heeroma 1935, Vangassen 1964 en Rem 2003 voor het Hollands; Van Loey 1937 en Vangassen 1954 voor het Brabants; Van Meer 1947, Moors 1952, Otten 1977, Tille 1925 en Niebaum 1985 en 1986 voor het Limburgs en het Noordoostelijke Middelnederlands. Grensoverschrijdend over variatie in het Middelnederlands zijn Berteloot 1984, Mooijaart 1992 en Rem 2003.

Een overzicht van dialectkenmerken en van het ‘apparaat’ der Middelnederlandistiek in Willemyns 1979. De interne en externe geschiedenis van het Vroegmiddelnederlands wordt in Pijnenburg 1997, die van het Laatmiddelnederlands in Willemyns 1997 behandeld.

Hendrik van Veldekes Servaes wordt geciteerd naar de ed. Van Es 1976; beknopt over Veldeke, met literatuuropgave: Goossens 1977. Maerlants *Der Naturen Bloeme* is geciteerd naar Maerlant 1980. De citaten uit *Van den Vos Reynaerde* komen uit de ed. Tinbergen 1972. Zie voor Melis Stoke de editie Brill 1885. De dialoog tussen twee schoolkinderen is geciteerd naar Resoort 1989. De kadertekst over het boodschappen doen in het veertiende-eeuwse Brugge is geciteerd uit Cotman 1999. Over *Le Livre des Mestiers – Den Bouc vanden Ambachten* zelf ook nog Gessler 1931. Het zestiende-eeuwse taalgidsje: Van Berlaumont 2001.

Een algemeen overzicht van de taalsituatie en het taalcontact in de Bourgondische tijd geven Armstrong 1965, Boone 2004, Willemyns 2003 (hfst 5). Uit Blockmans & Prevenier 1988 en 1997 werd geput voor algemene informatie (en citaten) over het leven onder de hertogen van Bourgondië. Over het Frans aan het hof van Holland: Wils 2001, 28. De taalsituatie in de voor-Bourgondische tijd in Vlaanderen en Brabant wordt beschreven in o.m. Cosemans 1934, Degroote 1956, Van Hoecke 1999, Mantou 1972 en Willems 1913. Het citaat over de ‘taalmin-aching’ is van Willems 1913, 100, dat over ‘gheboren vlaminghe, vlaemsch sprekende ende verstaende’ van Degroote 1956. De informatie over het Nederlandstalig functioneren van anderstalige ambtenaren is te vinden bij Cosemans 1934. De studie over de molens is van Coutant 1994. De passage uit de ‘Blijde Inkomst’ is te vinden bij Willems 1913, 128. In Weijnen 1974, 6-7 staat het citaat over het Hollands en dat ambtenaren soms zelfs hun naam veranderden staat bij Blockmans & Prevenier 1988, 123. Sosson 1977 geeft de informatie over de bouwvakarbeiders in Brugge en de demografische en financiële cijfers over

het Bourgondische rijk na 1477 werden geput uit Blockmans & Prevenier 1988, 106.

9 DE DOORBRAAK VAN DE VOLKSTAAL

Algemene informatie in Van den Branden 1956 en 1958, Hellinga 1938, Keersmaekers 1952, Weijnen 1974. Weijnen 1974 bespreekt de invloed van de boekdrukkunst op de standaardisering van het Nederlands. Ook over ingrepen van drukkers De Man-de Vriendt 1958; over het specifieke voorbeeld hier Willemyns 1997, waarin ook de geselecteerde Brugse taalkenmerken zijn besproken. Van Ghelens druk is geëditeerd in Mak 1955. De kroniek van Zegher van Male is geëditeerd in Dewitte & Viaene 1977. Cornelis Everaerts werken zijn uitgegeven door Muller en Scharpé 1920. Weydts’ relaas van het calvinistische bewind in Brugge is uitgegeven door Varenbergh 1869, zijn ‘Spanjereis’ door Willemyns 1970 en de rest van het Weydts-manuscript in Willemyns 1969. De Vlaamse invloed op het geschreven Brabants wordt besproken in Van Loey 1937, de ‘verbrabantsing’ van het Vlaams in Tael-deman 1979. Voorbeelden van cultuurinvloed in Brugge in de vijftiende en zestiende eeuw in Willemyns 1997.

Vele gegevens over attitudes en taalplanning in de zestiende eeuw komen uit Van den Branden 1956. Een overzicht van de belangrijkste spellingtraktaten, grammatica’s en woordenboeken in Willemyns 2003, hfst 6. Over Becanus en andere verdedigers van het Nederlands zie men ook Hagen 1999. Over De Heuter ook Van Leuvensteijn 1997. Over Johan Radermacher schrijft Bostoën 1985.

De hier beschreven analyse van de diftongering berust op Ryckeboer 1973. Demografische gegevens over Amsterdam geeft Van Dillen 1954, over Antwerpen Keersmaekers 1952. Over de Zuid-Nederlandse immigratie in de Republiek gaan Briels 1985 en 2005; de inbreng van de predikanten wordt geanalyseerd in Briels 2002. De beste editie van de *Twe-spraak* is Dibbets 1985.

Relevante informatie is te vinden in Bakker & Dibbets (eds.) 1977, Dibbets 1995, 2003, Geerts 1966, Hellinga 1938, Peters 1990, Van der Sijs 2004a (met een overzicht van de spellinggidsen, grammatica's en andere taalkundige werken die zijn gepubliceerd in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw), De Vooys 1952, De Vriendt 1965, Van der Wal 1995, 2008, Weijnen 1974. De opvattingen van Huydecooper zijn verzameld in De Bonth 1998. Van Ten Kate 1723 is in 2001 een facsimile uitgegeven. Voor grammatica's en spellinggidsen uit de zeventiende eeuw zie Caron 1958, 1962, 1964, 1971, Dibbets 1972, 1981, Zwaan 1939, 1957. Over Verwer zie Van de Bilt 2002 en Van de Bilt & Noordegraaf 2000, over grammatica en spelling in de achttiende eeuw Van de Bilt 2000, 2001, De Bonth & Dibbets 1995.

Over de vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden gaan Briels 1978 en Gelderblom 2000; zie ook Hanson, Holtman & Howell 1990 en Howell 1992. Het spotdicht van Roemer Vischer staat in Van der Laan 1918. Het journal van Bontekoe is geciteerd naar Bontekoe 1971.

De Bruin & Broeyer 1993 en Jaakke & Tuinstra (red.) 1990 zijn standaardwerken over Nederlandse bijbelvertalingen; zie over de betekenis van de Statenvertaling verder De Gooyer 1962, Van Delden 1990, Van Dalen-Oskam & Mooij-aart 2000 en Van der Sijs (red.) 2005b. Diverse bijbelvertalingen uit de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw, waaronder de Statenvertaling, zijn door een grote groep vrijwilligers overgetikt en sinds 2008 digitaal beschikbaar gekomen op internet (www.inl.nl, www.dbnl.org, www.biblija.net), zodat iedereen ze kan raadplegen. Het citaat over de naam des Heeren/Heren: Veering 1966, 200. 'Thysbuurs os' is geciteerd naar Van Effen 1978, *Sara Burgerhart* naar Wolff & Deken 1980.

Er bestaat heel weinig relevante literatuur over de taalsituatie in de Zuidelijke Nederlanden direct na de feitelijke scheiding tussen Noord en Zuid. Enige informatie is te vinden in Van den Branden 1958. Een samenvatting in Willemyns 2003, hfst 7. Over het literaire leven is er het lijvige boek van Porteman & Smits-Veldt 2008.

De informatie over de religieuze situatie in het zuiden bij Decavele 1977 en bij Van Leuvensteijn 1997, 249. Het citaat over de 'grote stilte' in Antwerpen is van Ruys 1973, 261. De uitspraak van Costerius is overgenomen uit Smeyers 1959, 155.

Een samenvattend overzicht over de achttiende eeuw in Willemyns 2003, hfst 7. De meeste citaten over de rederijders en de spraakkonstenaars komen uit Smeyers 1959. De inhoud van Verhoevens memorandum wordt er uitvoerig beschreven op p. 295-323; Verlooy's publicatie op p. 324-359. Over Verlooy verder Van den Broeck 1997 en De Ridder 2001. Een moderne editie van Verlooy's 'Onacht' door Smeyers & Van den Broeck 1979. Over zijn taalbeheersing schrijft Van der Horst 2004. Op p. 72 staat Wils' citaat waarin deze beweert: 'Zijn (= Verlooy's) hele verhandeling was overigens in een gebrekkig taaltje gesteld'.

De belangrijkste bron voor de taal in het bestuur en het sociale leven is Deneckere 1954. Op Smeyers 1959, 184-186 berust het overzicht van de werking van de Oostenrijkse en de lokale administraties. Over de reactie van kleinere, plaatselijke besturen op de publicatie van Franstalige ordonnances bericht Lenders 1987. Het citaat over kardinaal d'Alsace ook daar op p. 200.

Over het nut en de noodzaak van het Latijn tijdens de opleiding en het feit dat de verfransing van de bourgeoisie er gedeeltelijk door wordt afgeremd: Deneckere 1954, 124 vv.

Over de Brabantse omwenteling Craeybecks 1967, Dhondt 1989 en Lorette 1984. Het bericht over de Leuvense universiteit en de vijf Brusselse kranten in Wils 2001, 20.

Fransé tijd

Algemene informatie over de Fransé tijd en de toenmalige taaltoestand geven Deneckere 1975, Willemyns 2005, Vanhecke 2007 en De Groof 2009. Een samenvattend overzicht in Willemyns 2003, hfst 8. Grégoires rapport in Guillaume 1891-97, III, 348; de gevolgen ervan voor Frans-Vlaanderen in Duvoskeldt 1999.

Het citaat over ‘policy without planning’ en een vergelijking van de Fransé taalpolitiek tijdens de revolutionaire periode en onder Napoleon in De Groof 2009. De anekdote over de burge-meester van Meerhout staat bij Deneckere 1975, 1593. De informatie over het analfabetisme tijdens de Fransé tijd bij Deneckere 1954, 275 vv.

Over het taalgebruik van de hogere klassen in Brugge op het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw: Vandenbussche 2001.

De informatie over de rederijkers tijdens de Fransé tijd is te vinden bij Smeyers 1959, 382 vv. Over Van Daele (Vaelande) zie men ook Pée 1958, 297.

Het Verenigd Koninkrijk

De belangrijkste informatiebron over de algemene en de taalsituatie tijdens het Verenigd Koninkrijk is De Jonghe 1967; linguïstische analyses in Vanhecke 2007 en De Groof 2009; samenvattende overzichten in D’hoker 1975 en Goddeeris 2006. Specifiek over het onderwijs Vermeersch 1981 en De Vroede 1983. De citaten van De Coninck van Outryve, Quertenmont en Van den Ende staan in De Jonghe 1967. Cijfers over het analfabetisme in Brugge bij Callewaert 1963. Over de Siegenbeek-spelling in het Zuiden: De Groof & Vanhecke 2004.

Over de vroege particularisten, vooral over De Foere en zijn medestanders: Wils 2001 en Lissens 2000. De opvattingen van J.B. Cannaeft 1823 en P.J. de Neckere 1815 worden in Deneckere 1954, 325 besproken. Het citaat over het monsterverbond en de parlementaire democratie in Wils 2001, 16-17. Het citaat over de ‘noordelijke pedanterie’ is van De Jonghe 1967, 267.

Over het (niet) behandelen van Willem 1 in taalgeschiedenissen en over de noordelijke reacties op zijn taalbeleid leze men Rutten 2007. Van hem is ook het citaat over de plaats van het Nederlands in Vlaanderen in de taalhistoriografie.

Evaluaties van Willems taalbeleid vindt men in Wils 1977, Willemyns & De Groof 2004, Vanhecke 2007 en De Groof 2009. Over zijn politiek t.a.v. Wallonië en Luxemburg schrijven Janssens & Steyaert 2008 en Stell 2007. Willemyns 2002, Vandenbussche 2004 en Vandenbussche & Janssens 2007 bundelen opstellen over de taalsituatie in het vkn.

België

De algemene historische informatie over België berust vooral op Witte, Craeybeckx & Meynen 2005 en Witte, Nadrin, Gubin & Deneckere 2005. Een overzicht van de taalwetgeving in België staat o.m. in Witte & Van Velthoven 1998 en in Wils 1998. Details en anekdotes over de Belgische afscheiding hebben we ontleend aan o.m. Falter 2005 en Janssens 2005.

Veel van de eerste taalmaatregelen zijn overgenomen uit Peeters 1930. De officiële Fransé tekst over het niet gebruiken van het Nederlands of het Duits luidt: ‘*Considérant d’autre part que les langues flamande et allemande, en usage parmi les habitants de certaines localités, varient de province à province, et quelquefois de district à district, de sorte qu’il serait impossible de publier un texte officiel des lois et arrêtés en langues flamande et allemande*’, Peeters 1930, xiv.

De officiële grondwetstekst over het gebruik der talen (art. 23) luidde: ‘*L’emploi des langues usitées en Belgique est facultatif: il ne peut être réglé que*

par la loi, et seulement pour les actes de l'autorité publique et pour les affaires judiciaires'. De Nederlandse tekst is die van de huidige grondwet (nu art. 30); een Nederlandse tekst van de eerste grondwet bestond niet.

Er bestaat enorm veel literatuur over de Vlaamse Beweging. De grootste schat aan gegevens (en details) is te vinden in de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (EVB; 2 delen: Tielt, Lannoo 1973-1975) en, recenter, in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (NEVB; 3 delen: Tielt, Lannoo 1998). Daarin vindt men onder meer ook het overzichtsartikel over de geschiedenis van de Vlaamse Beweging van Gevers, Willemsen & Witte en over de historiografie van de Vlaamse Beweging van Tollenbeek zodat hier van verdere bibliografische gegevens kan worden afgezien. Ook het uitstekend klassiek historisch overzicht van de Vlaamse Beweging van Elias & Willemsen 1973 kan zeker nog dienstig zijn. We vermelden wel nog het reusachtige werk van Elias 1970 over de geschiedenis van de 'Vlaamse Gedachte'. Taalplanning en taalbeleid worden uitvoerig geanalyseerd in De Groof 2009.

De linguïstische vraagstelling over de Vlaamse Beweging in Willemyns 2003, 209-211. De basis voor onze analyse van de antwoorden erop is te vinden bij Van Goethem 1990, François 1992, Vanhecke 2007 en De Groof 2009.

Over de Gentse groep flaminganten van het eerste uur: Deprez 1993. Ook de citaten van Hoffmann von Fallersleben zijn daar te vinden.

Over de (niet-)koppeling van de Vlaamse ontvoeringsstrijd en de arbeidersstrijd zie men o.m. Boeva 1994 en over sociaal protest in het algemeen Deneckere 2006. Informatie over de schoolsituatie en de schooltaalwetgeving in de 19de eeuw in Gevers 1975 en 1980, Hanson 1990, Depaep e.a. 1994 en Wils 2007.

Over de Commissiespelling: De Groof 2002; over het territorialiteitsprincipe en de soorten meertalige landen McRae 1986 en Willemyns 2003, 231-232.

Over de grondwetsherzieningen meer in Alen & Dujardin 1989, Alen & Suetens 1993, De-

weerd 1989, Coudenberg 1989 en Witte 1990. Een handig overzicht van de veranderingen en de teksten is te vinden in een extra bijlage van de krant *De Financieel Economische Tijd* (7 januari 1993). Meer details over de implicaties voor de situatie in Brussel in De Metsenaere en Witte 1990 en Witte 1993.

Het (titel)citaat van Willem de Vreese in *Verslagen en Meededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1899. Een algemeen overzicht over taalzorg, particularisme en integrationisme in Suffeleers 1979.

Over de Algemeen Nederlandse congressen Vanacker 1982 en Willemyns 1991. Citaten van wat tijdens de Algemene Nederlandse congressen werd gezegd zijn in de respectieve Handelingen terug te vinden. Over het latere particularisme Willemyns & Haeseryn 1998.

Het citaat van J. Nolet de Brauwere van Steerland hier in de Nederlandse vertaling van Suffeleers 1979, 154. Een algemene bespreking van het Gilde van Sinte-Luitgaarde en de opvattingen van hun leden in Willemyns 1995; de bespreking steunt o.m. op de gepubliceerde handelingen van de vier jaarvergaderingen, in de bibliografie als *SLG* opgenomen. De Bo's lezing *Waarom er geene eloquentie in het letterkundig Nederlandsch is* vindt men in het tweede deel, p. 19-27; daarin ook het citaat over 'de catholijke taal'. Het Gezelle-citaat over het 'half joodsch, half heidensch Hoog-Hollands' in C. Gezelle 1918, 200-201. Gezelles opvattingen over de rol van de verschillende taalvariëteiten in Gezelle 1885; commentaar erop in Boets 1970. Het Gezelle-citaat over de Westvlaamse beweging in Westerland 1977, 476. Een goede definitie van het ultramontanisme geeft Lissens 2000, 27.

Een eigentijdse apologie van het Luitgaarde-taalgebruik in Van Steenkiste 1886.

Citaat De Vreese over 'onze taal opnieuw leren' in het tijdschrift *Nederlandsch Museum* 1890, p. 286. Meerts citaat in Meert 1899, 21.

Uitvoeriger beschrijvingen van het gebruik van de taalvariëteiten in het dagelijkse leven in Brugge in Willemyns 1999, 31-36 en Vandebus-

sche 1999, 105 vv. Het schriftelijke gebruik van het Nederlands door de hogere klassen in Vandenbussche 2001. Het onderzoek van de taal van de arbeidersklasse in Brugge: Vandenbussche 1999.

Alle gegevens over kanselarijtaal komen uit de dissertatie van Eline Vanhecke 2007 en werden aangevuld met voorsnog ongepubliceerde data.

13 NORMEN EN REGELS

Voor nadere informatie over het Nederlands van 1795-heden: Bakker & Dibbets (eds.) 1977, Van der Horst & Marschall 2000, Van der Sijs 2004a, 2005, Van den Toorn e.a. 1997, De Vooy 1952, Van der Wal 2008. Voorts Noordegraaf 1985 over de negentiende eeuw in het algemeen, Van der Horst & Van der Horst 1999 speciaal over de twintigste eeuw, en Brom 1955 met vele voorbeelden van boekentaal. Mathijssen 1988 gaat over het conflict tussen Bilderdijk en Siegenbeek, Kollewijn 1891 beschrijft het leven van Bilderdijk. Zie voor de *Studenten-typen* Klikspan 1982, 230, voor Van Lennep's spraakkunst Van Lennep 1985.

Over de spelling is zeer veel geschreven. Over de grondbeginselen en de geschiedenis van de Nederlandse spelling zie Geerts 1979, Van der Sijs 2004a, De Vooy 1952, Van der Wal 2008 en, zeer uitvoerig, Molewijk 1992. Over de voorloper van Siegenbeek zie Van de Bilt 2000, 2001. Voorts, met bovendien evaluerende opmerkingen over voorstellen tot wijzigingen van het Groene Boekje: Assink & Verhoeven (eds.) 1985 en Bennis, Neijt & Van Santen (eds.) 1991. Een eerdere bundel over de spellingstrijd is Booij 1979; strijdschriften tegen de vernieuwers zijn Craeybeckx 1972 en Mulisch 1972. Rombouts 1972 geeft door parallelle woordenlijsten een handzaam overzicht van diverse voorgestelde systemen. Bruikbare overzichten van de recente discussies geven Van den Toorn 1996, Verhoeven 1997, Neijt en Zuidema 1994 (het rapport van de commissie-Geerts) en Neijt e.a. (red.) 1994. De citaten van Carry van Bruggen: Van Bruggen

1980, 168. Een leerzaam populair-wetenschappelijk overzicht van de principes die aan spelling ten grondslag liggen geeft Tops 2008.

Over de oudere Nederlandse grammatica's en woordenboeken, en daarin gehanteerde normen, informeren De Vooy 1952, Bakker & Dibbets (eds.) 1977, Van der Sijs 2004a en Van der Wal 2008; zie ook de literatuur van hoofdstuk 10. Voor de grammatica's uit de negentiende eeuw: Noordegraaf 1985 en Van Driel 1988. Hulshof 1985 behandelt Den Hertog. Voor de eerste druk van de *ANS* zie *Forum der Letteren* 28 (1987), nr. 4. Klooke 1951 bespreekt wie normen bepalen; De Rooij (ed.) 1987 handelt over variatie en norm in de standaardtaal. Motieven en middelen van taalzuiveraars en -verzorgers worden verder beschreven in Veering 1966 en Burger & De Jong 1991.

Geeraerts & Janssens 1982 geven voorlichting over de diverse soorten woordenboeken; over de achttiende-eeuwse lexicografische vernieuwingen Geeraerts 1986. Voor een overzicht van Nederlandse woordenboeken zie Claes 1974, 1976, 1979 en Claes & Bakema 1995. De geschiedenis van de lexicografie wordt voorts geschetst in Van Sterkenburg 1984. Zie over het *WNT* Van Sterkenburg 1992 en Heyvaert e.a. [z.j.]; over J.H. van Dale, zijn woordenboek en zijn opvolgers Van Driel 2003, Sanders 1992 en Van Sterkenburg 1983. Meer over woordenboeken en hun makers: Van der Sijs (ed.) [z.j.]. Het *WNT* staat sinds 2007 op internet: www.inl.nl.

Over taalplanning in het zuiden en meer bepaald de rol van de taaltuiniers: Willemyns 1987, Willemyns 2003.

Van den Toorn 1974 beschrijft het Nederlands van na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek naar tutoyereren deden Van den Toorn 1977 en Vermaas 2002; zie voor de tendens tot informeler taalgebruik ook Burger & de Jong 1999, en voor het ontstaan van de moderne aanspreekvormen Van der Sijs 2001, hoofdstuk acht. Zie voor het schandaal rond Camperts' gedicht Hazeu 1982, over Poldernederlands Stroop 1998, en over de voorzetsels *naar* en *van* resp. Appel 1992 en Van

der Horst 1982. Sinds een paar decennia wordt nauwgezet bijgehouden welke nieuwe woorden er in het Nederlands gebruikt worden – de meeste hiervan zijn overigens eendagsvliegen. Het eerste boek hierover was Reinsma 1975. Hierna volgden diverse publicaties (voor een overzicht zie Van der Sijs 2001); sinds 2000 worden bovendien neologismen verzameld en gepubliceerd op de website van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (www.inl.nl).

14 DE TOEKOMST VAN HET NEDERLANDS

Over taalverandering en de ideeën daarover Ben- nis, Cornips en Van Oostendorp 2004. Over de globalisering en de invloed van het Engels De Swaan 2001. Op de website van de Nederlandse Taalunie (www.taalunieversum.nl) wordt jaar-

lijks een krant vol gegevens onder de titel ‘Taal- peil’ gepubliceerd. Over het taalgebruik van de Nederlandstalige leden van het Europese Parlement: Willemyns & De Groot 1997, de situatie en de toekomst van het Nederlands in de Europese instellingen in Willemyns 1997b.

Meer informatie over Poldernederlands bij Stroop 1998, over Verkavelingsvlaams o.m. Van Istendael 2001, Goossens 2000, Taeldeman 2008 en Willemyns 2005. Over de-standaardisering en andere recente ontwikkelingen Stroop (red.) 2003, Van der Sijs 2004a: hfd. 10, Van der Horst 2008 en Willemyns 2007, over etnisch Nederlands Van der Sijs (red.) 2005a. Toekomstvisies van leken en taalkundigen zijn te vinden in *De toekomst van het Nederlands. Onze taal over 75 jaar* 2008, uitgegeven door het Genootschap Onze Taal.

Bibliografie

Afkortingen

- EVB: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*
IJSL: *International Journal of the Sociology of Language*
NEVB: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*
NTg: *Nieuwe Taalgids*
OT: *Onze Taal*
TNTL: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*
TSI: *Taal en Sociale Integratie*
TT: *Taal en Tongval*
VMA: *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*
VMN: *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*

- Alen, A. & J. Dujardin (1989). *Staatsbervorming. De nieuwe grondwet en haar uitvoeringswetten*. Brussel.
- Alen, A. & L.P. Suetens (eds.) (1993). *Het federale België na de vierde staatsbervorming*. Brugge.
- Ammon, Ulrich, Norbert Dittmar, Klaus J. Mattheier & Peter Trudgill (eds.) (2005-2006). *Sociolinguistics/Soziolinguistik (2nd edition)*. 3 vol. Berlijn/New York.
- Appel, R. (1992). 'De opkomst van "naar" als allround voorzetsel'. *Vrij Nederland*, 22 feb. 1992.
- Appel, René (1999a). 'Straattaal. De mengtaal van jongeren in Amsterdam'. *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen* 62, 2, 39-57.
- Appel, René (1999b). "'Ik mix gewoon, no span". De straattaal van jongeren in Amsterdam'. *OT* 68, 6, 140-143.
- Appel, René (2000). 'Nedermix'. *OT* 69, 2/3, 54-57.
- Appel, R. & P. Muysken (1987). *Language contact and bilingualism*. Londen.
- Armstrong, C.A.J. (1965). 'The Language Question in the Low Countries. The Use of French and Dutch by the Dukes of Burgundy and their Administration'. J.R. Hale, J. Highfield & B. Smalley (eds.), *Europe in the Late Middle Ages*. Londen, 386-409.
- Assink, E. & G. Verhoeven (eds.) (1985). *Visies op spelling*. Groningen.
- Baetens Beardsmore, H. (1971). *Le français régional de Bruxelles*. Bruxelles.
- Baetens Beardsmore, Hugo (2000). Bruxelles. W.F. Mackey (ed.), *Espaces urbains et coexistence des langues*. Terminogramme # 93-94, Québec, 85-102.
- Bakema, Peter e.a. (red.) (2003). *Vlaams-Nederlands woordenboek*. Antwerpen/Utrecht.
- Bakker, D.M. & G.R.W. Dibbets (eds.) (1977). *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch.
- Barbiers, S., H. Bennis, G. De Vogelaer, M. Devos & M. Van der Ham (2005 e.v.). *Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten*. Amsterdam.
- Baumann, Johannes (1998). 'Der Übergang von der niederländischen zur hochdeutschen Schriftsprache in der Grafschaft Bentheim seit 1752'. In Kremer & Sodmann (eds.), 53-128.
- Beekes, R.S.P. (1990). *Vergelijkende taalwetenschap. Een inleiding in de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap*. Utrecht.
- Beekes, R.S.P. (1999). *Indo-Europees en niet-Indo-Europees in het Nederlands*. Afscheidsrede. Leiden.
- Beem, H. (1974). *Uit Mokum en de Mediene. Joodse woorden in Nederlandse omgeving*. Amsterdam.
- Beem, H. (1975). *Resten van een taal. Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch*. 2de dr. Assen/Amsterdam.
- Bennis, H., A. Neijt & A. van Santen (eds.) (1991). *De groene spelling*. Amsterdam.
- Bennis, Hans, Leonie Cornips & Marc van Oostendorp (2004). *Verandering en verloedering. Normen en waarden in het Nederlands*. Amsterdam.

- Bense, J.F. (1939). *A dictionary of the Low-Dutch element in the English vocabulary*. 's-Gravenhage.
- Berg, B. van den (1937). *Oude tegenstellingen op Nederlandsch taalgebied*. Leiden.
- Berg, B. van den (1971). *Inleiding tot de Middelnederlandse syntaxis*. Groningen.
- Berg, J. van den (1991). *Soebatten, sarongs en sinjo's*. 's-Gravenhage.
- Berghe, Yvan van den (1972). *Jacobijnen en Traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de Revolutietijd (1780-1794)*. Brussel.
- Berlaimont, Noël van (1527). *Vocabulare*, in: *Wie komt daar aan op die olifant? Een zestiende-eeuws taalgidsje voor Nederland en Indië, inclusief het verhaal van de avontuurlijke gevangenschap van Frederik de Houtman in Indië*, hertaald en toegelicht door Noline van der Sijs (2000), Amsterdam.
- Berns, J. & J. van Marle (red.) (2000). *Overzees Nederlands*. Amsterdam.
- Berteloot, A. (1984). *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. (Deel 1: Teksten; deel 2: Kaarten.) Gent.
- Besten, H. den (ed.), (1986). *Papers on Negerholands. The Dutch creole of the Virgin Islands*. Amsterdam.
- Besten, H. den (1986b). 'Double negation and the genesis of Afrikaans'. P. Muysken & N. Smith (eds.), *Substrata versus universals in creole genesis*. Amsterdam, 185-230.
- Bezooijen, R. van & C. Giesbers (2003). 'Breekt ie echt dooj? De verspreiding van de Gooise r in het Standaardnederlands'. Jan Stroop (ed.), 204-214.
- Beyers, Rita (ed.) (1999). 'Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden'. *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 53.
- Bies, Renata de (2008). *Woordenboek van de Suri-naamse bijdrage aan het Nederlands*. Paramaribo.
- Bilderdijk, W. (1856-1859). *De dichtwerken*. Haarlem.
- Bilt, Igor van de (2000). 'Adriaan Kluit (1735-1807) en de spelling van het Nederlands'. *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 19, 95-142.
- Bilt, Igor van de (2001). 'Adriaan Kluit (1735-1807) en het genus: over analogie en usus'. *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 20, 73-116.
- Bilt, Igor van de (inleider en bezorger) (2002). *Adriaan Verwer. 'Daer moet maer naerstig gelezen worden'*. *Brieven over taalkunde (1708-1709)*. Amsterdam/Münster.
- Bilt, Igor van de & Jan Noordegraaf (bezorgers) (2000). *Adriaan Verwer, Letterkonstige, dichtkonstige en redekunstige schetsen van de Nederduitse tale*. Uit het Latijn vertaald door A. Kluit naar de editie-1707. Amsterdam/Münster.
- Bister, H. & R. Willemyns (1988). 'Periferre woordenschat in woordenboeken van het Duitse, Franse en Nederlandse taalgebied'. *NTg* 81, 417-429.
- Bister-Broosen, Helga (ed.) (1998). *Niederländisch am Niederrhein*. Frankfurt.
- Bister-Broosen, Helga (1998). 'Niederländische Elemente im Dialekt von Krefeld'. Bister-Broosen, Helga (ed.), 121-146.
- Blancaert, E. (1964). *Praktische uitspraakleer van de Nederlandse taal*. Antwerpen.
- Bleyser D. de, A. Housen, L. Mettewie & M. Pierrard (2001). 'Taalvaardigheid en attitudes van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel'. A. Mares & E. Witte (eds.), *19 keer Brussel*. Brussel, 359-374.
- Blockmans, W. & W. Prevenier (1988). *In de ban van Bourgondië*. Houten.
- Blockmans, Wim & Walter Prevenier (1997). *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid, 1384-1530*. Amsterdam/Leuven.
- Bloemhoff, Henk (2004). *Taaltelling Nedersaksisch; Een enquête naar het gebruik en de beërsing van het Nedersaksisch in Nederland*. Olderberkoop.
- Bloemhoff H., J. van der Kooi, H. Niebaum & S. Reker (2008). *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Assen.

- Boelens, K. (1956). 'De taalsituatie in de Stellingwerven'. *Driemaandelijks Bladen, Nieuwe Serie* 8, 81-90.
- Boersma, F. (1984). *Dagboek van Nederland*. Amsterdam/Brussel.
- Boets, J. (1970). 'Gezelle, de "flaminguist"'. *Spiegel der Letteren* 13, 174-188.
- Boeva, L. (1994). 'Pour les Flamands la même chose'. *Hoe de taalgrens ook een sociale grens was*. Gent.
- Bontekoe, W.Y. (1971). *Journal, ofte gedenckwaerdighe beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz Bontekoe*. Facsimile herdruk van de oorspr. uitgave, Hoorn, 1648. Amsterdam.
- Bonth, R.J.G. de (1998). 'De Aristarch van 'tY'. *De 'grammatica' uit Balthazar Huydecopers Proeve van Taal- en Dichtkunde (1730)*. Maastricht.
- Bonth, R.J.G. de & G.R.W. Dibbets (1995) (inleiding en commentaar). *Voor rede vatbaar. Tien voorredes uit het grammaticale werk van Van Hoogstraten, Nyloë, Moonen, Sewel, Ten Kate, Huydecoper (1700-1730)*. Amsterdam/Münster.
- Booij, G.E. e.a. (1979). *Spelling*. Groningen.
- Boomsma, Peter R. (1998). *Kneppeffreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon*. Franeker.
- Boone, Marc (2004). 'Doen traiteren elken Vlaeminc in Vlaemscher tale. Talige communicatie tussen machthebbers en hun onderhorigen in het Bourgondische Vlaanderen (1385-1505)'. Johan de Caluwe, Georges de Schutter, Magda Devos en Jacques van Keymeulen (eds.), *Schatbewaarder van de taal; Johan Taeldeman Liber Amicorum*. Gent, 107-125
- Bostoën, K. (1985). *Kaars en bril. De oudste Nederlandse grammatica*. Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen.
- Boyce Hendriks, Jennifer (1998). *Immigration and linguistic change: a socio-historical linguistic study of the effect of German and southern Dutch immigration on the development of the northern Dutch vernacular in 16th/17th century Holland*. Madison (ongepubliceerde dissertatie).
- Braecke, C. (1985). 'Tangconstructies: impliciete "norm" en aanvaardbaarheidsoordelen'. Van de Craen & Willemys, 279-318.
- Branden, L. van den (1956). *Het streven naar verbeelijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Reeks VI.-Nr. 77.
- Branden, L. van den (1958). *Zuivering en opbouw van het Nederlands tijdens het eerste kwart van de 17de eeuw*. (Onuitgegeven en in 1958 bekrond antwoord op een prijsvraag van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde).
- Bree, C. van (1987). *Historische Grammatica van het Nederlands*. Groningen.
- Bree, C. van (1990). *Historische taalkunde*. Leuven/Amersfoort.
- Bree, Cor van (1995). *Lotgevallen van de Codex Argenteus. De wisselende waarde van een handschrift*. Amsterdam (vierde Bert van Selm-lezing).
- Briels, J. (1978). *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*. Haarlem.
- Briels, Jan (1985). *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie*. Sint-Niklaas.
- Briels, Jan (2002). 'Zuid-Nederlandse predikanten in de Republiek 1572-1621. Een bijdrage tot de kennis van de Zuid-Nederlandse immigratie'. *Bijdragen tot de Geschiedenis* 95, 169-242.
- Briels, Jan (2005). 'De Zuid-Nederlandse immigratie en de dageraad van de Gouden Eeuw'. *Neerlandia* 109/4, 22-32.
- Broeck, J. van den (1997). 'J.B.C. Verlooy, jurist, taalflamingant en politicus (1746-1797)'. *Wetenschappelijke Tijdingen* 56, 221-226.
- Brom, Gerard (1955). *Boekentaal*. Amsterdam.
- Brouwer, D. e.a. (1978). *Vrouwentaal en mannenpraat*. Amsterdam.
- Bruggen, C. van (1980). *Hedendaags fetisjisme*. 3de dr. Amsterdam.
- Bruin, C.C. de & F.G.M. Broeyer (1993). *De Statenbijbel en zijn voorgangers*. 2de dr. Leiden.

- Buccini, A. (1995). 'Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse taallandschap'. *TT*, *Themanummer 8*, 8-66.
- Buitenrust Hetteema, F. (1924). *Oude glossen en hun betekenis*. Gent.
- Burger, P. & J. de Jong (1991). *Onze Taal! Zestig jaar strijd en liefde voor het Nederlands*. 's-Gravenhage.
- Burger, P. & J. de Jong (1999). 'Hi ha hondenu-lul! Hoe het Nederlands steeds informeler werd'. Peter Burger & Jaap de Jong (eds.), *Taalboek van de eeuw*. Den Haag/Antwerpen, 142-157.
- Burgers, J.W.J. (1999). 'Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren'. In Beyers (ed.), 81-100.
- Cairo, E. (1981). '*Als je hoofd is geboord*'. *Krantecolumns 2*. Haarlem.
- Cajot, J. (1977). 'De rijksgrens tussen beide Lim-burgen als taalgrens'. *TT 29*, 37-49.
- Callewaert, Herwig (1963). *Bijdrage tot de studie van het analfabetisme en het lager onderwijs te Brugge*. Leuven: licentiaatsverhandeling.
- Carnel, D. (1891). *Le dialecte flamand de France*. Parijs.
- Caron, W.J.H. (1958). *Petrus Leupenius, Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale en Naaberecht, (1653-1654)*, Groningen.
- Caron, W.J.H. (1962). *Hendrik Laurensz. Spiegel, Twee-spraak, Ruygb-bewerf, Kort begrip, Rederijck-kunst*. Groningen.
- Caron, W. (1963). 'Het taalspel van de probatio penna'. *TNTL 79*, 253-270.
- Caron, W.J.H. (1964). *Petrus Montanus, De Spreekconst (1635)*. Groningen.
- Caron, W.J.H. (1971). *Christiaan van Heule, De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst (1625)*, (deel 1), *Christiaan van Heule, De Neederduytsche Spraec-konst ofte Tael-beschrijvinghe (1633)*, (deel 2). Groningen.
- Caron, W.J.H. (1972). *Klank en teken. Verzamelde taalkundige studies*. Groningen.
- Cd-rom Middelnerlands (1998)*. 's-Gravenhage/Antwerpen.
- Certeau, M. de, D. Julia & J. Revel. (1975). *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois*. Parijs.
- Charry, E., G. Koefoed & P. Muysken (eds.) (1983). *De talen van Suriname*. Muiderberg.
- Claes, F. (1974). *Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600*, Nieuwkoop. (Aanvullingen door Bert van Selm in: *Dokumentaal 1976*, 42-44; 1977, 63-66; 1979, 89-90 en door Mathieu Knops in *Dokumentaal 1985*, 150-153.)
- Claes, F. (1976, 1979). 'Supplement op de lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600' en 'Tweede supplement'. *De Gulden Passer 54*, 49-136 en *57*, 128-136.
- Claes, Frans & Peter Bakema (1995). *A bibliography of Dutch dictionaries*. Tübingen.
- Clerck, W. de (1981). *Zuid-Nederlands Woordenboek*. 's-Gravenhage/Antwerpen.
- Coetsem, F. van (1970). 'Zur Entwicklung der germanischen Grundsprache'. L.E. Schmitt (ed.). *Kurzer Grundriß der Germanischen Philologie bis 1500*. Berlijn, 1-93.
- Coetsem, F. van (1988). *Loan phonology and the two transfer types in language contact*. Dordrecht.
- Coninck, R.H.B. de (1974). *Groot uitspraakwoordenboek van de Nederlandse taal*. 2de dr. Antwerpen.
- Coornaert, E. (1970). *La Flandre française de langue flamande*. Parijs.
- Cosemans, A. (1934). 'Taalgebruik in Vlaanderen en Brabant tijdens de middeleeuwen'. *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 485-512.
- Cotman, F. (1999). *Le Livre des Mestiers – De Bouc vanden Ambachten. Een geannoteerde tekstuitgave van de eerste 865 regels van de Middelnerlandse tekst*. Gent: licentiaatsverhandeling.
- Coudenberg (1989). *The New Belgian Institutional Framework*. Brussel.
- Coutant, Y. (1994). *Middeleeuwse molentermen in het Graafschap Vlaanderen*. Tongeren (Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie # 18).

- Cowan, H.K.J. (1957). *De Oudnederlandse (Oudnederfrankische) Psalmenfragmenten*. Leiden.
- Cowan, H.K.J. (1961). 'Esquisse d'une grammairie fonctionnelle du vieux-néerlandais'. *Leuvense Bijdragen* 50, 2-54.
- Craen, P. van de & R. Willemyns (eds.) (1985). *Standaardtaal en dialect op school, thuis en elders*. Brussel.
- Craen, P. van de & R. Willemyns (1988). 'The Standardization of Dutch in Flanders'. *IJSL* 73, 45-64.
- Craen, Piet van de, Evy Ceuleers & Laure Allain (2005). 'Vier jaar stimulerend meertalig onderwijs in Brussel (СТИМОВ). Resultaten en toekomstvisie'. *School en samenleving* 10, 43-57.
- Craeybecks, Jan (1967). 'De Brabantse Omwenteling: een conservatieve opstand in een achterlijk land?' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 80, 303-330.
- Craeybeckx, L. (1972). *Sluipmoord op de spelling*. Amsterdam/Brussel.
- Daan, J. (1987). *Ik was te bissie... Nederlanders en hun taal in de Verenigde Staten*. Zutphen.
- Daan, J. & P.D. Blok (1969). *Van Randstad tot Landrand*. Amsterdam: Bijdragen en Mededelingen van de dialectencommissie # 37.
- Daan, J. e.a. (1985). *Onze veranderende taal*. Utrecht.
- Dalen-Oskam, Karina van & Marijke Mooijaart (2000). *Bijbels lexicon. Woorden en uitdrukkingen uit de bijbel in het Nederlands van nu*. Amsterdam.
- Darquennes, Jeroen (2005). *Sprachrevitalisierung aus kontaktlinguistischer Sicht. Theorie und Praxis am Beispiel Altbelgien-Süd*. St Augustin.
- Debrabandere, Frans (1999). *Het Nederlands door de eeuwen heen*. Brugge.
- Decavele, J. (1977). 'De aanloop tot de reformatie in Frans-Vlaanderen'. *De Franse Nederlanden*, 121-135.
- Degroote, Gilbert (1957). 'Taaltoestanden in de Bourgondische Nederlanden'. *NTg* 49, 303-309.
- Dekker, Kees (1999). *The origins of Old Germanic studies in the Low Countries*. Leiden.
- Delden, J. van (1990). *Spreekwoorden en zegswijzen uit de bijbel*. Utrecht.
- Deneckere, Gita (1997). *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België [1831-1918]*. Gent.
- Deneckere, Gita (2006). *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen*. Tielt.
- Deneckere, M. (1954). *Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823)*. Gent.
- Deneckere, M. (1975). 'Franse taalpolitiek 1796-1814'. *EVB*, 1593-1594.
- Depaepe, M., F. Simon & G. Verbeeck (1994). 'Von französischer Dominanz zur kulturellen Autonomie. Sprachproblematik und Unterricht im flämischen Teil Belgiens (1830-1990)'. *Zeitschrift für Pädagogik* 40, 97-112.
- Deprez, Ada (1993). *Jan Frans Willems*. Brussel.
- Deprez, K. & G. Geerts (1980). 'Pronominale problemen: Ge, U en Je in Duffel-Lier'. *Leuvense Bijdragen* 69, 257-381.
- Detant, A. (1998). 'Randgemeenten'. In *NEVB*, 2536-2547.
- Deweerd, M. (1989). *Het nieuwe België*. Kranteboek # 35. Groot-Bijgaarden.
- Dewitte, A. & A. Viaene (1977). *De Lamentatie van Zeghere van Male. Brugge na de opstand tegen Spanje*. Brugge.
- Deygers, K. & V. van den Heede (2000). 'Belgisch-Nederlandse "klassiekers" als variabelen voor lexicaal variatieonderzoek: een evaluatie'. *TT* 52, 308-328.
- D'hoker, M. (1975). 'Nederlandse taalpolitiek 1814-1830'. *EVB*, 1594-1598.
- Dhondt Luc (1989). 'De conservatieve Brabantse Omwenteling van 1789'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102, 422-450.
- D'hondt, Anne-Sofie (1999). 'Taalproblematiek in het Brusselse onderwijs'. P. Frantzen (red.), *Nederlandstalige Brusselaars in een multiculturele samenleving*. Brussel, 151-172.
- Dibbets, G.R.W. (uitgever) (1972). *Pontus de Heuter; Nederduitse orthografie (1581)*. Groningen.
- Dibbets, G.R.W. (1981). *Ontwerp der Nederduitse letter-konst van A.L. Kók*. Assen.

- Dibbets, G.R.W. (ed.) (1985). *Twee-spraak van de Nederduitse letterkunst*. Assen/Maastricht.
- Dibbets, G.R.W. (1995). *De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica*. Amsterdam.
- Dibbets, G.R.W. (2003). *Taal kundig geregeld*. Amsterdam.
- Dillen, J.G. van (1954). *Omvang en samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17de en 18de eeuw. Bevolking en taal van Amsterdam in het verleden*. Amsterdam: Bijdragen en Mededelingen van de dialectencommissie # 14.
- Donaldson, B.C. (1983). *Dutch. A Linguistic History of Holland and Belgium*. Leiden.
- Donder, Vic de (2007). *In de naam van Vlaanderen. Een historie (8ste-21ste eeuw)*. Leuven.
- Donselaar, J. van (1989). *Woordenboek van het Surinaams-Nederlands*. Muiderberg.
- Donselaar, J. van (1990). 'Het Surinaams-Nederlands'. *OT* 59, 48-51.
- Doorne, K. van (1992). 'Nederlandse leenwoorden in het Sranan Tongo'. *OT* 61, 107-109
- Draeye, H. (1942). *De studie van de Vlaamsch-Waalsche taalgrenslin in België*. Brussel.
- Drees, Marie (2008). *Dialectverlies in Limburg*. Vrije Universiteit Brussel: licentiaatsverhandeling.
- Driel, L. van (1988). *De zin van de vorm. Roorda's logische analyse en de algemene grammatica*. Amsterdam.
- Driel, Lo van (2003). *Een leven in woorden. J.H. van Dale, schoolmeester-archivaris-taalkundige*. Zutphen.
- Duinhoven, A.M. (1997-1998). *Middel nederlandse Syntaxis, synchroon en diachroon*. Groningen.
- Dupont, Guy (2004). "Eene gheheeten Zwarte Mine biden Rooden Hond". Naamgeving en identificatie in het Brugse prostitutiemilieu tijdens de late Middeleeuwen'. *TT, Thema-nummer 17, Taakvariatie en Groepsidentiteit*. Onder redactie van A. van Leuvensteijn, R. van Hout & H. Aertsen, 30-63.
- Durme, Luc van (2002). 'Genesis and evolution of the Romance-Germanic language border in Europe'. J. Treffers & R. Willemys (eds.), 9-21
- Duvoskeldt, E. (1999). 'Deux Révolutionnaires néerlandophones et leur rapport à la langue: Bouchette et Andries'. *Actes du Colloque 2me journée de la Coordination Universitaire pour l'Etude du Flamand, 12 novembre 1999*. Lille-Dunkerque.
- Effen, J. van (1978). *Uit de Hollandsche Spectator*. Ed. P. Maassen. 3de dr. Culemborg.
- Elias, H.J. (1970). *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*. Antwerpen.
- Elias, H.J. & A.W. Willemsen (1973). 'Beknopte Geschiedenis van de Vlaamse Beweging'. *EVB*, 17-47.
- Elmentaler, Michael (2000). 'Rheinländische Sprachgeschichte von 1250 bis 1500'. J. Macha, E. Neuss & R. Peters (eds.), *Rheinisch-Westfälische Sprachgeschichte*. Köln, 77-100.
- Endt, E. (1972). *Bargoens woordenboek*. Amsterdam. *EVB* (1973-75). *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. 2 dln. Tiel.
- Extra, G. & L. Verhoeven (eds.), (1993). *Community languages in the Netherlands*. Lisse.
- Falter, Rolf (2005). *De scheiding van Nederland, België en Luxemburg*. Tiel.
- Franck, J. & R. Schützeichel (1971). *Altfränkische Grammatik*. Göttingen.
- Franck, J., N. van Wijk & C.B. van Haeringen (1976). *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*, onveranderde herdruk van 1912 met supplement uit 1936. 's-Gravenhage.
- François, L. (1992). 'De petitiebeweging in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden: balans van het onderzoek'. C.A. Tamse & E. Witte (eds.), *Staats- en natievorming in Willem 1's koninkrijk (1815-1830)*. Brussel, 122-170.
- Frings, Th. (1944). *Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen*. Halle.
- Geeraerts, Dirk (1986). 'Lexicografische vernieuwing in de vroege achttiende eeuw'. *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 18, 1-14.

- Geeraerts, Dirk (2000). 'Honderd jaar Belgisch in Van Dale'. *Nederlands van Nu* 48, 19-23.
- Geeraerts, D. & G. Janssens (1982). *Wegwijs in woordenboeken. Een kritisch overzicht van de lexicografie van het Nederlands*. Assen.
- Geeraerts, Dirk, Stefan Grondelaers & Dirk Speelman (1999). *Convergentie en divergentie in de Nederlandse woordenschat. Een onderzoek naar kleding- en voetbaltermen*. Amsterdam.
- Geeraerts, Dirk & Stefan Grondelaers (2000). 'Purism and fashion. French influence on Belgian and Netherlandic Dutch'. *Belgian Journal of Linguistics* 13, 53-68.
- Geerts, G. (1966). *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw*. Tongeren.
- Geerts, G. (1979). *Voorlopers en varianten van het Nederlands*, 4de druk, Leuven.
- Geerts, G., S. Hellemans & K. Jaspert (1985). 'Standaardnederlands en dialect. Een sociolinguïstisch onderzoek in Leuven'. *Leuvense Bijdragen* 74, 145-183.
- Geerts, G., J. Nootens, & J. van den Broeck (1977). 'Opinies van Vlamingen over dialect en standaardtaal'. *TT* 29, 98-140.
- Gelder, Roelof van (1997). *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC*. Nijmegen.
- Gelderblom, Oscar (2000). *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum.
- Gerritsen, M. (ed.) (1979). *Taalverandering in Nederlandse dialecten*. Muiderberg.
- Gessler, J. (ed.) (1931). *Het Brugsche Livre des Mestiers en zijn navolgingen*. Brugge.
- Gestel, Frank van, Jan Nijen Twilhaar, Tineke Rinkel & Fred Weerman (1992). *Oude zinnen. Grammaticale analyse van het Nederlands tussen 1200-1700*. Leiden/Antwerpen.
- Gevers, Lieve (1975). 'Het Nederlands als vak en voertaal in het katholiek middelbaar onderwijs van het aartsbisdom Mechelen en het bisdom Brugge - 1864-1893'. *De groote stoorringhe 1875. Historische bijdragen tot de geschiedenis van de Vlaamse studentenbeweging*, 181-270.
- Gevers, Lieve (1980). *Kerk, onderwijs en Vlaamse Beweging. Documenten uit kerkelijke archieven over taalregime en Vlaamsgezindheid in het katholiek middelbaar onderwijs 1830-1900*. Leuven: Reeks Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdrage 89.
- Gevers, Lieve, Arie Willemsen & Els Witte (1998). 'Geschiedenis van de Vlaamse Beweging'. *NEVB*, 35-86.
- Gezelle, Cesar (1918). *Guido Gezelle 1830-1899*. Amsterdam.
- Gezelle, Guido (1885). 'Etudes de philologie néerlandaise. Les Flaminguistes'. *Le Muséeon* IV, 114-116.
- Giesbers, H. (1986). 'Code switching, dialectverlies en dialectbehoud'. *TT* 38, 128-145.
- Ginneken, J. van (1913-1914). *Handboek der Nederlandsche taal*. Nijmegen.
- Gobardhan-Rambocus, S.L. (2001). *Onderwijs als sleutel tot maatschappelijke vooruitgang. Een taal- en onderwijsgeschiedenis van Suriname, 1651-1975*. Zutphen.
- Goddeeris, John (2006-07). *Kroniek van een aangekondigde scheiding. De Hollandse tijd (1814-1830) en West-Vlaanderen*. Jaarboek van de West-Vlaamse Gidsenkring, deel 1 (2006), deel 2 (2007).
- Goethem, Herman van (1990). *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgische gerecht 1795-1935*. Brussel: Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België.
- Goossens, Jan (1965). 'Die Gliederung des Südniederfränkischen'. *Rheinische Vierteljahresblätter* 30, 79-94.
- Goossens, J. (1968). *Wat zijn Nederlandse dialecten?* Arnhem.
- Goossens, J. (1968b). *Strukturelle Sprachgeographie*. Heidelberg.
- Goossens, J. (1970). "'Belgisch Beschaaft Nederlands" en Brabantse expansie'. *NTg* 63, 54-70.
- Goossens, J. (1970a). 'Niederländische Mundarten vom Deutschen aus gesehen'. *Niederdeutsches Wort* 10, 1970.
- Goossens, J. (1972). 'De definitie van Nederlandse dialecten'. *TNTL* 88, 45-50.
- Goossens, J. (1973). 'De Belgische Uitspraak van het Nederlands'. *NTg* 66, 230-240.

- Goossens, J. (1974). *Historische Phonologie des Niederländischen*. Tübingen.
- Goossens, J. (1975a). 'Tesi sammanunga was edele unde scona'. R. Jansen-Sieben, S. de Vriendt & R. Willemys (eds.), *Spel van Zinnen. Album A. van Loey*. Brussel, 137-148.
- Goossens, J. (1975b). 'Vlaamse purismen'. *TNTL* 91, 112-132.
- Goossens, J. (1977). *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*. Groningen.
- Goossens, J. (1977). H. v. Veldeke. *Lexicon des Mittelalters*. Bd. 4, 2109-2110.
- Goossens, J. (1982). 'Oudnederlandse en vroeg-middelnederlandse Letterkunde'. *TNTL* 98, 241-272.
- Goossens, J. (1985). 'Herauslösung und Herausbildung des Niederländischen'. P. Sture Ureland (ed.), *Entstehung von Sprachen und Völkern*. Tübingen, 287-304.
- Goossens, Jan (1996). 'Hoe is het Nederlandse taalgebied tot stand gekomen?' *Neerlandica Wratislaviensi* 9, 63-78.
- Goossens, Jan (1998). 'Overmaas'. *NEVB*, 2367-2368.
- Goossens, Jan (2000). 'De toekomst van het Nederlands in Vlaanderen'. *Ons Erfdeel* 43, 3-13.
- Goossens, Jan (2008). 'Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie LXXX*, 33-258.
- Goossens Jan, Johan Taeldeman & G. Verleyen (1999 vv.). *Fonologische atlas van de Nederlandse dialecten*. Gent.
- Gooyer, A.C. de (1962). *Bijbeltaal en moedertaal. De invloed van de Statenvertaling op het Nederlands*. z.p.
- Gorter, D. (1983). 'De vitaliteit van het Fries'. *Interdisciplinair tijdschrift voor taal- en tekstwetenschap* 3, 167-179.
- Gorter, D. (1996). *Het Fries als kleine Europese taal*. Oratie. Leeuwarden.
- Gorter, D., G.H. Jelsma, P.H. van der Plank & K. de Vos (1984). *Taal yn Fryslan. Undersyk nei taalgedrach en taalholding yn Fryslan*. Ljouwert.
- Grauwe, L. de (1979). *De Wachtendonckse Psalmen en Glossen*. Gent.
- Grauwe, L. de (2004). 'Zijn *olla vogala* Vlaams, of zit de Nederlandse filologie met een koekoeks-ei in (haar) nest(en)?' *TNTL* 120, S. 44-56.
- Grijns, C.D., J.W. de Vries & L. Santa Maria (1983). *European loan-words in Indonesian. A check-list of words of European origin in Bahasa Indonesia and traditional Malay*. Leiden.
- Groeneboer, K. (1993). *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950, een taalpolitieke geschiedenis*. Leiden.
- Groeneboer, K. (ed.) (1997). *Koloniale taalpolitiek in Oost en West. Nederlands-Indië, Suriname, Nederlandse Antillen, Aruba*. Amsterdam.
- Groof, Jetje, de (2002). 'Protestantse klinkers, patriottische medeklinkers en staatsvijandige accenten. Motivatie tijdens de Belgische spellingstrijd 1836-1844'. *TT* 54, 95-120.
- Groof, Jetje de (2009). *Taalpolitiek en taalplanning in Vlaanderen in de lange negentiende eeuw. Een linguïstische analyse met speciale aandacht voor de wisselwerking tussen status- en corpusplanning*. Brussel.
- Groof, Jetje de & Eline Vanhecke (2004). '1830 als taalpolitiek keerpunt, de jure en de facto'. Wim Vandebussche (ed.), *Terug naar de bron(nen)*. Gent, 55-70.
- Groot, K.W. de (1920). 'Het purisme van Simon Stevin'. *NTg* 13, 161-182.
- Gruiter, V.E. de (1994). *Het Javindo, de verboden taal*. 2de dr. Den Haag.
- Gubin, E. (1978). 'La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques'. *TSI* 1, 33-79.
- Guillaume, J. (1891-1897). *Procès-verbaux du Comité de l'Instruction publique de la Convention Nationale*. 3 dln. Paris
- Gysseling, M. (1960). *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland*. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek. Tongeren.
- Gysseling, M. (1961). 'Op verkenning doorheen het Oudnederlands'. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 33, 77-89.

- Gysseling, M. (1961-1964). 'Proeve van een Oudnederlandse Grammatica'. *Studia Germanica Gandensia* 111, 9-52; v1, 9-43.
- Gysseling, M. (1966). 'Dialectkenmerken van Calais in de 13de eeuw'. *TT*, 147-163.
- Gysseling, M. (1968). 'De aanvang van de Middelnederlandse geschreven literatuur'. *VMA*, 132-144.
- Gysseling, M. (1971). 'De invoering van het Nederlands in ambtelijke bescheiden in de 13de eeuw'. *VMA*, 27-35.
- Gysseling, M. (1975). 'Vlaanderen'. *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt, 1906-1912.
- Gysseling, M. (1976). 'Ontstaan en verschuiving van de taalgrens in Noord-Frankrijk'. *De Franse Nederlanden*, 71-85.
- Gysseling, M. (1977-1987). *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. *M.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg*. Reeks 1: *Ambtelijke bescheiden*, 9 dln.; Reeks 11: *Literaire handschriften*. 6 dln. 's-Gravenhage.
- Gysseling, M. (1978). *De Geschiedenis van onze taal*. Hasselt.
- Gysseling, M. & A.C.F. Koch (1950). *Diplomata Belgica ante annum Millesimum Centesimum scripta*. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Haeseryn, W. e.a. (1997) *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2de, geh. herz. dr. Groningen, etc.
- Hagen, A. (1981). *Standaardtaal en dialectsprekende kinderen*. Muiderberg.
- Hagen, A. (1989). 'The Netherlands'. *Sociolinguistica* 3, 61-74.
- Hagen, Anton (1999). *Schone moedertaal. Lofzangen op het Nederlands 1500-2000*. Amsterdam.
- Hagen, A. & H. Giesbers (1988). 'Dutch sociolinguistic dialect studies'. *IJSL* 73, 29-44.
- Hagen, A. & H. Münstermann (1985). 'Functieverlies en structuurverlies bij minderheidstalen en dialecten'. *Handelingen 38e Nederlands Filologencongres*. Amsterdam, 65-83.
- Hamans, C. (1985). 'Achteruitgang van het dialect?' Taeldeman & Dewulf, 115-135.
- Hanson, G., B. Holtman & R. Howell (1990). 'Evaluating the influence of Zuidnederlands on the language of Holland in the 16th and 17th centuries'. M. Bruijn Lacy (red.) *The Low Countries: multidisciplinary studies*, Lanham, 61-75.
- Hanson, Mark (1990). *Van Frans naar Nederlands. De situatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914*. Leeuwarden-Maastricht: Maastrandse Monografieën.
- Haverbeke, P. van (1955). *De 13de-eeuwse Middelnederlandse oorkondentaal te Brugge en omgeving*. Gent.
- Hazeu, W. (1982). *Wat niet mocht*. 2de, herz. en aangev. dr. Amsterdam.
- Heemskerk, Josée & Wim Zonneveld (2000). *Uitspraakwoordenboek*. Utrecht.
- Heeroma, K. (1935). *Hollandsche Dialectstudies*. Groningen.
- Heeroma, K. (1972). 'Zur Raumgeschichte des Ingwäonischen'. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 39, 267-283.
- Hellinga, W.Gs. (1938). *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands*. Amsterdam.
- Hemptinne, Therese de (1999). 'De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw'. *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 53,7-22.
- Hertog, C.H. den (1892-1896). *Nederlandsche spraakkunst*. Amsterdam. Opnieuw uitgegeven met Inleiding door H. Hulshof. Amsterdam 1973.
- Hesseling, C.D. (1905). *Het Negerhollands der Deense Antillen*. Leiden.
- Hesseling, D.C. (1979). 'Remnants of Dutch in Ceylon'. D.C. Hesseling, *On the origin and formation of creoles. A miscellany of articles*. Ed. and transl. by T.L. Markey & P.T. Roberge, 23-30.

- Ann Arbor. [Overblijfsels van de Nederlandse taal op Ceylon. *TNTL* 29 (1910), 303-312.]
- Heyvaert, F. e.a. [z.j.]. *Het grootste woordenboek ter wereld. Een kijkje achter de kolommen van het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)*. Den Haag/Antwerpen.
- Hoebeker, M. (1968). *De Middeleeuwse oorkonden-taal te Oudenaarde. 13de eeuw tot ca 1500*. Gent.
- Hoefke, W. van (1999). 'De opkomst van het Frans in de oorkonden vanaf het einde van de twaalfde eeuw'. *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 53, 55-80.
- Hoffmann von Fallersleben (1964). *Loverkens*. Ed. R.F. Lissens. Hasselt.
- Hofmeyr, I. (1987). 'Building a nation from words. Afrikaans language, literature and ethnic identity, 1902-1924'. S. Marks & S. Trapido (eds.), *The politics of race, class and nationalism in twentieth-century South Africa*. Londen/New York, 95-123.
- Hoppenbrouwers, C. (1991). *Jongereentaal. De tip-parade van de omgangstaal*. Hoogezand.
- Horst, J.M. van der (1982). 'VAN... een tipje van de sluier'. *OT* 51, 88-89.
- Horst, Joop van der (2004). 'Schreef J.B.C. Verlooy echt zo gebrekkig? Het 19de/20ste-eeuwse beeld van de 18de eeuw getoetst'. W. Vandenbussche (ed.), 71-82.
- Horst, Joop van der (2008). *Het einde van de standaardtaal*. Amsterdam.
- Horst, Joop van der & Kees van der Horst (1999). *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag/Antwerpen.
- Horst, Joop van der & Fred Marschall (2000). *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal*. 4de, herz. en uitgebr. dr. Den Haag.
- Howell, Robert B. (1992). 'Flemings, Brabanders and Hollanders in the urban melting pot'. Rosina Lippi-Green (red.), *Recent developments in Germanic linguistics*. Amsterdam/Philadelphia, 33-46.
- Hubers, G. (1985). 'Syntactische standaardisatie'. P. van de Craen & R.Willems (eds.), *Standaardtaal en dialect op school, thuis en elders*. Brussel: studiereeks VUB, 243-254.
- Hulshof, H. (1985). *C.H. den Hertog als grammaticus*. Muiderberg.
- Huygens, C. (1987). *Mijn jeugd*. Vertaling en toelichting C.L. Heesakkers. Amsterdam.
- Istendael, G. van (2001). *Het Belgisch labyrint. De schoonheid der wanstaltigheid*. 14de, geheel herziene dr. Amsterdam.
- Jaakke, A.W.G. & E.W. Tuinstra (red.) (1990). *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel*. Haarlem/Brussel.
- Jacobs, J. (1911). *Vergelijkende Klank- en Vormleer der Middelvlaamsche dialecten*. Gent.
- Jansen, F. (1981). *Syntactische constructies in gesproken taal*. Amsterdam.
- Janssens, Guy m.m.v. Ann Marynissen (2003). *Het Nederlands vroeger en nu*. Leuven.
- Janssens, Guy & Kris Steyaert (2008). *Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse provincies en Luxemburg onder Koning Willem I (1814-1830)*. Brussel.
- Janssens, Jeroen (2005). *De helden van 1830. Feiten en mythes*. Amsterdam/Antwerpen.
- Janssens, Rudy (2007). *Over Brussel gesproken. Taalgebruik, taalverscheidenheid en taalidentiteit in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. Brussel.
- Janssens, Sonja (2008). *Assessing and Modelling the Longitudinal Development of Language Skills*. Brussel: dissertatie.
- Jones, Russell (ed.) (2007). *Loan-words in Indonesian and Malay*. Leiden.
- Jong, G.F. de (1975). *The Dutch in America 1609-1970*. Boston.
- Jonghe, A. de (1967). *De taalpolitiek van Willem I*. Sint-Andries/Brugge.
- Josselin de Jong, J.P.B. (1924). *Het Negerhollandsch van St. Thomas en St. Jan*. Amsterdam.
- Josselin de Jong, J.P.B. (1926). *Het huidige Negerhollandsch. Teksten en woordenlijst*. Amsterdam.
- Kamp, Justus van de & Jacob van der Wijk (2006). *Koosjer Nederlands. Joodse woorden in de Nederlandse taal*. Amsterdam.

- Karsten, G. (1949). *100 jaar Nederlandse philologie. M. de Vries en zijn school*. Leiden.
- Kate, Lambert ten (1723). *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. 2 dln., met een Nederlandse en Engelse inleiding door Jan Noordegraaf en Marijke van der Wal, 2001. Alphen aan den Rijn.
- Keersmaekers, A. (1952). *Geschiedenis van de Antwerpse rederijkerskamers in de jaren 1585-1635*. Aalst.
- Kettenis, G. & J. Meijer (1980). 'Veel trammelant om een klein zinnetje'. B. van Selm (ed.), *De letter doet de geest leven. Bundel opstellen voor Max de Haan*. Leiden, 9-25.
- Ketterij, C. van de (1972). *De weg in woorden. Een systematische beschrijving van piëtistisch woordgebruik na 1900*. Assen.
- Keymeulen, J. van (1997). 'Soorten woorden-schat in Nederlandstalig België'. *TT, Thema-nummer 10*, 188-194.
- Klikspaan [ps. van J. Kneppelhout], (1982). *Studenten-typen*. Facsimile-uitgave van de 1ste dr., bezorgd door M. Stapert-Eggen. Utrecht/Antwerpen.
- Kloeke, G.G. (1927). *De hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche nederlandsche dialecten. Proeve eener historisch-dialectgeographische synthese*. Den Haag.
- Kloeke, G.G. (1951). *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands*. Amsterdam.
- Kloots, Hanne (2001). 'Leerkrachten Nederlands en het andere deel van het taalgebied'. *TT 53*, 175-196.
- Kloss, H. (1982 [1930]). 'Die niederländisch-deutsche Sprachgrenze, insbesondere in der Grafschaft Bentheim'. *Das Bentheimer Land 98*, 145-157.
- Koch, A.C.F. (1960). *Vroeg Middelnederlands ambtelijk proza*. Groningen.
- Koenen, L. (1990). *Het vermogen te verlangen (9 letters). Gesprekken over taal en het menselijk brein*. Amsterdam.
- Koenen, L. & R. Smits (1993). *Peptalk*. Amsterdam.
- Kollewijn, R.A. (1891). *Bilderdijk. Zijn leven en werken*. 2 dln. Amsterdam.
- Kool, Marjolein (1992). 'De rekenkundige termen van Simon Stevin'. *Scientiarium Historia 18*, 2, 91-107.
- Koppen Jimmy, Bart Distelmans & Rudi Janssens (2002). *Taalfaciliteiten in de Rand. Ontwikkelingslijnen, conflictgebieden en taalpraktijk*. Brussel (Brusselse Thema's nr. 9).
- Kouwenberg, S. (1991). *Berbice Dutch Creole. Grammar, vocabulary, texts*. Diss. Amsterdam.
- Kremer, Ludger & Timothy Sodmann (eds.) (1998): '...die ihnen so liebe holländische Sprache'. *Zur Geschichte des Niederländischen im Westmünsterland und in der Grafschaft Bentheim*. Vreden: Landeskundliches Institut Westmünsterland (*Westmünsterland Quellen und Studien*, Band 8).
- Kruijsen, J. & N. van der Sijs (eds.) (1999). *Honderd jaar stadstaal*. Amsterdam/Antwerpen.
- Kuiper, F.B.J. (1995). 'Gothic bagms and Old Icelandic ylgr'. *NOWELE 25*, 63-88.
- Kuitenbrouwer, J. (1987). *Turbo-taal. Van sociobabble tot yuppie-speak*. Amsterdam.
- Kuitenbrouwer, J. (1993). *Neo-Turbo*. Amsterdam.
- Kwakkel, E. (2005). 'Hebban olla vogala in historisch perspectief'. *TNTL 121*, 1-24.
- Laan, N. van der (1918). *Uit Roemer Visscher's Brabbeling 1*. Leiden.
- Lamarcq, D. & M. Rogge (eds.) (s.d.=1997). *De Taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*. Leuven.
- Lecocq, K., Ph. Mousty, R. Kolinsky, V. Goetry, J. Morais & J. Alegria (2004). *Evaluation des programmes d'immersion en communauté française: une étude longitudinale comparative du développement des compétences linguistiques d'enfants francophones immergés en néerlandais*. ULB: Ministère de la Communauté française.
- Lehmann, W. (1984). 'Indogermanisch-Germanisch-Deutsch: Genealogische Einordnung und Vorgeschichte des Deutschen'. W. Besch, O. Reichmann & S. Sonderegger (eds.),

- Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung.* Berlin-New York, 949-962.
- Lenders, Piet (1987). 'Taaltoestanden in de Oostenrijkse Nederlanden in het bestuur van kerk en staat'. *Wetenschappelijke Tijdingen* 46, 193-203.
- Lennepe, J. van (1985). *De vermakelijke spraak-kunst.* Met een nawoord van J. Noordegraaf. Amsterdam.
- Lermyte, J.M. (1978). 'Het administratief taalgebruik in West-Vlaanderen 1878-1885'. *Biekorf* 78, 23-32.
- Leuvensteijn, J.A. van (1997). 'Vroegnieuw-nederlands (circa 1550-1650)'. M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.), Amsterdam, 227-360.
- Ley, Steven (1998). 'Dialekt und Schriftsprache in der ehemaligen Herrlichkeit Gronau/Westfalen'. Ludger Kremer & Timothy Sodmann (eds.), 129-287.
- Lieftinck, G.I. (1954). 'Twee dertiende-eeuwse minnedichten in een hs. van Ter Doest'. *TNTL*, 135-139.
- Lissens, R. F. (1962). *Benamingen van onze letterkunde in encyclopedieën en literaire lexicons.* Gent.
- Lissens, R.F. (2000). *Een leetuur van 'Le Spectateur Belge' (1815-1823).* Gent.
- Lochtman, Katia, Piet Van de Craen & Evy Ceuleers (2007). 'Meertalig onderwijs is beter onderwijs'. *Tijdschrift voor lerarenopleiders* 28 (4), 51-56.
- Loey, A. van (1937). *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw. Fologie.* Tongeren.
- Loey, A. van (1970). 'Altniederländisch und Mitelniederländisch'. L.E. Schmitt (ed.), *Kurzer Grundriß der germanischen Philologie* (Band 1: Sprachgeschichte). Berlin, 253-287.
- Loey, A. van (1971). *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands.* Zutphen.
- Loey, A. van (1980). *Middel nederlandse Spraak-kunst.* Groningen. (deel 1: Vormleer; deel 2: Klankleer).
- Loon, J. van (1986). *Historische fonologie van het Nederlands.* Leuven/Amersfoort.
- Loon, L.G. van (1938). *Crumbs from an old Dutch closet. The Dutch dialect of old New York.* The Hague.
- Lorette, J. (1984) (red.). *Handelingen van het colloquium over de Brabantse Omwenteling.* Brussel.
- Lorwin, V. (1972). 'Linguistic Pluralism and Political Tension in Modern Belgium'. J. Fishman (ed.), *Advances in the Sociology of Language* 11. The Hague, 386-412.
- Louwen, Kenny (2009). 'Zur Lesart und Hybridität der altniederländischen Federprobe'. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 65, 61-86.
- Maartense, K. e.a. (ed.), (1981). *Zicht op Zuid-Afrika. Honderd jaar geschiedenis van Zuid-Afrika, 1881-1981.* Amsterdam.
- Maerlant, J. van (1872-1878, repr. 1980). *Der naturen bloeme.* Ed. E. Verwijs. Nijmegen.
- Maerlant, J. van (1995). *Het boek der natuur.* Samenst. en vert. P. Burger. 2de druk. Amsterdam.
- Mak, J.J. (1955). *De gedichten van Anthonis de Roovere.* Zwolle.
- Mallory, J.P. (1989). *In search of the Indo-Europeans. Language, archeology and myth.* London.
- Man-de Vriendt, Marie-Jeanne de (1958). *Bijdrage tot de kennis van het gebruik en de flexie van het werkwoord ZULLEN in de 16de eeuw.* Gent.
- Man-de Vriendt (2007). 'L'enseignement de type immersif dans les écoles de la Communauté française de Belgique'. Laurent Puren & Sophie Babault (eds.), *L'éducation au-delà des frontières.* Paris, 203-216.
- Mantou, R. (1972). *Actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du Comté de Flandre (1250-1350). Etude linguistique.* Liège.
- Marle, Jaap van (2001). 'American "Leeg Duits" ("Low Dutch") – a neglected language'. P. Sture Ureland (red.). *Global eurolinguistics: European languages in North America: migration, maintenance and death.* Tübingen, 79-101.

- Martens, P. (1975). 'Taalgrens'. *EVB*, 1552-1562.
- Mathijssen, M. (1988). 'Spelling in de negentiende eeuw. Siegenbeek en Bilderdijk'. *De negentiende eeuw* 12, 129-139.
- Mc Rae, K. (1986). *Conflict and Compromise in Multilingual Societies. Belgium*. Waterloo (Ontario).
- Meer, M.J. van der (1927). *Historische Grammatik der niederländischen Sprache*. Heidelberg.
- Meer, S. van (1947). *Problematiek der Limburgse isoglossen in de Middeleeuwen*. Amsterdam: Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie # 1x.
- Meert, H. (1899). *Onkruid onder de tarwe*. Gent.
- Metsenaere, M. de (1979). 'De taalsituatie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode'. *TSI* 2, 235-260.
- Metsenaere, M. de (1982). 'De taalsituatie in het lager onderwijs te Brussel tijdens het Verenigd Koninkrijk'. *TSI* 6, 199-230.
- Metsenaere, M. de (1988). *Taalmuur: Sociale muur? De 19de-eeuwse taalverhoudingen te Brussel*. Brussel.
- Metsenaere, Machteld de (1998). 'Brussel'. *NEVB*, 622-652.
- Metsenaere, M. de & E. Witte (1990). 'Taalverlies en taalbehoud bij de Vlamingen te Brussel in de negentiende eeuw'. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 105, 1-38.
- Mettewie, Laurence (2007). 'Elèves non-néerlandophones dans l'enseignement néerlandophone à Bruxelles: analyse des répercussions éducatives de la traversée de la frontière linguistique'. Laurent Puren & Sophie Babault (eds.), *L'éducation au-delà des frontières*. Paris, 141-178.
- Meulen, R. van der (1909). *De Hollandsche zee- en schepstermen in het Russisch*. Amsterdam.
- Meulen, R. van der (1959). *Nederlandse woorden in het Russisch (supplement op de Hollandsche zee- en schepstermen in het Russisch)*. Amsterdam.
- Mihm, A. (1992). 'Sprache und Geschichte am unteren Niederrhein'. *Niederdeutsches Jahrbuch* 115.
- Mihm, Arend (1998). 'Arbeitersprache und gesprochene Sprache im 19. Jahrhundert'. Dieter Cherubim, Siegfried Grosse & Klaus J. Mattheier (eds.), *Sprache und bürgerliche Nation*. Berlin/New York, 282-316.
- Milroy, James (1992). *Linguistic Variation and Change: On the Historical Sociolinguistics of English*. Oxford.
- Mingaars, Peter, Jaap Heij, Maudy Smith & Pim Posthumus (red.) (2005). *Indisch lexicon. Indische woorden in de Nederlandse literatuur*. Utrecht.
- Molewijk, G.C. (1992). *Spellingverandering van zin naar onzin (1200-heden)*. 's-Gravenhage.
- Mooijaart, M.A. (1992). *Atlas van vroegmidde nederlandse taalvarianten*. Utrecht.
- Moormann, J.G.M. (2002). *De gebeimtalén. Het Bargoense standaardwerk met een nieuw, nagelaten deel*, bezorgd door Noline van der Sijs, met een inleiding van Enno Endt. Amsterdam.
- Moors, J. (1952). *De oorkondentaal in Belgisch Limburg van ca 1350 tot 1400*. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Mulisch, H. (1972). *Soep lepelen met een vork. Tegen de spellinghervormers*. Amsterdam.
- Muller, J.W. (1939). *De uitbreiding van het Nederlandsch taalgebied, vooral in de zeventiende eeuw*. 's-Gravenhage.
- Muller, J.W. & L. Scharpé (1920). *Spelen van Cornelis Everaert*. Leiden.
- Münstermann, H. (1986). 'De vitaliteit van het Maastrichts. Resultaten van een onderzoek naar functionele en structurele aspecten van dialectverlies'. *TT* 38, 109-127.
- Murphy, Alexander (1988). *The Regional Dynamics of Language Differentiation in Belgium*. Chicago.
- Neijt, Anneke & J.J. Zuidema (red.) (1994). *Spellingdossier*. Den Haag.
- Nelde, P. (1979). *Völkssprache und Kultursprache. Die gegenwärtige Lage des sprachlichen Übergangsgebietes im deutsch-belgisch-luxemburgischen Grenzraum*. Wiesbaden: Zeitschrift für

- Dialektologie und Linguistik, Beihefte # 31.
- NEVB. Schryver, R. de e.a. (1998). *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. 3 dln. Tielt.
- Niebaum, H. (1985). *Naar een taalgeschiedenis van Oostnederland*. Groningen: Sasland (Nederlandsische Studies 10).
- Niebaum, H. (1986). 'Noordoostmiddelnederlands – noordwestmiddelduits – “west”middelnederduits – “west”middelnedersaksisch. Vorbemerkungen zur Schreibsprachenlandschaft der heutigen östlichen Niederlande im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit'. *Drie-maandelijkse Bladen* 38, 153-177.
- Nolet de Brauwere van Steeland, J.C.H. (1874). 'Réponse aux “quelques remarques” de M.P. Willems concernant ma notice sur le particularisme linguistique de la Flandre occidentale'. *Bulletin de l'Academie royale* 1874, 667-676.
- Noordegraaf, J. (1985). *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht.
- Nortier, Jacomine (2001). *Murks en straattaal. Vriendschap en taalgebruik onder jongeren*. Amsterdam.
- Nuyttens, M. (1998). 'Frans-Vlaanderen'. *NEVB*, 1189-1199.
- Obreen, H. & A. van Loey (1934). 'De oudste Middelnederlandsche oorkonden'. *VMA*, 321-479.
- Oostrom, F.P. van (1987). *Het woord van eer*. Amsterdam.
- Oostrom, Frits van (2006). *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tot 1300*. Amsterdam.
- Oppewal, Teake e.a. (2006). *Zolang de wind van de wolken waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*. Amsterdam.
- Oppier, Maaike (2004). *'Lekker belangrijk!' Jongereentaal in Nederland*. Den Haag.
- Otten, D. (1977) *Schreibtraditionen und Schreibschichten in Sittard im Zeitraum von 1450-1609*. Bonn.
- Overdiep, G.S. (1937). *Stilistische grammatica van het moderne Nederlands*. Zwolle.
- Overdiep, G.S. (1946). *Vormleer van het Middelnederlandsch der xiiide eeuw*. Antwerpen.
- Paardekooper, P.C. (1978). *ABN-uitspraakgids*. Hasselt.
- Paardekooper, P.C. (z.j. [1986]). *Beknopte ABN-syntaxis*. 7de, sterk uitgebreide dr. Eindhoven.
- Passens, B., K. Tervooren & H. Wagner (1979). 'Hogdüts leeren. Die Verdrängung des Niederländischen aus den geldrischen und klevischen Schulen zwischen 1780 und 1840'. *Geldrischer Heimatkalender 1979*, 48-60.
- Pauw van Wieldrecht, A. (1985). *Het dialect van de adel*. Utrecht.
- Pée, W. (1946). *Dialect-atlas van West-Vlaanderen en Fransch-Vlaanderen*. Antwerpen (# 6 van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*).
- Pée, W. (1957). *Anderhalve eeuw taalgrensverschuiving en taaltoestand in Frans-Vlaanderen*. Amsterdam: *BMDC* #17.
- Pée, Willem (1958). 'Het Westvlaams'. In: Antoon Viaene (red.), *West-Vlaanderen*. Brussel, 289-301.
- Peeters, C.H. (1930). *Nederlandsche Taalgids. Woordenboek van Belgicismen*. Antwerpen.
- Persyn, F. (1999). 'De recente evolutie van het onderwijs van het Nederlands in Noord-Frankrijk'. *Ons Erfdeel* 42, 615-617.
- Peters, L. (z.j. [1990]). *Taalopbouw als renaissance-ideaal*. Amsterdam.
- Peters, Robert (1980). 'Spätmittelalterliche Schreibsprachen im Nordwesten: Utrecht-Münster-Oldenburg'. *Niederdeutsches Korrespondenzblatt* 87, 25-26.
- Philippa, M. (1987). *Woorden hebben geschiedenis*. Den Haag.
- Philippa, M. (1989). *Koffie, kaffer en katoen. Arabische woorden in het Nederlands*. Amsterdam.
- Philippa, Marlies, Frans Debrabandere, Arend Quak, Tanneke Schoonheim & Nicoline van der Sijs (2003-). *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* 4 dln. Amsterdam.
- Pietersen, L. (1969). *De Friezen en hun taal. Een onderzoek naar de lees- en spreekgewoonten*

- en naar de houding ten aanzien van het Fries.* Drachten.
- Pijnenburg, Willy (1997). 'Vroegmiddelnederlands'. M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.). Amsterdam, 69-145.
- Plank, P.H. van der (1985). *Taalsociologie. Een inleiding in de rol van taal in het maatschappelijk verkeer.* Muiderberg.
- Pleij, Herman (2007). *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560.* Amsterdam.
- Ponten, Jan Peter (1968). 'Deutsch-niederländischer Lehnwortaustausch'. Walther Mitzka (red.), *Wortgeographie und Gesellschaft.* Berlin, 561-606.
- Porteman, Karel & Mieke B. Smits-Veldt (2008). *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700.* Amsterdam.
- Quak, A. & J.M. van der Horst (2002). *Inleiding Oudnederlands.* Leuven.
- Raaf, K.H. de (1943). *Hoffmann von Fallersleben. Voortrekker in het oude land der Dietsche letteren.* Den Haag.
- Raidt, E. (1983). *Einführung in Geschichte and Struktur des Afrikaans.* Darmstadt.
- Reinsma, Riemer (1975). *Signalement van nieuwe woorden.* Amsterdam/Brussel.
- Reker, Siemon & Hermann Niebaum (1996). 'De "erkenning" van het Nedersaksisch'. *Driemaandelijks bladen* 48, 1-36.
- Rem, Margit (2003). *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringprocedure voor het veertiende-eeuwse Middelnederlands.* Amsterdam.
- Renkema, J. (1995). *Schrijfwijzer.* Den Haag/Antwerpen.
- Rentenaar, R. (1990). *Groeten van elders. Plaatsnamen en familienamen als spiegel van onze cultuur.* Naarden.
- Resoort, R. (1989). 'Een proper profitelijk boec. Eind vijftiende en zestiende eeuw.' H. Beckering e.a. (eds.), *De hele Bibelebontse berg.* Amsterdam, 41-103.
- Rheeden, H. van (1994). 'The mixed language of the Indos in Batavia'. P. Bakker & M. Mous (red.), *Mixed languages.* Amsterdam, 223-237.
- Ridder, P. de (1979). 'Peilingen naar het taalgebruik in Brusselse stads-cartularia en stadsrekeningen - xiiii-de-xv-de eeuw'. *TST* 2, 1-39.
- Rijpma, E. & F.G. Schuringa (1978). *Nederlandse spraakkunst.* 25ste dr. bewerkt door J. van Bakel. Groningen.
- Robertson, Ian E. (1989). 'Berbice and Skepi Dutch'. *TNTL* 3-21.
- Rombouts, H. (1990). *Vloeiend Vlaams.* Bloemen-daal.
- Rombouts, W.B. (1972). *Kun je nog spellen...* Utrecht/Antwerpen.
- Rooij, J. de & J.B. Berns (1972). 'Zuidelijk Nederlands in het algemeen en in het bijzonder'. *Bijdragen en Mededelingen van de dialectencommissie # 43.*
- Rooij, J. de (ed.) (1987). *Variatie en norm in de standaardtaal.* Amsterdam.
- Roose, J. de & J. Taeldeman (1984). 'Franse interferentie in het cultuurtaalgebruik aan weerszijden van de Belgisch-Nederlandse rijksgrens. Een empirisch onderzoek'. *Driemaandelijks bladen* 36, 116-133.
- Rossem, C. van & H. van der Voort (eds.) (1996). *Die Creool Taal, 250 years of Negerbollands texts.* Amsterdam.
- Ruiter, J.J. de (red.) (1991). *Talen in Nederland. Een beschrijving van de taalsituatie van negen etnische groepen.* Groningen.
- Rutten, Gijsbert (2007). 'Taalgeschiedenis over de grenzen heen. De taalpolitiek van Willem I en het Noorden'. *VMN* 117, 103-118.
- Ruys, M. (1973). *De Vlamingen, een volk in beweging, een natie in wording.* Tielt.
- Ruys, M. (1975). 'Belgische taalpolitiek 1830-1974'. *EVB*, 1598-1603.
- Ryckeboer, Hugo (1973). 'Uit in de Nederlandse dialecten'. In *TT* 25, 48-83.
- Ryckeboer, Hugo (1990). 'Jenseits der belgisch-französischen Grenze: der Überrest des west-

- lichsten Kontinentalgermanischen'. L. Kremer & H. Niebaum (eds.), *Grenzdialekte* (Germanistische Linguistik 101-103), 241-271.
- Ryckeboer, Hugo (1997). *Het Nederlands in Noord-Frankrijk. Sociolinguïstische, dialectologische en contactlinguïstische aspecten*. Gent: Vakgroep Nederlandse taalkunde.
- Ryckeboer, Hugo (2002). 'Dutch/Flemish in the North of France'. Treffers & Willemyns (eds.). Clevedon, 22-35.
- Ryckeboer, H. & F. Maeckelberghe (1987). 'Dialect en standaardtaal aan weerszijden van de rijksgrens in de Westhoek'. *De Franse Nederlanden*, 129-151.
- Salleveldt, Henk [= Leen Verhoeff] (1978). *Het woordenboek van Jan Soldaat*. Alphen aan den Rijn.
- Salleveldt, Henk [= Leen Verhoeff] (1980). *Het woordenboek van Jan Soldaat in Indonesië*. Alphen aan den Rijn.
- Salverda de Grave, J.J. (1906). *De Franse woorden in het Nederlands*. Amsterdam.
- Sanasgala, P.B. (1976). *A study of Sinbala vocables of Dutch origin, with app. of Portuguese and Malay/Javanese borrowings*. Colombo.
- Sanders, E. (1992). 'Johan Hendrik van Dale (1828-1872): maker van een half woordenboek'. *OT* 61, 190-193.
- Sanders, E. (1996). *Fiets! De geschiedenis van een vulgair jongenswoord*. Den Haag.
- Sanders, W. (1971). *Der Leidener Williram. Untersuchungen zu Handschrift, Text und Sprachform*. München.
- Sanders, W. (1972). 'Oudnederlands. Drie hoofdstukjes uit de vroegste Nederlandse taal- en letterkunde'. *TNTL* 88, 161-177.
- Sanders, W. (1974). 'Deutsch, Niederdeutsch, Niederländisch'. *Niederdeutsches Wort* 14, 1-22.
- Sanders, W. (1977). 'Niederrheinische Mundart – zwischen Deutsch und Niederländisch'. *Heimatbuch des Kreises Viersen*, 112-118.
- Schatz, H.F. (1986). *Plat Amsterdams in its social context. A sociolinguistic study of the dialect of Amsterdam*. Amsterdam.
- Schatz, H. (1987). *Lik op stuk. Het dialect van Amsterdam. 's-Gravenhage*.
- Schippers, B.W. (ed.) (1960). *Welcome en ongewenste 'vreemdelingen'*. Groningen.
- Schloßmacher, Michael (1996). *Die Amtssprachen in den Organen der Europäischen Gemeinschaft*. Frankfurt.
- Schmitt, L.E. (ed.), *Kurzer Grundriß der germanischen Philologie. Band 1 Sprachgeschichte*. Berlijn.
- Scholtz, J. du P. (1980). *Wording en ontwikkeling van Afrikaans*. Kaapstad.
- Schoonheim, Tanneke & Noline van der Sijs (2005). 'Meer dan *bebban olla vogala*. Onderzoek naar Oudnederlands in stroomversnelling'. *OT* 74, 10, 266-269.
- Schrijver, Reginald de (1987). 'Het vroege gebruik van "Vlaanderen" in zijn moderne betekenis'. *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 41, 45-54.
- Schrijver, Reginald de (1998). 'Faciliteiten'. *NEVB*, 1105-1107.
- Schutter, George de e.a. (2005). *Morfologische atlas van de Nederlandse dialecten*. Amsterdam/Gent.
- Sieben, L. (1986). 'De talentelling van 1920. De waarde en betekenis van deze cijfers voor Brussel'. *Taal en Sociale Integratie* 8, 461-481.
- Sijs, Noline van der (1996). *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag; 2de druk (2005). *Van Dale Groot Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*, Van Dale Lexicografie. Utrecht/Antwerpen.
- Sijs, N. van der (1998). *Geleend en uitgeleend. Nederlandse woorden in andere talen en andersom*. Amsterdam/Antwerpen.
- Sijs, N. van der (red.) (1998a). *Woordenboeken & hun makers*. Den Haag.
- Sijs, N. van der (red.) (1999). *Taaltrots. Purisme in een veertigtal talen*. Amsterdam/Antwerpen.
- Sijs, Noline van der (1999a). 'Vreemde woorden en de vreemde reacties hierop. Is taal maakbaar?' Peter Burger & Jaap de Jong (red.), *Taalboek van de eeuw*, 81-94.

- Sijs, Nicoline van der (1999b). *Het versierde woord. De Epitbeta of woordcombinaties van Anthoni Smyters uit 1620*. Amsterdam.
- Sijs, Nicoline van der (2001). *Chronologisch woordenboek van het Nederlands. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*, L.J. Veen, Amsterdam (tevens verschenen als proefschrift te Leiden onder de titel *Etymologie in het digitale tijdperk. Een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*).
- Sijs, Nicoline van der (2001a). 'Waffles, booze and Santa Claus'. *NRC Handelsblad* 2 juli 1998, Profielbijlage; herdrukt in *The Netherlands. A Practical Guide for the Foreigner and a Mirror for the Dutch*. Amsterdam 2001, 66-73.
- Sijs, Nicoline van der (2004a). *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag.
- Sijs, Nicoline van der (2004b). *Hondsdraf. Waar komen onze woorden vandaan?* Den Haag.
- Sijs, Nicoline van der (2005). *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*. Amsterdam.
- Sijs, Nicoline van der (red.) (2005a). *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands*. Den Haag.
- Sijs, Nicoline van der (red.) (2005b). *Leeg en ijdel. De invloed van de bijbel op het Nederlands*. Den Haag.
- Sijs, Nicoline van der (2006a). *Klein uitleenwoordenboek*. Den Haag.
- Sijs, Nicoline van der (2006b). *Calendarium van de Nederlandse taal. De geschiedenis van het Nederlands in jaartallen*. Den Haag.
- Sijs, Nicoline van der (2009, te verschijnen). 'Loanwords in Dutch'. Martin Haspelmath & Uri Tadmor (eds.) 2008, *Lexical borrowing in cross-linguistic perspective*. Berlijn.
- Sijs, Nicoline van der (2009b). *Cookies, Coleslaw and Stoops. Dutch Influence on North American Languages*. Amsterdam/Chicago.
- Sijs, Nicoline van der & Jaap Engelsman (2000). *Nota bene. De invloed van het Latijn en Grieks op het Nederlands*. Den Haag; herdruk in 2006.
- Sijs, Nicoline van der, Jan Stroop & Fred Weerman (red.) (2006). *Wat iedereen van het Nederlands moet weten en waarom*. Amsterdam.
- SLG. Gilde van Sinte Luitgaarde: Handelingen 1*, Brugge, 1875; *Handelingen 11*, Brugge, 1876; *Handelingen 111*, Brugge, 1877; *Handelingen 1V*, Brugge, 1879.
- Smedts, W. & P.C. Paardekooper (red.) (1999). *De Nederlandse taalkunde in kaart*, Leuven.
- Smeyers, J. (1959). *Vlaams taal- en volksbewustzijn in het Zuidnederlands geestesleven van de 18de eeuw*. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie (Reeks VI – nr. 83).
- Smeyers, J. & J. Van den Broeck (1979). *J.B.C. Verlooy, Verhandeling op d'Onacht der moederlyke Tael in de Nederlanden, Tot Maestricht, MDCCCLXXXVIII*. 's-Gravenhage.
- Sosson, J.-P. (1977). *Les travaux publics de la ville de Bruges*. Brussel.
- Steenkiste, Eugene van (1886). *Aan den weledelen en achtbaren Heer Visart, burgemeester der stad Brugge. Antwoord op den 'Open brief' van Mr. Odilon Périer, advocaat door Dr. Eugene Van Steenkiste*. Brugge.
- Stell, Gerald (2007). 'Van Batavisation tot Verdeutschung; Willems taalbeleid in het Groot-hertogdom (1815-1830)'. *VMN 117*, 119-128.
- Stell, Gerald (2008). *Convergence towards and divergence from standard norms. The case of morphosyntactic variation and code-switching in informal spoken Afrikaans*. Vrije Universiteit Brussel: dissertatie.
- Sterkenburg, P.G.J. van (z.j. [1983]). *Johan Hendrik van Dale en zijn opvolgers*. Utrecht/Antwerpen.
- Sterkenburg, P.G.J. van (1984). *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*. Leiden.
- Sterkenburg, P.G.J. van (1992). *Het woordenboek der Nederlandsche taal. Portret van een taalmonument*. Den Haag.
- Sterkenburg, P.G.J. van (2001). *Vloeken. Een cultuurbepaalde reactie op woede, irritatie en frustratie*. 2de, sterk gew. dr. Den Haag.
- Stevenson, V. (ed.) (1984). *Atlas van de Europese talen. Geschiedenis & ontwikkeling*. Utrecht/Antwerpen.

- Stoke, M. (1885). *Rijmkroniek*. Ed. G.W. Brill. 2 dln. Utrecht.
- Stoops, Yvette (1995). *Bobbejane of bavianen. Afrikaans versus Nederlands*. Mechelen.
- Stroop, Jan (1998). *Poldernederlands. Waardoor het ABN verdwijnt*. Amsterdam.
- Stroop, Jan (red.) (2003). *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal*. Amsterdam.
- Stynen, Ludo (2006). *De taal was gans het volk. Biografie Anton Bergmann*. Antwerpen.
- Suffeleers, T. (1979). *Taalverzorging in Vlaanderen*. Brugge.
- Swaan, A. de (2001). *Woorden van de wereld. Het mondiale talenstelsel*. Amsterdam.
- Taal in stad en land (TISEL)* (2002-2005). Reeks van 27 dialectboeken onder redactie van Nicoline van der Sijs. Den Haag/Tielt.
- Taeldeman, Johan (1979). 'Het klankpatroon van de Vlaamse Dialecten. Een inventariserend overzicht.' *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Inleiding*. Gent, 48-120
- Taeldeman, Johan (2008). 'Zich stabiliserende grammaticale kenmerken in Vlaamse tussentaal'. *TT* 60, 26-50.
- Taeldeman, J. & H. Dewulf (eds.) (1985). *Dialect, standaardtaal en maatschappij*. Leuven/Amersfoort.
- Tahitu, E. (1989). *Melaju Simi. Het Maleis van Molukse jongeren in Nederland*. Diss. Leiden.
- Taubken, H. (1981). *Niederdeutsch – Niederländisch – Hochdeutsch. Die Geschichte der Schriftsprache in der Stadt und in der ehemaligen Grafenschaft Lingen vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Köln/Wien.
- Tavernier-Vereecken, C. (1968). *Gentse Naamkunde van ca. 1000 tot 1253*. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Theissen, S. (1978). *Germanismen in het Nederlands*. Hasselt.
- Tille, E. (1925). *Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern*. Bonn-Leipzig.
- De toekomst van het Nederlands. Onze taal over 75 jaar* (2008). Uitgegeven door het Genootschap Onze Taal. Den Bosch.
- Toorn, M.C. van den (1957). 'De taal van de Indische Nederlanders'. *NTg* 50, 218-226.
- Toorn, M.C. van den (1977). 'De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen'. *NTg* 70, 520-540.
- Toorn, M.C. van den (1987). *Nederlandse taalkunde*. 7de dr. Utrecht.
- Toorn, M.C. van den (1996). 'Een nieuwe spelling en een nieuwe woordenlijst'. *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie*, 58-70. Leiden.
- Toorn, Maarten C. van den, Willy J.J. Pijnenburg, J. Arjan van Leuvensteijn & Joop M. van der Horst (red.) (1997). *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam.
- Tops, Evie (2006). *Variatie en verandering van de /r/ in Vlaanderen*. Vrije Universiteit Brussel: dissertatie.
- Tops, Guy (2008). *Waarom die lettertjes in de soep? Inzicht in spelling*. Leuven.
- Treffers, Jeanine & Roland Willemyns (eds.) (2002). *Language Contact at the Romance-Germanic Language Border*. Clevedon.
- Valkhoff, Marius (1931). *Les mots français d'origine néerlandaise*. Amersfoort.
- Van den vos Reynaerde* (1972). Ed. D.C. Tinbergen. 20ste dr., verzorgd door L.M. van Dis. Groningen.
- Vanacker, H. (1982). *De 'Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen' en de vernederlandsing van het onderwijs*. Gent: Rijksuniversiteit (Gentse Bijdragen tot de literatuurstudie, # 4).
- Vanacker, V.F. (1963). *Syntaxis van de gesproken taal te Aalst en het Land van Aalst in de xvde, xvde en de xvde eeuw*. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Vandekerckhove, Reinhild (2005). 'Belgian Dutch versus Netherlandic Dutch. New patterns of divergence? On pronouns of address and diminutives'. *Multilingua* 24, 379-398.
- Vandenbussche, Wim (1999). *Een bijdrage tot de studie van het taalgebruik van de lagere klassen in het 19de-eeuwse Brugge*. Vrije Universiteit Brussel: dissertatie.

- Vandenbussche, Wim (2001). 'Nederlands als prestijetaal voor de Brugse upper class in de 19de eeuw?' *VMN*, 111, 323-340.
- Vandenbussche, Wim (red.) (2004). *Terug naar de bron(nen)*. Gent.
- Vandenbussche, Wim & Guy Janssens (red.) (2007). *Taalpolitiek, taalplanning en taalgebruik in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)*. Gent.
- Vandermeeren, Sonja (1996). 'Language attitudes on either side of the linguistic frontier: A sociolinguistic survey in the Voeren/Fourons-area and in Old Belgium North'. Marlis Hellinger & Ulrich Ammon (eds.), *Contrastive Sociolinguistics*. Berlin/New York, 157-174.
- Vandeweyer, Luc (1998). 'Antwerpen (provincie)'. *NEVB* 1, 316-331.
- Vangassen, H. (1954). *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Hertogdom Brabant*. Brussel.
- Vangassen, H. (1964). *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands; Noordhollandse charters*. Brussel.
- Vanhecke, Eline (2007). *Stedelijke kanselarijtaal in Vlaanderen in de negentiende eeuw*. Vrije Universiteit Brussel: dissertatie.
- Varenbergh, Etienne (1869). *Chronique flamande 1571-1584*. Gent/Brugge/Den Haag.
- Veen, P.A.F. van & Nicoline van der Sijs (1997). *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. 2de dr. Utrecht/Antwerpen.
- Veering, J. (1966). *Mogelijkheden en moeilijkheden van taalverzorging*. Delft.
- Velde, H. van de (1996). *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*. Nijmegen.
- Velde, Hans van de (2000). '100 jaar uitspraak'. *Nederlands van Nu* 48, 35-38.
- Velde, Hans van de & Muriel Houtermans (1999). 'Eén taal, twee uitspraaknormen. De voorbeeldfunctie van Vlaamse en Nederlandse nieuwslezers'. *OT*, 148-150.
- Veldeke, Hendrik van (1976). *Sint Servaeslegende*. Ed. G.A. van Es. 2de dr. Culemborg.
- Velthoven, H. van (1981). 'Taal en onderwijs-politiek te Brussel 1878-1914'. *TSI* 4, 261-387.
- Velthoven, H. van (1981a). 'De taalwetgeving en het probleem Brussel'. *TSI* 4, 247-259.
- Verbiest, A. (1990). *Het gewicht van de directrice. Taal over, tegen en door vrouwen*. Amsterdam.
- Verdam, J. (1923). *Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal*. 4de dr. Zutphen.
- Verhoeven, G. (1997). 'Een nieuwe spelling en een nieuwe lijst'. *Taalbeheersing* 19, 15-31.
- Verhulst, Adriaan, Machteld de Metsenaere & Marc Deweerdt (1998). 'Taalgrens'. *NEVB*, 2949-2962.
- Vermaas, J.A.M. (2002). *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*. Utrecht.
- Vermeersch, A.J. (1981). 'De taalsituatie tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden'. *TSI* 4, 389-404.
- Verwijs, E., J. Verdam & F.A. Stoett (1885-1929). *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage.
- Veth, P.J. (2003). *Uit Oost en West. Verklaring van 1000 woorden uit Nederlands-Indië* van P.J. Veth, met aanvullingen van H. Kern en F.P.H. Prick van Wely, bezorgd door Nicoline van der Sijs. Amsterdam.
- Voortman, B. (1994). *Regionale variatie in het taalgebruik van notabelen. Een sociolinguïstisch onderzoek in Middelburg, Roermond en Zutphen*. Amsterdam.
- Voorzanger, J.L. & J.E. Polak (1974). *Joodsch in Nederland. Aan het Hebreuwsch en andere talen ontleende woorden en zegswijzen*. Utrecht.
- Vooyo, C.G.N. de (1947). *Nederlandse spraak-kunst*. Met medewerking van M. Schönfeld. Groningen.
- Vooyo, C.G.N. de (1952, repr. 1975). *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen.
- Vooyo, C.G.N. de (1956). 'Engelse invloed op het Nederlands'. *NTg* 49, 3-9.
- Vos, F. (1980). *Van keurslijffes en keesjes, bosschieters en lijfschutters: onze voorouders in Japan en Korea en het begin der Japanse en Koreaanse studien in Nederland*. Leiden.

- Vousten, R., M. Smits & H. Schroen (1986). 'Dialectverlies en dialectbehoud bij middelbare scholieren in Venray en Deurne'. *TT* 38, 146-159.
- Vreese, Willem de (1899). *Galicismen in het Zuidnederlandsch. Proeve van Taalzuivering*. Gent: A.Siffer (uitg. Koninklijke Vlaamsche Academie voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde).
- Vreese, Willem de (1909). 'Over de benamingen onzer taal'. *VMA*, 417-592.
- Vreese, Willem de (1962). *Over handschriften en handschriftenkunde, tien codicologische studiën bijeengebracht, ingeleid en verzameld door P.J.H. Vermeeren*. Zwolle.
- Vriendt, S.F.L. de (1965). *Sterke werkwoorden en sterke werkwoordsvormen in de 16de eeuw*. Tongeren.
- Vriendt, S. de & R. Willemyns (1987). 'Linguistic Research on Brussels'. Witte & Baetens Beardsmore, 195-231.
- Vries, Jelle de (2001). *Onze Nederlandse spreektaal*. Den Haag.
- Vries, J. de (1971). *Nederlands etymologisch woordenboek*. Met aanvullingen, verbeteringen en woordregisters door F. de Tollenaere. Leiden.
- Vries, J. de & F. de Tollenaere (2000). *Etymologisch woordenboek*. 21ste druk, Utrecht.
- Vries, J.W. de (1982). *Elementair Gotisch*. Muidenberg.
- Vries, J.W. de (1988). 'Dutch loanwords in Indonesian'. *IJSL* 73, 121-136.
- Vries, J.W. de (1989). 'The Dutch, the Dutch language, and the world'. *Dutch crossing* 28, 16-31.
- Vries, J.W. de (1992). 'Indisch-Nederlands. Verleden, heden en toekomst'. W. Willems (ed.), *Sporen van een Indisch verleden 1600-1942*. Leiden, 125-140.
- Vries, J.W. de (1994). 'The language of the Indo-Dutch'. M.A. Bakker & B.H. Morrison (eds.), *Studies in Netherlandic Culture and Society*. Lanham [etc.], 213-226.
- Vries, J.W. de (1995). 'Mengtalen in de archipel: Nederlands in vreemde mond'. *Thema's en trends in de sociolinguïstiek 2. Toegepaste taalkunde in artikelen* 52, 2, 71-78.
- Vries, J.W. de (2000). 'Monument of instrument. Wel en wee van twintig jaar Taalunie'. *Ons Erfdeel* 43, 497-502.
- Vroede, Marcel de (1983). 'Onderwijs en opvoeding in de Zuidelijke Nederlanden 1815-circa 1840'. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* XI, 128-144.
- Vroegmiddelnederlands Woordenboek (VMNW)* (2001). Bewerkt door W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt en T.H. Schoonheim. 4 dln. Leiden.
- Wal, M.J. van der (1995). *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag.
- Wal, Marijke van der (2008). *Geschiedenis van het Nederlands*. In samenwerking met Cor van Bree. 2de dr. Utrecht.
- Webb, V.N. (ed.) (1992). *Afrikaans ná apartheid*. Pretoria.
- Webber, P.E. (1988). *Pella Dutch. The portrait of a language and its use in one of Iowa's ethnic communities*. Ames, Iowa.
- Weijnen, A. (ed.) (1965). *Frankisch, Merovingisch en Karolingisch*. Assen.
- Weijnen, A. (1966). *Nederlandse dialectkunde*. Assen.
- Weijnen, A. (1974). *Het algemeen beschaafd Nederlands historisch beschouwd*. Assen.
- Westerlinck, Albert (1977). *De innerlijke wereld van Guido Gezelle*. Nijmegen/Brugge.
- Willems, Leonard (1902-1903). 'Over twee antivaalmsche brieven toegeschreven aan minister Rogier'. *Germania* 1902, 387-399 en 1903, 460-470.
- Willems, Leonard (1913). 'De Middeleeuwsche taaltoestanden in Vlaamsch-België'. *Handelingen van het Tweede Vlaamsch Philologencongres*. Sint-Amansberg, 98-130.
- Willemyns, Roland (1969). 'Een teruggevonden handschrift van de 16de-eeuwse Brugse kroniekschrijver en "poëet" Willem Weydts'. *VMA*, 1-41.

- Willemyns, Roland (1970). 'De Spanjereis (1564-1571) uit het 16de-eeuwse Weydts-hand-schrift'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 49-142.
- Willemyns, R. (1971). *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen*. Tongeren.
- Willemyns, R. (1979). *Het niet-literaire Middelenlands*. Assen.
- Willemyns, R. (1979a). 'Invloed van "power" en "solidarity" op het gebruik van dialect en standaardtaal in Vlaanderen'. *NTg* 72, 289-302.
- Willemyns, R. (1979b). 'Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde'. *TSI* 2, 141-159.
- Willemyns, R. (1981). 'Attitude en gedrag: de soms verhullende rol van cijfers'. *TT* 33, 138-144.
- Willemyns, R. (1984). 'A Common Legal Framework for Language Unity in the Dutch Language Area: The Treaty of Linguistic Union'. *Multilingua* 3-4, 215-223.
- Willemyns, R. (1985). 'Diglossie en taalcontinuüm: twee omstreden begrippen'. R. Willemyns (ed.), *Brussels Boeket: Liber Discipulorum A. van Loey*. Brussel, 187-230.
- Willemyns, R. (1986). 'Regionalismen in het Nederlands'. *VMN*, 108-131.
- Willemyns, R. (1987). 'Norm en variatie in Vlaanderen'. De Rooij (ed.), 143-164.
- Willemyns, R. (1991). 'De standaardisering van het Nederlands in Vlaanderen in de 19de eeuw en het eerste "Nederlandsch Congres"'. *VMN*, 1-17.
- Willemyns, R. (1993). 'Integration vs. particularism. The undeclared issue at the first "Dutch Congress" in 1849'. J. Fishman (ed.), *The Earliest Stage of Language Planning*. Berlijn/New York, 69-83.
- Willemyns, Roland (1995). 'De tweede generatie Westvlaamse particularisten'. *VMA*, 228-263.
- Willemyns, Roland (1997). 'Laatmiddelnederlands (circa 1350-1550)'. M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.). Amsterdam, 147-226.
- Willemyns, Roland (1997a). 'Dialektverlust im niederländischen Sprachraum'. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 64, 129-154.
- Willemyns, Roland (1997b). 'Dutch in the European Union. The language policy of the "Nederlandse Taalunie"'. *Sociolinguistica* 11, 53-62.
- Willemyns, Roland (2002). 'The Dutch-French Language Border in Belgium'. J. Treffers & R. Willemyns (eds.), 36-49.
- Willemyns, Roland (red.) (2002a). *De taal in Vlaanderen in de 19de eeuw. Historisch-sociolinguïstische onderzoeken*. Gent.
- Willemyns, Roland (2003). *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden*. Antwerpen/Utrecht.
- Willemyns, Roland (2003a). 'Dutch'. Anna Deumert en Wim Vandebussche (eds.), *Germanic Standardizations, past to present*. Amsterdam/New York, 93-125.
- Willemyns, Roland (2005). "'Mieux vaut instruire que traduire". Taalcontact in Frans-Vlaanderen in de 19de eeuw'. Philippe Hilgsmann, Guy Janssens & Jef Vromans (eds.), *Woord voor woord, zin voor zin. Liber Amicorum voor Siegfried Theissen*. Gent, 445-456.
- Willemyns, Roland (2005a). 'Verkavelingsbrabants. Werkt het integratiemodel ook voor tussentalen?' *Neerlandica extra muros*, 27-40.
- Willemyns, Roland (2007). 'De-standardization in the Dutch Language territory at Large'. Christian Fandrych & Reinier Salverda (red.), *Standard, Variation and Language Change in Germanic Languages*. Tübingen, 267-279.
- Willemyns, Roland (2008). 'Variëteitenkeuze in de Westhoek'. *TT* 60, 51-71.
- Willemyns, R. & B. de Groot (1997). 'Nederlands in de Europese instellingen: taalgedrag en attitudes van Nederlandse en Vlaamse Europarlementsleden'. *VMA*, 255-268.
- Willemyns, Roland & René Haeseryn (1998). 'Taal'. *NEVB*, 2931-2946.
- Willemyns, Roland & Jetje de Groof (2004). 'Is de taalpolitiek van Willem I werkelijk mislukt?' Saskia Daalder, Theo Janssen & Jan

- Noordegraaf (eds.), *Taal in verandering. Festschrift A. van Leuvensteijn*. Amsterdam, 185-191.
- Wilmink, W. (1986). *Verzamelde liedjes en gedichten*. Amsterdam.
- Wils, Lode (1977). 'De taalpolitiek van Willem I'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 92 (1), 81-87.
- Wils, Lode (1985). 'De taalpolitiek van Willem I'. *Wetenschappelijke Tijdingen* 44, 199-200.
- Wils, Lode (1991). 'L'emploi des langues en matières judiciaires et administratives dans le royaume de Belgique'. *Revue du Nord* 73, 51-71.
- Wils, Lode (1992). *Van Clovis tot Happart*. Leuven.
- Wils, Lode (1993). 'Belgium on the Path to Equal Language Rights up to 1939'. S. Vilfan (ed.), *Ethnic Groups and Language Rights*. Dartmouth, vol. 111, 17-36.
- Wils, Lode (1994). *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en Geschiedenis*. Leuven.
- Wils, Lode (1998). 'Bestuur'. *NEVB* 1, 474-486.
- Wils, Lode (2001). *Waarom Vlaanderen Nederlands spreekt*. Leuven.
- Wils, Lode (2005). *Van Clovis tot Di Rupo. De lange weg van de naties in de Lage Landen*. Antwerpen/Apeldoorn.
- Wils, Lode (2007). 'De vernederlandsing van het middelbaar onderwijs'. M. D'hoker, D. De Bock & D. Janssens, *Leraar zijn in Vlaanderen. Terugblik op honderd jaar middelbaar onderwijs en nascholing*. Antwerpen/Apeldoorn, 33-64.
- Witte, E. (1990). 'De staatshervorming van 1988'. *Ons Erfdeel*, 185-196.
- Witte, Els (1993). 'De plaats van Brussel in het gefederaliseerde België'. *Internationale Spectator* 47, 560-565.
- Witte, Els (1993a) (red.). *De Brusselse rand*. Brussel: VUB Press (Brusselse Thema's nr. 1).
- Witte, Els (2006). *De constructie van België 1828-1847*. Leuven.
- Witte, E. & H. Baetens Beardsmore (1987). *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels*. Clevedon/Philadelphia.
- Witte, Els & Harry van Velthoven (1998). 'Taalpolitiek en -wetgeving'. *NEVB*, 2994-3043.
- Witte, Els & Harry van Velthoven (1999). *Language and Politics. The Belgian Case Study in a Historical Perspective*. Brussels.
- Witte, Els, Jan Craeybeckx & Alain Meynen (2005). *Politieke Geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Brussel.
- Witte, E., M. de Metsenaere, A. Detant, J. Tysens & A. Mares (1998). 'Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Taalwetgeving'. *Brusselse Thema's* 2, 7-158.
- Witte, Els & Alain Meynen (2006). *De geschiedenis van België na 1945*. Antwerpen.
- Witte, Els, Jean-Pierre Nandrin, Eliane Gubin & Gita Deneckere (2005). *Nieuwe Geschiedenis van België*. Tielt.
- Witte, K. de (1975). 'Randgemeenten'. *EVB*, 1286-1299.
- Wolff, B. & A. Deken (1980). *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. Ed. H. Postma-Stamperius. Utrecht.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) (1882-1998). Den Haag/Leiden; 2de editie van de cd-rom in 2000. *Aanvullingen* (2001). 3 dln.
- Woordenlijst van de Nederlandse taal*. (1954). Den Haag.
- Ytsma, Jehannes (1995). *Frisian as first and second language. Sociolinguistic and socio-psychological aspects of the acquisition of Frisian among Frisian and Dutch primary school children*. Ljouwert.
- Zee, H. van der (1982). *Het edelste gewest. De geschiedenis van Nieuw-Nederland 1609-1674*. Amsterdam.
- Zwaan, F.L. (1939). *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*. Groningen/Batavia.
- Zwaan, F.L. (1957). *Jacob van der Schuere, Nederlandsche Spellinge (1612)*, Groningen.
- Het themanummer 18 (2006) van *Taal en Tongval* is uitsluitend aan de 'drie nieuwe atlassen van de Nederlandse dialecten' gewijd. In diverse artikelen worden FAND, MAND en SAND uitvoerig belicht.

Illustratieverantwoording

- 15 Uit: J. Daan e.a., *Onze veranderende taal* (Utrecht 1985), 15
- 19 Naar: K. Boelens, *De Friese taal*. Opnieuw bewerkt door D. Gorter en K. Zondag (Leeuwarden, Bureau Voorlichting van de Provincie Friesland, 1987)
- 20 Provinciaal Bestuur Friesland
- 21 Provinciaal Bestuur Friesland
- 22 © 2002 Omrop Fryslân en Steven de Jong Producties. All rights reserved.
2008 Bridge Entertainment Group B.V.
- 24 Naar: D. van den Witteboer, *Regionale minderheidsgroepen in Frankrijk: een taalsociologisch onderzoek naar de Vlaamse situatie* (on-gepubliceerde licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel 1987). Met dank aan H. Ryckeboer, Universiteit Gent
- 26 Naar: de officiële kaart van Uitgeverij Van In te Lier
- 28 Naar: J. Goossens, 'Overmaas', in: *Encyclopedie van de Vlaamse beweging 11* (Tiel/Utrecht 1975), 1164-1165
- 29 Archief en Documentatiecentrum voor het Vlaamse Nationalisme, Antwerpen
- 32 Uit: R. Willemys, *Het verhaal van het Vlaams* (Antwerpen/Utrecht 2003), 344
- 40 Veldekekrink Mestreech
- 41 Veldekekrink Mestreech
- 42 Naar: Marijke van der Wal i.s.m. Cor van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands* (Utrecht 1992)
- 43 Naar: J. Goossens, 'Die Gliederung des Südniederfränkischen', *Rheinische Vierteljahresblätter* 30 (1965), 79-94
- 44 Naar: B.C. Donaldson, *Dutch. A linguistic history of Holland and Belgium* (Leiden 1983)
- 45 MAND, hoofdstuk 3 (Amsterdam)
- 46 FAND II-III (Gent)
- 47 *Woordenboek van de Vlaamse dialecten* (Gent)
- 48 *Woordenboek van de Vlaamse dialecten* (Gent)
- 52 Met dank aan Anne van der Meiden
- 54 Naar: *Onze Taal* 1998: 160 vv.
- 59 VRT, Brussel
- 60 © Kim Duchateau
- 65 Studio Dann, Brussel
- 86 Uit: Francisco Hernandez, *Obras Completas* (Mexico-stad 1959-1976).
- 88 Naar: W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland* (Haarlem 1981, 3de druk)
- 90 Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Icones Leidenses 40
- 100 Naar: J.I. Israel, *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford 1989)
- 101 Naar: H. den Heijer (2002), *De geschiedenis van de w1c* (Zutphen 2002, tweede gewijzigde druk)
- 102 Museum Volkenkunde, Leiden, inv.nr. 2666-60
- 104 Hollandse Hoogte
- 105 Naar: J.W. de Vries, 'Het Indonesisch als internationale taal', *Forum der Letteren* 21 (1980) 103-113
- 109 Elsevier, foto Rinus de Hilster
- 120 Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam
- 127 Rijksmuseum Amsterdam, NG-28
- 128 Naar: Oliver A. Rink, *Holland on the Hudson. An economic and social history of Dutch New York* (Ithaca N.Y. 1986)
- 130 Naar: Jo Daan, *Ik was te bissie... Nederlanders en hun taal in de Verenigde Staten* (Zutphen 1987)
- 131 Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam
- 136 Naar: Jan Jaap de Ruiter (ed.), *Talen in Nederland. Een beschrijving van de taalsituatie*

- van negen etnische groepen in Nederland (Groningen 1991)
- 139 Rijksmuseum Amsterdam, NG-1983-1
- 144 Uit: Gerard Stell, *Convergence towards and divergence from standard norms. The case of morphosyntactic variation and code-switching in informal spoken Afrikaans*. Vrije Universiteit Brussel: dissertatie (2008)
- 145 Uit: *Het aanzien van de 19e eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1982)
- 147 Het Zuid-Afrika Huis, Amsterdam
- 149 Privécollectie
- 151 Bodleian Library, Oxford (ms. Bodl. 340, fol. 169v)
- 159 Naar: J.P. Mallory, *In search of the Indo-Europeans. Language, archaeology and myth* (Londen 1989)
- 163 Universiteitsbibliotheek Uppsala
- 165 Naar: *Kroniek van Nederland* (Amsterdam 1990)
- 166 Naar: Tacitus, *Dialogo over de welsprekendheid; Agricola; Germania*. Vertaling J.W. Meijer (Baarn 1992)
- 172 Naar: *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden 1. Van de prehistorie tot de Bourgondische periode* (Amsterdam/Brussel 1977)
- 180 Lippische Landesbibliothek, Detmold
- 181 KB Den Haag, 76 E 5. Fol. 47v
- 183 Stadsarchief Mechelen
- 184 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- 187 Stadsarchief Oudenaarde
- 195 Kunsthistorisches Museum, Wenen
- 198 Uit: *Geert Grote en de Moderne Devotie*, Utrecht: Rijksmuseum Het Catharijneconvent (1984)
- 200 Naar: Joop van der Horst en Fred Marschall, *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal* (Amsterdam 1989); J.J.M. Timmers, *Atlas van de Nederlandse beschaving* (Amsterdam/Brussel 1957)
- 210 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- 211 Naar: facsimile editie (1986) van Matthijs de Castelein: *De Const van Rhetoriken*
- 215 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- 218 Naar: R. Willemyns, *Het verbaal van het Vlaams* (Antwerpen/Utrecht 2003), 133
- 221 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- 224 Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam
- 226 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- 229 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- 240 Algemeen Rijksarchief, Den Haag
- 247 Naar: R. Willemyns, *Het verbaal van het Vlaams* (Antwerpen/Utrecht 2003), 138
- 250 Naar: R. Willemyns, *Het verbaal van het Vlaams* (Antwerpen/Utrecht 2003), 143
- 252 Collectie Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen
- 253 AMVC-Letterenhuis, Antwerpen
- 266 KTK, clichénummer B114955
- 276 Archief en Documentatiecentrum voor het Vlaamse Nationalisme, Antwerpen
- 278 Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen
- 281 AMVC-Letterenhuis, Antwerpen
- 283 AMVC-Letterenhuis, Antwerpen
- 286 Dienst Documentatie en Archief van de Kamer van volksvertegenwoordigers, Brussel
- 287 Naar: *De Standaard*, 12 november 2007
- 294 Collectie Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen
- 313 Uit: *Woordenboek der Nederlandsche Taal* xv1
- 316 Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Foto: Martin Ken Studio Leiden
- 317 Van Dale Lexicografie
- 319 Gemeente Sluis
- 320 Onbekend
- 322 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- 323 Uit: K. Heeroma, *Niet zoo, maar zo. 'n Populaire toelichting bij de nieuwe spelling* (Baarn z.j. [1934])
- 324 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- 329 © Stefan Verwey
- 339 Genootschap Onze Taal
- 341 Bond tegen het Vloeken
- 349l Dialectvereniging Veldeke Limburg
- 349r De Oare útjouwerij
- 353 Naar: *Onze Taal* 2000: 142
- 354 *Onze Taal* 1997: 103

Register

- aanspreekvormen 344
- accent 13, 47, 53, 58, 60, 64, 66-67, 70-71, 85, 95, 98-99, 126, 134, 139, 141-143, 164, 169, 174, 183, 191, 195, 227-228, 237, 249, 288-290, 302, 304-306, 308-311, 321, 335-336, 342-343, 345, 352-353, 355
zie ook uitspraak
- activisten 282
- adel (taal van de -) 31, 91, 178, 183, 199, 205, 247, 254-255, 257, 263
- Afrikaans 7, 10, 116, 122-123, 143-144, 146-149, 168, 311
- Afrikaanse talen 125, 135, 140, 148
- Afscheiding van België 273
- Aksiegroep Spellingvereenvoudiging 326-327
- Albrecht en Isabella 246
- Aldenbiezen, goederenregister van 190
- Alemannen 167
- Algemeen Beschaafd Nederlands (ABN) 7, 59, 302, 310, 320-322, 332, 353
- Algemeen Nederlands 7-9, 16, 37, 48, 50, 53, 56-60, 63, 66-67, 72-74, 78, 80, 83, 87, 93, 133-134, 138, 142, 191, 258, 321-322, 333, 335, 338, 352
- Algemeen Nederlands Congres 289
- Algemeen Nederlands Verbod 96, 339
- Algemeen Nederlands Woordenboek (ANW) 335-336, 341
- Algemene Conferentie der Nederlandse Taal 289
- Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS) 332-333
- Alva, hertog van 217
- Amerikaans-Engels 107, 116
- Amerikaans-Nederlands 126-127, 129, 133, 142
- Ampzing, Samuel 96, 230
- Amsterdams 47, 60, 72, 134, 142, 220, 225, 227, 233
- analfabetisme 198, 293, 310
- analytische talen 162
- Angelen 167-168, 170
- apartheid 84, 116, 148-149
- Arabisch 83-84, 87, 107, 142, 160
- archaïsmen 62, 75, 129, 237-238, 279, 290, 307, 333
- Arminius 167
- Aukaans 137
- Bahasa Indonesia, *zie* Indonesisch
- Baltische talen 159
- Bargoens, *zie* groepstalen
- Barlaeus, Caspar 220
- Baskisch 118, 159-160
- bastaardwoorden 85, 209-210, 216, 239, 247-249, 303, 311, 325-328
- Bataafse Republiek 301-302
- Bataven 167, 315
- Batavia 102-103, 106
- Baten, Carolus 211
- Baudartius, Willem 235-236
- Becanus, Joannes Goropius 212, 222
- Beeldenstorm 217
- Beets, Nicolaas, *zie* Hildebrand
- Behaegel, Pieter 271, 301
- Beieren (stam) 167
- Beierse Huis 92, 115
- bekakt, *zie* groepstalen
- België
- Belgisch-Nederlandserijks grens 40-41, 49, 64
 - Belgische Opstand (Omwenteling) 274
 - Franse taalgemeenschap 340
 - Vlaamse gemeenschap in 284-285, 340, 350
 - Waalse gemeenschap in 285, 350

- Belgisch Beschaafd 59
 Belgisch-Frans 34
 Bentheim 13, 16-17
 Berbers 87, 142, 352
 Berbice 123
 Berbice Nederlands 123, 125, 140, 147
 bijbel 22, 73, 81-82, 158, 163-164, 180, 187,
 206, 212-213, 234, 237-238, 243
 bijbelvertaling 22, 52, 73, 92-93, 99, 106, 125,
 146, 153, 163-164, 180, 212-213, 223, 231,
 234-235, 238-239
 Bilderdijk, Willem 93, 176, 252, 303, 305, 309,
 315
 Blancquaert, E. 290
 Blauwvoeterij 279
 Bo, L.-L. de 291
 boekdrukkunst 186, 209, 223
 Boekhout, schepenbrief van 187, 189, 191
 Boendale, Jan van 183
 Boerenrepublieken (Zuid-Afrika) 145
 Bogerman, J. 235
 Boni 137
 Bontekoe, Willem 234
 Bourgondië 72, 91, 167, 175, 185, 199-206
 Bourgondische Kreits 207
 Bovenwindse Eilanden 141
 Brabants 16, 34, 39-40, 43-44, 46, 49, 53, 58-
 59, 65, 76, 118, 175, 182, 190, 193, 198, 208,
 212-214, 225, 227-228, 232, 249, 274, 352,
 356
 Brabantse Omwenteling 259, 261
 Bredero, G. A. 93, 227, 231, 233, 245
 Brill, W.G. 308
 Broeders des Ghemenen Levens 198
 Brugge 24, 38, 48, 63, 179-180, 182, 185, 188-
 189, 193-194, 196-197, 199, 203-205, 211,
 216, 219-220, 246-247, 249, 252-254, 258,
 260, 264-266, 269, 292-293, 295
 Bruggen, Carry van 331
 Brugs 54, 194, 209, 216, 258, 290
 Brugse Kroniek 191
Brugse Minneliederen 178
 Brussel 11, 13, 27, 29-36, 58, 65-66, 96, 167,
 176, 182, 185, 190-191, 198-199, 204, 207,
 210, 217, 219-220, 246, 249-251, 254, 259-
 261, 265-269, 272, 274, 284-285, 299, 342,
 350, 355
 Busken Huet, Conrad 234, 306
 Caesar, Julius 165-166, 171
 Cairo, Edgar 137-139
 Calisch, zwagers 241
 Calvijn, Johannes 206-207, 212
 calvinisten 16, 81, 111, 220
 Caraïbisch gebied 101, 103, 122-123
 Carmiggelt, Simon 74
 Castelein, Matthijs de 210-211
 Casteleyn, Cornelis 111
 Cats, Jacob 93-94, 193, 231, 234, 249
 Ceylon (Sri Lanka) 102, 104-105, 143
 Charivarius (ps. van G. Nolst Trenité) 338
 Chinees 84, 99, 160, 162, 348
 Chlodio 170
 Chlodowig 170
 classicisten 245
 Clovis, *zie* Chlodowig
 code switching 34
Codex Argenteus 163-164
 Compromis des Belges 282
 Congres van Wenen 265
 Coninck van Outryve, De 266
 Conscience, Hendrik 200, 278-279
 contacttaal 113
 Contrareformatie 246, 248-249
 contraremonstranten 235
 Coquebert de Montbret 27
 creooltalen 7, 113, 122-123, 125-126, 137, 140,
 147
 Croma-constructie 333, 347
 cultuurflamingantisme 282
 Curaçaos-Nederlands 126, 140-142
 Dale, Johan Hendrik van 241, 317-319
 Datheen, Petrus 213
 Davidsfonds 279
 Deens 106, 115
 Deken, Aagje 245
 Deshima 102-104
 Deux-Aesbijbel 92, 237
 Deux-Aesvertaling, *zie* Deux-Aesbijbel

- dialectatlassen, *zie* dialectgeografie
 dialecten
 grammatica van 38, 43, 48, 229
 grenzen tussen 40, 42-47, 173
 houding tegenover 38, 50, 66-68, 227, 261
 invloed van standaardtaal 68-69
 jongeren 51, 55-57
 klankverschillen 39-41, 169, 174
 Middelnederlandse 39, 192-193
 Nederduitse 28, 169
 Nederlands/Duits 18, 133, 172-173
 noordelijke 45, 59-60
 noordoostelijke 45-46, 59
 oostelijke 46, 59-60, 154, 169-170, 174
 regiolecten 59
 Saksische 46, 169-171
 solidariteitsschaal 66
 stads- 47-49, 53, 60, 227
 verdwijning van 50-57, 70, 77
 Vlaamse 49, 58-59
 woordenboeken 49
 Zuid-Nederlandse 143
 dialectgeografie 42, 46
 dialectismen 53, 56, 61, 63, 124, 315
 dialectrenaissance 9
 Diest, Pieter van 186
 Diets 11-12, 171-172, 180, 190, 193, 239
 diftongering 64
 diglossie 51-52
 Dodoens, Rembert 211
 Dordtse Synode 231, 234-235
 Douwes Dekker, Eduard, *zie* Multatuli
 Drents 44, 51
 dubbele ontkenning 192, 231, 237
 Duinkerke (Dunkerque) 23-25, 213, 251
 Duits
 dialecten 14, 38-39, 119, 169
 verwantschap met Nederlands 11-13, 16-17, 86, 88, 92-94, 97-99, 106, 118-119, 152-153, 158, 168-169, 173-174, 192, 198, 236, 239, 243
 Duitsland 11-12, 14, 16-17, 19, 43, 53, 72-73, 93, 97, 115, 118-119, 152, 169, 171, 176-177, 217, 219, 232, 352
 Duitse Rijk 178, 201, 206
 één-land-één-taal-opvatting 265
 eenheidstaal 34, 140, 228, 234, 309
 Effen, Justus van 94, 244-245
 Egdiuslied 192
 Eglantier, de 220, 229
 Elckerlyc 186
 Emden 16, 213
 Ende, Adriaan van den 269-270
 Engels
 als voertaal in Nederlands onderwijs 350
 Amerikaans- 116
 Brits- 116
 Ingweoons karakter 18, 169
 Nederlandse leenwoorden 116-117
 Erasmus, Desiderius 90, 207-208, 213
 etnisch Nederlands 7, 9, 71, 122, 126, 143, 352, 354-355
 etymologie 228, 305, 326
 externe periferie 69
 faciliteitengemeenten 29-31, 62
 faciliteitenstelsel 284
 FAND 46, 49
 Filips II 8, 207, 216
 Filips de Goede 199, 203
 Filips de Schone 203-204, 206
 Filips de Stoute 199, 203
 Filips van de Elzas 178
 flamingantisme 279, 282, 288, 291
 Floris v 8, 157, 175, 197
 Floris ende Blancefloer 177
 Foere, Leon de 271
 Franken 11, 46, 151-152, 167, 170-171
 Frankisch 152, 154, 171
 Frankrijk
 Nederlands in 26-28
 tweetaligheid (Germaans/Romaans) 171-172
 Frans 7, 12-13, 18, 23-25, 27-36, 50, 55, 62-63, 66, 68, 70, 72, 74, 85-86, 88, 91-93, 95-98, 106, 113, 115, 117-119, 122, 157-158, 175, 178-181, 188-194, 199-205, 208-210, 212, 214-215, 217, 223, 233, 239, 241-242, 245, 247, 250-272, 274-277, 279-280, 283-286, 288, 291-293, 295-301, 303, 315, 327-328, 330, 340, 342, 345, 350-351

- Frans-Vlaanderen 13, 24, 26, 29, 41, 45, 55,
195, 197, 217, 252, 262, 265, 277
- Frederik Hendrik 223-246
- Fries 13, 18-23, 44, 90, 150, 158, 168-169, 171,
173, 349
- Friesland 13, 16, 18-23, 46, 60, 195, 207, 217,
245, 349
- Fryske Akademy 19
- Fryske Beweging 21
- gallicismen 63, 91, 96, 279, 292
- Gallië 166-167, 170-171
- Galliërs 166
- Geerts, G. 328, 332
- Gelderland 41, 45-46, 60, 81, 150, 170, 195, 217
- Gelijkheidswet 280, 285, 299
- Gelre (hertogdom) 14, 189, 205, 207
- Genootskap van Regte Afrikaners 146-147
- Gents 188, 214
- gereformeerde kerk 17, 81, 105, 130, 132, 144,
149, 238
- Germaans
Germaanse klankverschuiving 161
Noord-Germaans (Oost-Germaans) 163
Zuid-Germaans (West-Germaans) 163
- Germaanse volksverhuizingen 150
- Germanen 83, 85, 89, 160, 162-168, 170-171
- germanismen 93, 96-97, 345
- geslachten 229-230, 242
- geslachtslijsten 229
- Geuzentaal 290
- Gezelle, Guido 161, 249, 291-292
- Ghelen, Jan van 209
- Gilde van Sinte Luitgaarde 290-291
- globalisering 99, 350
- glossaria 194, 214
- glossen, *zie* woordenboeken
- God 55, 81-82, 102, 124, 146, 153, 158, 180,
182, 208, 236-237, 280
- Gooise r 64, 342, 352, 354
- Goten 163-164, 167, 170
- Gotisch 158, 163-164, 243, 308, 318
- grammatica 18, 48, 58, 69, 71, 84, 94, 109, 111,
113, 118, 122-123, 125-126, 129, 134, 141,
147, 161-162, 169, 206, 215-216, 220, 222-
223, 225, 228-230, 232, 235, 237, 239, 242-
244, 251, 253, 271, 303, 306-308, 312-313,
332-333, 336-337, 346-347, 351-354
- Grauls, Jan 338
- Grieken 90, 160, 206
- Grieks 60, 73, 89-90, 99, 158-159, 164, 208,
215, 235, 237, 308
- Grimm, Jacob 161, 176, 288
- Groene Boekje, Het 140, 190, 325-326, 328-330
- groepstalen
Bargoens 7, 71-73, 76, 83, 87, 121, 142, 316,
335
bekakt 7, 73-74
homotaal 78
jongerentaal 75-77
mannentaal 77-78
oubotaal 74-75
sms-taal 75, 346, 354
tale Kanaäns 80-82
turbotaal 74-75
vaktaal 71, 79-80, 120, 333
vrouwentaal 77-78
- Gronau 17
- Gronings 18, 44, 53, 76
- Groot, D. de 312
- Groot, Hugo de 90, 224, 239
- Grote Trek 116, 145
- Gruuthusehandschrift 184-185
- Guldensporenslag 183, 189, 279
- Gymnich, Jan 208-209
- Haags 47, 53, 227
- Hadewych 178, 181
- Hakka 113, 137
- Halma, F. 241
- Hanze 92, 114-115
- Harduijn, Justus de 247, 249
- Hawinkels, Pé 60
- Hebban olla vogala* 37, 150-152, 154-156, 173
- Hebreeuws 72-73, 83, 158, 193, 208, 235, 237,
308
- Heerlens 41, 48
- Heidelbergse Catechismus* 106, 132, 213
- Heinsius, D. 220, 224, 233, 249
- Heremans, J.E.J. 289

- Herminonen 167
 Hertog, C.H. den 312-313, 332
 Hertoginnedal-wetten 36, 284
 Hervorming 206, 213
 Heuiter, Pontus de 16, 214
 Heule, Christiaan van 230
 Hier en aan de overkant 280
 Hildebrand (ps. van Nicolaas Beets) 307
 Hindi 137-138, 159-160
 Hindoestanen 137
 Hoffmann von Fallersleben, August 176-177, 278
 Holland 8, 12, 20, 41, 45, 59-60, 66, 68, 70, 92, 102, 104, 110, 118, 129, 133, 144, 153, 178, 183, 190-193, 195-197, 199, 201, 204-207, 213, 217, 219, 224-225, 228, 231-233, 235-236, 242, 246, 249, 253, 270-271, 273, 290, 292, 302-303, 306, 309, 352
 Hollands 11, 13-14, 16, 20, 46, 50, 70, 146, 175, 195, 197-198, 213-214, 225, 229, 232-234, 236, 242, 264, 273-274, 280, 288, 291, 301, 303-304, 308-310
 homoniemen 306
 Hooft, P.C. 93, 228, 232-233, 239, 242-244, 315, 328, 336
 Hoogduits 13-14, 16-18, 28, 39, 73, 154-155, 169, 193, 213
 Hoogduitse klankverschuiving 169
 Hoogstraten, David van 242-243
 Hottentotten 143, 147
 hugenoten 91
 Hulthemse handschrift 185
 humanisme 72, 90, 154, 208, 210-211
 Hunnen 164, 170
 Huydecoper, Balthazar 243-244
 Huygens, Christiaan 224
 Huygens, Constantijn 94, 212, 233, 245, 249
 Huysmans, Camille 282

 IJssellands 14
 Imperium Romanum, *zie* Romeinse Rijk
 India 102, 143, 159-160
 Indianen 102, 113, 122-124, 135, 138, 140
 Indianentalen 86, 113, 135
 Indisch-Nederlands 126, 133-134
 Indische Nederlanders 109, 126, 133-135
 Indische talen 158-159
 Indo-Europeanen (Indo's) 108, 125
 Indo-Europees 85, 89, 98, 158
 Indogermaans, *zie* Proto-Indo-Europees
 Indonesië (= Indië) 87, 101, 106, 108-114, 119, 123, 125-126, 133-134, 349
 Indonesisch (= Bahasa Indonesia) 84, 87, 105-106, 109-114, 348
 Ingweonen 168
 Ingweoons 18, 168-169
 Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) 150, 315, 328, 335-336, 341
 integrationisme 280, 289, 293
 interne periferie 68-69
 isoglosse 43
 Istendael, Geert van 70
 Istveonen 167
 Italiaans 68, 86, 118, 157-158, 162, 195, 208, 210, 212, 249, 292, 352

 Jacoba van Beieren 94
 Jan I van Brabant 177
 Jan zonder Vrees 201-203
 Japans 84, 87, 99, 102-104, 160
 Javaans 85, 109, 113, 125, 137
 Javindo 125
 Jersey Dutch 129
 Jiddisch 72-73, 83, 87, 99
 Jiddisch-Nederlands 126, 142
 Jones, William 158
 jongerentaal, *zie* groepstalen
 Jozef II 258-260
 Jutten 167-168

 Kaapkolonie 143-145
 Kaaps-Hollands 144, 146
 kanselarijtaal 201, 263, 276, 292, 295
 kanseltaal 302
 Karel II 249
 Karel V 204, 206-207, 211, 216, 246
 Karel de Grote 171, 190
 Karel de Stoute 203, 205
Karel ende Elegast 177, 190-191
 Kate, Lambert ten 13, 242-244, 305
 Keltisch 158-160, 165, 167, 170, 179

- Kerkrade (dialect van) 38, 169
 kerngebied 39, 43, 170
 Keure der Blijde Inkomsten 260
 Khoikhoi 143-144, 147
 Kiliaan, Cornelis 212, 215-216, 241-242
 klankveranderingen 42, 169, 174
 klankverschuivingen
 Germaans 161
 Hoogduits 169
 klassieke talen 90, 206, 208, 212, 269
 Kleef (Kleve) 16, 176-177, 214
 klemtoon 79, 85, 91, 98, 125, 156, 161, 173-174, 231, 343
 Klikspaan (ps. van J. Kneppelhout) 307
 Kloeke, G. G. 42
 Klokke Roeland 279
 Kneppelfreed 21-22
 Koerdisch 87, 159, 352
 Kollewijn, R. A. 311-313, 320, 322-323, 326, 331
 Komitee voor Frans-Vlaanderen 26
 Krefeld 14, 16, 38-39, 155
 Kruyskamp, C. 241, 319, 333-336
 Kurgan-cultuur 160
 Kuyper, Abraham 130
- Laet, Jan de 279, 285
 Lambermontakkoord 286
 Lambrecht, Joos 209-210, 214
 Landen van herwaarts over 204, 206-207
 Langendijk, Pieter 245
 Latijn
 Nederlandse woorden van Latijns-Griekse oorsprong 73, 83, 85-86, 88-90, 98, 158, 161
 vertalingen 154-155, 180, 182, 185, 188, 213-215
 Leeg Duits 129
 leenvertalingen 86, 92-93, 95, 116, 343
 leenwoorden
 Nederlandse – in andere talen 8, 100, 102-103, 105-106, 111-121
 redenen voor gebruik van 83-85, 99, 210, 236
 spelling 85, 98, 142, 315, 317, 328, 335
leeuw van Vlaanderen, De 200, 278-279
 Leeuwenhoek, Antoni van 223, 234, 316
 Leids 153
- Leidse Willeram* 153
 Lennep, Jacob van 307-308, 346
 Leopold I 258, 275
 Leopold II 280
 Lex Salica 151-152
 lexicografie 215, 315, 335
 Liberté de père de famille 36
 Liesveldt, Jacob van 213
 Liesveldtbijbel 213
 Limburg
 Belgisch-Limburg 29, 41, 43, 57
 Limburgers 41, 59, 191-192, 266
 Zuid-Limburg 13, 39
 Limburgs 39-40, 44, 49, 53-54, 57, 175, 177-178, 190, 198-199, 274, 349, 354
 Lingen 17
 Lipsius, Justus 154-155, 211
 literatuur
 burgerlijk-didactische – in volkstaal 179
 in de Zuidelijke Nederlanden 249
 in volkstaal 175, 177-179, 197, 206, 208, 233, 245
 Middelnederlands 177-178, 182
 Oudnederlands 150, 152-156
 ridderlijke 178
 uit Brabant 178
 uit Renaissance 208
Livre des Mestiers 193-194
 Lodewijk Napoleon 303, 313
 Low Dutch 129
 Luther, Maarten 92-93, 206-207, 212, 246, 311
 Lutherbijbel 213, 231, 235, 237
 Luxemburg 18, 199, 251, 260, 275
- Maagdeneilanden 124
 Maanen, Van (minister) 267-268, 270, 273
 Maastricht 28, 38, 40, 47, 53, 55, 66, 167, 177, 179, 217, 266
 Maerlant, Jacob van 12, 91, 178, 180, 182, 192-193, 196
 Mahieu, Vincent (ps. van Jan Boon), *zie* Tjalie Robinson
 Male, Lodewijk van 201
 Maleis 83, 85, 101, 105-106, 108-109, 111, 125, 133, 143, 147, 195

- MAND 49
 Manhave, Jan 318-319
 mannen- en vrouwentaal, *zie* groepstalen
 Marchant, H. P. 322-326
 Mardijkers 103, 106
 Maria Theresia 255, 259
 Maria van Bourgondië 202, 206
 Marin, P. 241
 Marokkaans-Arabisch 76, 99, 348, 352
 Matawai 137
 Maximiliaan van Oostenrijk 203, 206
 Meert, Hippoliet 292
 Meetingpartij 279, 298
 mengtalen 126
 Mercier, kardinaal 282
 Middelfrankisch, *zie* Hoogduits
 Middelnederlands
 dialecten, *zie* dialecten
 Kust- 195, 197
 literatuur, *zie* literatuur
 Noordoost- 195
 oudste geschriften 177
 spelling 153, 156, 190-192
 Zuidoost- 195, 198
 minderheidstalen 19, 22, 348
 Mittelfränkische Reimbibel 153
 modern Nederlands 168, 310, 315, 332
 Moderne Devotie 14, 198
 Mohawk Dutch 129
 Molukken 101, 106
 Montanus, Petrus 90
 Moonen, Arnold 242
 Multatuli (ps. van Eduard Douwes Dekker) 310-311
 Munsterbilzen (klooster van) 155-156
 Mussem, Jan van 210

 naamvallen 162, 192, 229-230, 232, 236, 239, 245, 306-307, 311, 322-323
 Naembouck 209-210, 214
 namen
 aardrijkskundige 159
 latinisering van 90
 persoons 156, 159, 236, 345
 Namibië 148

 Napoleon Bonaparte 9, 16, 25, 262-263, 265-266, 275, 295-296, 301, 303
 Nasaaluitval 197
 Natal 144-145
 Nationale Synode 234
 Nederduits 11-14, 16-17, 28, 92, 115, 169, 173, 195, 213, 215-216, 220, 241-243, 252, 266, 269, 289, 304, 306, 308, 313
 Nederduits Hervormde Kerk 105, 129
 Nederfrankisch 154
 Nederlanden, de
 Noordelijke 9, 183
 onder Habsburgse Rijk 250
 oorlog met Spanje 223, 234
 Oostelijke 14
 Oostenrijkse 25, 250, 256, 260
 Zuidelijke 25, 39, 185, 220, 225, 234, 246, 249-251, 253, 260-261, 265, 269, 303
 Nederlanders 11, 18, 58-59, 61, 66-67, 70, 72, 76, 83, 87, 94, 98, 101, 103-104, 108-110, 115-119, 123-124, 126, 128-129, 133-135, 140, 142-143, 178, 201-202, 206-208, 219-220, 225, 229, 232, 238, 253, 259, 266, 274, 292-293, 304, 314, 316, 325, 340, 344
 Nederlands
 afbakening taalgebied 13, 16, 30, 39
 beschrijving 229, 308, 313, 332
 en Duits 118
 en Engels 95, 129, 132, 141, 146, 148-149, 158, 169, 350
 en Italiaans 86
 in Duitsland 16
 in Indonesië 106
 in Noord-Amerika 127
 plaats binnen Germaans 158-159, 167-168
 verspreiding 101, 106, 311
 Nederlands Hervormde Kerk 130
Nederlands van Nu 339
 Nederlandse Antillen 7, 105, 113, 140, 142, 349
 Nederlandse Cultuurcommissie 35
 Nederlandse Taalunie 10, 26, 79, 110, 140, 142, 327, 331-332, 340-341, 348, 350
 Nederrijn 14, 16, 156, 173, 177
Neerlandia 339
 Negerengels 135

- Negerhollands 123-125, 140, 147
 Negro Dutch 129
 neologismen 60, 138, 335-336
 Nieuw-Guinea 110
 Noord-Germaans, *zie* Germaans
 Noord-Germaanse stammen 167
 Noordzeegermanen 167
 Noors 106, 115
 Noot, Hendrik van der 259
- Oergermaans 163, 169
 oertalen 158
 Ogier, Willem 246
 omgangstaal
 algemene 7-8, 71, 80, 140, 308
 informele omgangsvormen 140
 regionaal 66, 308
 onderwijs
 en standaardtaal 51, 59, 113-114, 274, 309-310, 351
 Engels als voertaal in 132, 144
 Frans als voertaal in 25, 263, 270, 276, 279
 migranten- 142
 verfransing van 25, 36, 263, 276
 Onze Taal 10, 96, 329-331, 339-340, 343, 351, 356
 Onzevader 164
 Oost-Friesland 16
 Oost-Germaans, *zie* Germaans
 Oost-Vlaams 45
 Oost-Vlaanderen 181, 185, 190, 260
 Oostenrijk 25, 203-204, 206, 250, 252-256, 258, 260-261, 264, 268, 352
 Oranje Vrijstaat 145-148
 Oudengels 155-156, 168
 Oudfrans 91
 Oudfries 18, 168
 Oudgermaanse talen 163, 168
 Oudhoogduits 152, 154, 156, 168, 171
 Oudnederduits 168-169
 Oudnederlands (= Oudnederfrankisch) 8, 10, 14, 37, 150, 152-156, 159, 164, 168-171, 173-175, 211
Oudnederlands woordenboek 150, 156, 335, 341
 Oudsaksisch (= Oudnederduits) 168-169, 173
- Overdiep, G. S. 332
 Overijssels 44
- Paardekooper, P. C. 311, 326, 332
 Palm, J. H. van der 307
 Papiaments 76, 84, 87, 105-106, 113-114, 125, 140-142, 348-349, 352
 Paramakkaans 137
 Paramaribo 139
 particularisten, *zie* Vlaams
 Pasar Malam 135
 Pasar-Maleis 109
 Pée/Wesselings, Commissie 326-327
 Peeters, Constant 365
 personaliteitsprincipe 283
 Perzisch 84, 158-159
 petitionnement 279
 Petjok 108, 125-126, 134
 pidgin 102, 122-123, 125, 135
 piëtistisch taalgebruik 82
 Plakkaet van Verlatinge 217
 Plantijn, Christoffel 215, 220, 241
 Platdiets (Nederfrankisch dialect) 28
 plattelandsdialekten 47
 Plinius 168
 Poldernederlands 7, 9, 59, 342, 352, 354
 Portugees 72, 84, 100-101, 105-106, 108, 113, 118, 122, 135, 137, 140-141, 147, 157, 160, 195, 351
 Portugezen 103, 106, 349
 Potgieter, E. J. 307
 Potter, Dirc 197
 prehistorisch Nederlands 8, 88, 150
 protestanten 17, 22, 80-81, 129, 143, 207, 217, 323
 Proto-Indo-Europees 160-161, 165, 308
 purisme, *zie* Vlaams
- r (uitspraak van de -) 64, 134, 138, 241, 342, 352-353
 Raad voor Taaladvies 69, 338
 Radermacher, Johan 215-216, 222
 randgemeenten 27, 29-33
 Randstad 47, 49-50, 53, 55, 59-60, 66, 68, 72-73, 85, 230, 309, 342, 352

Randstaddialecten 50
 reconstrueren (van woorden) 157-158
 rederijkers 91, 186, 216, 247, 251, 264
 rederijkerskamers 25, 185-186, 220, 229, 246-
 247, 251, 264
 Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND) 41,
 49
 Reformatie 207, 212, 220
 Reformed Church of America 132-133
 regiolecten, *zie* dialecten
 remonstranten 220, 235
 Republiek der zeven Provinciën 145, 217
 Revius, Jacob 235-236
 Riebeeck, Jan van 143
Rijmbijbel 180
Rijmkroniek van Holland 183, 197
 Rijn-Maasgebied 179
 Robinson, Tjalie (ps. van Jan Boon) 126, 135
 Roches, Jan des 252, 271, 301, 304
 Rodenbach, Albrecht 279
 Roermonds 47, 53, 72
 Rogier, Charles 34, 279, 301
 Romaanse talen 158
 Romani 72, 83, 159
 romanisering 167, 171-172
 Rombouts, Hans 70
 Romeinen 11, 83, 89-90, 157, 160, 166-167,
 170-171, 206
 Romeinse Rijk 89, 163, 170
 rooms-katholieke kerk 216
 rooms-katholieken 130
 Roorda, T. 310
 Roovere, Anthonis de 186, 209
 Rotterdams 47, 117
 Rotwelsch 72
 runen 150, 161, 164
 Russisch 87, 106, 119-121, 159-160
 Ruusbroec, Jan van 92, 175, 182, 185, 198

 Saksen 46, 167-168, 170-171, 177
 Saksisch 46, 115, 168-171
 Saliërs 170
 Samenwerkingsverband Nederlandstalige
 Terminologie (SaNT) 79
 SAND 49

 Sanskriet 158-159, 308
 Sarmaccaans 137
 Sarnami 113, 137
 Scaliger, J.J. 224, 307
 Scandinavische talen 106, 115, 158
 schepenbrieven 189
 Schreuder, Bernard 269
 schrijftaal
 afwijkingen van spreektaal 13, 302, 307, 309-
 310, 333
 kloof tussen – en spreektaal 302, 307, 310,
 320, 322, 332
 uniforme 205, 214, 302, 308, 315
 Schueren, Gert van der 214
 Schurer, Fedde 21
 Séwel, W. 241, 244
 Sexagius, Antonius 214
 Siegenbeek, Matthijs 96, 259, 264-265, 270-
 271, 289, 296, 301, 304-309
 Simons, Menno 213
 Singalees 104-105, 159
 Sint-Aldegonde, Marnix van 220, 231
 Sint-Michielsakkoord 287
 sjibbolet 20-21, 64, 173, 196
 sjwa 141, 161, 173-174
 Skepi Nederlands 123, 140
 Slavische talen 73, 87
 Slotemaker de Bruïne, J.R. 325
 sms-taal, *zie* groepstalen
 sociolect 7, 37, 47-48
 sociolinguïstiek 18, 37, 39, 58, 321
 Soendaas 109
 Soweto 148
 Spaans 72, 83-84, 86, 100, 103, 113-114, 118,
 122, 140, 157-158, 160, 195, 208, 212, 217,
 239, 351
 Spaanse Successieoorlog 250, 265
 Spanje 128, 206, 223, 233-234, 246, 249
 Speijk, J.C.J. van 275
 spelling 8, 53, 64-65, 69, 85, 95-96, 99, 121,
 156, 190-191, 198, 206, 209, 214, 216, 223,
 225, 228, 230, 232, 235-239, 245, 251-252,
 259, 264-265, 270-272, 280, 289, 295-296,
 301-306, 308-311, 313-315, 317, 319, 322-332,
 334, 336-337, 341, 352

- spelling-De Vries en Te Winkel 289, 305, 323, 325
- spelling-Marchant 325
- spelling-Siegenbeek 265, 270-271, 296, 301-302, 304-305
- spelling-Willems 304
- Spellingwijzer Onze Taal* 329
- Spiegel, Hendrik Louwerisz 229
- spraakkonstenaars 25, 247, 251, 271
- spraakkunst 8, 214, 230, 242, 244, 252, 265, 307-308, 312-313, 332, 336, 346
zie ook grammatica
- Sranantongo 76, 87, 105-106, 113-114, 135, 137-140, 348
- stadsdialecten, *zie* dialecten
- Stadsfries 20, 44
- Standaard, De* 28, 33, 36, 58, 63, 69, 219, 280, 287, 337-338, 351
- standaardisering 9, 19, 68, 109, 205, 225, 288, 292, 322, 352
- Standaardnederlands 9, 27, 34, 50, 64, 67, 87, 126-127, 139-141, 169, 174, 209, 222-223, 225, 230, 274, 295, 321, 350-352, 354
- standaardtaal 7-8, 13-14, 20, 34, 37-39, 47-48, 50-61, 63-64, 66, 68-70, 77, 143, 174, 206, 228, 230-232, 247, 258, 288, 292-293, 295, 302, 309-310, 313, 321-322, 332-333, 336-339, 341, 348, 351-356
- Staring, A. C. W. 320
- Statenbijbel 73, 81, 92, 106, 132, 213, 231, 234-240, 243
- Statenvertaling, *zie* Statenbijbel
- Statisten 259
- Steenkiste, E. van 292
- stemrecht 289
- Steven, Andries 25, 252
- Stevin, Simon 211-212, 220-221, 223, 239
- Stoke, Melis 183, 197
- streektaalen 19, 21, 76, 203, 214, 269, 283-284, 354
- substraattaal 85, 164
- Surinaams-Nederlands 7, 10, 114, 126, 137-141, 330
- Suriname 7, 87, 105, 113-114, 126, 128, 135-140, 142, 330, 340, 349-350, 352
- Surinamers 126, 135, 137, 140, 142
- Susato, Thielman 210
- Swaen, Michiel de 25, 233, 251
- synthetische talen 162
- Taal- en Letterkundig Congres (Gent) 289
- taaladvisering 69
- taalbouwers 146, 206, 209, 303-304
- taalcharter vrt 338
- taalchauvinisme 212
- taalcompetentie 264
- taaldood 25
- taaleilanden 67, 172
- taalfamilie 158-160
- taalgebruik
formeel 37, 61, 129
informeel 37, 333, 352
invloed van geloofsvuiging op 80-82
invloed van sekse op 77-78
modieus 61, 74, 95
- taalgrenswet 27
- taalgrenzen
Germaans-Romaanse 171-172
Nederlands-Duitse 14, 18
Nederlands-Franse 23, 27, 43
Nederlands-Friese 18
Rijn-IJssellijn 170
- taalnormen 62, 337
- taalplanning (corpus- en status-) 142, 270, 277, 293, 338
- taalpolitiek 9, 17, 68, 201, 250, 261-263, 266-274, 292
- taaltuin 69-70, 338
- taalvariatie 48, 189, 352
- taalverandering 9-10, 25, 55, 95, 229-230, 232, 341-342, 346-348
- taalverwantschap 182
- taalwetenschap 229, 305, 308, 356
- taalwetgeving 33-34, 255, 265, 268, 270, 286
- taalzorg 69, 292
- taalzuivering 96, 147, 247
- Tacitus 150, 166-168, 233
- tale Kanaïns, *zie* groepstalen
- talentelling 27, 33, 284, 293
- Teirlinck, Herman 325

- Terminologische Commissie 338
 Ternest, K.L. 290
 territorialiteitsprincipe 30, 277, 283, 286
 Terwey, T. 312
 Teutonen 163
 Texandrië 170
 Theresiaanse Academie 252, 255
 Theresiaanse colleges 257
Tong Tong 126
 Toren van Babel 158
 Transvaal 145-146, 148
 trendoecten 74
 turbotaal, *zie* groepstalen
 Turks 76, 84, 87, 159, 348-349, 352
 Turks- en Marokkaans-Nederlands 126, 142
 tussen-n 326-328, 330-331, 337, 343
 tussentaal 57
 tussentalen, *zie* Vlaams
 tutoyeren 344
 twaalf W's 272
 Twaalfjarig Bestand 234, 247-248
 Tweede Generatie-particularisten 290
 tweetaligheid 51-52, 204-205, 259, 270, 277, 283
 Twents 44, 51-52, 349
- uitleenwoorden 8, 100, 105, 113-119
 uitspraaknormen 214, 290
 umlaut 40, 53, 173-174, 198
 Unasur 140, 351
 Unie van Atrecht (Arras) 217
 Unie van Utrecht 217
 Unie van Zuid-Amerikaanse staten
 (Unasur) 351
 Urdinger Linie 43
 Utenhove, Jan 213
 Utrechts 44, 47, 190
 Utrechtse doopbelofte 152-153
- vaktalen 7, 79-80, 90, 335-336
 val van Antwerpen 219-220, 246
Van Dale's Groot woordenboek der Nederlandsche taal 60-61, 69, 74, 95, 232, 241-242, 292, 317-320, 330, 333-337
 Vandalen 163, 167, 170
 Vander Mollenfeeste 186
- Veldeke, Hendrik van 175, 177-179
 verbindings-n 326
 Vereenigde Nederlandsche Staeten 260
 Verenigd Koninkrijk 9, 265, 267, 271, 274-275, 277, 300-301, 309
 Verenigde Oostindische Compagnie (voc) 83, 87, 100-104, 106, 117, 143
 Verenigde Staten 79, 95, 124, 129-131
 Verenigde Westindische Compagnie (wic) 83, 101, 103, 127-128
 Vereniging Algemeen Nederlands (van) 64, 339
 Vereniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal 311
 Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Spelling en Verbuiging 311
 Vereniging voor Beschaafde Uitspraak 64
 Vereniging voor Wetenschappelijke Spelling (vws) 326
 Verhoeven, Willem 253
 Verkavelingsvlaams 7, 9, 58-59, 65, 70, 356
 Verlichting 255, 259, 274
 Verlooy, B. 253-254, 257, 260
 Verwer, Adriaen 243
 Verwijs, E. 315
 Visscher, Roemer 225
 Vlaams
 dialecten, *zie* dialecten
 gallicismen 12, 63, 91, 96, 279, 292
 in Franstalige gebieden 25-27
 invloed op Noord-Nederlands 14, 76, 190, 249
 ontleningen uit het Frans 91
 purismen 63, 96-97, 209, 232
 regionale standaardtaal 66, 68
 tussentalen 57, 59, 352, 355
 uitspraakverschillen 64, 196, 343
 Vlaams-Brabant 16, 39-40
 Vlaams Gewest 285, 350
 Vlaamse Beweging 254, 258, 274, 277-278, 280, 282, 284, 286-289, 291, 299, 304, 355
 Vlaanderen
 Franse taaldwang 272
 geografische en maatschappelijke taalgrens 285

- graafschap 200
 integrationisten 65, 258, 288-289, 292, 295, 338
 oudste volkstalige documenten 177
 particularisten 65, 248, 252, 258, 288-293, 295
 spellingstrijd 65, 289, 331
 verdringing dialecten 271, 309
 (verfranste) burgerij 261, 271, 282, 295
 vernederlandsing onderwijs 274, 281-282, 285, 293
 Vlaamse gemeenschap 340
 Vlamingen 9, 11-13, 29-30, 33-35, 38, 40, 57-59, 61, 63-70, 83, 94, 115, 133, 143, 191-192, 201, 203, 207-208, 219-220, 229-231, 248, 252-253, 258, 265-266, 274-275, 277, 279-280, 282-285, 288-292, 302, 304, 314, 325, 338, 340, 351, 355
 Vloten, Johannes van 314
 vocabularia, *zie* woordenboeken
 Voerstreek 27-28, 171
 volkstaal
 ambtelijke stukken in 177, 188-189
 bijbels in 212-214
 overgang van Latijn naar 91
 Vonck, Jan Frans 259-260
 Vonckisten 260
 Vondel, Joost van den 73, 93, 119, 220, 224, 227-228, 232, 242-244, 249, 251, 264, 315-316
 voorkeurspelling 326, 328-329
 Vossius, G.J. 224
 Vrede van Münster 17, 223, 246
 Vreese, Willem de 175, 288, 292
 Vries, Jelle de 333
 Vries, Matthias de 304, 314-315
Vroegmiddelnederlands woordenboek 156, 335
 vrt-Nederlands 59

 Waals 27, 53, 118
 Waals-Brabant 201, 285
 Wachtendonckse psalmen 14, 153-155, 175, 211
 Walen 13, 30, 58, 178, 201, 275, 282-285, 355
 Wallonië 27-30, 35, 171, 266, 268, 277, 283-285

 Watergeuzen 217
 wederdopers 207
 Weiland, Petrus 265, 271, 306, 308, 313
 Werve, Jan van den 209
 Westerbaen, Jacob 227
 Westfaals 14
 West-Fries 38
 West-Germaans 38, 49, 150, 163-164, 168
 West-Germanen 167-168
 Westhoek 24, 26, 29, 44
 West-Nederfrankisch 154
 West-Vlaams 25, 39-40, 45, 54-55, 72, 123-125, 191, 209, 253, 264, 271, 290-291
 West-Vlaamse particularisten 253, 264, 271, 290
 West-Vlaanderen 26-27, 39, 41, 45, 52, 55, 57, 124, 155, 192, 197, 290
 Weydts, Willem 175, 216
 Willem I 9, 120, 157, 258, 265-267, 273, 291, 309
 Willem van Oranje 217, 223
 Willems, Jan Frans 264, 278-279, 287-288, 304
 Willemsfonds 279
 Willeram, *zie* *Leidse Willeram*
 Winghe, Nicolaus van 213
 Winkel, Lambert Allard te 259, 289, 301, 304-306, 311, 314-315, 317, 323, 325, 327
Witte Boekje 329-331
 Wolff, Betje 245
Woordenboek der Nederlandsche Taal (wnt) 58, 156, 304, 313-320, 335
 woordenboeken
 dialect- 49, 317
 etymologische 94, 165, 215, 317
 glossaria 194, 214
 historische 315
 tweetalige 241
 vocabularia 194, 215
Woordenlijst der Nederlandsche taal 306
 woordvolgorde 127, 162, 257
 Wulfila 161, 163-164
Wurdboek fan de Fryske taal 19

 Yankee Dutch 129, 132
 yuppies 74, 95

zachte g 60, 66

Zeeland 40-41, 45, 60, 81, 124, 128-129, 135,
165, 190, 193, 196, 199, 205, 217, 219, 246

Zeeuws 44, 123-125, 190, 195, 234, 353

Zeeuws-Vlaanderen 189, 246, 318

Zuid-Afrika 101, 116, 122, 143-146, 148-149,
311

Zuid-Germaans, *zie* Germaans

Zuid-Hollands 143

Zuid-Nederland 49, 115-116, 206, 219-220, 225,
227, 232, 236, 249, 290, 292, 344

Zweeds 106, 115

Zwin, het 170, 199

